

Fig. 1. Prospekt af Horsens set fra sydvest 1746. Oliemaleri af Hans Heinrich Eegberg. – *View of Horsens from the south west 1746. Oil painting.*

VOR FRELSERS KIRKE

NOTER s. 5602

HISTORISK INDLEDNING. Kirken er en senromansk teglstensbygning, påbegyndt o. 1225 som et monumentalt treskibet anlæg med totårnsfacade og herskabspulpitur i vest. Det kan ikke udelukkes, at der på stedet har været en eller flere forgængere, som tilhørte kronen – et forhold, der kan medvirke til at forklare den ambitiøse arkitektur til trods for den 'private' kapelstatus, jfr. ndf.

Den tidligste omtale af kirken, betegnet »capella s. Jacobi in Horsnes«, findes i stadfæstelsen 1418 af Valdemar Atterdags overdragelse 67 år tidligere (dvs. 1351) af denne samt af sognekirken, Vor Frue Kirke, til johannitterne i Antvorskov Kloster i forbindelse med nyetableringen af et johanniterkloster i Horsens (S. Hans

Kloster). I det korte tidsrum fra o. 1480–1532, mens kirken fungerede som sognekirke, erstattedes betegnelsen 'kapel' sigende nok med 'kirke'.¹ *Værnehelgenen*, S. Jacob (S. Ib), var antagelig identisk med apostlen Jakob den Ældre,² og navnet bibeholdes helt frem til 1797, da den 'gamle katolske' betegnelse ved bygningens nyindvielse veg for den 'mere passende', Frelserens eller Vor Frelzers Kirke (jfr. også s. 5357).³ Da bygningens store restaurering 1935–36 var afsluttet, anmodede menighedsrådet ganske vist om, at 'den nu så særprægede og skønne kirke kunne få sit ejendommelige navn tilbage igen'. Navneændringen blev dog ikke imødekommet, selvom betegnelsen 'S. Ib' undertiden ses anvendt i parentes efter Vor Frelzers Kirke.⁴

I administrativ henseende var kirken sammen med Klosterkirken fra anden halvdel af 1500'erne omfattet af fællesbetegnelsen: 'Bykirken' eller 'Horsens kirke', jfr. s. 5354, men det kan ikke udelukkes, at der med ovennævnte betegnelser i enkelte tidlige tilfælde alene sigtes til Vor Frelers Kirke.⁵ Herudover kaldes kirken jævnligt i 16- og 1700'erne for 'Torvekirken' ('templum fori') på grund af sin centrale placering ved byens hovedtorv.⁶ I 1700'erne møder man endelig navnet 'den lille kirke' (i modsætning til Klosterkirkens betegnelse, 'den store kirke'), en interessant markering af kirkens underordnede status i forhold til sidstnævnte og uden sammenhæng med det faktiske størrelsesforhold mellem de to bygninger.⁷

Begge kirker var ifølge det førnævnte stadfæstelsesbrev kongelige grundlæggelser og stod under kongeligt patronat. Antagelig var kapellet annekteret Vor Frue Kirke med deraf følgende begrænsninger i de kirkelige funktioner.⁸ 1480 ændredes dette, da paven tillod, at kirken på grund af sin gunstige placering inde i byen fik overdraget forvaltningen af de kirkelige sakramenter over for sognemenigheden.⁹ Ved denne lejlighed kan en række af den gamle sognekirkes inventargenstande (altersølv, messeklæder og døbefont) være benyttet her. Sognepræsteembedet var dog fortsat inkorporeret i S. Hans Kloster, en ordning, der varede ved lige til reformationen (jfr. s. 5353f.).

Kirkens besiddelser i middelalderen kendes ikke nærmere. Den omtales kun ved navns nævnelse i et enkelt testamente (Christen Skrams fra 1519, jfr. s. 5349), men kan meget vel have været omfattet af de samlede donationer til byens kirker og klostre 1396 og 1456 fra hhv. Ove Åstredsen og Niels Pedersen (Gyldenstjerne).¹⁰ Kirkeværger er tidligst anført 1532, da der klagedes over, at en sjælemesse, stiftet af 'gamle Nis Hollenszenn (Niels Hollensen)' ikke havde været holdt længe. Betalingen herfor, ejendomsretten til en gård, stadfæstedes d.å. af borgmester og råd sammen med en tilsvarende godsgave til kirken fra en anden borger, Ostridh Swder (Asfrith Suder).¹¹ Der er ikke bevaret oplysninger i øvrigt om altre eller kapeller.

Et række jordstykker omkring kirken, der antagelig hørte til de middelalderlige besiddelser, bortfæstedes eller udlejedes fra 1500'ernes anden halvdel og indbragte stadig i 1700'erne en beskeden årlig indkomst,¹² som dog på dette tidspunkt måtte betegnes som rent symbolsk. Således understregedes det i regnskaberne 1684-1728, at hverken jorderne eller ejendommene herpå på dette tidspunkt tilhørte kirken.¹³

Efter reformationen fik Vor Frelers Kirke en underordnet status, da Klosterkirken udvalgte til sognets hovedkirke (s. 5353). Selvom det ikke kan dokumenteres, er det ikke udelukket, at kirken ved dette systemskifte har afgivet dele af sit inventar, således som det skete 1794. Forinden kan dog kirkens (sognets) kost-

barheder i form af liturgiske genstande af ædle metaller være blevet konfiskeret af kongen tillige med en eller flere klokker (s. 5354). Som nævnt ovf. måtte kirken også siden hen afgive tagsten og bly fra orglet. Hvorvidt bygning og inventar led overlast ved storbrandene 1540 og atter 1586, 'da en stor del af byen brændte', er ikke oplyst (jfr. også s. 5352 for disse og tidligere brande). Men at der vitterligt var behov for istandsættelser i tidsrummet 1581-95, fremgår af stadige tilførsler af ekstra midler i denne periode.⁵

Kirken var som nævnt s. 5354 i dette tidsrum ramme om regelmæssige gudstjenester, dåbshandling, skriftemål og begravelser. Hertil kom lejlighedsvis særtjenester, nemlig salg af bøger, således som det fremgår af regnskaberne 1689-98.¹⁴ Alligevel stod den frem til 1700'ernes slutning i skyggen af Klosterkirken. 1697 fastslog en indberetning til Danske Kancelli således, at Vor Frelers Kirke var meget forfalden i modsætning til byens anden kirke, Klosterkirken, der var »temmelig vedligeholdt«. ¹⁵ Bygningens miserable tilstand gav dog i løbet af de nærmest følgende år anledning til en større istandsættelse, både udvendig og indvendig, hvor mure og hvælv nyhvidtedes, da de »af vand eller draab eller anden Fugtighed var forfulnet Grønt og Slem«. Om inventarets tilsvarende forfald røber regnskabsudgifter 1704-05 til afhjælpning af rotteplager foruden indfaldende sne og regn på orgelbælgene. På samme tid faldt det store urlod ned, da rebet knækkede, og ødelagde en af de nye stole bag kirkedøren sammen med en ligbåre.¹³

En istandsættelse af bygningen, i første række af tag og mure, fandt sted 1717,¹³ mens en egentlig hovedreparation gennemførtes godt 20 år senere efter en grundig synsforretning 1736, foretaget over begge byens kirker på initiativ af kirkeværgerne, Claus Cordtsen og Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm). Mangellisten var omtrent enslydende for de to bygninger: brøstfældighed på mure, vinduer, gulv, hvælv og tag. Hertil kom udbredt forfald, hvad angik både stolestader og orgler. Da sognets økonomiske situation tilsvarende var tyngt af store gældsposter, foresloges udgifterne afholdt dels gennem lån fra byens offentlige kasser, dels ved private donationer, tilvejebragt bl.a. gennem en offentlig indsamling blandt de bedrebetjente.¹⁶ Arbejdet indledtes allerede 1737-38 med rejsningen af et kobberdækket spir, skænket af Claus Cordtsen, og videreførtes i de følgende år, i første række med istandsættelsen af det ydre. Som leder af dette byggeri var Gerhard de Lichtenbergs foretrukne arkitekt, Nicolaus Hinrich Rieman – et forhold, der 1745 var medvirkende til en klage fra byens egne murerestre, som således var blevet sat i skyggen af en 'bygmester fra Skive'.¹⁷ Under renoveringen af Klosterkirkens indre fungerede Vor Frelers Kirke som vikarkirke, men fra o. 1742 tog håndværkerne for alvor fat her med det indvendige arbejde, hvor

Fig. 2. Prospekt af Horsens set fra sydvest 1755. Tegning af Jens Bang efter forlæg af Johan Jacob Bruun. *Frederik V's Atlas*. KglBibl. – *View of Horsens from the south west, 1755.*

bl.a. en større penge gave fra købmand Jens Jørgen Lindvig muliggjorde fornyelse af en række inventar-genstande. Ved siden af de mange gaver beløb de samlede udgifter for hele istandsættelsen sig til 950 rdl.¹⁸ I dette beløb indgik også omkostninger i forbindelse med sløjfningen af kirkegården 1740, jfr. s. 5382.

I 1700'ernes anden tredjedel gennemførtes en række istandsættelser, vigtigst 1766–67 i forbindelse med reparationer af tårnet, nordre apsis og hvælvet (s. 5450). Ved århundredets slutning var behovet for en hovedrenovering af kirkebygningen imidlertid atter påkrævet. Bl.a. understregedes det, at hvælvingerne i nordre side nu var så 'forrådnede', at de ikke kunne 'stå længere'. Som nævnt s. 5356 blev udsigten til de betydelige ekstraomkostninger ved den hidtidige annekskirke den direkte anledning til at foretage en nyordning af de kirkelige forhold i byen, således at Vor Frelsers Kirke 1794 ophøjedes til byens hovedkirke. Arbejdet med den store renovering blev uden forudgående licitation overladt til arkitekten, rådmand Anders Kruuse og arkitekt og billedhugger Jens Hiernøe. Alt i alt skønnedes den at ville koste 5.000 rdl., hvortil kom udgifter 'på et par tusinde rdl.' til udvidelse af

antallet af stolepladser.¹⁹ Til gengæld forventede man herigennem, at sognets kapital snarest ville blive markant forøget.

I forbindelse med kirkens statusændring foresloges 'de smukke ornamenten i Klosterkirken' ombyttet med 'de mindre smukke' i Vor Frelsers. Således blev prædike-stolene og orglerne i de to kirker ombyttet. Endvidere bragtes 'gitterværket' (dvs. altersranken) fra Vor Frelsers Kirke til Klosterkirken, der ved samme lejlighed måtte afgive sin egen skranke, mens en række malerier på gråbrødrenes middelalderlige altertavlefløje indgik i udsmykningen af det nye alter i Vor Frelsers Kirke.²⁰ Den radikale renovering, der med pulpitur-opbygningen ved skibets nord- og østvæg, det nye alterarrangement og den ensartede gulvbelægning forvandlede middelalderkirken til en 'lys, pyntelig og meget moderne struktur', havde ganske vist medført en merudgift på omkring 2.500 rdl.²¹ Men lovordene var mange. For L. M. Wedel (1803) stod kirken i sin forbedrede skikkelse nu som en af de smukkeste kirker i hele kongeriget, »da Arkitektur og Symmetrie forener sig tilhobe for at danne noget Seeværdigt, saa den nu er en sand Prydelse for Staden«.²² Oldgranskeren Finnur Magnússon (1821) karakteriserede på samme måde re-

sultatet som 'meget zirligt'.²³ Til det positive indtryk af det nyrenoverede kirkerum, der endog betegnedes som 'hyggeligt', hørte ikke mindst ifølge Chr. Molbech, at der hverken fandtes »Monumenter eller Oldtidslevninger«. Således var alle ligsten (s. 5567) tilsyneladende 'fjernede fra gulvet eller dækkede af et bræddegulv'.²⁴

Sognets og dermed Vor Frelsers Kirkes økonomiske situation forbedredes støt op gennem 1800'erne, ikke blot gennem den udvidede betaling for kirkelige ydelser (stolestadepenge og begravelser, de sidstnævnte dog alene i Klosterkirken), men også ved øgede indtægter fra udlejning af de jorder, der siden 1600'erne var tilfaldet kirkerne gennem legatdonationer. Disse indtægter udgjorde fortsat det finansielle grundlag for gennemførelsen af de store istandsættelser. 1836-37 foregik en hovedreparation af både denne kirke og af Klosterkirken for omtrent 7.000 rdl., heriblandt udgifter til reparation af tage, spir og gulve i Vor Frelsers Kirke.²⁵ Af væsentlige istandsættelser var desuden udskiftningen af de ældre vinduer med spidsbuede jernvinduer samt kirkens ud- og indvendige bemaling 1851-53.²⁶

1862 havde kirkekassen på ny akkumuleret en ganske betydelig kapital (38.000 rdl.), hvilket gav anledning til at indlede en hovedrestaurering. Arbejdet udførtes under ledelse af den 1863 udpegede arkitekt, V. Th. Walther, nyudnævnt kgl. bygningsinspektør for Jylland. Forskellige omstændigheder bevirkede dog, at arbejdet kom til at trække i langdrag, ikke mindst uenighed mellem Kirkeinspektionen og Ministeriet omkring valget af arkitekt og mangelfuld kommunikation landsdelene imellem under krigen 1864, 'da al samfærdsel i Jylland desværre er standset af fjenden'.²⁷ Først i marts 1865 afholdtes licitation over arbejdet, og 23. dec. 1866 kunne kirken – og herunder særligt døbefonten, alteret og alterkanden – indvies. Horsens Avis priste resultatet, der nu lod »det Karakteristiske ved Kirkens Bygningsmaade fremtræde i sine oprindelige Former«. ²⁸ Helhedspræget for både bygning og inventar blev dog en blanding af nyromanske og nygotiske stilformer. De samlede udgifter beløb sig til hen ved 20.000 rdl.

Mindre end en halv snes år senere fremkaldte nye mangler i tårnets og sydsidens mure ønske om en gennemgribende restaurering af kirkens ydre. Et forslag fra Walther 1873 påpegede det ønskelige i at bibringe kirkens mure et ensartet udseende ved en skalmuring. En lige så gennemgribende forandring var hans tanke om ved samme lejlighed at erstatte de moderne spidsbuede vinduer med rundbuede 'for at bringe disse partier mere i harmoni med kirkens oprindelige stil'. Dog skulle der ikke lægges 'særdeles vægt' på en sådan forandring, 'da det dog ikke vil være muligt at fjerne alle spidsbuede elementer i kirken'.²⁹ Arbejdet, der var anslået til at koste 9.790 rdl., blev af økonomiske grunde udskudt indtil 1879, da det blev udbudt

i licitation. December 1878 havde arkitekten H. B. Storck imidlertid erstattet Walther som byggeriets leder, nu med Hector Estrup ved sin side som konduktør. Det lykkedes for Storck at få gennemført den påtænkte ændring af vinduernes form, som Kultusministeriet i første instans afviste, i en bestræbelse på, at kirken så vidt muligt førtes tilbage til sin oprindelige stil.³⁰ 24. okt. 1880 toges kirken atter i brug; dog føjedes til bygningsarbejderne opsætning på sydsiden af en ny portal, der først var fuldført januar 1881. Den samlede udgiftssum på 30.000 kr. omfattede ikke det sidste arbejde, der finansieredes gennem en privat indsamling.³¹

1908-09 indledte arkitekten Viggo Norn sit arbejde ved kirken i forbindelse med hvidtning af interiøret og ændring af alterudsmykningen.³² Arkitektens hovedindsats var dog den gennemgribende restaurering af kirken, der gennemførtes 1935-36. 24. maj 1936 genindviedes det nu afrensede og fornyede kirkerum (jfr. s. 5468). En radikal ændring af alterpartiet udførtes 1949-50 efter tegninger af Viggo Norn og med skulpturudsmykning af Einar Utzon-Franck. I forbindelse med opstilling af det nuværende orgel og orgelpulpitur gennemførtes 1976-77 en række ændringer af kirkens vestfag og belysningen (ved Inger og Johannes Exner). Et forslag ved arkitekt Erik Lerbech-Sørensen til en fornyet istandsættelse af det indre 1989, herunder en forbedring af kirkens belysning, er kun gennemført i mindre omfang.³³

Arkæologiske udgravninger omkring kirken indledtes allerede i 1879 i forbindelse med Storcks og Estrups restaurering (s. 5462), ligesom Viggo Norn under restaureringen 1935-36 gjorde flere vigtige iagttagelser i forbindelse med optagningen af de gamle gulve (s. 5586). Egentlige moderne arkæologiske undersøgelser er dog først gennemført i 1980'erne og -90'erne i tilknytning dels til nybyggeri nord for kirken, dels til omlægningen af kloaknettet i midtbyen. I den forbindelse er indhøstet værdifuld viden, både om kirkens tilbygninger og om dens omgivelser i middelalderen og tidlig moderne tid.³⁴ Derimod savnes fortsat en mere systematisk undersøgelse af kirkens gulve, hvilket muligvis kunne kaste lys over spørgsmålet om eventuelle ældre kirker på stedet (s. 5400).

Møntfund. Ved restaureringen af tårnet i efteråret 1924 fandtes på en fundamentsten en sølvskilling præget i Wismar efter 1433.³⁵ Deponeret i Horsens Museum (HOM, mus.nr. 2025). Endvidere er ved arkæologiske udgravninger i området fundet tre pilgrimsmærker, det største med S. Theobald af Thann,³⁶ samt nogle mønter fra 13-1400'erne.³⁷ Det skal dog understreges, at det manglende kendskab til kirkegårdens præcise udstrækning gør det umuligt at afgøre, hvorvidt fundene er gjort på kirkens område.

2004: Vor Frelsers Sogn indgår i Århus Stift og ligger i Horsens Kommune, Vejle Amtskommune.

Fig. 3. Kirken set fra sydøst o. 1897. Peter Christensen fot. I Horsens Museum. – *The church viewed from the south east c. 1897.*

KIRKENS OMGIVELSER

NOTER s. 5604

Kirken ligger i hjertet af den historiske bykerne. Selve vestfacaden flugter med gadelinjen, mens afstanden fra apsis til gadeområdet i øst kun er få meter. Mod øst, syd og sydvest grænser bygningen op imod Torvet, der blev anlagt o. 1300, formentlig som del af en større byplan. Siden har det udgjort et vigtigt knudepunkt i Horsens som centrum for handel, håndværk, samfærdsel og – i ældre tid – antagelig også for byens administration og jurisdiktion (jfr. ndf.). Torvets status som samlingssted markeres siden 2002 af Kirsten Ortveds vandskulptur, »Beringsøen«, der samtidig – indirekte – er en mindelse om den brønd eller kilde, »Torvekilden«, som tidligere fandtes på dette

sted (s. 5377). Torveområdet nås fra vest og øst via Søndergade og Borgergade, hvoraf den førstnævnte i dag har status af gå- eller sivegade. Nord for kirken løber Nørregade, mens kirken i øst og vest umiddelbart støder op imod to mindre nord-sydgående gadeforløb, i vest Kippervig (i ældre tid også betegnet Pustervig) og mod nordøst Torvets forlængelse (tidligere Gavlgade). Langs kirkens nordside er i slutningen af 1980'erne frilagt et åbent areal eller gårdrum i tilknytning til bebyggelsen Nørregade 50-56 og Kippervig 2-6. En passage gennem sidstnævnte bygningskompleks, der rummer kirkens sognehus, forbin-der Kippervig med Torvets nordøstlige del.

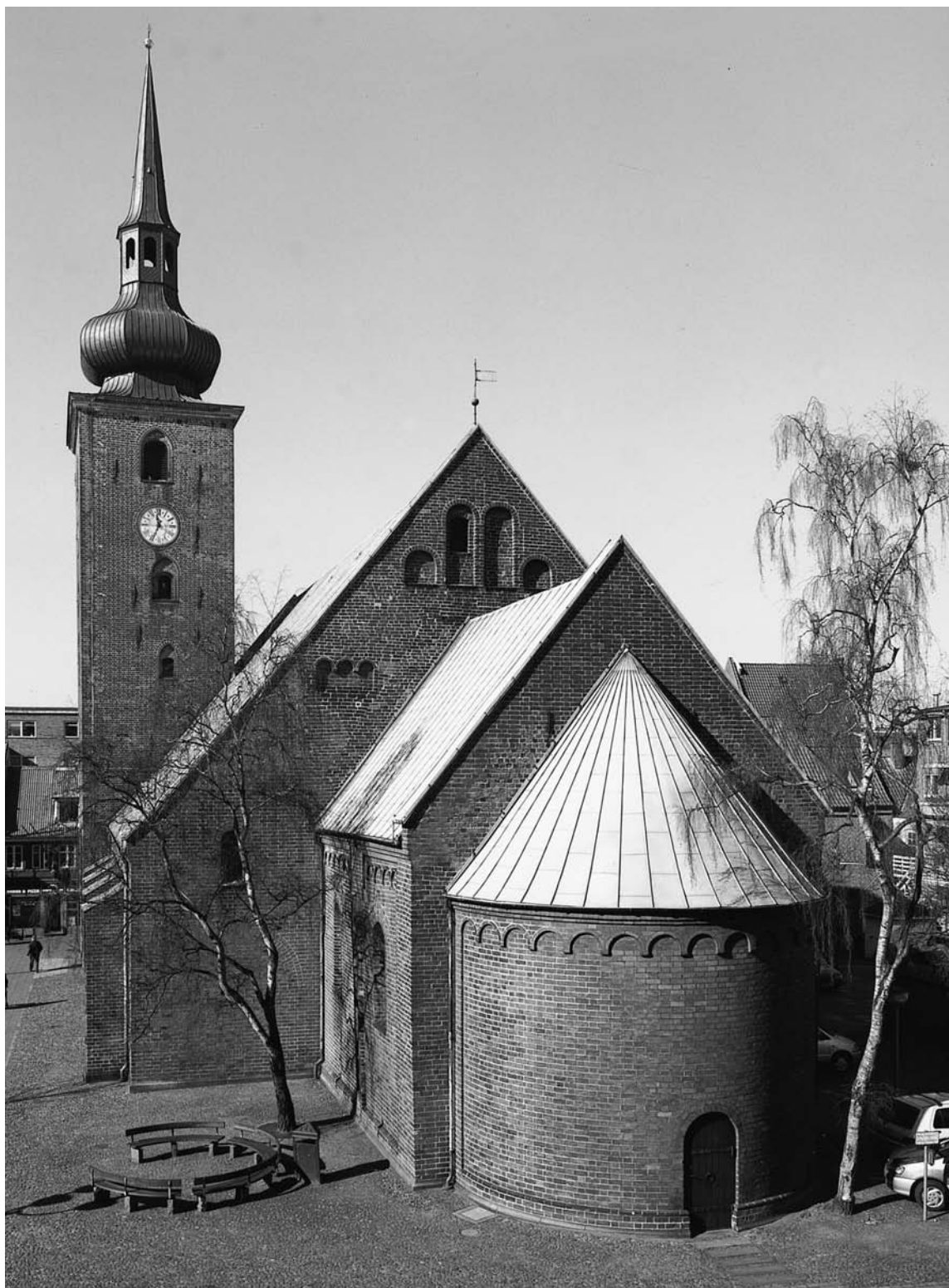

Fig. 4. Kirken set fra øst. Henrik Wichmann fot. 2002. – *The church seen from the east.*

DE MIDDELALDERLIGE OMGIVELSER

Så vidt det i dag kan afgøres på grundlag af de seneste to årtiers omfattende arkæologiske udgravninger i byen, er kirken placeret umiddelbart vest for byens ældste bebyggelse, der lader sig datere til 900' og 1000'erne og fortrinsvis er lokaliseret til den vestre ende af den nuværende Borgergade. En til denne bebyggelse hørende, antagelig *førkristen gravplads* er påvist i Søndergade vest for det nuværende Torv (jfr. s. 5348).

En enkelt bygning (fra de seneste år af 1000'erne) uden for dette område og af mere end almindelig interesse afdækkedes umiddelbart syd for den senere opførte kirkes sydfacade ved de store udgravninger på Torvet 1991-92.³⁸ Huset, der var et ca. 27 m langt og 7 m bredt *krumvægget langhus*, må have indgået i et større kompleks. Det kunne i denne sammenhæng være fristende at tolke både dette og en anden, yngre *bygning* med tilhørende kælder fra slutningen af 1200'erne ved Nørregades sydside nord for kirken som reminiscenser af et kongeligt gårdkompleks med tilhørende kapel,³⁹ således som det f.eks. i nyere tid er blevet påvist omkring Lisbjerg Kirke.⁴⁰ Et sådant gårdkapel som forgænger for den nuværende kirke kan have været af betydelig ælde og måske endda jævngammelt med sognekirken, Vor Frue Kirke. Det skal dog understreges, at den arkæologiske viden om et sådant gårdkompleks fortsat er yderst begrænset, ligesom eksistensen af en eller flere kirker på stedet foreløbig kun hviler på indicier (s. 5400).

Til støtte for den ovennævnte teori taler navnlig den bemærkelsesværdige størrelse og udformning af teglstenskirken, der påbegyndtes o. 1225. Denne repræsentative markering og kirkens ældre status som kapel, annekteret Vor Frue Kirke (s. 5367), kan måske bedst forklares, hvis den antages at være opført og ombygget som del af en stormandsgård og kongsgård på dette sted. Bemærkelsesværdigt er det endvidere, at kirken imod sædvanen både for by- og landsbykirker kun synes at have haft en beskeden kirkegård.⁴¹ Antagelig har Vor Frelers Kirke i kraft af sin kapelstatus næppe før o. 1480 overhovedet kunne påberåbe sig en begravellesret, jfr. ndf.

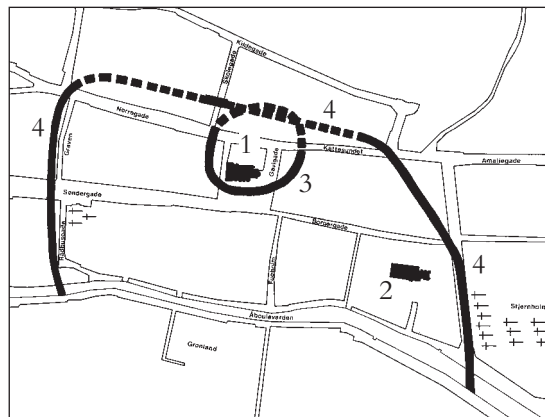

Fig. 5. Oversigtsplan. 1:10.000. Nutidigt kort af Horsens' middelalderlige bykerne. 1. Vor Frelers Kirke. 2. Klosterkirken. 3. Befæstning omkring kirken anlagt i begyndelsen af 1300'erne og sløjfet o. 1320 (s. 5373). 4. Bybefæstning anlagt o. 1350. Tegnet af Ina D. Holst 1993 efter forlæg i Horsens Museum. — Overview plan. 1:10.000. Present-day map of the medieval centre of Horsens. 1. Vor Frelers Kirke. 2. Klosterkirken. 3. Fortifications around the church built at the beginning of the 1300s and demolished c. 1320. 4. Town fortifications built c. 1350. Drawn by Ina D. Holst in 1993 after model in Horsens Museum.

En væsentlig ændring i kirkens omgivelser indtraf o. 1300, da det endnu bevarede gadenet i bymidten blev udstukket efter en klar, samlet plan og brolagdes med pikstensbelægning; samtidig og med samme belægning blev området syd for kirken udlagt til torv.⁴² En tilsvarende brolægning blev på samme tidspunkt anlagt nord for kirken. Antagelig har arealerne her ligeledes haft karakter af en åben plads eller et mindre torv. I samme tidsrum fornyedes den ovennævnte bygning nord for kirken, idet kælderen erstattedes af en ny kampestensskælder med adgang fra nord; heller ikke det til denne hørende hus kendes.⁴³

Som nævnt ovf. satte voldsomme begivenheder i byens og omegnens historie kort efter deres tydelige præg på området omkring kirken, idet kirken og arealet nord herfor befæstedes med en 8-10 m bred og 2 m dyb *voldgrav*, der omkransede et område på hen ved 140 m i diameter.⁴⁴ En tilhørende vold er ikke konstateret, men har uden tvivl været opkastet langs gravens inderside af fyld fra denne. Ved udgravningen registreredes, at graven mod sydvest kunne passeres ad en

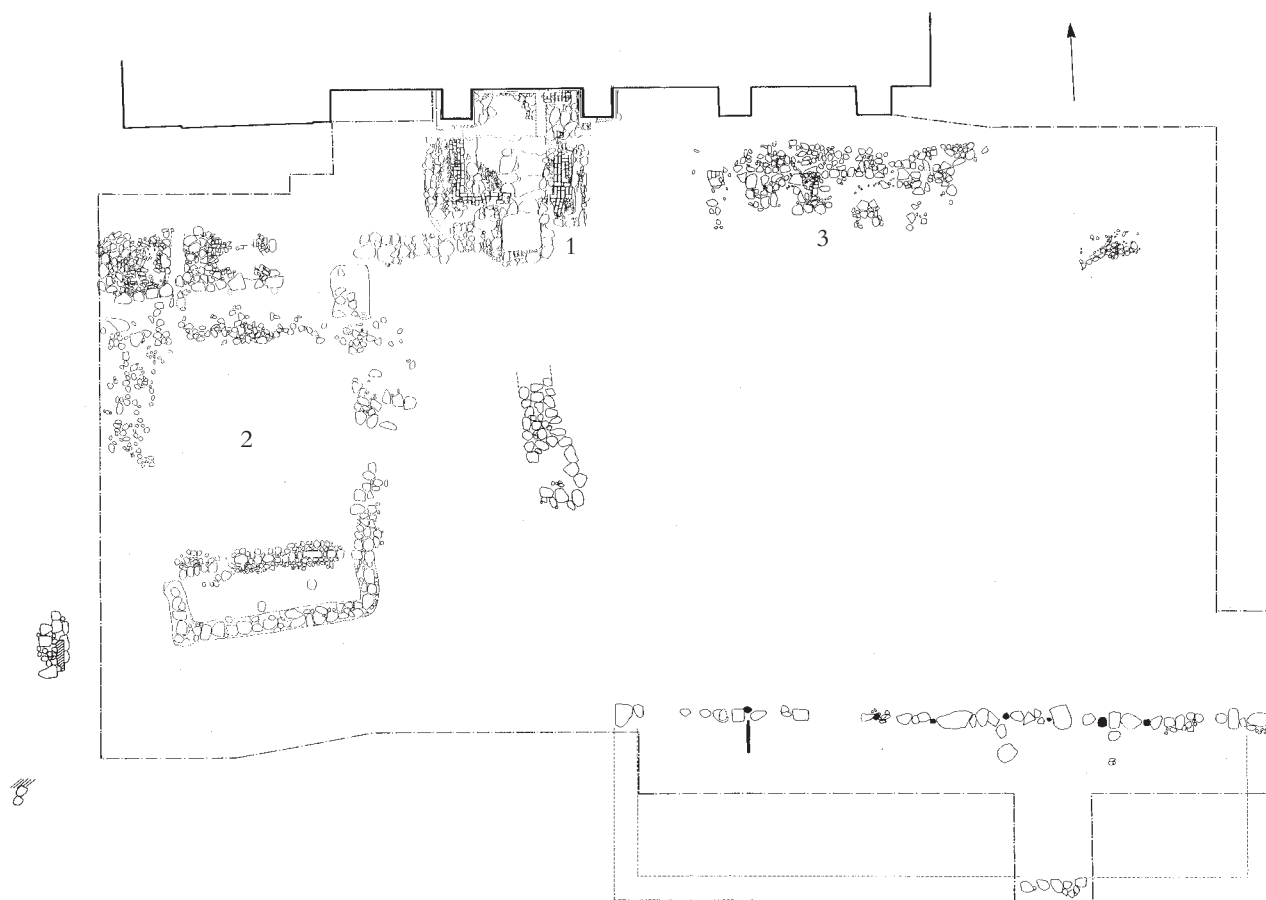

Fig. 6. Plan. 1:300. Torvet ved kirkens sydside med de ved den arkæologiske udgravning 1992 afdækkede fundamenter. 1. Våbenhus (s. 5445). 2. Det middelalderlige rådhus (s. 5375). 3. Boderække langs søndre sideskib (s. 5375). Tegnet af Ina D. Holst 1993 efter opmålinger i Horsens Museum 1992. — Ground plan. 1:300. The square on the south side of the church with the foundations uncovered by the archaeological excavation in 1992. 1. Porch. 2. The medieval town hall. 3. Row of stalls along the south side-aisle. Drawn by Ina D. Holst in 1993 after measurements in Horsens Museum 1992.

smal dæmning, der sandsynligvis havde været befestet med port og eventuelt palisadeværk.⁴⁵ Anlægget havde i høj grad provisorisk karakter. Således mangler enhver form for sikring mod sammenskrivning af gravens kanter, og af de arkæologiske undersøgelser fremgår da også, at funktionstiden har været meget kort. Anlægget er klart yngre end den o. 1300 lagte pikstensbrolægning på Torvet, men opfyldningen af graven må være påbegyndt allerede et par årtier ind i 1300'erne.⁴⁶ Formålet kan næppe have været andet end en (hastigt anlagt) beskyttelse af kapellet og måske tillige af en kongelig ejendom, placeret nord for dette. Fæstningsbyggeriet og den efterfølgende

de slojfnings har da formentlig haft sammenhæng med den politiske uro i området under Erik Menved, jfr. s. 5352.

Slojfnings af voldgraven og den eventuelle tilhørende befæstning betød en tilbagevenden til 'normale' tilstande med retablering af Torvet og de dertil knyttede funktioner. Ved århundredets midte var brolægningen atter etableret, og i tiden herefter udførtes flere markante byggerier på Torvet. Således forsynedes kirken med et våbenhus (s. 5445), ved hvis syddør anlagdes en omtrent kvadratisk 'kasse' af kampesten, efter alt at dømme en *færist*, der skulle holde eventuelle løsgående kreaturer på pladsen ude fra kirken.⁴⁷ Vest

for våbenhuset, ud for kirkens vestligste fag og vinkelret på dens længdeakse, opførtes en i alt 8×11 m stor bindingsværksbygning, der næppe kan have været andet end byens middelalderlige *rådhus*.⁴⁸ Selve rådhuset målte 8×9 m, hvortil var knyttet en tilbygning mod syd.⁴⁹ Begge bygninger kan formentlig betragtes i lyset af den ændrede status for kirkens og ejendommens tilhørsforhold i øvrigt, der indtraf 1351 ved afhændelsen til johanitterordenen (jfr. s. 5367). Samtidig må der være gennemført ændringer af selve kirkebygningen, idet en hvælvslutsten, der uden tvivl må hidrøre fra et af kirkens oprindelige hvælv (jfr. s. 5437), fandt anvendelse som fundamentsten under den nyopførte rådhusbygning. Det må sandsynligvis ses i sammenhæng med rådhusets opførelse, at kirkens indgang i søndre sideskib flyttedes fra 4. til 3. fag, foran hvilket våbenhuset tilføjedes (jfr. s. 5445).

Nye brolægningarbejder fandt sted på Torvet i tiden o. 1400. Et vigtigt fund til belysning af aktiviteterne på torvearealet er registreret langs den østre del af søndre sideskibs facade i form af spinkle fundamentrester og 'færdselslag', hidrørende fra en række *boder*, der må have tjent til torvehandel.⁵⁰

Det ovenfor nævnte rådhus blev nedrevet senest o. 1450 forud for endnu en udbedring af Torvets brolægning. Denne var karakteristisk ved en markant iblanding af tegl og mørtelsmuld, der uden tvivl måtte stamme fra nedrivningsarbejder i eller af en nærvæd liggende bygning. Opfyldningslaget tiltog i tykkelse mod nordvest og tolkedes derfor af udgraverne som sandsynligvis stammende fra nedbrydningen af rådhuset.⁵¹ Brokkelagets indhold af formtegl til bl.a. hel- og halvøjler taler imidlertid mod en sådan antagelse, idet disse næppe kan tænkes anvendt i et rådhus af bindingsværk. Til gengæld er der intet, der udelukker, at teglbrokkelaget kan stamme fra et *ombygningsarbejde i kirken*, idet de nævnte formsten f.eks. kunne hidrøre fra skibets triforier (jfr. s. 5424f.). Interessant i denne sammenhæng er, at brokkelaget nærmest kirken indeholdt en del ildskørnede tegl.⁵² Ombygningsarbejdet kan dermed muligvis knyttes til en brand i kirkebygningen, der har efterladt sig adskillige spor, ikke mindst på vestfacadens

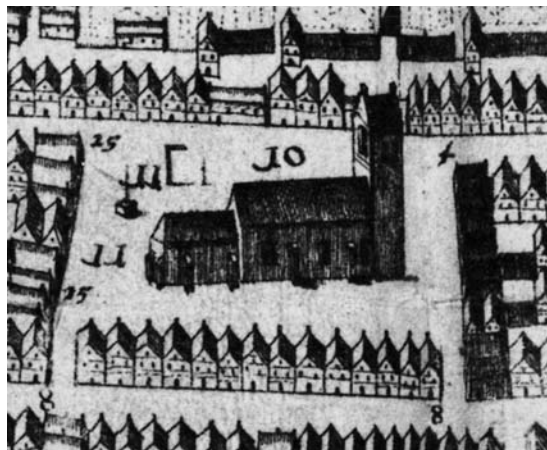

Fig. 7. Kirken og dens omgivelser. Udsnit af bykort fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677, jfr. s. 5353 fig. 4. – The church and its surroundings. Detail of town map 1677. Cf. p. 5353 fig. 4.

granitportal og granitkapitælerne i kirkens indre (jfr. s. 5403). En i samme periode opført *bygning* i Torvets sydøstre hjørne er ifølge dendrokronologiske dateringer formentlig opført i 1400'ernes anden fjerdedel.⁵³ Samtidigt hermed er endvidere et fundament, der fra våbenhusets sydvesthjørne forløb mod vest. Det har ikke været muligt at afklare, hvorvidt dette indgik i en hegnsmur langs den vestre del af kirkens sydside, eller om det eventuelt udgjorde sydmuren i en tilbygning til kirken i hjørnet mellem våbenhusets vestmur og sydmuren i søndre sideskibs 4. fag.⁵⁴ Både muren og den førnævnte færst sløjfedes o. 1500.⁵⁵ En *brønd* vest for kirkens indgang tilhørte antagelig samme tidsrum.⁵⁶ Ved Kippervigs udmunding i Søndergade er derudover registreret resterne af et senmiddelalderligt *stenhus* med kælder.⁵⁷ Dette har sandsynligvis været placeret med en gavl ud mod Søndergade, flugtende med gadens nordre husrække, og en langside mod Torvet. Trafikken mod syd ad Kippervig må på grund af husets placering være ført ind over Torvet, jfr. også ndf. Til belysning af bebyggelsen ved Torvets sydside skal det endelig nævnes, at der 1915 påvistes spor – antagelig efter middelalderlig og yngre bebyggelse, der siden hen fjernedes – på matr. nr. 570-72, heriblandt en kælder, en nord-sydgående muretsmur med et vinkelret hjørne samt nogle kampestensopbygninger, muligvis fundamentre-

ster. En nærmere redegørelse for fundet savnes dog, ligesom bygningskompleksets funktion ikke kan udledes af de sparsomme levn.⁵⁸

Med hensyn til den ældre bebyggelse vest og nordvest for kirken findes kun få oplysninger. Fund i 1909 af murrester (fragmenter af en (to?) munkestensmur(e?)) på hjørnet af Nørregade og Kippervig (matr. nr. 409-10) vidner kun om (antagelig) middelalderlig bebyggelse her (se også *†kirkegård*, s. 5380), men intet om karakteren heraf.⁵⁹ Hvor tæt bebyggelsen i middelalderen har ligget på kirkens vestfacade, kan således ikke afgøres.

OMGIVELSERNE EFTER REFORMATIONEN

I løbet af de første to hundrede år efter reformationen etableredes i store træk de omgivende pladser og gadeforløb omkring kirken, svarende

til de nuværende, om end selve den indrammede bebyggelse i høj grad har fået sit præg inden for de seneste 100 år.

Hvad angår Torvet, blev en rydning af ældre bygninger på området allerede indledt i 1400'erne, da det formodede rådhus fjernedes (jfr. ovf.), mens kirkens våbenhus blev nedrevet ved midten af 1500'erne (s. 5446). Elimineringen af de store bygninger ved områdets sydøst- og sydvesthjørner skete antagelig først i løbet af 1600'erne og kan meget vel have haft sammenhæng med byens hærgning under Svenskekrigene 1643-45 og 1657-60, jfr. ndf. Med hensyn til området nord for kirken, synes undersøgelsen 1994 af Nørregade 52-54 (matr. nr. 406-07) at godtgøre, at der endnu helt op imod 1500'ernes slutning fandtes et sammenhængende brolagt og åbent område eller torv her, før den egentlige bebyggelse af denne del af gaden indledtes.⁶⁰ Af arkivalske oplysninger fremgår, at fire jordstykker nord eller øst for kir-

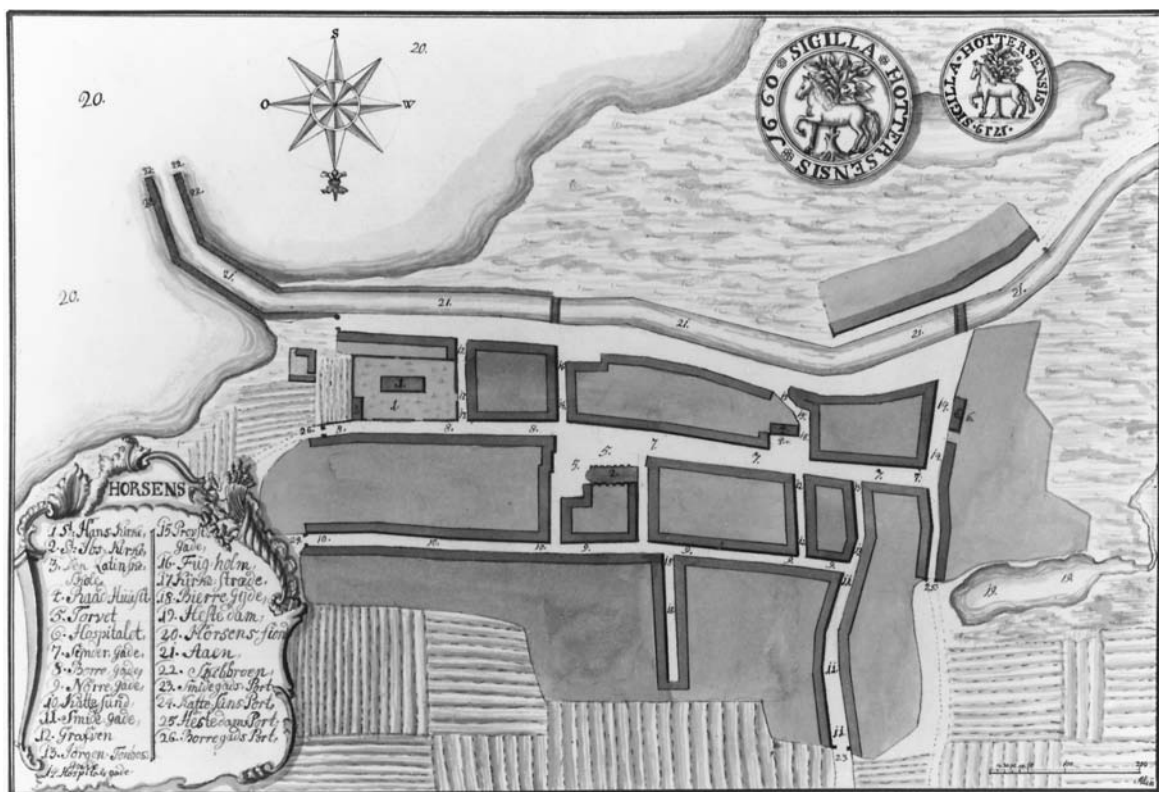

Fig. 8. Kort over Horsens o. 1755. Tegning af Jens Bang efter forlæg af Johan Jacob Bruun. *Frederik V's Atlas*. KglBibl. – *Map of Horsens c. 1755*.

Fig. 9. Prospekt af Søndergade set mod øst med Vor Frelsers Kirke i baggrunden, august 1854. Gouache af Peder Nielsen. I Horsens Museum. – *Peder Nielsen: View of Søndergade towards the east with the Church of Our Saviour in the background, August 1854. Gouache in Horsens Museum.*

ken i tidsrummet 1573–77 blev bortfæstet eller udlejet til private, dog (1573) med den klausul, at der ikke på jorden måtte opføres nogen bygning eller urenlighed, som kunne volde kirken skade.⁶¹ Det har formentlig til dels drejet sig om ejendomme i Kippervig og ved dennes udmunding i Nørregade, placeret på 'kirkens fortov eller grund', således som de endnu omtaltes 1756, jfr. også ndf.⁶² De 1755 refererede oplysninger fra en gammel tavle i kirken om 'Jomfru Mariæ Kirkegård', der 1575 dels gjordes til torv, dels bebyggedes med 'våninger' (s. 5380, 5553), kunne muligvis hentyde til nogle af de ovennævnte indgreb.

Resens byprospekt fra 1677 (fig. 7) udgør den ældst kendte afbildning af kirken og dens omgivelser. Det er dog velkendt, at den skematiske gengivelse skal tages med stort forbehold.⁶³ Det gælder i høj grad for udformningen af Torvet og de tilstødende gader, den omkransende bebyggelse og selve kirkens fritliggende placering i området. Det af Resen gengivne rettersted med kagstrygningspæl og galge på Torvets sydøstlige

del har ikke kunnet lokaliseres arkæologisk, selv om det principielt ikke kan udelukkes, at pladsen en tid efter nedrivningen af det formodede middelalderlige rådhus (jfr. ovf.) og før(?) etableringen af dets afløser vest herfor kan have dannet ramme om denne funktion. Derudover savnes en markering af områdets daværende offentlige brønd, o. 1660 betegnet 'Torvekilden', der antagelig er identisk med den, der endnu 1881 omtaltes som byens gamle og vandrige brønd; dog var denne to år forinden blevet overdækket, men anvendtes i forbindelse med placeringen af kirkens lynafleder.⁶⁴

Den markerede bebyggelse – en sammenhængende række af gavlhuse – både vest, nord og syd for kirken må også betegnes som fiktion, ligesom gengivelsen mangler de bygninger (heriblandt klokkeboligen, jfr. ndf.), der fra 1500'ernes anden halvdel etableredes på Kippervigs østside op mod kirkens nordvesthjørne. Denne nord-sydgående gadestrækning fra Nørregade mod Torvet, hvis betegnelse tidligst kendes o. 1630 («Kiber-

Fig. 10. Kirken set fra sydøst en torvedag o. 1900 med boder foran skibets sydside. Postkort i Horsens Museum. – *The church viewed from the south east on a market day, c. 1900, with market stalls in front of the south side of the nave.*

vigh»),⁶⁵ var endnu i 1600'erne et snævert stræde, 2,5–3,5 alen bredt (ca. 1,5–2,2 m). Vest herfor lå på Resens tid en delvis ubebygget grund, Drillborg Plads,⁶⁶ der strakte sig mellem Søndergade og Nørregade. På vestsiden af grunden lå et smalt stræde, Skidengyde, der heller ikke er gengivet. Dette var nord for Nørregade videreført i den på prospektet angivne Bjerregyde (senere Flocks-, Lucas- eller Skolegyde/-gade), som ifølge en omtale 1699 fra 'alderstid' (fra gamle dage) havde været en 'kirke- og strandvej', dvs. en forbindelsesvej til kirken nordfra via de vandrige områder ved Bjerredam og Bjerrekildetofte.⁶⁷ Den sydligste del af Drillborg Plads inddrog et 16,5 alen (ca. 10,3 m) bredt areal af det nuværende Torvs sydvesthjørne. Her lå en ejendom, tilhørende Clemend Oluf-

sen, måske identisk(?) med den 1991–92 udgravede (jfr. ovf.).⁶⁸ Hele området mellem Sønder- og Nørregade i nord-syd og Torvet og Skidengyde mod øst og vest skænkedes imidlertid 1670 til Vor Frelsers Kirke, tillige med den tilhørende bebyggelse, der 'i sidste fejde', dvs. under krigen 1657–60, var blevet 'ruineret', af Clemend Olufsens søn, amtsforvalter over Skanderborg, Clemend Clemendsen og hans hustru, Kirsten Madsdatter (jfr. også epitafium, o. 1660, i Skanderup Kirke, s. 2933ff.).⁶⁹ Til gengæld for den generøse gave, bl.a. den grund, hvorpå hans salige forældres gård (den ovennævnte) lå, udbad parret sig dog, at donationen indførtes i kirkebogen, ligesom de 'om nogen af os begærer det' gerne ville have til-ladelse til på egen regning at opsætte en minde-tavle eller sten i muren til sagens ihukommelse. Dette vides dog ikke realiseret.

Mht. til områdets og bygningernes anvendelse overlodes det 'kirken og kirkens tjenere til nytte'. Efter alt at dømme overgik dette til bl.a. kirkens daværende sognepræst, Peder Rasmussen Rytter, hvis enke, Kirsten Pedersdatter, januar 1713 tilskødede borgmester Steffen Rasmussen Hofgaard hele arealet. Som modydelse for indlem-melsen af Skidengyde i sin ejendom, der strakte sig langs Søndergades nordside (indtil nr. 41), skænkede Hofgaard en parcel af det pågældende område 'til Torvets og gadens forvidelse (dvs. ud-videlse) vest op ved kirken'. Torvets vestgrænse flyttedes derfor de omtalte 16,5 alen tilbage, idet Søndergades bredde ved hjørnet af den reduce-rede grund fastlagdes til 25 alen i forhold til ejen-dommen matr. nr. 573. Samtidig bestemtes Kip-pervigs fremtidige bredde – i syd 11 alen (6,8 m) fra kirketårnets søndre kant til den bygning, som borgmesteren agtede at opføre og mod nord ved gadens udmunding i Nørregade 13 alen (ca. 8,1 m).⁷⁰ Bebyggelsen, ikke blot af hjørnegrunden ved Torvet/Søndergade (matr. nr. 507), hvor borgmesteren selv residerede, men også af den øvrige strækning mod Nørregade gennemførtes i løbet af 1700'erne og de følgende århundreder.

Søndergades storstadspræg med 'sin skønne bredde' og det 'fortræffelige udseende', som bl.a. arkitekten C. F. Harsdorff priste 1780,⁷¹ gjaldt også selve Torvet, ved hvis sydside en række af by-

Fig. 11. Kirken set fra ejendommen Borgergade 3 med gårdrummet i forgrunden. Fot. 1917, i Horsens Museum. – *The church viewed from the building at Borgergade 3 with the courtyard in the foreground.*

ens prominente borgere inden for købmands- og rådsaristokratiet residerede allerede fra 1600'erne. Flere af disse markerede deres tilhørsforhold til kirken med donationer og faste stolepladser, og enkelte fik også deres sidste hvilested her.

Det gælder således bl.a. borgmester Jochum Rodenborg og hans efterkommere, boende i gården, Søndergade 48 (daværende nr. 15, matr. nr. 573). Fra o. 1798-1842 anvendtes gården (herefter betegnet 'Kasernegården') af Det slesvigske Kyr-

rassérregiment.⁷² Ejendommen vest herfor (Torvet 2, matr. nr. 572, gård nr. 14b) var i 1600'erne domicil bl.a. for borgmestrene Jørgen Nielsen (†1629) og Jørgen Hansen Høgsbroe; efter en tid (1705–24) i organist Johan Richters eje tilhørte bygningen bl.a. rådmændene Hans Jochumsen Rodenborg (†1741) og Jens Bering, der 1780 afhændede den til Ove Høegh-Guldberg på vegne af enkedronning Juliane Marie. Ejendommen blev s.å. af Harsdorff sammenbygget med nabo-huset til Palæet (Torvet 4, matr. nr. 572, gård nr. 14a), bopæl for det russiske eksilhof og siden for prinsesse Charlotte Frederikke. Denne bygning talte blandt sine tidligere ejere bl.a. rådmand Johan Andersen (†1674), hospitalsforstander, tolder Christen Nielsen Toldorph (†1705) og apoteker Jacob Schmidt (indtil 1732). Naboejendommen (Torvet 6, matr. nr. 570, gård nr. 13) var i 1600'erne bopæl for bl.a. rådmand Fock Albertsen With (†1655) og købmand og kirkeværge Anders Jensen Tonboe (indtil 1696), mens købmand Niels Sørensen Gylding (†1709) og dennes enke Karen Nielsdatter Gudme (†1743) bl.a. residerede her i 1700'ernes første del. I tidsrummet 1743–1810 ejede guldsmedefamilien Brandt komplekset øst herfor, afløst (indtil 1842) af guldsmed Niels Peter Bærentzen (Torvet 8, matr. nr. 569, gård nr. 12), mens naboejendommene (matr. nr. 569–65) med bebyggelse bl.a. af mindre boder i 1600'erne tilhørte borgmester Hans Olufsen Riber (†1615), dennes hustru, Anna Hansdatter Svane (†1637) samt sønnen og svigersønnen, borgmestrene Oluf Hansen Svane (†1664) og Ernst Ernstsens von Baden (†1656).⁷³

Området nord og vest for kirken var fra anden halvdel af 1500'erne præget af en blandet bebyggelse, overvejende mindre ejendomme med både bolig- og erhvervsfunktioner og tilhørende side- eller bagbygninger. Bygningernes nærhed til selve kirken har i nyere tid ført til overvejelser om en regulær *frilægning* af Vor Frelsers Kirke. Således udarbejdede Viggo Norn på grundlag af et ældre projekt fra 1936 i samarbejde med arkitekten Egil Fischer 1949–51 et forslag til nedrivning af den eksisterende bebyggelse mellem kirken og Nørregade til gengæld for opførelse af en vinkelformet bygning i to etager med mansard-

tag langs Kippervig og Nørregade, beregnet til kontor, administration og embedsbolig for kirken (fig. 213–14). En lav lukkemur mod øst afskærmede en åben grønnegård mellem de to fløje fra de omgivende gadearealer, således at hele anlægget havde karakter af en trelænget klostergård med kirken som sydflojen.⁷⁴ En total frilægning af arealet og etablering af et grønt, rekreativt område nord for kirken drøftedes 1981–82, men blev opgivet til fordel for den nuværende løsning.⁷⁵

KIRKEGÅRDEN

Som omtalt s. 5350, 5377 og 5382 blev et areal ved kirken, antagelig allerede 1575 og atter 1740 omtalt som kirkegård. I den gængse anvendelse af betegnelsen som refererende til et indhegnet område omkring en kirke, benyttet til gravsteder, må der dog både mht. afgrænsning og funktion af Vor Frelsers Kirkes kirkegård tages forbehold. Som nævnt ovf. markerede en midlertidig voldgrav i 1300'ernes første halvdel en grænse mellem den omgivende bebyggelse og et areal, hvoraf kirken og dens tilliggende arealer vel kun udgjorde en del.⁷⁶ Området mod syd og nord havde dog allerede før anlæggets etablering været brolagt (s. 5373), og denne belægning er efter alt at domme blevet retableret efter gravens sløjfning o. 1350. Begge arealer har således tilsyneladende fungeret som åbne torve eller pladser uden egentlige murindhegninger. Mht. begravelser tyder intet dog på, at området i middelalderen har rummet denne funktion, hvilket for tiden før 1480 også kunne forklares af det faktum, at kirken næppe før dette tidspunkt har kunnet påberåbe sig en begravellesret.⁷⁷

Større uvished hersker mht. arealerne vest (nordvest) for kirken. Som refereret af *Fabritius* (1879) blev der o. 1875 gjort enkelte spredte skellet- og kistefund vest og nord for kirken i forbindelse med gravninger til gas- og vandledninger. Således fandtes ved nedlægning af gasrør ved Nørregade og Kippervig 'levninger af ... kister osv.', ligesom der omtrent ud for ejendommen nr. 245 (nuværende nr. 7) i Kippervig ca. 3 alen (knap 2 m) nede i jorden fandtes 'en muret

Fig. 12. Detalje af vestfacaden mod Kippervig. NE fot. 1964. – *Detail of the west facade towards Kippervig.*

grav, hvori der har været ubetydelige levninger af menneskeben samt noget træ, der havde været sværet med kønrøg'.⁷⁸ Fund i samme forbindelse og 1909 af murrester mod Nørregade og Kippervig er på tilsvarende måde sat i relation til en mulig *kirkegårdsmur* eller afgrænsning af området. Det gælder for fragmenter af murens fundament, tæt ved Kippervigs vestlige husrække, tolket som kirkegårdens vestmur, der mod syd erkendtes 'indtil uden for huset på Torvet næst hjørnestedet', dvs. indtil matr. nr. 507. Tilstedeværelsen af murens nordvesthjørne og et øst-vestgående forløb tværs over gaden udledtes af iagttagelser ud for ejendommen nr. 245 (Kippervig 7).⁷⁹ Umiddelbart nord herfor, på hjørnet af Nørregade og Kippervig (matr. nr. 409-10) fandtes 1909 under en stor kampestensmur en 1 alen (ca. 62 cm) tyk munkestensmur i skellet til Kippervig og et murstykke i munkeforbandt i to skifters højde oven på 'et kældergulv'. Heraf tur-

de dog kun den førstnævnte være relevant som hegnsmur.⁸⁰ Med hensyn til kirkegårdens østmur antoges denne – tilsyneladende uden noget arkæologisk grundlag – at være forløbet fra hjørnet ved Nørregade og daværende Gavlgade (nuværende Torvet 7) mod syd indtil et sammenstød med sydmuren, der udgik fra det ovennævnte 'hjørnested' ved Torvet.⁸¹

Selvom *Fabricius'* deduktioner med hensyn til afgrænsningen og udstrækningen af kirkegårdens sydlige og østlige del, som det fremgår af det ovennævnte, antagelig må opgives, demonstrerer indtægterne i forbindelse med betaling af jordskyld i tidsrummet 1573-77, at områder ved kirken (alene specificeret som nord for eller tæt ved) fortsat var i kirkens eje. Lejerne af den pågældende jord, der var placeret bag ved eller ved siden af de pågældendes gårde, forpligtede sig ganske vist i første omgang til ikke at lade opføre bygninger eller placere 'nogen urenlighed' (dvs. mødding)

på jorden. Af senere indførsler vedrørende disse indtægter fremgår dog, at områderne nu var bebyggede, og at ejendommene lå nord for kirken i Kippervig eller øst herfor.¹² En af disse var kirkens klokkerbolig (jfr. ndf.). Hvorom alting er, må det formodes, at kirkegårdens grænser efter middelalderen har været relativt flydende og næppe har haft en præcis markering for hele områdets vedkommende. Alligevel er det tankevækkende, at der i eftersommeren 1740 forbrugtes arbejdstid i 59 dage for to karle til kirkegårdens »Sleufning« (sløjfning). Hvorvidt dette har indbefattet fjernelse af murværk eller alene forskellige jordarbejder, fremgår imidlertid ikke.⁸² Måske var dette arbejde knyttet til eller måske ligefrem en videreførelse af Kippervigs regulering og etableringen af et nybyggeri på gadens vestside, hvilket tog sin begyndelse efter 1713 (jfr. ovf.).

Den nuværende *brolægning* omfatter en smal bræmme af chaussésten ('Berlinerbrolægning') nærmest kirkens facade, mens de tilstødende gader og pladsarealer er bundet sammen af en ensartet belægning af større betonfliser, hvorimellem enkelte træer (plataner) er plantet. I passagen nord for kirken og ved apsis i øst er enkeltstående linde- og birketræer.

†*Brolægning*. Der kendes kun spredte omtaler af belægningen omkring kirken. I forbindelse med hoveddistandsættelsen i 1740'erne repareredes stenbroen ved kirken med fire læs piksten.⁸³ 1775 lagde Christen Fisker 37 favne stenbro om kirken, der fornyedes 1798.⁸⁴ 1836 gennemførtes en større omlægning af Torvet, der forhøjedes, hvilket samtidig medførte en forhøjning af kirkens fortov. Ved den lejlighed angaves byens anpart af Torvet som omfattende 560 kvadrarfavne, mens kirkens del udgjorde 100 kvadrarfavne. I tilknytning til arbejdet med rendestenens løb langs med kirken udførtes en stenkiste ud for indgangen mod Torvet.⁸⁵ Denne repareredes på ny 1847 og 1859.⁸⁶

Efter tegning af kirkens arkitekt, Erik Lerbech-Sørensen opførtes 1990 en *hegnsmur* mod nabo-ejendommen (matr. nr. 405a) nord for koret med låge til gårdrummet nord for kirken. Muren, der erstattede en ældre, beliggende mere nordligt, har støttepiller på sydsiden og er opført af rød tegl

i blankmur, afdækket med blyklædte sadeltage. Portpillerne er tilsvarende, og stængerne i de heri ophængte jerngitterfløje krones af små forgyldte 'løgkupler'.⁸⁷

Efter Storcks og Estrups restaurering (s. 5461f.) opsattes 1885 *smedejernsgitre* foran vestportalen (jfr. fig. 12) samt ved hele sydsiden i mellemrummene mellem støttepillerne og ud for koret. Dette skete dels for at skåne belægningen ved kirkens indgange imod 'besudling' på de steder, hvor 'klinkspilende' drenge havde deres samlingssteder,⁸⁸ dels for at friholde disse arealer for eventuelle stadelholderes boder.⁸⁹ Gitrene fandtes endnu delvis forud for Torvets omlægning, jfr. ovf. (fig. 3).

BYGNINGER VED KIRKEN

Sognegård. 1989 indviedes kirkens sognegård, opført af arkitektfirmaet Birch & Svenning, Horsens, på tomten af de nedrevne ejendomme Kippervig 2-6 (matr. nr. 516).⁹⁰ Komplekset, der er opført i røde mursten med rødt tegltag og har to etager med høj rejsning, rummer flere funktioner, heriblandt kordegnekantor, organistkontor, arkiv, konfirmandlokaler og præsteværelse. Den tidligere passage mellem kirken og den oprindelige klokkerbolig, jfr. ndf., er nu integreret i ejendommen og aflåst, både mod Kippervig og området ved kirkens nordside.

†*Bygninger*. *Klokker- eller degnebolig*. En embedsbolig til kirkens klokker, degn, graver eller til andre medlemmer af kirkens betjening er tidligst nævnt 1605, da en 'bod og våning i Skidengyde' (dvs. vest for Kippervig, jfr. ovf.) tilskødedes kirken.⁹¹ Det er dog uvist, hvorvidt det er denne ejendom, der i grundtaksmatriklen 1682 og i kirkeregnskaberne fra 1684-85 betegnes som anvendt af 'klokimesteren' (dvs. klokkeren) og tilhørende kirken, eller dette snarere refererer til en ejendom i Kippervig umiddelbart nord for kirkens vestende, således som det siden hen var tilfældet.⁹² At klokkeren i det mindste 1715 residerede ved siden af kirken, fremgår indirekte d.å. af en omtale af en stoleindretning (jfr. s. 5534) i de små skamler bag døren til 'klokimesterens gårdsrum'; dette præciseredes yderligere 1728.⁹³

1754 blev klokkerboligen nyopført, måske efter en brand d.å. (jfr. ndf.), men angiveligt også, fordi den ældre bolig var yderst forfalden og derudover så lille, at »Klockmesteren ei der i kunde længere have Bopæl«. ¹⁸ 1756 opnåede klokker Andreas Zacho Magistratens bistand til anlægelse af en brønd i gården, idet han fremhævede, at den også kunne være kirkerne til stor nytte ved reparationsarbejder, eller 'om ulykke påkom af ildsvåde'. ⁹⁴ Klokkerboligen (gård nr. 290, senere litra I, Kippervig 2) karakteriseredes i brandtaksationen 1761 som værende ny og i god stand; den omfattede otte fag sidehus til gaden, var én etage høj med kælder og havde en kvist på tre fag tværs igennem huset. To udbygninger, hhv. på tre fag til beboelse og fire fag til 'kohus', sluttede sig til forhuset på gårdsiden i øst. ⁹⁵

Embedsboligen har stødt umiddelbart op til kirkens vestligste fag (jfr. s. 5410 og fig. 21), siden der 1831 foreslås, at kirken adskiltes 'fra den forbindelse, hvori den står med de nærmest liggende bygninger'. I forslaget nævntes udlægning af en 6 alen bred gang mellem kirken og 'graverboligen' i husets længde og adskilt fra denne med en mur, hvilket dog på grund af de store omkostninger ændredes til en aflåst bræddeport i østenden af den nævnte gang. ⁹⁶ Tilsyneladende blev planen dog ikke virkeliggjort. Således respekterede den ved Storcks restaurering 1879-81 foretagne skalmuring, at klokkerboligens sadeltag endnu stødte op til kirken, ligesom de samtidige grundplaner heller ikke tyder på eksistensen af et åbent gårdrum (fig. 24, 218).

Mod Kippervig var en mur med en aflåst dør (jfr. †kalkkammer), der 1883 af Kultusministeriet blev påbudt at skulle åbne udad; ⁹⁷ passagen synes dog siden overdækket og helt integreret i ejendommen. 1963 blev yderligere brudt en adgangs-dør igennem muren, vel i syd, mellem den daværende kordegnebolig og kirken. ⁹⁸

Andre bygninger. En *lade* ved kirken og et *materialhus* er nævnt allerede 1676. Førstnævnte var placeret på den 'øde plads ved Torvekirken', måske Drilborg Plads vest herfor, jfr. ovf., og beordredes d.å. nedbrudt, idet murstenene skulle placeres i materialhuset. ⁹⁹ Et *kalkhus* ved kirkens nordvestligste fag er nævnt i forbindelse med en istandsættelse 1742-43. 1748 omtaltes skorstenen heri som halvt faldet sammen, og 1754 var bygningen brændt. Ved denne lejlighed nyopførtes den på nordsiden af korets østlige fag (jfr. fig. 33). ¹⁰⁰ Huset karakteriseredes i brandtaksationerne 1761-81 som en bindingsværksbygning i to fag med halvtag, alt i 'mådelig stand'. ¹⁰¹ Nedrevet 1879-81. Et *kalk- eller materialhus* (jfr. fig. 218) var i 1800'erne inkorporeret i kirkens tilmurede vestportal; 1851 istandsattes låsen til døren for 'kalkkammeret i muren ud til Pustervig' (dvs. Kippervig). ¹⁰² Et *benhus* ved kirken kendes alene fra en omtale 1734-35, da det gamle ubrugelige bly blev nedtaget fra Klosterkirkens tag og henlagt i 'benhuset ved Sct. Ibs kirke'. ²¹ Et *kedelhus* ved nordre sideskibs østfag opførtes i forbindelse med restaureringen 1864-66 (fig. 21). En *privat ejendom* med skiftende ejere stødte op til kirken i nordøst (jfr. fig. 33), men omtales som nedrevet 1880. Et plankeværk mellem dette hus og kirken aflukkede adgangen fra øst til slippen eller gangen langs kirkens nordside. ¹⁰³ Senere var passagen på dette sted afspærret med en smedejernslåge mellem kirken og det daværende nødtørftshus (jfr. ndf.). 1987 ryddedes gårdrummet mellem kirken og den nordfor liggende randbebyggelse, der på det tidspunkt bestod af otte bygninger, opført i tidsrummet 1850-1900. Ved denne lejlighed fjernedes en række ældre skure, bagbygninger og et bindingsværkshus, anvendt til lager. ¹⁰⁴ Et nyere *nødtørftshus*, opført af røde tegl og beliggende mellem kirkens nordøsthjørne og Torvet 7 blev dog først nedrevet o. 1992. ¹⁰⁵

Fig. 13. Kirken set fra ejendommen på hjørnet af Torvet og Borgergade. Henrik Wichmann fot. 2002. – *The church viewed from the building on the corner of the square Torvet and the street Borgergade.*

BYGNING

NOTER s. 5606

Den o. 1225 påbegyndte kirke, der muligvis afløser en eller flere $\dagger$ kirker på samme sted, består af et kor med en 1794-97 genopført $\dagger$ apsis (genrestaureret 1879-81 og 1935-36), hvortil i vest følger sig et treskibet langhus med fælles tag over midt- og sideskibe. Denne del af bygningen fik sin nuværende skikkelse ved en omfattende restaurering 1935-36, der søgte at genskabe hovedtræk af skibets oprindelige indre samt dets ydre tagform. Nordre sideskib afsluttes mod øst af en polygonal apsis, opført 1767 som erstatning for en oprindelig $\dagger$ apside. En tilsvarende sekundær $\dagger$ apsis ved østenden af søndre sideskib blev nedrevet 1794. Over søndre sideskibs vestfag rejser sig et højt tårn, antagelig opført efter en voldsom brand o. 1450, der synes at have givet bygningen svære skader. Tårnet afløste det søndre af to oprindelige $\dagger$ vesttårne, af hvilke det nordre var bevaret i reduceret skikkelse indtil dets nedbrydning 1695. Et $\dagger$ våbenhus midt på sydsiden var opført o. 1350, men blev nedrevet o. 1550. Orienteringen er omtrent solret.

Oversigt. Bygningsbeskrivelsen er disponeret i tre hovedafsnit: 1) Den senromanske teglstenskirke (s. 5401-5440). 2) Middelalderlige ændringer og tilføjelser (s. 5441-5446). 3) Eftermiddelalderlige ændringer, tilføjelser og restaureringer (s. 5447-5471).

Disse hovedafsnit indledes af en redegørelse for forskningshistorien (s. 5386), en præsentation af tegningsmaterialet (s. 5390) og en omtale af mulige forgængere (s. 5400).

Den senromanske teglstenskirke:

Plan og opbygning (s. 5401).

Materialer og teknik (s. 5403).

Ydre (s. 5404-5419): a) koret (s. 5404), b) apsis (s. 5405), c) langhuset (s. 5405), d) nordre sideskib (s. 5405), e) nordre sideskibs apsis (s. 5408), f) søndre sideskib (s. 5408), g) søndre sideskibs $\dagger$ apsis (s. 5409), h) langhusets

østgavl (s. 5409), i) vestpartiet (s. 5409), j) nordre sideskibs vestparti (s. 5410), k) søndre sideskibs vestparti (s. 5410), l) vestfacaden (s. 5410), m) døre (s. 5411), n) $\dagger$ døre (s. 5417), o) vinduer (s. 5417).

Indre (s. 5419-5438): a) koret (s. 5419), b) langhuset (s. 5422), c) midtskibet (s. 5422), d) triumfmuren (s. 5422), e) arkadebuer (s. 5423), f) triforier (s. 5424), g) høj Kirkemurens yderside (s. 5427), h) $\dagger$ overhvelvning (s. 5427), i) nordre sideskib (s. 5430), j) søndre sideskib b (s. 5431), k) vestpartiet (s. 5432), l) midtpartiets $\dagger$ overhvelvning (s. 5434), m) $\dagger$ vestgalleri (s. 5434), n) vestpartiets nordre sideskibsfag (s. 5435), o) ($\dagger$)lige løbstrappe (s. 5435), p) vestpartiets søndre sideskibsfag (s. 5435), q) ($\dagger$)spindeltrappe (s. 5436), r) $\dagger$ totårnsfacade (s. 5437), s) $\dagger$ hvælv (s. 5437).

Sammenfatning (s. 5438).

Middelalderlige ændringer og tilføjelser:

a) Brand (s. 5441), b) nedrivning af $\dagger$ apsis (s. 5441), c) korets hvælv (s. 5441), d) nordre sideskibs $\dagger$ hvælv (s. 5441), e) søndre sideskibs hvælv (s. 5442), f) ombygning af vestpartiets ydre (s. 5442), g) ombygning af vestpartiets indre (s. 5444), h) overhvelvning af midtskib (s. 5443), i) tårn (s. 5443), j) $\dagger$ våbenhus (s. 5445), k) planlagt korudvidelse (s. 5446).

Eftermiddelalderlige istandsættelser og restaureringer:

1700-1800'ernes første halvdel (s. 5447-5458): a) istandsættelse o. 1700 og 1717 (s. 5447), b) Nicolaus Hinrich Riemans spir 1737 og hovedistandsættelse 1740-42 (s. 5447), c) hovedistandsættelsen 1767 og fornyelsen af nordre sideskibs apside (s. 5450), d) ombygningen til hovedkirke 1794-97 ved Anders Kruuse og Jens Hiernøe (s. 5452), e) tiden 1800-1860 (s. 5456).

V. Th. Walthers restaurering 1864-66 (s. 5458).

H. B. Storcks restaurering 1879-81 (s. 5461).

Hector Estrups og Viggo Norns restaureringer i tiden 1880-1950 (s. 5466).

Tiden 1950-2004 (s. 5470).

Tematiske oversigter:

Gulve (s. 5472), døre (s. 5472), vinduer (s. 5473), tagværker (s. 5475), tagbeklædning (s. 5475), farveholdning (s. 5476), varme og lys (s. 5476), $\dagger$ vægtergange (s. 5477), vindfløje (s. 5477) og $\dagger$ kalkmalerier (s. 5478).

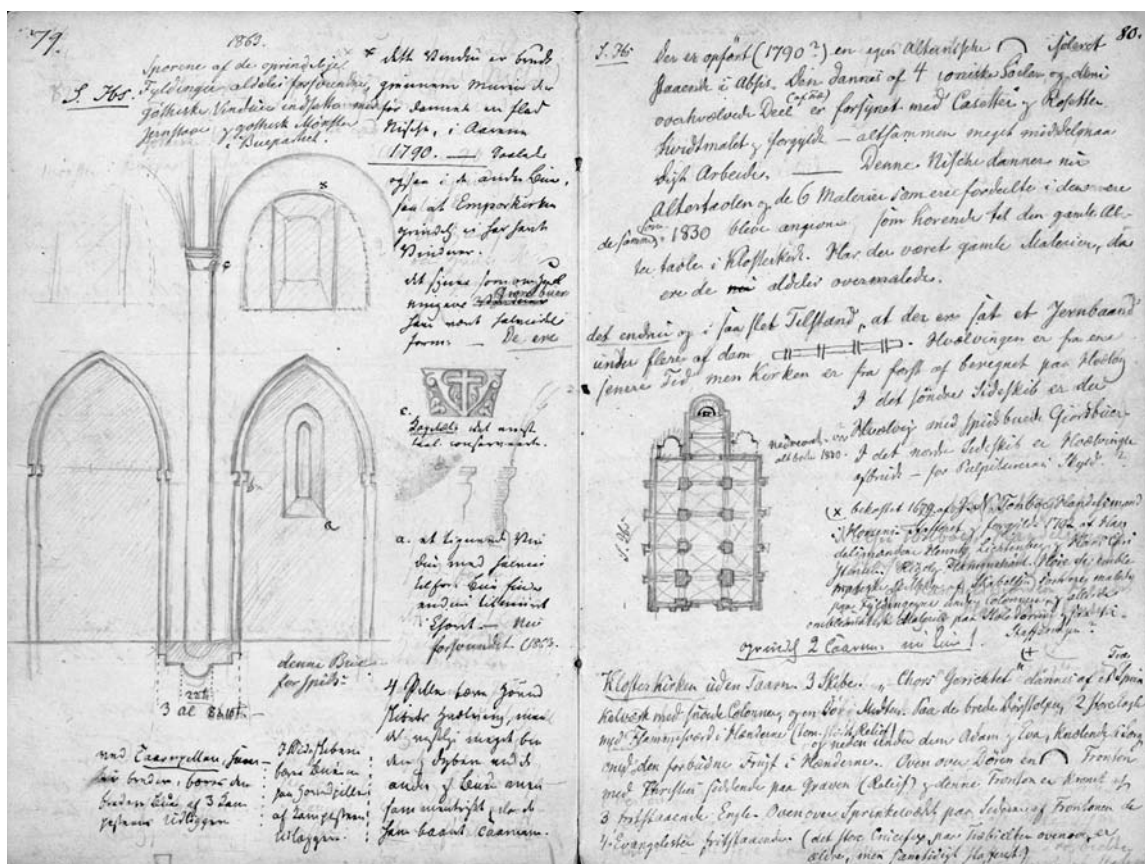

Fig. 14. N. L. Høyens notater og skitser fra besøget i Vor Frelse Kirke 1830 med tilføjelser 1863. Notebog VIII, s. 79-80. – N. L. Høyen's notes and sketches from the visit to the Church of Our Saviour in 1830 with additions from 1863.

FORSKNINGSHISTORIE

»Frelse Kirke hører ingenlunde til den Klasse af Kirker, som vi kunne henregne til de monumentale...«.¹⁰⁶ N. L. Høyens karakteristik fra 1864, som indleder hans vurdering af V. Th. Walthers restaureringsprojekt, er formentlig en af de medvirkende faktorer til den længe gældende, særdeles stedmoderlige behandling af kirken i udforskningen af vort middelalderlige kirkebyggeri. Savnet af en mere indgående bygningsbeskrivelse blev først afhjulpet i 1948 med en monografi, skrevet af den i Horsens fødte kunsthistoriker Otto Norn, der som søn af kirkens arkitekt, Viggo Norn havde særlige forudsætninger for at løse denne opgave.¹⁰⁷ Det gælder ikke mindst i forbindelse med inddragelsen og vurderingen af de talrige iagttagelser, som fremkom i forbindelse med hovedrestaureringen 1935-36 (s. 5468). Otto Norns udtrykkelige formål var da også »at henhænde opmærksomheden på et værdifuldt, men hidtil lidt påagtet monument.«¹⁰⁸

Den bygningsantikvariske udforskning af kirken indledtes dog allerede 1830 af Høyen selv, der i forbin-

delse med en studierejse i Jylland beskrev kirkerne i Horsens (jfr. fig. 14, 15, 16).¹⁰⁹ En generel stillingtagen til kirkens oprindelige skikkelse, datering og stil var samtidig en uomgængelig nødvendighed i forbindelse med de restaureringer, der gennemførtes 1864-66 (V. Th. Walther) og 1879-81 (H. B. Storck og Hector Estrup). Tolkningen af de iagttagelser og fund, der blev foretaget i forbindelse med den sidstnævnte istandsættelse, kom desuden til at indgå som elementer i den topografiske og kunsthistoriske litteratur og udgjorde i sig selv diskussionsoplæg og grundlag for kirkens næste hovedrestaurering 1935-36.¹¹⁰ Viggo Norns påvisning og genskabelse ved denne lejlighed af en række væsentlige, hidtil ukendte detaljer af kirkens indre, der blev dokumenteret i en række notater og tegninger, etablerede naturnødvendigt et væsentligt forandret grundlag for bygningens udforskning.¹¹¹ Resultaterne herfra blev tidligst inddraget i den lokalhistoriske litteratur, efterfulgt af to monografier, sognepræst C. E. T. Engsig-Karups oversigt over kirkens historie fra 1940 og Otto Norns udførlige videnskabelige afhandling fra 1948, nævnt ovf.¹¹² I nyere tid har navnlig byhisto-

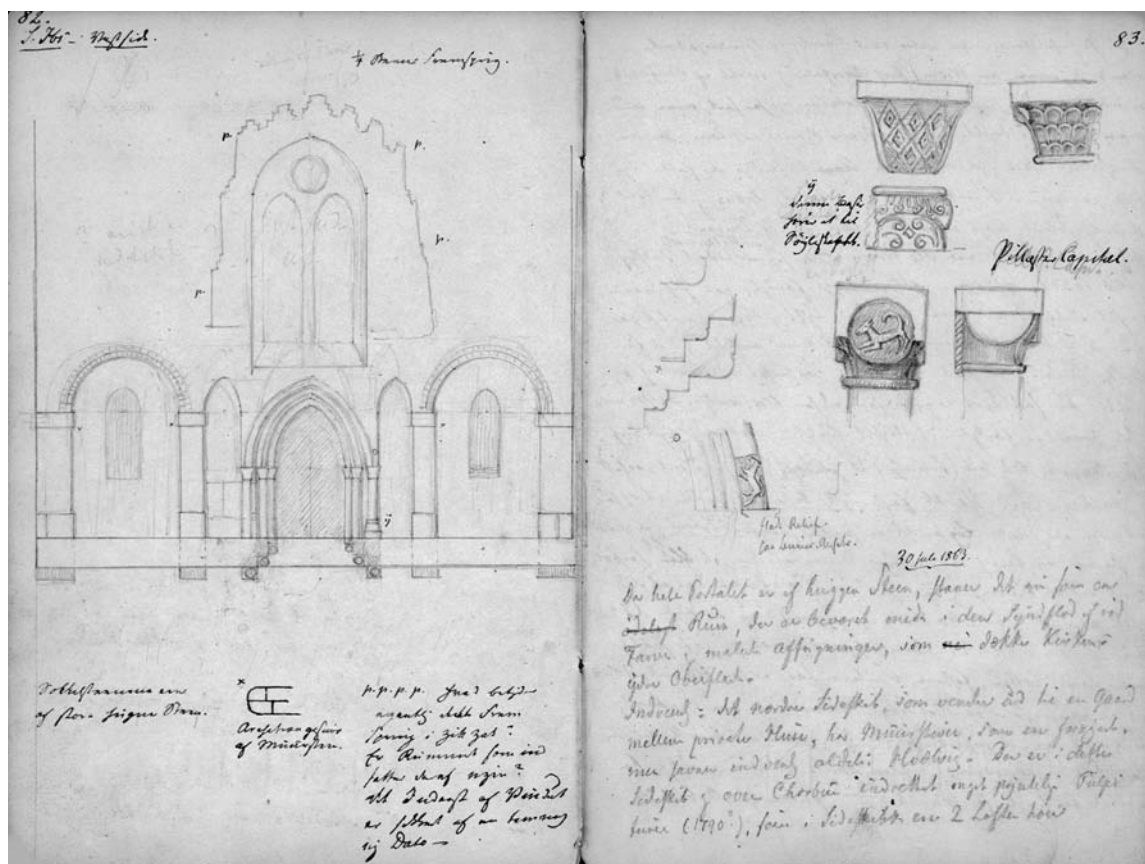

Fig. 15. N. L. Høyens notater og skitser fra besøget i Vor Frelsers Kirke 1830 med tilføjelser 1863. Notebog VIII, s. 82-83. – N. L. Høyens notes and sketches from the visit to the Church of Our Saviour in 1830 with additions from 1863.

rikeren Sv. Aage Bay leveret vigtige bidrag til debatten.¹¹³ Udgravningen 1990-92 af Torvet under middelalderarkæologen Ole Schiørrings ledelse har senest givet opsigtsvækkende nye bidrag til en vurdering af kirkens senmiddelalderlige ombygning (jfr. s. 5389), der inddroges af samme som led i en radikal nytolkning af det middelalderlige byggeforløb.¹¹⁴

Tre indbyrdes forbundne temaer, som kendetegner kirkens forskningshistorie, skal opridses i det følgende: 1) Kirkens ældste historie og spørgsmålet om eventuelle forgængere. 2) Teglstenskirkens oprindelige skikkelse og middelalderlige ændringer. 3) Teglstenskirkens stil og den hermed sammenhængende datering. Vurderingerne af disse forhold har bestemt ikke ligget fast, og enkelte forfattere har ikke alene fremsat væsentligt divergerende vurderinger, men i visse tilfælde tillige revideret synspunkterne med kun få års interval.

Kirkens ældste historie og dens eventuelle forgængere. Udredningen af kirkens ældste historie, herunder spørgsmålet om identifikation og lokaliseringen af sognekirken, viet til Vor Frue, var længe et omdiskuteret og kontroversielt tema, navnlig i den lokalhistoriske litte-

ratur, men kan nu formentlig som vist i det foregående (s. 5349ff.) betragtes som afklaret.

Dette gælder derimod ikke tanken om en ældre kirke på stedet, hvor en række forfattere begyndende med J. J. A. Worsaae (1865) anså teglstenskirkens granitmateriale, navnlig vestportalens, for at være hentet andetsteds fra, muligvis fra en ældre kirke på stedet og genbenyttet i den stående kirke (jfr. ndf.).¹¹⁵ I sin monografi opponerede Otto Norn mod denne hævdevundne opfattelse; men uden helt overbevisende argumentation (jfr. s. 5414).¹¹⁶

Teglstenskirkens oprindelige skikkelse og middelalderlige ændringer. Hvad angår bygningens oprindelige skikkelse, har allerede 'den danske kunsthistories fader', N. L. Høyen, som besøgte og beskrev kirkerne i Horsens under sin studierejse i Jylland 1830 (jfr. fig. 14, 15, 16) påpeget tre væsentlige træk i kirkens oprindelige disposition, nemlig skibets opbygning som en pseudobasilika, forberedelsen til hvælv og totårnsfacaden i vest – træk, af hvilke især det sidste har givet anledning til afvigende opfattelser.¹¹⁷ Ud over disse hovedkonklusioner rummer Høyens notebog adskillige iagttagelser

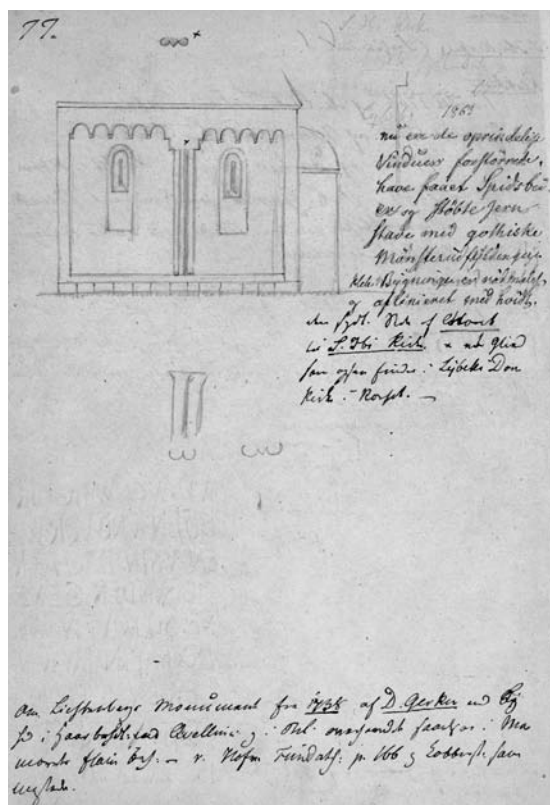

Fig. 16. N. L. Høyens notater og skitser fra besøget i Vor Frelsers Kirke 1830 med tilføjelser 1863. Notebog VIII, s. 77. – N. L. Høyen's notes and sketches from the visit to the Church of Our Saviour in 1830 with additions from 1863.

af betydning, navnlig i forbindelse med detaljer, som senere er forsvundet.

Som indledningsvis nævnt foreligger der først med Otto Norns monografi 1948 en samlet vurdering af bygningen; alligevel giver de spredte ytringer i den ældre litteratur, først og fremmest den lokalhistoriske, mulighed for at tegne et omrids af de skiftende vurderinger. De to hovedrestaurationer i 1800'erne, den indre ved V. Th. Walther 1864-66 og den ydre ved H. B. Storck 1879-81 viser, at hovedsigtet for de ansvarlige så vidt muligt var at genskabe kirkens oprindelige tilstand som et monument i 'rundbuestilen'. Dog lod Storck sin konduktor Hector Estrup gennemføre en række omfattende undersøgelser af bygningen, som ud over at give delvis belæg for ændringen af de eksisterende spidsbuede vinduer til de nuværende rundbuede, indsætning af profileret granitsokkel og restaurering af vestportalen, fremdrog adskillige betydningsfulde bygningsspor (jfr. fig. 24-27).

Hverken Walther, Storck eller Estrup sammenfattede nogensinde deres iagttagelser i en bygningsbeskrivelse.

Dog erkendte Estrup i lighed med Høyen – om end på andet grundlag – at kirken oprindeligt måtte have haft en totårnsfacade.¹¹⁸

I forbindelse med forstærkningen af tårnets fundamenter 1924-26 (s. 5467) fandtes en mønt, som fejlagtigt henførtes til Erik Menveds tid (s. 5370). Dette gav anledning til, at det nuværende sengotiske tårn over vestpartiets søndre sideskibsfag nu blev tolket som en ombygning fra den nævnte konges tid, hvorfor den oprindelige bygning aldrig kunne have haft tårne i vest.¹¹⁹

Sognepræsten, C. E. T. Engsig-Karup, der 1932 havde beskrevet kirken og tilsluttet sig den ovennævnte opfattelse, udgav 1940 en ny kirkebeskrivelse, som indtog resultaterne af hovedrestaurationen 1935-36. Heri fremhævedes nu – modsat tidligere – at kirkens grundplan tydeligt viste, at vestenden var planlagt som underdel for tvillingetårne – uanset om planen virkeliggjordes eller ej.¹²⁰ Otto Norn afviste derimod på ny enhver tanke om en totårnsfacade,¹²¹ og denne ubegrundede opfattelse synes herefter at have været fremherskende.¹²²

Hvad angår Høyens to andre iagttagelser – skibets opbygning som pseudobasilika med triforiegalleri uden højkirkevinduer og tilstedeværelsen af oprindelige hvælvforlæg – har disse kendetegn i endnu mindre grad end spørgsmålet om tvillingetårne været genstand for overvejelser. Det synes dog, som om man længe har opfattet skibet som oprindelig basilikalt,¹²³ hvorfor fundet af triforiegalleriet 1935 og fraværet af ethvert spor af højkirkevinduer kom som en stor overraskelse. Hvad angår spørgsmålet om oprindelig overhvælvning, er det tilsyneladende først Viggo Norn, som på ny fremhæver, at kirken fra starten er opført med henblik på hvælvslagning.¹²⁴

En af de få detaljer, som inden Norns monografi var blevet fundet værdig til omtale i vor kunsthistoriske litteratur, er granitportalen i vest, som allerede tidligt havde tiltrukket sig opmærksomhed (jfr. fig. 17). Beckett bemærkede således i 1924, at bladkapitalet inderst i portalens sydside (jfr. fig. 39a) var beslægtet med kapitæler i Ribe Domkirke.¹²⁵ En betydelig mere indgående behandling af portalen fremlagdes dog 1948 af Nationalmuseets tidligere direktør, Mouritz Mackeprang, som kunne tage hensyn til kollegaen, Otto Norns samtidige arbejde med bygningsmonografien.¹²⁶

Allerede inden udgivelsen af sidstnævnte arbejde gav sognepræsten C. E. T. Engsig-Karup som nævnt i sin vejledning fra 1940 en ny beskrivelse af det ved hovedrestaurationen 1935-36 stærkt ændrede interiør. Det er tydeligt, at han herved har kunnet trække på Viggo Norns viden. Det er således også her tanken om en oprindelig rundbuet vestportal tidligst formuleres på tryk – ligesom en oplysning om aftryk af sodsvartede loftsbjælker på midtskibets mure og ravnereder sammesteds. Sidstnævnte iagttagelse viser, at midtskibet trods sine hvælvforlæg i første omgang har fået et træloft, og

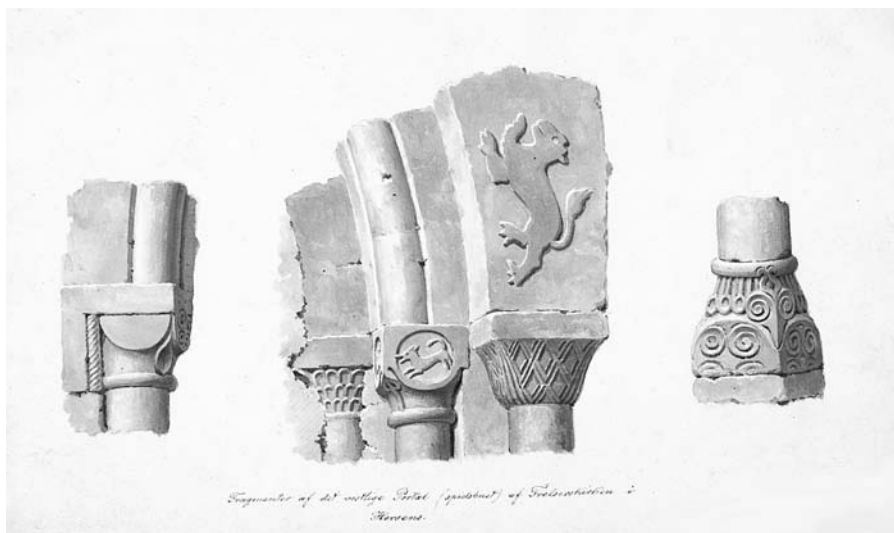

Fig. 17. Detaljer af vestportalens kapitæler (s. 5414f.). Skitseblad o. 1855 af Heinrich Hansen, benyttet som forlæg for gengivelse i *Tegninger af Ældre Nordisk Arkitektur* (1872). – *Details of the capitals of the west portal.*

at dette ved en brand er styrtet ned, hvorefter kirken en tid lang har stået uden tag.¹²⁷

Otto Norns monografi er som nævnt den første fylldige bygningsbeskrivelse og rummer et væld af vigtig information. Det skal bemærkes, at forfatteren på enkelte punkter – spørgsmålet om totårnsfacaden er allerede omtalt – har en anden opfattelse end den, der er gjort gældende i nærværende fremstilling. Det gælder således tolkningen af nordre sideskibs ydermur, dens indvendige hvælpiller og ydre støttestæder som hidrørende fra en gotisk ombygning, mens søndre sideskibs tilsvarende mur og piller ses som værende oprindelige.¹²⁸ Formodningen om en T-tilbygning ved sydsiden af korets vestre fag, hvilende på tolkningen af et buestik på væggen inderside (jfr. s. 5420), underbygges ikke nærmere, og en sådan tilbygning ville i givet fald forudsætte apsidens fjernelse allerede i middelalderen. Endelig mente Norn, at alle tre tårne i sideskibene måtte være sekundære.¹²⁹

Det mest radikale bidrag til fortolkningen af kirkens bygningshistorie er samtidig det yngste. Som et resultat af den store udgravning af Torvet 1990-92 hævdede udgravningens leder, middelalderarkæologen Ole Schiørring, at kunne konstatere, at kirkens søndre sideskibsmur var en tilbygning fra efter 1350.¹¹⁴ Denne slutning, som hviler på et meget begrænset (og diskutabelt) vidnesbyrd, førte ham til særdeles vidtgående konklusioner: Den kirke, som opførtes i tiden 1200-25, skulle således have bestået af et kor samt et skib, der var kortere end det nuværende. Hertil føjedes efter 1350 det søndre sideskib og formentlig tillige det nordre. Endelig ansås kirkens store tårn for at være

tilbygget ved samme tid. Det skal straks siges, at denne dristige hypotese, som skitseres med ganske få ord og uden nærmere argumentation end den arkæologiske undersøgelse ved fundamentterne af søndre sideskibsmur, på ingen måde harmonerer med den stående bygnings vidnesbyrd i øvrigt.

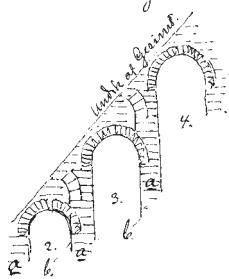
Stil og datering. I både 1. og 2. udgave af *Traps* Danmarksbeskrivelse (1860 og 1879) siges kirkens alder at være ubekendt, og det er først lokalhistorikeren O. Fabricius (1879), der med udgangspunkt i vestportalen, som tidligt havde tiltrukket sig bygningshistorisk interesse (fig. 17), vover at datere den ældgamle kirke – til 1000-tallets anden halvdel(!).¹³⁰ Allerede Høyen (1830), hvis notater ganske vist ikke rummer nogen direkte datering af kirken, antyder dog indirekte en rimeligere datering ved at sammenligne korets karakteristiske lisener med deres skarprykkede led mellem rundstave med en tilsvarende detalje fra domkirken i Lübeck, påbegyndt i 1100'ernes sidste fjerdedel. (jfr. fig. 16). Hverken Walther, Storck eller Estrup har tilsyneladende ytret sig om kirkens alder, men der kan næppe være tvivl om, at de med deres viden om teglstensarkitekturens hjemlige opkomst efter midten af 1100'erne har været vel vidende om, at en datering til et tidligere tidspunkt var udelukket. Benyttelsen af detaljer fra Ringsted Kirke til skibets gesimser taler samme sprog (s. 5466). I sin korte beskrivelse til 3. udgaven af *Trap* (1904) omtaler Frits Uldall da også Vor Frelsers Kirke som en romansk teglstenskirke, hvorfor granitportalen foreslås at hidrøre fra en ældre kirke. Beckett (1924) præciserer yderligere dateringen ved at sammenstille den med en række andre senromanske tegl-

Horsens
Fredag. D. 20de. Juni 79.

Mr. Professor Storck.

Togaarfter endte jeg skænkningen af mine Om-
maalingtegninger af Kirken og undladt ikke
end at tilføje Dem disse, idet jeg, af Hen-
syn til Restaureringsforslaget Fremme, beklager at
de have taget mig saa meget Tid; - ja har dog
med vedholdende Arbejde, ikke selv om Altsammen ikke
kunnet bringe dem videre. -

For Vestgavlens Vedkommende er at bemærke:

Over de nuværende Bueslag i
Gavlen, der alle ere murde
med bynd. Sten, finder en best
Betydning af at Pillerne a
have fortrædt sig højt op,
idet Fabrikieren & paa de fleste
Steder er tydelig helt op til
Gesimman, medens der dog ved

Blindning 2 og 3, allerede forinden vises sig Rester af
en Due med tykke Sten. Det samme er tilfældet

Fig. 18. Spor af oprindelige buestik på vestgavlen (s. 5443). Skitse i brev fra Hector Estrup til H. B. Storck, dateret 20. juni 1879. - *Traces of the original relieving arch on the west gable. Sketch, 20. June 1879.*

stenskirker såsom Nikolajkirkerne i hhv. Svendborg og Åbenrå, Mariekirken i Haderslev og klosterkirken i Løgum.¹³¹ I Chr. Axel Jensens beskrivelse til 4. udgave af *Tiup* (1926) siges kirken at være opført i senromansk tid med benyttelse af en portal fra en ældre kirke. Engsig-Karup gav 1932 udtryk for en lignende opfattelse: Kirken var opført i senromansk stil under Valdemar Sejrs eller hans sønner og med udvendige detaljer, svarende til forbilleder i Sorø og Ringsted Klosterkirker. Hvad vestportalen angik, daterede han den - som Fabricius - til tiden ca. 1050-1100 og formodede, at den hidrørte fra sognekirken, Vor Frue, hvad enten denne havde ligget på samme sted eller andetsteds i byen.¹³² I sin reviderede beskrivelse fra 1940 daterede Engsig-Karup nu kirken til o. 1200.¹³³

Det er dog først med Otto Norns monografi (1948), som naturligt udnytter de mange nye enkeltheder, der fremdroges 1935-36, at et mere indgående forsøg på sammenligningsmateriale bliver fremlagt.¹³⁴ Som den første fremhævede Norn det nære slægtskab med en række detaljer (sokkelprofiler, vægpiller med skarp-

kantet led mellem rundstave, kapitælstøt med hjørneknopper eller 'æg' samt arkadepiller med halvsøjler) i de ældste dele af teglstensskatedralen i Århus, påbegyndt o. 1200. Han konkluderer på dette grundlag, at murere fra den østjyske domkirke utvivlsomt har medvirket ved opførelsen af kirken i Horsens. Hvad angår granitportalen, opfattede han den i modsætning til bl.a. Uldall, Chr. Axel Jensen og Engsig-Karup som værende oprindelig i sin nuværende sammenhæng og påpeger i den forbindelse, at en række granitelementer også er benyttet i Århus Domkirke (sokler, dørindfatninger mv.). Med hensyn til den konkrete inspirationskilde slutter han sig til Beckett og Mackeprang, der også konstaterede forskellige lighedspunkter med granitkapitæler i Ribe Domkirke, hvis vestfacade Norn anså for det umiddelbare forbillede for facaden i Horsens. Opførelsestidspunktet bestemtes til at ligge i tiden mellem 1200 og 1225.

TEGNINGSMATERIALE

Et væsentligt supplement til udredningen af kirkens bygningshistorie er det tegningsmateriale, som er overleveret, om end med store lakuner. Den ældst kendte bygnings tegning er Nicolaus Hinrich Riemans udkast til tårnspiret fra 1737 (fig. 70). Derimod synes ingen af de i kilderne omtalte tegninger fra Anders Kruuses og Jens Hiernøes omdannelse af kirken 1794-97 bevaret, og uden V. Th. Walthers store blad (fig. 20) med registrering af kirkens tilstand forud for hans restaurering 1864-66 ville vort billede af den nye 'hovedkirkes' indre været langt mindre konkret. - De bygningsarkæologiske særdeles væsentlige optegnelser i N. L. Høyens notebog fra Jyllandsrejsen 1830 er allerede nævnt (fig. 14-16). Af stor betydning, navnlig for prædikestolen, er arkitekturmaleren Heinrich Hansens blyantstegning af midtskibets indre fra o. 1855 (fig. 148). Hansen registrerede desuden detaljer fra vestportalen (fig. 17), som 1872 publiceredes i serien »Tegninger af Ældre Nordisk Arkitektur«. Fra tiden for og efter Walthers restaurering 1864-66 stammer et par tegninger af J. G. Burman Becker (fig. 218-19).

Særligt betydningsfulde for udredningen af bygningshistorien er en række opmålinger med registrering af diverse fundamenter og murværksspor, som H. B. Storcks konduktør, Hector Estrup, udførte som led i en bygningsarkæologisk undersøgelse ved restaureringen 1879-81. Disse tegninger (fig. 33-34), hvortil knytter sig en række småskitser (fig. 18, 36-39, 68b, 75, 215-16) i Estrups samtidige korrespondance med Storck, er her publiceret for første gang. De dannede grundlag for fem store blade (fig. 24-27, 91), som Estrup 1884 indleverede til Nationalmuseet.¹³⁵

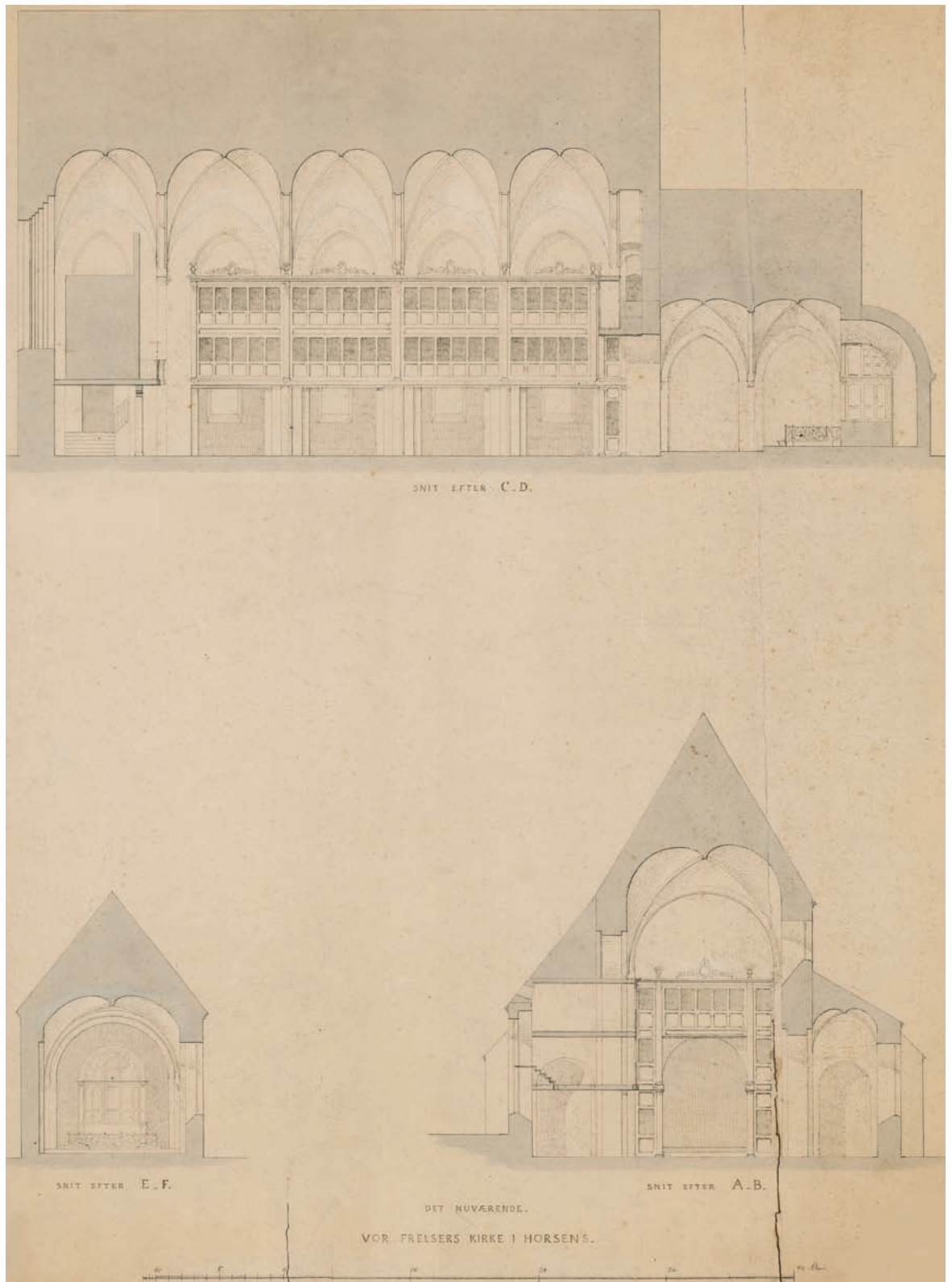
Fra Viggo Norns næsten halvtredsårige virke som kirkens arkitekt er bevaret et meget omfattende og værdifuldt tegningsmateriale, der sammen med dele af

Fig. 19. Opstalt af kirkens sydside. 1:300. Projekt til ny indgangsportal mod Torvet ved V.Th. Walther 1864 (s. 5460). I Horsens Museum. – *Elevation of the south side of the church. Project for a new entrance portal towards the square, 1864.*

forgængerens Hector Estrups embedsarkiv overdroges til Horsens Museum af Otto Norn. Viggo Norns materiale, der omfatter såvel bygningstegninger som udkast til diverse inventargenstande, er for førstnævntes vedkommende naturligt nok i særlig grad relateret til hovedrestaureringen 1935–36. Af stor betydning i denne sammenhæng er foruden de mange planer, snit og detaljer en omhyggeligt ført dagbog fra restaureringen (fig. 49, 53). Fra Viggo Norns sidste år stammer tegningerne til det nye alterparti med tilhørende underjordisk sakristi. En tegning af udgravninger i korgulvet (fig. 47) hører hjemme i denne sammenhæng.

Af bygningshistorisk betydning fra tiden efter Viggo Norns epoke er Nationalmuseets registrering af murværksspor i vestpartiets midterfag (fig. 221) i forbindelse med ændringer ved indretningen af det nuværende orgelpulpitur 1976–77. Kirkens arkitekt Erik Lerbech-Sørensen registrerede 1988 de oprindelige murværksspor, som fremdroges på vestpartiets nordside i forbindelse med den nye sognegård, og endelig er der i forbindelse med de store arkæologiske udgravninger, først nord og senere syd for kirken, produceret et omfattende tegningsmateriale, som også beror på byens museum (fig. 6).

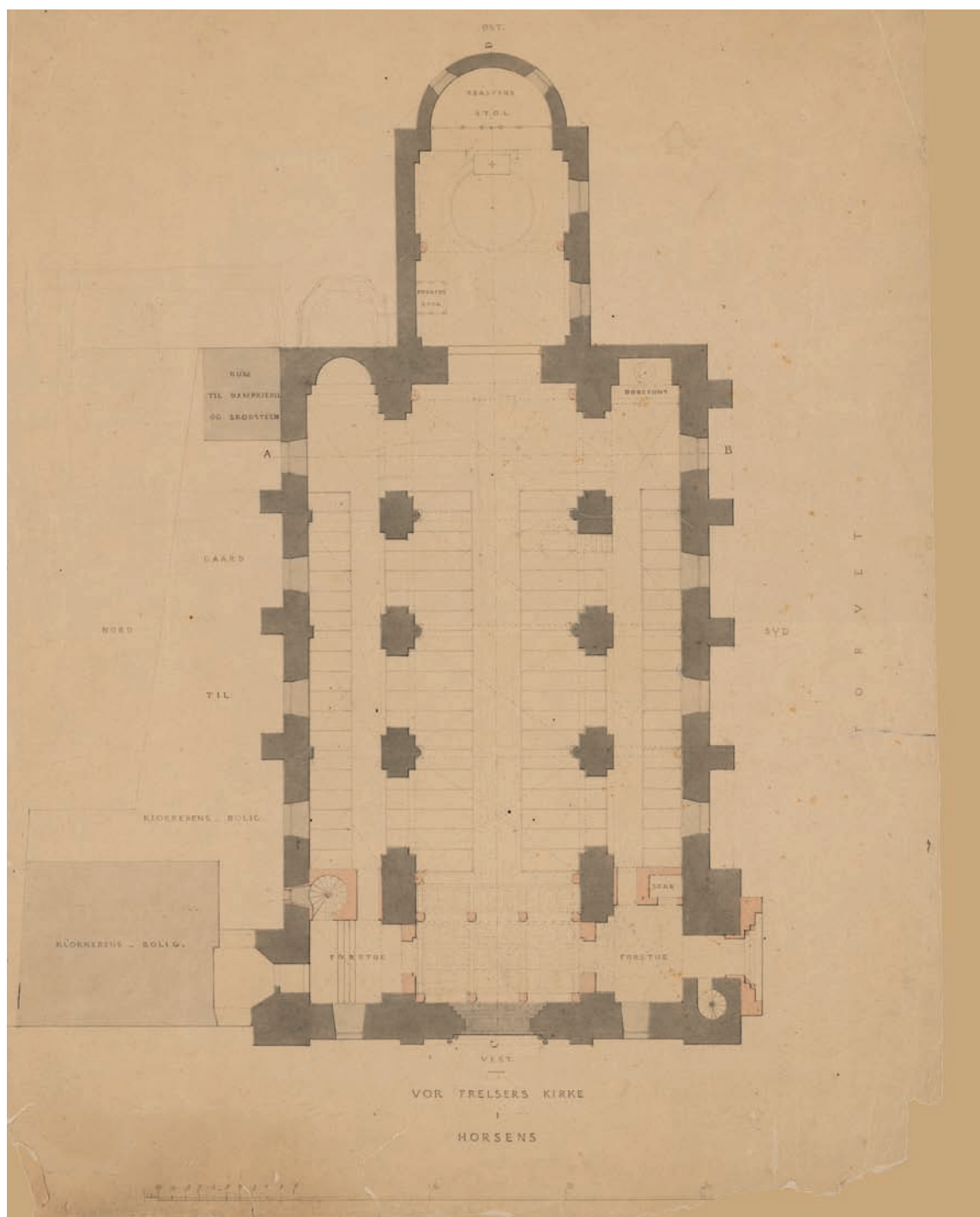

Fig. 21. Grundplan. Øst opad. 1:300. Restaureringsprojekt »A« ved V.Th. Walther 1864 (s. 5459). I Horsens Museum. – Ground plan. East at top. Restoration project 'A', 1864.

Fig. 20. Længdesnit mod nord, tværsnit i koret og skibet mod øst. 1:300. V.Th. Walther 1864. I Horsens Museum. – Longitudinal section towards the north, cross-section of the chancel and the nave towards the east, 1864.

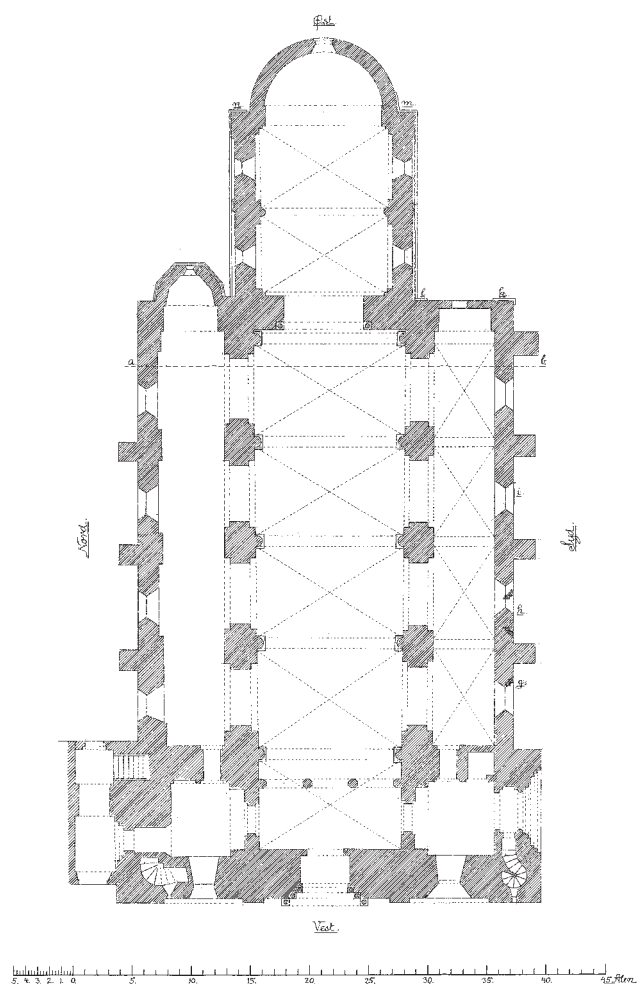

Fig. 23. Længdesnit mod nord og tværsnit i skibet mod øst. 1:300. Restaureringsprojekt »B« ved V. Th. Walther 1864 (s. 5459). I Horsens Museum. – *Longitudinal section towards the north and cross-section of the nave towards the east. Restoration project 'B', 1864.*

Fig. 22. Længdesnit mod nord og tværsnit i skibet mod øst. 1:300. Restaureringsprojekt »A« ved V. Th. Walther 1864 (s. 5459). I Horsens Museum. – *Longitudinal section towards the north and cross-section of the nave towards the east. Restoration project 'A', 1864.*

VOR FRELSERS KIRKE I HORSENS.

Grundplan af Kirken.
efter Oplandsbilleden.
 1879-1881.

H. Estrup
 1883

Fig. 24. Blad med grundplan efter restaureringen 1879-81. Øst opad. 1:400. Målt og tegnet af Hector Estrup 1883 på grundlag af skitser fra restaureringen. – Page with ground plan after the restoration in 1879-81. East at top.

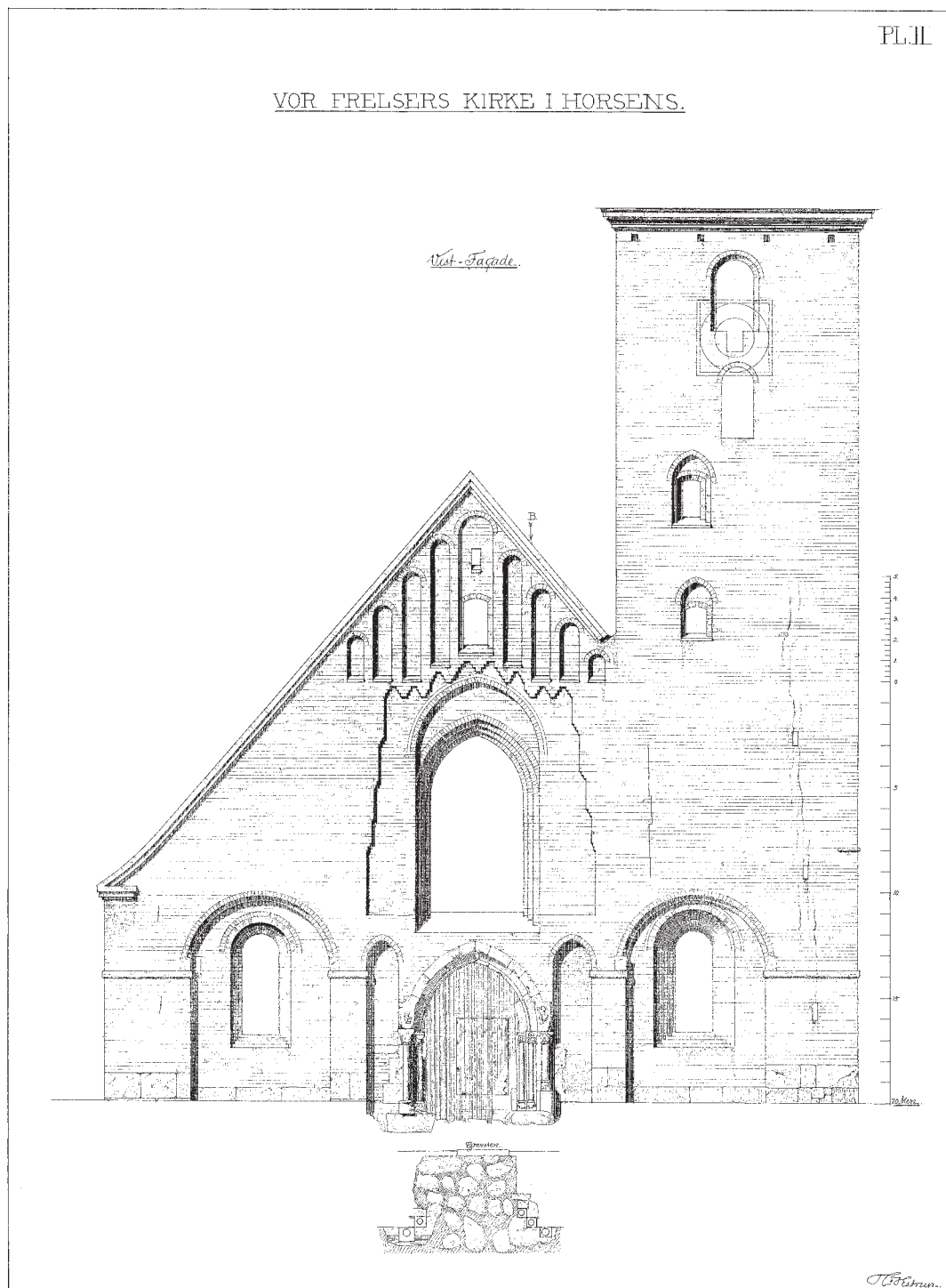
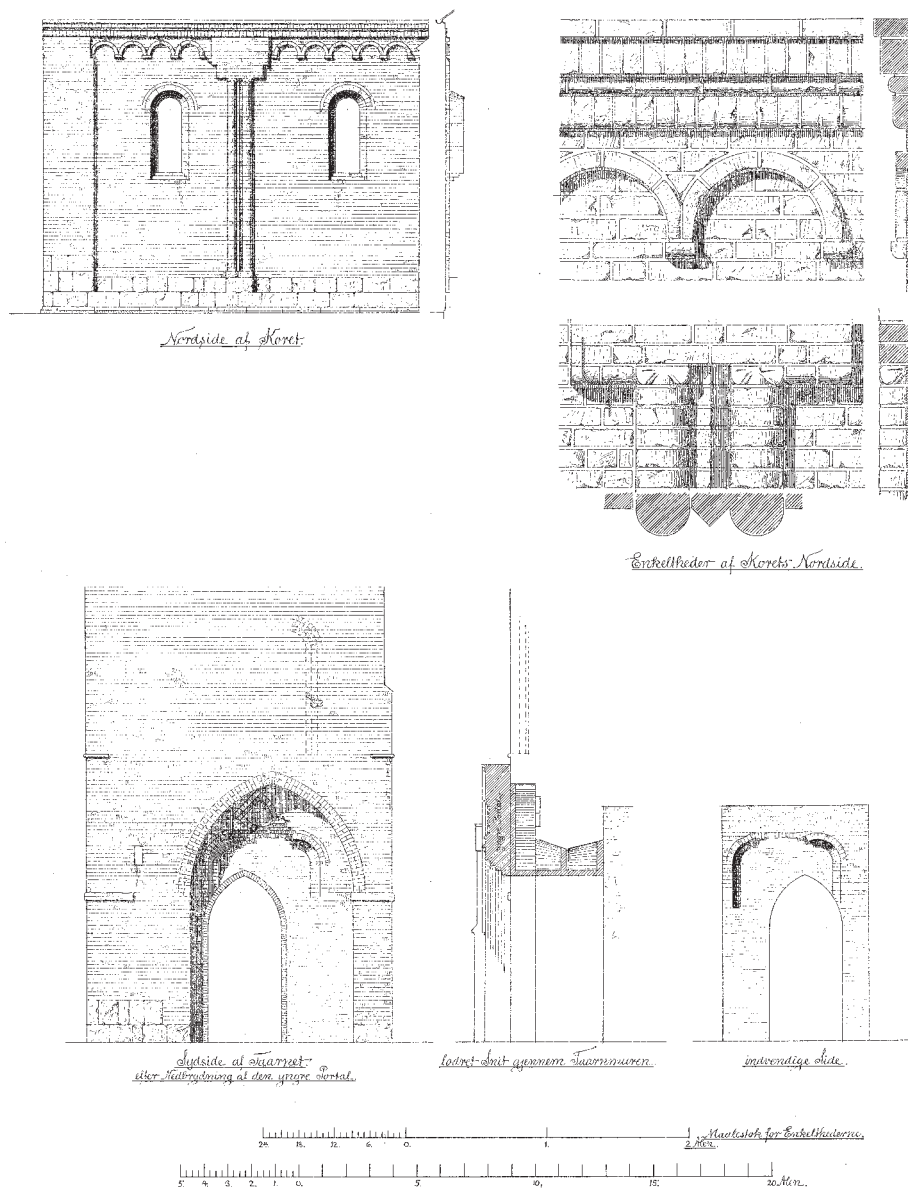

Fig. 25. Blad med vestfacade før restaureringen 1879-81; dog er vinduerne vist i den restaurerede skikkelse og portalen efter fjernelsen af $\ddagger$ kalkhus, jfr. fig. 218. 1:200. Målt og tegnet af Hector Estrup 1884 på grundlag af skitser fra restaureringen. – Page with west facade before the restoration of 1879-81; however, the windows are shown in the restored form and the portal after the removal of the $\ddagger$ chalk house, cf. fig. 218.

VOR FRELSELS KIRKE I HORSENS.

H. Estrup.
1884.

Fig. 26. Blad med facader, snit og detaljer af korets nordside og partiet omkring hovedindgangen mod Torvet efter fjernelsen af V.Th. Walthers portalindramning 1880. Facader og snit 1:200. Målt og tegnet af Hector Estrup 1884 på grundlag af skitser fra restaureringen 1879-81. — Page with facades, section and details of the north side of the chancel and the part around the main entrance towards the square after the removal of V.Th. Walther's portal frame in 1880.

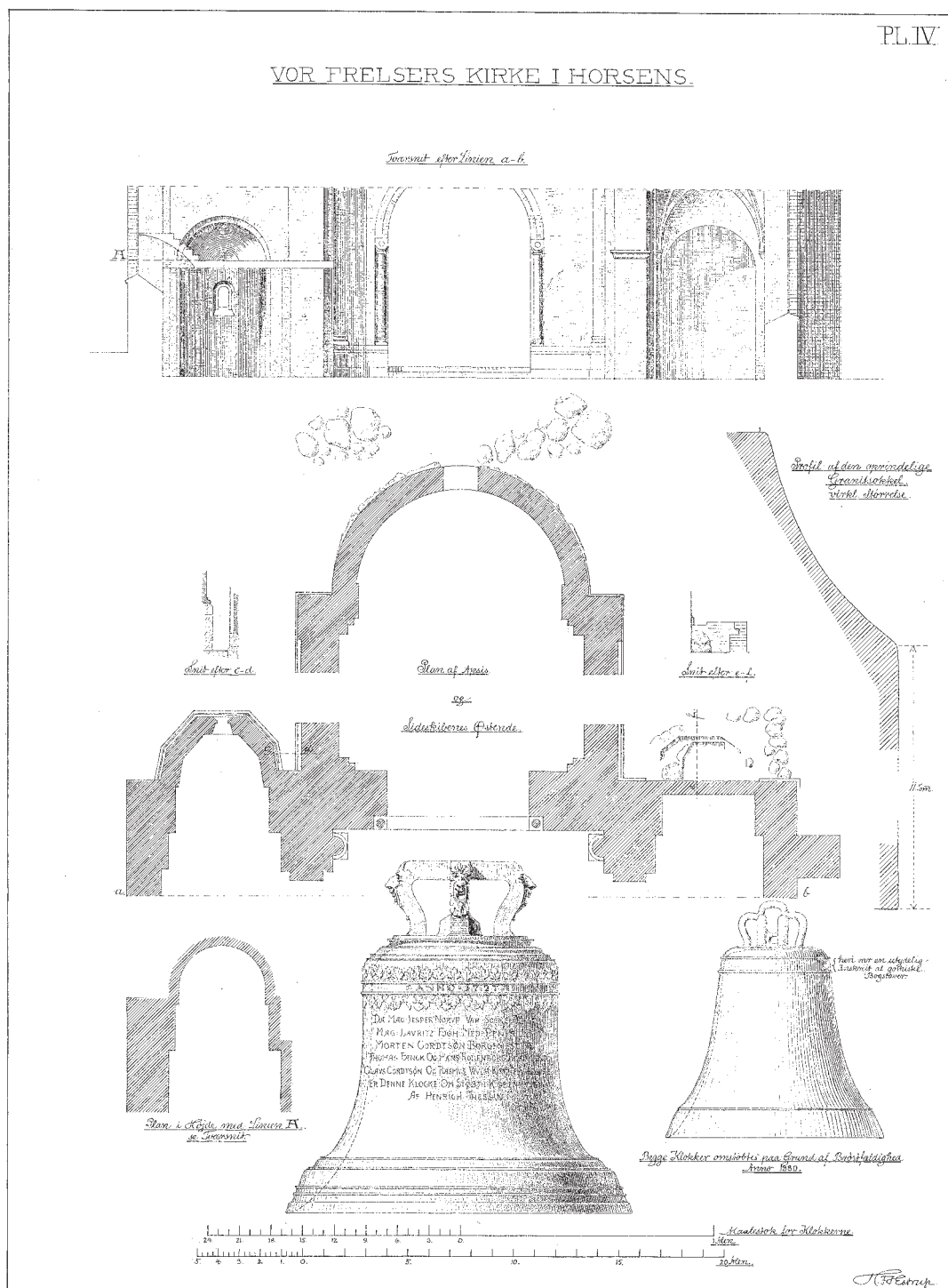

Fig. 27. Blad med grundplan af kor og triumfvæg samt diverse snit ved sidstnævnte. Endvidere sokkelprofil og to omstøbte $\ddagger$ klokker nr. 1 og 8 (s. 5562, 5564). Plan og snit 1:200. Målt og tegnet af Hector Estrup 1884 på grundlag af skitser fra restaureringen 1879–81. – *Page with ground plan of chancel and wall above chancel arch as well as various details of the latter. Also a base profile and two recast $\ddagger$ bells, nos 1 and 8.*

ÆLDRE †KIRKE(R)?

Vestfacadens granitportal blev allerede af J. J. A. Worsaae (s. 5387) opfattet som et levn af en ældre kirke i 'rundbuestil'. Denne opfattelse deltes som ovenfor nævnt af en række senere forfattere, der i fortsættelse af O. Fabricius identificerede denne ældre kirkebygning med byens gamle sognekirke, viet til Vor Frue – hvad enten denne havde ligget på samme sted som Vor Frelers Kirke eller andetsteds i byen.

I 1948 afviste imidlertid både Otto Norn og Mouritz Mackeprang tanken om portalen som værende genanvendt fra en ældre bygning, men anså den tværtimod for at være samtidig med teglstenskirken fra tiden o. 1200–25. At Otto Norn med udgangspunkt i oplysningen om, at kirkegården omkring bygningen 1575 kaldtes 'Vor Frue Kirkegård' og med inddragelse af oplysningerne i pavebrevet af 1418 (s. 5348) lod sig forlede til at opfatte Vor Frue Kirke og S. Ibs Kapel som én og samme bygning, grundlagt af kongen o. 1200, er i denne sammenhæng mindre væsentligt og i øvrigt for længst korrigeret (s. 5360, note 11).

Der er derimod fortsat grund til at overveje, om ikke den sammenstykkede og lidet homogene vestportal i det mindste delvis rummer rester af en ældre portal. Den gamle tanke blev allerede 1950 taget op af Svend Aage Bay i et brev til Otto Norn, hvori han foreslog, at den kunne stamme fra den gamle sognekirke Vor Frue, som imidlertid ikke var identisk med Vor Frelers Kirke, men beliggende øst for byen og senere inkorporeret i johanniternes kloster her.¹³⁶ Senest har Bodil Møller Knudsen og Ole Schiørring atter taget spørgsmålet op til overvejelse, men nu som argument for eksistensen af en eller flere forgængere for teglstenskirken med status af kapel i tilknytning til en kongelig ejendom på dette sted.¹³⁷

Hvis man antager, at teglstenskirken er en ombygning af en †granitkvaderkirke(?), som yderligere kan have afløst en †trækirke(?), melder sig spørgsmålet om, hvor meget af granitmaterialet (se ndf.) i den nuværende bygning, der kan tænkes at stamme herfra. Det må anses for sikkert, at granitkapitælerne på arkademurenes trekvartsøjler er udført til den nuværende teglstensbyg-

ning. Det samme gælder for en eller to af søjleportalens kapitæler, som er nært beslægtet hermed. Holder denne antagelse stik, må den nuværende søjleportal ikke blot være genopstillet, men også udvidet og ombygget. En række af de andre granitled, først og fremmest kvaderstenene, men også det forhuggede kragbånd (fig. 30) kunne derimod meget vel være overtaget fra forgænger og genanvendt som byggemateriale. På den anden side er der principielt intet til hinder for, at de repræsenterer genbrugsmaterialer, som man har fået adgang til på et langt senere tidspunkt.

Kirkens etapevise opførelse (se ndf.) er et andet indicium for tilstedeværelsen af en ældre kirke på den nuværende bygnings plads. Bemærkelsesværdig er i denne sammenhæng navnlig koncentrationen af granitkvadre til koret og vestpartiet samt en række arkitektoniske forskelle i udformningen af skibets enkelte afsnit. Således sidder midtskibets søndre arkaderække og triforier lavere end den tilsvarende nordlige arkaderække (jfr. fig. 46b–c), ligesom den mangler dennes prydsifte omkring arkadernes stik. Endelig er søndre sideskibs ydermur sværere end den tilsvarende i nord, muligvis fordi man her opgav det hvælvsystem med spidse skjoldbuer, som var benyttet både i koret og i nordre sideskib.

En nærliggende forklaring på disse forskelle er et byggeforløb, hvor koret med dets triumfnur samt vestpartiet repræsenterer de ældste dele af teglstenskirken, hvorefter skibet med nordre sideskib som det ældste og søndre sideskib som det yngste blev indføjet mellem de allerede påbegyndte afsnit øst og vest herfor. Dette kunne også forklare den afsætningsfejl, som kendetegner forholdet mellem nordre sideskibs vægpiller og de tilsvarende arkadepiller. Hvis denne tolkning er korrekt, skyldes det antagelig, at man har ladet dele af en forgænger stå så længe som muligt, i dette tilfælde et †skib, hvis langmure antagelig hævdede sig over de strækfundamenter, som er påvist under teglstenskirken arkader.

Formodningen om eksistensen af en eller flere †kirker på den nuværende bygnings plads hviler således på en række indicier, og kun grundige arkæologiske udgravninger i selve kirkerummet vil muligvis kunne besvare dette spørgsmål.

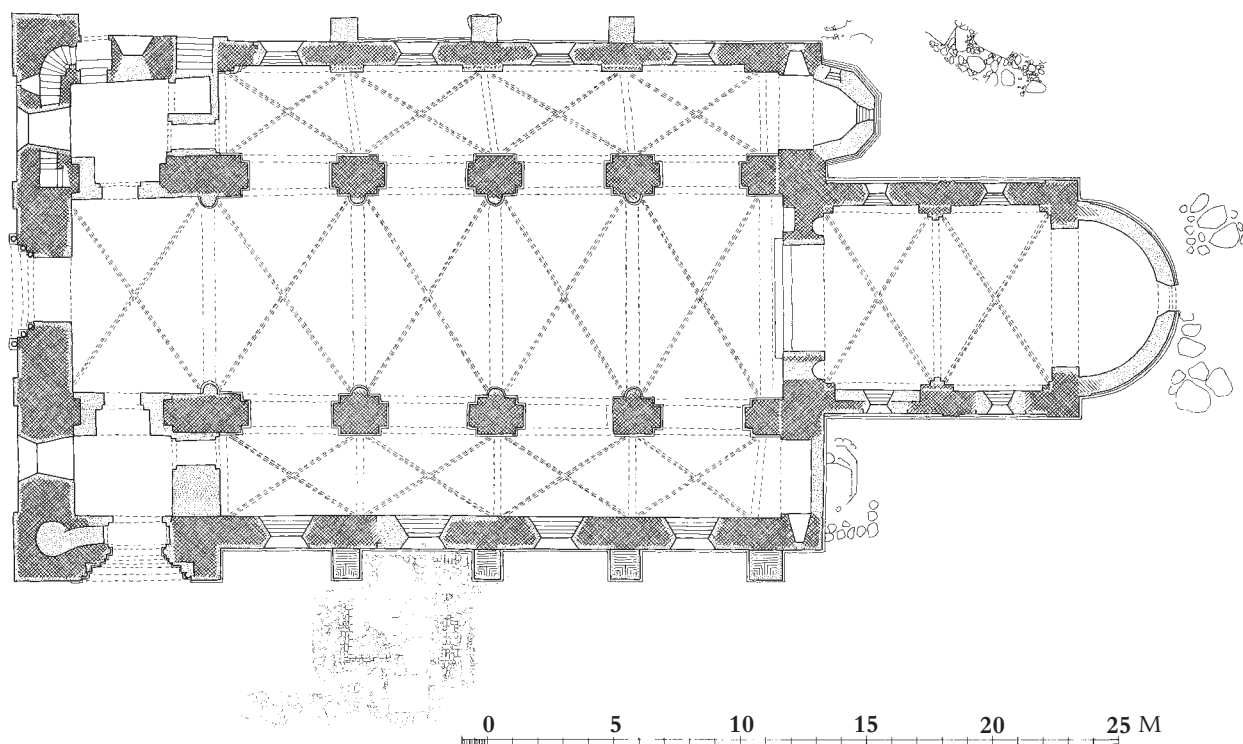

Fig. 28. Plan. 1:300. Målt af Viggo Norn 1935-36; fundamenter øst for kirken målt af Hector Estrup 1879-80 og Horsens Museum 1991. Tegnet af Mogens Vedsø 2004. Fundamentet af $\ddot{t}$ våbenhus syd for kirken tegnet af Ina D. Holst 1993 efter opmålinger i Horsens Museum 1992. Signaturforklaring s. 10. – Ground plan. 1:300. Measured by Viggo Norn 1935-36; foundations east of the church measured by Hector Estrup in 1879-80 and by Horsens Museum in 1991. Drawn by Mogens Vedsø, 2004. Foundations of $\ddot{t}$ porch south of the church drawn by Ina D. Holst 1993 after measurements in Horsens Museum, 1992. Key on p. 10.

DEN SENROMANSKE TEGLSTENSKIRKE

Den senromanske teglstenskirkes nuværende fremtræden er på afgørende vis præget af tre store restaureringer, der hver på sin vis har søgt at give kirken en 'dragt', som skønnedes at være i pagt med kirkens oprindelige udseende. Den ældste af disse, en hovedrestaurering af kirkens indre under ledelse af kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther i årene 1864-66 var ganske vist i mangt og meget en gendigtning i historicismens ånd, hvilket til dels også gjaldt professor H. B. Storcks istandsættelse af kirkens ydre 1879-81; dog gennemførte konstruktøren, arkitekt Hector Estrup, ved samme lejlighed en række vigtige bygningsarkæologiske sonderinger (jfr. s. 5390, 5462). Anderledes arkæo-

logisk bevidst var den hovedrestaurering, som kgl. bygningsinspektør Viggo Norn ledede 1935-36. Med udgangspunkt i en række bygningsdetaljer, som havde været skjult under cementpudsen fra Walthers restaurering, genskabtes væsentlige træk af det senromanske interiør foruden den oprindelige tagform på skibets sydside.

Kirkens *plan* og *opbygning* falder i to klart adskilte dele – hhv. kor og langhus. Disse udviser imidlertid så stor indbyrdes overensstemmelse, at begge må være udført efter et samlet projekt. Som ovf. nævnt (s. 5400) er byggeriet dog gennemført i *etaper*, hvilket bl.a. kan tænkes at være baggrund for variationerne i sideskibenes hvælv-

systemer samt den afvigende højde og detaljering mellem nord- og sydrækkens arkader. Under alle omstændigheder synes skjoldbuerne i såvel kor som skib sekundært indføjjet i fortandingskanaler, og tilsvarende gælder sammenføjningen af skibets arkademure og triumfvæggen.

Flere steder i murværket ses uregelmæssigheder, der formentlig skyldes pauser under opførelsen. På nordre høj Kirkemur lidt vest for triumfmuren ses et markant skel, der kan skyldes en sådan pause, og et tilsvarende placeret skel ses i søndre høj Kirkemur, om end knap så tydeligt. Forskelle i kragbåndsprofilene i sydmurens arkader (jfr. ndf.) kan antyde, at disse er indføjjet mellem allerede opført murværk i øst og vest, ligesom et skel i søndre høj Kirkemur viser, at dennes tre østre fag er opført før det resterende.

Kirkens *plan* kan generelt karakteriseres som kort og bred. Det to fag lange *kor* syner umid-

delbart langstrakt, men den udvendige længde er kun en smule større end den tilsvarende bredde. Korets langmure er usædvanligt tynde, blot ca. 80 cm, men er fra opførelsen på indersiden planlagt med helstens dybe skjoldbueblændinger, hvorved den samlede murtykkelse øges til ca. 110 cm.¹³⁸ Apsiden er genopført på oprindelige fundamenter, men med mindre murtykkelse. Dens ydre murflugt har et tilbagespring på 80-90 cm i forhold til korets langmure, dvs. flugtende med bagmuren i korets indre skjoldbueblændinger.

Det fem fag lange *skib* er relativt kort, idet længden blot andrager omtrent halvanden gang den udvendige bredde. Planen er anlagt efter det gennemgående system, at der til hvert midtskibsfag blot knytter sig ét enkelt fag i hvert af de to sideskibe. Alle hvælvfag er tydeligt rektangulære – i midtskibet med største dimension i nord-syd og i sideskibene i øst-vest; sidstnævnte er en følge

Fig. 29. Ildskørnet granitblok og tre arkitekturled af granit, indmuret i vestvæggen af nordre sideskib (s. 5403). HJ fot. 2002. – Fire-brittle granite block and three architectural members of granite bricked into the west wall of the north side aisle.

Fig. 30. (†)Kragsten med bølgeranke, 1936 indmuret i nordre sideskibs vestvæg, jfr. fig. 29 (s. 5404). HJ fot. 2003. – (†)Corbelling with undulating plant ornamentation, in 1936 bricked into west wall of north side aisle. Cf. fig. 29.

af, at sideskibene er anlagt med en bredde af kun godt en tredjedel af midtskibets.

Langhusets vestligste fag i såvel midt- som sideskibe viser adskillige forskelle i opbygningen i forhold til de øvrige fag. Af den grund redegøres der samlet herfor, både for det ydres og det indres vedkommende. Redegørelsen følger efter beskrivelsen af langhusets fire østlige fag (s. 5409 og 5432).

Materialer og teknik. Hovedbyggematerialet er overalt tegl i form af munkesten af noget vekslende kvalitet og størrelse.¹³⁹ Der ses adskillige eksempler på riflede teglsten, både den ordinære skræfning og den væsentlig mere usædvanlige rifling i 'opus spicatum' – sildebens- eller aksmønster.¹⁴⁰ Murværket, der er opmuret som fuld mur med udstrakt anvendelse af vragsten i murkernen, er opført på fundamenter af rå kamp uden bindemiddel.

Ved undersøgelser i forbindelse med kirkens restaurering 1935-36 konstateredes, at der lå *strækfundamenter* under såvel korets apsisbue som midtskibets arkadebuer til begge sider – bedst bevaret i nord. I kirkens østlige del rejste murværket sig over en 1879 påvist sokkel af granit med et hulet profileret (fig. 27, 34); den nuværende sokkel med samme profil, som også er benyttet på skibets sydside, er dog indsat i højere niveau og stammer fra 1879-81. Den oprindelige sokkel blev også registreret under søndre sideskibs øst-

gavl og et – formentlig kun kort – stykke af syd-muren, sandsynligvis svarende til lidt mere end den ca. 160 cm tykke østgavl. Langhusets granitsokkel – fornyet 1879-81 – var for hovedpartens vedkommende uprofileret og bindig med facade-murværket (jfr. ndf.).

Over soklen indgår i korets nordside samt på vestpartiet granitkvadre i indtil tre skifters højde. Endvidere er der anvendt granit til en række bygningsdetaljer, først og fremmest vestfacadens portal og kapitælerne på midtskibets hvælvbærende halvsøjler samt forskellige steder i selve murværket, navnlig i vestenden af sideskibene. For hovedparten af granitmaterialet gælder, at det er stærkt skadet, formentlig som følge af brand (jfr. s. 5441).

'Løse' granitled. Foruden det granitmateriale, som nu indgår i murværket, opbevares i og ved kirken en række romanske granitdetaljer af ukendt oprindelse og funktion i forhold til den nuværende kirke. Således har man efter hovedrestaureringen 1935-36 indmuret følgende tre led over en stor, ildskørnet granitsten forinden i vestvæggen af nordre våbenhus (fig. 29): 1) Svagt kubeformet (base, kapitel eller konsol) med glat nakke og på facaden hesteskolignende fordybninger over platte. Det afslåede led måler 23 cm i højden, og største bredde andrager 28 cm. Ste-

Fig. 31. (†)Base med saksakmønster, 1936 indmuret i nordre sideskibs vestvæg, jfr. fig. 29 (s. 5404). HJ fot. 2003. – (†)Base with zigzag pattern, in 1936 bricked into west wall of north side aisle. Cf. fig. 29.

Fig. 32. Arkitekturlud af granit, henlagt foran nordre sideskib. Stenen tv. har dannet basis for søjle (s. 5404). HJ fot. 2003. – *Architectural members of granite, placed in front of the north side aisle. The stone on the left formed the base of a column.*

nen fremdroges 1935–36 over syldstenen under støttepillen mellem søndre sideskibs to vestligste vinduer.¹⁴¹ 2) Kragbånd, smykket af bølgeranke på facaden (fig. 30). Den 23 cm høje sten, der er afhugget i begge ender, måler nu 36 cm i længden. 3) Kubeformet base af grålig granit (fig. 31). Den ildskørnede sten, hvis glathuggede søjlediameter måler 33 cm, er 17 cm høj og smykket af siksakbort i tilknytning til den øvre afslutning. Basen, der 1935–36 fandtes på loftet, har næppe tjent som fod for kirkens middelalderlige døbefont som tidligere hævdet.¹⁴²

Blandt sokkelstenene under nordre sideskibs første støttepille fra øst er i eftermiddelalderlig tid genanvendt en granitkvader med dobbeltvulst på hjørnet (jfr. fig. 217). Endvidere er på brolægningen ud for nordre sideskibs vestligste fag henstillet to granitblokke (fig. 32), af hvilke den ene viser levn af hjørnevulst, inden for hvilken stensens overside har glathugget, cirkulær platte til en søjle.

Det eneste af sådanne løsfund, som med sikkerhed kan henføres til teglstenskirken, er en **slutsten* (fig. 66), som har prydet et af kirkens *Thvælv* (s. 5437).

YDRE

Korets ydre må i vid udstrækning repræsentere den oprindelige udformning, om end murværket og dets detaljer er suppleret og i en vis udstrækning rekonstrueret ved Storcks restaurering 1879–81. Langmurene rejser sig over en hulkelprofileret granitsokkel, der som nævnt er indsat ved denne restaurering og gentager den oprindelige, under jordsmonnet påviste sokkel (jfr. fig. 34).

På nordsiden er herover to skifter glatte kvadre, hvoraf det øverste er tilbagetrukket og forkroppet omkring en ca. 140 cm bred hjørnelisén i øst og en fagdelende lisén omtrent ved murenes midte; de tilsvarende led på sydsiden er opmuret af tegl. Nordsidens hjørnelisén har i alt tre skifter kvadre over soklen. Midtliséne er sammensat af to halvrunde led, flankerende et spidsrygget (fig. 26, 33). De halvrunde led udgår forneden fra en baseliggende sten med simpelt afrundede hjørner og afsluttes foroven med et ét skifte højt kapitel med hjørnekløer eller –‘æg’ kantet af dobbeltriller. Liséne bærer øverst en muret klods, hvis overkant og fremspring er afpasset efter hjørneliséne.

Siderne har en udkragning omtrent i niveau med den rundbuefrise, som afslutter langmurenes to fag foroven. Frisens bueslag, fire i østfaget og fem i vestfaget, er hver opbygget af fire krumme teglsten,¹⁴³ der bæres af forneden afrundede binderkonsoller. Buefrisen, der er usædvanlig ved at murværket under og over bueslagene ligger i samme plan (jfr. fig. 26), udspringer fra et vederlag i hjørneliséne, men er i øvrigt uden organisk forbindelse med den øvrige murornamentik. Muligvis har feltet mellem bueslagene og gesimsen været udfyldt af et pudslag.¹⁴⁴

Udformningen af gesimserne, der i vid udstrækning må hidrøre fra restaureringen 1879–81, kan være baseret på rester af en oprindelig, der synes at have været bevaret på nordsiden (jfr. fig. 33).¹⁴⁵ Dens fire udkragede led er nedefra regnet: et rulskifte med rundet underkant, et løberskifte med rundet forkant, et retkantet rulskifte samt et retkantet løberskifte.

Korets østgavl er helt glat og synes ikke at have bevaret oprindelige dele; frem til 1879–81 var

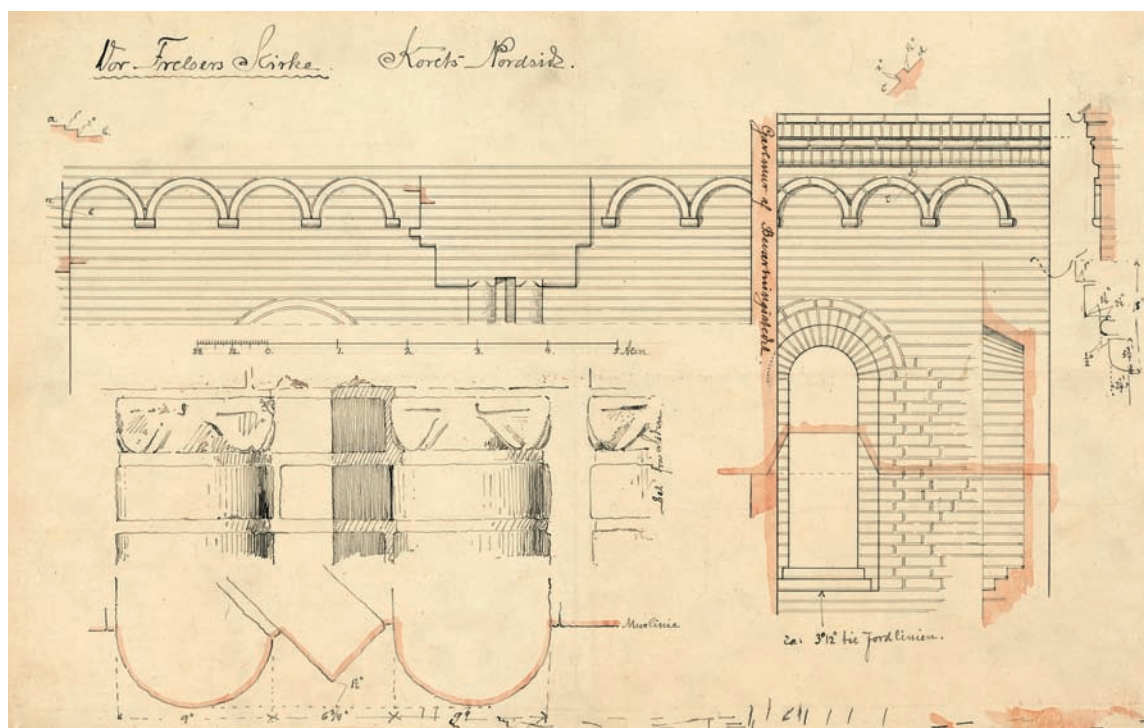

Fig. 33. Detaljer af korets nordside (s. 5404). Opmålingsblad ved Hector Estrup inden fjernelse af Tiltbygning 1879 (s. 5383). – Details of the north side of the chancel. Survey page before removal of Tannexe in 1879.

murreparationerne efter nedrivningen af den oprindelige Tapsis endnu synlige i begge sider, ligesom gavlens granitsokkel var bevaret (jfr. fig. 34).

Apsis blev opført 1794–97 (jfr. s. 5455) som erstatning for den oprindelige, der sandsynligvis var nedrevet allerede i senmiddelalderen (jfr. s. 5441). I sin nuværende skikkelse præges den dog i det ydre helt af Storcks restaurering 1879–81, i det indre af Norns 1935–36.

Af Tapsis er bevaret fundamentet samt herover indvendig et rulskifte af tegl; frem til 1879 var tillige bevaret den sydligste sokkelkvader i hjørnet mod korgavlén.¹⁴⁶ Af det fremdragne ses, at den nuværende apsides ydre murflugt er sammenfaldende med den oprindeliges, mens murtykkelsen har været ca. en halv sten større, dvs. ca. 75 cm mod nu ca. 60 cm.

Over det nuværende kortag ses på langhusets østgavl et tydeligt tagspor (fig. 35), der sandsynligvis skyldes senere sænkning af korets tag i forbindelse med en ændring af dets tagværk og tagudhæng (jfr. s. 5475).¹⁴⁷

Langhuset udgøres, som nævnt, af et fem fag langt midtskib med tilhørende smalle sideskibe af samme længde. Bygningen synes forudset i sin nuværende form allerede ved korets fuldførelse (jfr. triumfmuren, s. 5422); dog antyder uregelmæssigheder i murværket i midtskibets nordside nær østhjørnet, at der kan have været en kort pause mellem de to bygningsdele.¹⁴⁸ Tilsvarende bemærkes som allerede tidligere omtalt (s. 5400) en række indicier for en etapevis opførelse af langhuset.¹⁴⁹ Langhuset fremtræder, som ovf. nævnt, i dag med fælles tag for alle tre skibe; en disposition der uden tvivl er identisk med den oprindelige.

Nordre sideskibs fire østligste fag rejser sig over en granitsokkel af fortrinsvis glatte kvadre.¹⁵⁰ Ved sideskibets østgavl ses to og tre skifter glatte kvadre hhv. syd og nord for (T)apsis.¹⁵¹ Langmurens nuværende sokkel varierer fra fag til fag og må i vid udstrækning være om- eller indsat – i et højere niveau – ved senere ombygninger af murværket. 1. fag fra øst har en glat, bindig sokkel

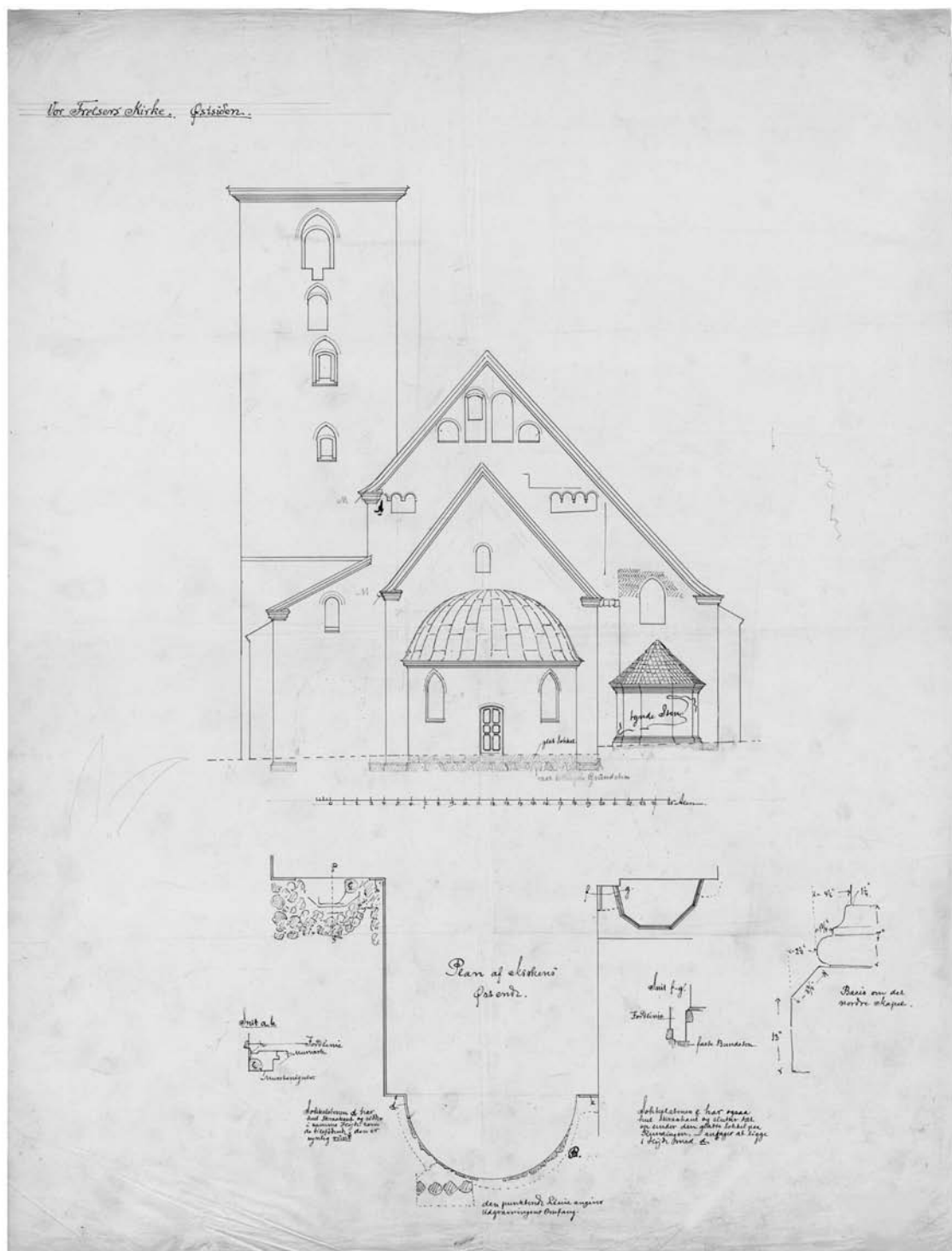

Fig. 34. Plan og opstalt af kirkens østende med angivelse af diverse fundamenter og murspor. Skitse ved Hector Estrup 1879. 1:300. — Plan and elevation of the east end of the church with indications of various foundations and traces of walls.

Fig. 35. Udsnit af skibets østgavl set fra nordøst (s. 5409). HJ fot. 2002. – *Detail of the east gable of the nave viewed from the north east.*

af et skifte granitkvadre. 2. fag har ligeledes en glat sokkel af et skiftes højde, men her med et lille fremspring. 3. fags sokkel har et skifte glatte kvadre over et hulkantet led og afsluttes øverst af et fremspringende skifte af tegl. 4. fags sokkel er jorddækket, men registreredes ved en arkæologisk udgravning 1987–88 i form af en glat sokkelkvader umiddelbart over fundamentet.¹⁵² Murværket præges generelt af talrige senere reparationer;¹⁵³ bedst bevaret er det i den

østre ende. Tre støttepiller er alle i deres nuværende form yngre end sideskibsmuren, og der er ikke konstateret rester af oprindelige piller. Den 1879–81 fornyede gesims har – over en savsnitsfrise med vekslende rundede og spidse tænder – et udkraget, forneden afrundet, rulskifte og herover to glatte udkragede skifter.

To pillelignende murpartier på langhusets østgavl (fig. 72) på begge sider af nedennævnte apsis, er muligvis reminiscenser af en planlagt, lisen-

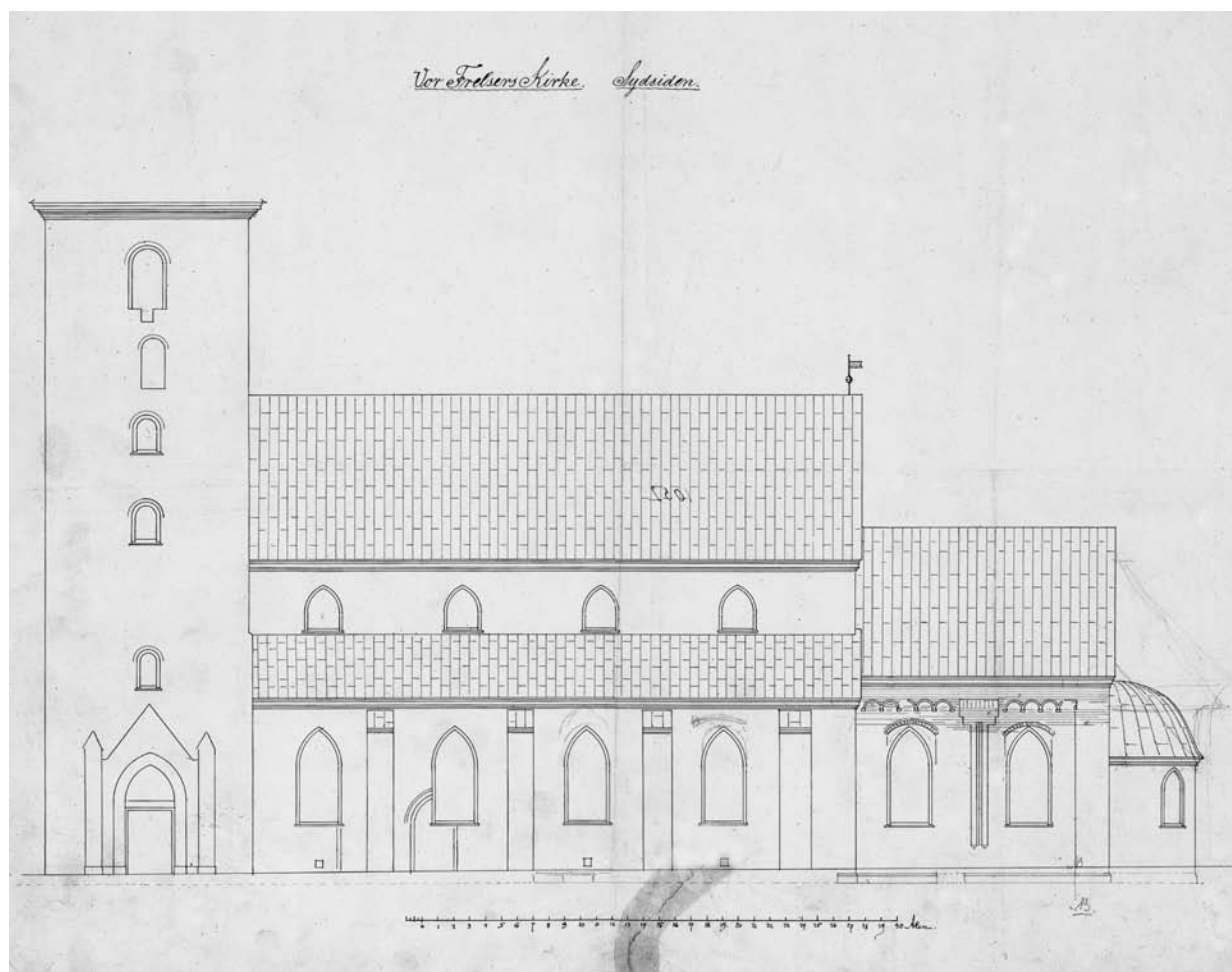

Fig. 36. Opstalt af kirkens sydside med angivelse af oprindelig sokkel og diverse murspor. Skitse ved Hector Estrup 1879. – Elevation of the south side of the church with indications of the original base and various traces of walls, 1879.

agtig indramning, i så fald tænkt kronet af buefrise – en idé, som ikke genfindes på det senere opførte søndre sideskib. Det kan dog heller ikke udelukkes, at der blot er tale om en – ikke usædvanlig – unøjagtighed i afsætningen af den komplicerede plan omkring triumfmuren.¹⁵⁴

Nordre sideskibs apsis er i sin nuværende polygonale form ombygget 1767 som gravkapel (jfr. s. 5451). Den oprindelige $\dagger$ apsis, der 1695 tjente som gravkapel for oberst Abraham von Reichart og allerede da omtales som forfalden (jfr. s. 5584),¹⁵⁵ har antagelig også været polygonal;¹⁵⁶ i så fald kan sokkelkvadrene og profilskifterne af store røde teglsten umiddelbart herover genspejle oprindelige forhold.

Søndre sideskib står siden restaureringen 1879–81 skalmuret med røde maskinstrøgne munkesten og rejser sig over en samtidig granitsokkel, hvis profil genstager den oprindelige sokkel under østafsnittet.¹⁵⁷ Der er tilsyneladende ikke bevaret oprindelig sokkel, men ifølge Estrup var denne af glatte granitkvadre.¹⁵⁸ I forbindelse med skalmuringen blev samtidig foretaget en udvendig opretning af sydmuren, hvis inderside dog stadig hælder ca. 15 cm foroven.¹⁵⁹ Ydersiden støttes af fire piller, hvoraf den østligste er anbragt ca. 150 cm fra østhjørnet.¹⁶⁰ Pillerne lader sig vanskeligt datere i deres nuværende tilstand, hvor de er skalmuret i forbandt med det tilstødende murværk, men de er efter al sandsynlighed sekundært tilfø-

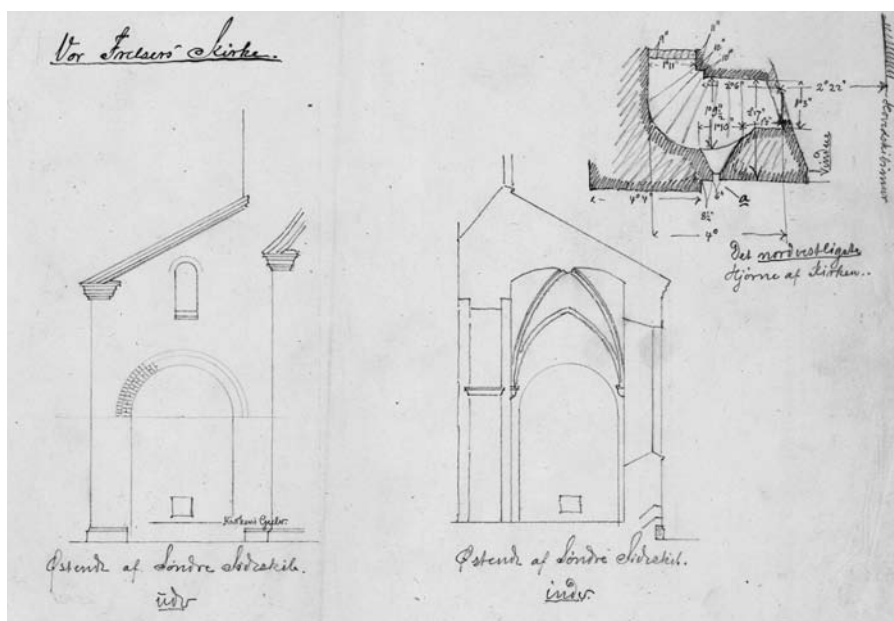

Fig. 37. Østenden af søndre sideskib (s. 5409) samt plan af nordre tårntrappes nedre del, jfr. fig. 64 (s. 5436). Skitse fra Hector Estrups bygningsundersøgelse 1879. – Eastern end of south side aisle and plan of the northern tower stairs, cf. fig. 64. Sketch from Hector Estrup's building survey, 1879.

jet som afstivning af det hældende murværk.¹⁶¹ Gesimsen er udformet som den samtidige på nordre sideskib (jfr. ovf.).¹⁶²

Af søndre sideskibs *†*apsis, som blev nedrevet 1794-97, afdækkedes ved restaureringen 1879-81 og atter 1935-36 fundamentrester (jfr. fig. 34), som synes at godtgøre, at den oprindelige apside var polygonal, om end den indvendige væg ved en senere fornyelse blev gjort halvcirkulær. Den i gavlmuren synlige rundbuede, blændede åbning må i sin nuværende form stamme fra en restaurering.¹⁶³ Stikket er opmuret som et helstensstik af vekslende to bindere og en løber med et prydkifte af rulskiftestillede bindere.

Langhusets østgavl (fig. 35) fremtræder for den midterste dels vedkommende velbevaret, bortset fra enkelte ommuringer og suppleringer foretaget 1879-81. I forbindelse med midtskibets opførelse forhøjedes triumfmuren indledningsvis med inkorporering af korets – midlertidige – vestre gavltrekant, fra en højde svarende til korets langmure indtil toppen af midtskibsmurene, omkring midten dog lidt højere af hensyn til korets tagryg. De to murstykker på hver side af kortaget pry-

des foroven af en kort båndagtig blanding med overdækning i form af en rundbuefrise med i nord fire buer, i syd tre. Nordsidens bueslag bæres af kantstillede binderkonsoller med afrundet underkant, mens konsollerne i syd er af bindere på fladen, ligeledes afrundet forneden og svarende til konsollerne under buefriserne på korets langmure. Den nedre, glatte del af selve gavltrekanten – foroven afsluttet af et rulskifte – kan være oprindelig, mens den øvre blændingsprydede del i sin nuværende form må stamme fra senmiddelalderen (jfr. s. 5443).

Gavltrekanten over nordre sideskib er tydeligvis muret op mod højkirkens nordre østhjørne og udfyldes, for den bevarede dels vedkommende, af tegl formuret i sildebensmønster.¹⁶⁴ Søndre sideskibs gavltrekant hidrører hovedsagelig fra restaureringen 1879-81 med senere supplerung ved reableringen af den oprindelige tagform 1935-36, men allerede inden da synes den berøvet alle oprindelige detaljer (sml. fig. 3).

Vestpartiet af langhuset, svarende til dettes 5. fag, udgør klart, trods den nære sammenhæng med de tilstødende dele af midt- og sideskibe, et selv-

stændigt afsnit, der generelt karakteriseres af større murtykkelser end langhuset i øvrigt samt af trapper i de to vesthjørner (jfr. s. 5435f.). Hvert af de to sideskibsfag er planlagt som underdel til et tårn; men det er uvist, i hvilken udstrækning de fuldførtes i den ældste byggefase. I senmiddelalderen ombyggedes det søndre til sin nuværende skikkelse (s. 5444), mens rester af det nordre forsvandt 1697 (s. 5447).

Nordre sideskibs vestparti afsluttes mod vest af en mægtig hjørnepille, der i dag er ca. 220 cm bred (målt øst-vest), men oprindelig sandsynligvis har været ca. 60 cm bredere (jfr. søndre hjørnepille ndf.). Den resterende del af nordmuren dækkes siden 1988 af en forbindelsesbygning mellem kirken og det nord herfor liggende menighedshus (s. 5382); murens yderside, som indtil da havde været dækket af nyere murværk tilhørende den nu nedrevne *†degnebolig* (s. 5382), blev ved denne lejlighed frilagt.

Murstykket, der brydes af to nyere døråbninger til hhv. kirkens indre (den vestre) og til organistkontoret (s. 5473), har oprindelig haft en murtykkelse på mindst 160 cm og har forneden en sokkel af tre skifter glatte granitkvadre.¹⁶⁵ Dog må yderligere ét skifte være at finde herunder, idet nederste synlige skiftes underkant ligger ca. 40 cm over kirkens nuværende gulv. Overgangen mellem murstykket og de østligere fag af sideskibet, hvis nordre flugt divergerer 15-20 cm, må oprindeligt, som i syd, have været dækket af en stræbepille, ligesom denne pille og hjørnepillen formentlig også her har været forbundet af et kraftigt bueslag (sml. ndf.). Den del af fagets murværk, der lå over taget på den nedrevne *†degnebolig*, blev ved restaureringen 1879-81 skalmuret i flugt med det øvrige sideskib og savner enhver oprindelig detalje.

Søndre sideskibs vestparti er i dag helt præget af ændringer udført 1879-81, men stod indtil da relativt intakt (fig. 26), om end skjult bag en portal opsat ved Walthers restaurering 1864-66. Dispositionen var den samme som allerede antydet ved nordre sideskib med en bred hjørnepille mod vest og en smallere pille på overgangen til sideskibet i øvrigt, hhv. 280 og 110 cm brede; murtykkelsen mellem pillerne androg ca.

180 cm imod 120 cm i den tilstødende del af sideskibet.

De to piller, der havde sokkel af hhv. to og et skifte glatte granitkvadre, var i flugt med deres sydside forbundet med et spidsbuet, kraftigt bueslag med helstensstik af vekslende løbere og to bindere.¹⁶⁶ Bueslagets vederlagsniveau var på pillernes forside markeret af et to skifter højt kragbånd med rundet under- og overkant,¹⁶⁷ der fortsætter hen over vestfacaden (jfr. ndf.). Det er uvist, hvorvidt båndet fortsatte som vederlagsmarkering ind i den ca. 70 cm dybe niche, der dannedes af pillerne og spidsbueslaget, men dette forekommer sandsynligst; ved Estrups registrering 1880 (jfr. fig. 26) manglede båndet mod vest nærmest buen, hvor det antagelig var borthugget ved opsætningen af Walthers portal, der var anbragt omtrent midt i faget og dermed forskudt væsentligt mod vest i forhold til nichen. Herover prydes facaden af yderligere et ét skifte højt, rundet bånd, af hvilket blot partierne nærmest yderhjørnerne er bevarede, men som sandsynligvis har fortsat også hen over det mellemfaldende murparti fire skifter over spidsbueslagets top.

Murværket højere oppe tilhører generelt det senmiddelalderlige tårn, men en i dettes sydmur siddende åbning (jfr. s. 5418) viser klart, at også 2. stokværk indeholder murværk samtidigt med kirken i dens oprindelige skikkelse; dette har, som ovf. nævnt indgået i et, muligvis ikke fuldført tårn (jfr. s. 5437). Den arkitektonisk set bemærkelsesværdige løsning med 2. stokværks sydmur, der var båret af det nævnte kraftige spidsbuestik, kan kun skyldes ønsket om at videreføre fagets nederste stokværk med samme rektangulære plan som de øvrige sideskibsfag, mens tårnet herover fik omtrent kvadratisk planform.

Vestfacaden, der blev fuldstændigt skalmuret 1879-81, bar allerede inden da præg af omfattende ændringer; ved sammenligninger mellem Høyens skitse 1830 (fig. 15),¹⁶⁸ Estrups registrering 1879 før restaureringen (fig. 25, 38) og forholdene i dag fremgår det imidlertid, at facadens komposition ikke er ændret i den forløbne tid.

Murværket rejser sig over en glat ét til to skifter høj granitsokkel, hvis overkant ligger i noget vekslende højde. Begge sideskibene markeres af

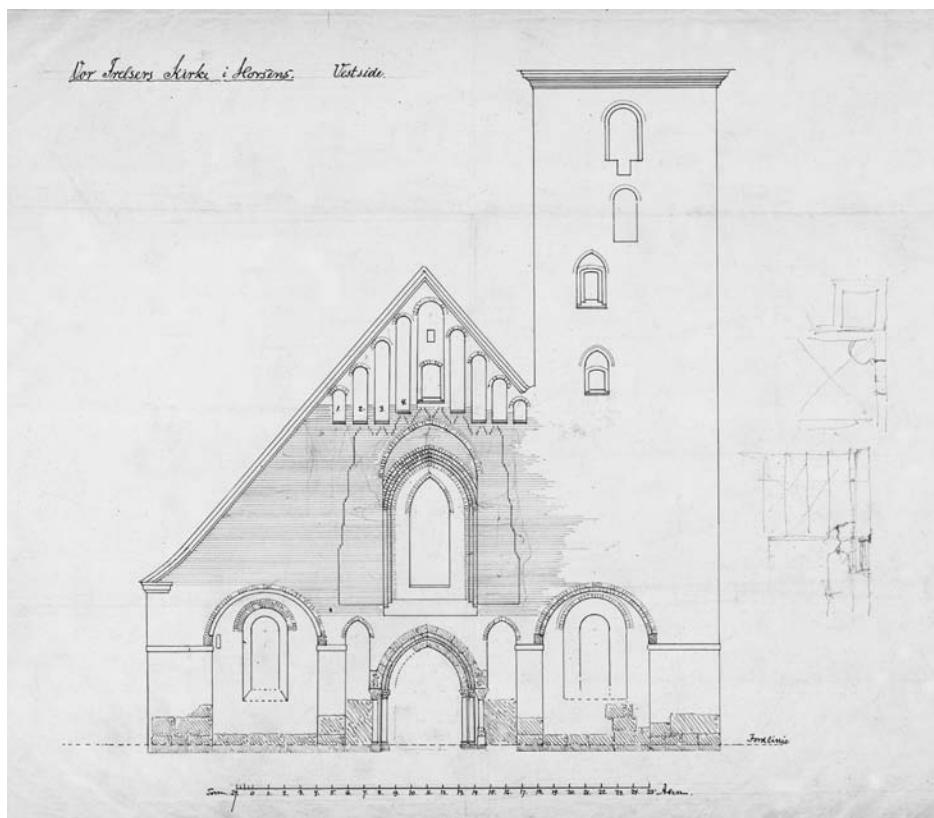

Fig. 38. Opstalt af kirkens vestfacade før restaureringen 1879-81. 1:300. Skitse ved Hector Estrup 1879. – Elevation of the west facade before the restoration of 1879-81.

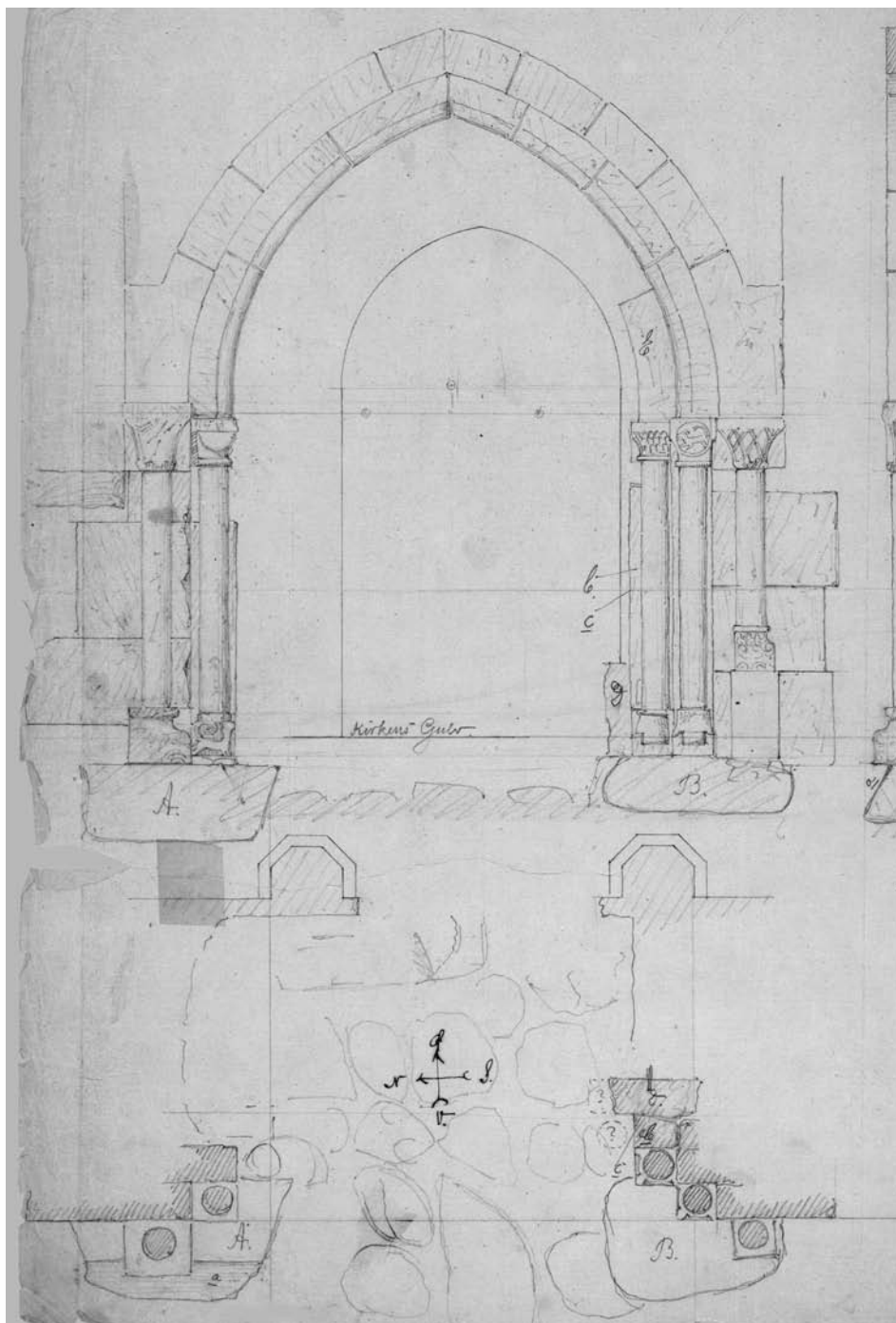
brede, rundbuede og én sten dybe nicher, der er adskilt fra midtpartiet ved ca. 110 cm brede piller. Buernes vederlagsniveau angives af det samme kragbånd, som også findes bevaret på sydsiden; de falsede bueslag, der er opmuret som to rulskifter, udgår fornedet fra 'vederlagsblokke' af granit.¹⁶⁹

Anderledes vanskelig at udrede er den oprindelige udformning af midtskibets facade, der i dag indeholder to slanke spidsbueblændinger – af markant forskellig bredde – flankerende en spidsbuet seksøjleportal af granit (s. 5411) og herover et mægtigt, tydeligt senere indsat, spidsbuet vindue (s. 5442). Alene sidstnævntes tilstedeværelse viser, at hovedparten af midtskibets vestgavl ned til toppen af portalen har været ommuret. Vinduet omgives i det ydre ydermere af en kvartstens dyb prydblænding, hvis største bredde angiver, at ommuringen i det ydre må have om-

fattet omtrent hele midtpartiets gavlmur (jfr. s. 5442).

Sandsynligvis har facaden oprindelig (fig. 42) indeholdt en enkelt høj blænding, som i siderne indfattedes af pillerne mod sideskibenes nicher og af disses fortsættelse opad, og som foroven afsluttedes med enten en enkelt bue eller en frise af flere bueslag.¹⁷⁰ I bunden af en sådan niche har da dels portalen, dels et oprindeligt tvinduesarrangement fundet plads. Gavltrekanter over midtskibet er senmiddelalderlig (jfr. s. 5442), om end helt fornyet 1879-81, ligesom også gavltrekanter over nordre sideskib er udskiftet.¹⁷¹ Murværket, der rejser sig over søndre sideskib, er i hovedsagen sammenhørende med det senmiddelalderlige tårn, men kan for den nedre dels vedkommende indeholde ældre rester.

Døre. Af kirkens oprindelige indgange er kun én, vestportalen, blot nogenlunde bevaret. Den

udgør til gengæld – sammen med midtskibets triforier (s. 5424) – kirkens fornemmeste arkitekturelement. Portalen, der allerede 1830 af Høyen betegnedes som en »Ruin«,¹⁷² restaureredes 1879–81 af Storck, sammen med vestfacaden

i øvrigt; den havde da i den mellemliggende tid lidt yderligere skade.

Den spidsbuede portal, der er udført helt af granit, har tre søjlepar, hvoraf de to inderste er anbragt i false, mens det yderste er fritstående

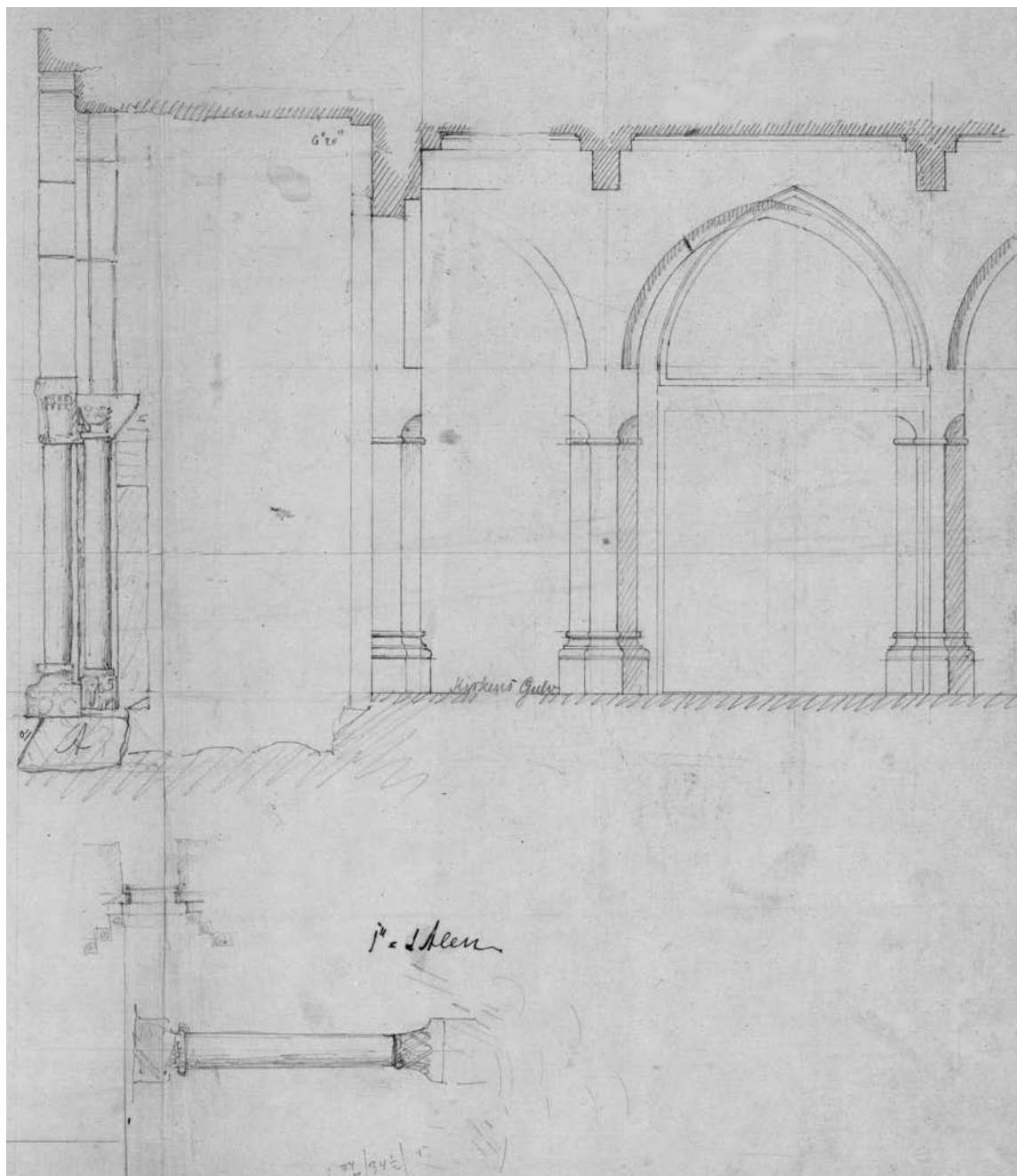

Fig. 39a-b. Plan og opstalt af vestportal (s. 5411), tegnet af Hector Estrup under restaureringen 1879-81. 1:50. I Horsens Museum. – Plan and elevation of west portal, drawn by Hector Estrup during the restoration in 1879-81.

foran murflugten (fig. 12, 39-41). Endnu ved Høyens besøg var alle seks søjler tilsyneladende i behold, mens den inderste i nordsiden samt hovedparten af det tilhørende stik manglede forud for Storcks restaurering; ved denne lejlighed

fremgravedes portalens nederste del, idet det daværende gadeniveau lå 30-40 cm højere end oprindeligt jordsmon.

Som portalen står i dag, er den yderste søjle i nord bevaret i fuldt omfang, men ikke mindst ka-

Fig. 40. Vestportal (s. 5411). Henrik Wichmann fot. 2002. – *West portal.*

pitælet og basen er stærkt forvitrede; førstnævnte har form som et relativt slankt trapezkapitæl med tovsnoning i indre hjørne og blade under dækladen sammesteds, mens basen har kraftig halsring og noget udflydende hjørneknopper eller -blade. Af dens udformning fremgår, at den var tænkt placeret i tilknytning til en profileret sokkel og derfor ikke oprindelig var på sin nuværende plads. Den yderste søndre søjle har nyt skaft og ny base, mens det bevarede, om end stærkt forvitrede, kapitæl, der har samme grundform som det nordre, prydes af akantusblade, hvis stængler danner et rudemønster.¹⁷³

Det mellemste søjlepar har bevaret såvel kapitæler og baser som søjleskafter. Den nordre søjle har terningformet kapitæl med nærmest halvcirkulære 'skjolde' på de to frie sider og herimellem et ovalt hjørneblad; i det yderste hjørne er desuden en stump lodret tovsnoning. Den tilhørende base har nærmest form som et omvendt terningkapitæl med dyreornamentik på de to frie sider. Den søndre søjles kapitæl er ligeledes terningformet med halsring; på de to frie sider er indhugget hhv. en hund og en hare i cirkulære medaljoner. Den tilhørende base er kubeformet med halsring og kraftigt markerede hjørneknopper.

Fig. 41. Vestportal (s. 5411). Henrik Wichmann fot. 2002. – *West portal.*

Af det inderste søjlepar var nordre søjle som nævnt ikke bevaret. Den ved restaureringen opstillede søjle har gammelt kapitæl, ligesom formentlig også halvdelen af skaftet samt basen er gammel.¹⁷⁴ Kapitælet har terningform med halsring og ornamentik af sammenflettede volutter.¹⁷⁵ Basen har samme form som midterste søjlebase i syd. Den søndre søjle bærer et kapitæl af »primitivt korinthiserende Form«¹⁷⁶, mens basen har samme form som den nordre og den midterste i syd.

Hvert søjlepar bærer et spidsbueslag, hvoraf det midterste prydes af en rundstav på forkanten; af det inderste var, som nævnt, blot den sydligste sten bevaret. Det yderste bueslag har nederst, umiddelbart over kapitælerne, en stor granitblok,

hvis ind mod døråbningen vendende sider følger bueslaget, mens de modstillede sider er (omtrent) lodrette. Forsiden af disse blokke prydes af oprejste – nu stærkt forvitrede – løver (jfr. fig. 17).¹⁷⁷

Otto Norn har overbevisende argumenteret for, at portalen oprindelig skulle have været rundbuet.¹⁷⁸ Det væsentligste argument er, at de to ovennævnte granitblokke, som bærer det yderste stik, begge tilsyneladende er vippet ud af lod for at give buen en større rejsning og dermed forandre den fra rund- til spidsbue.¹⁷⁹ En ændring af denne art kan næppe have fundet sted på noget andet tidspunkt end samtidig med indsættelsen af det store spidsbuede vindue ovenover (jfr. s. 5442). En ændring som den nævnte har kun krævet et begrænset indgreb i portalens stiksten

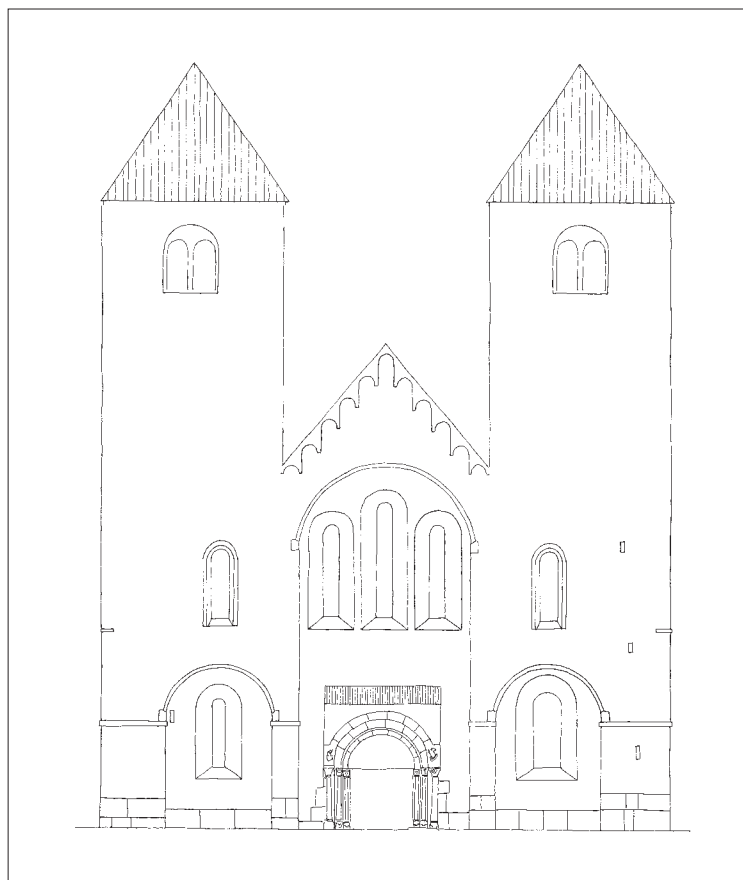

Fig. 42. Rekonstruktion af kirkens oprindelige vestfacade (s. 5411). 1:300. Tegnet af Mogens Vedsø 2004. – *Reconstruction of the original west facade of the church.*

med tilføjelse af formentlig blot en enkelt kort sten i hvert stik.

Portalarrangementet har oprindeligt næppe, som nu, været inkorporeret i facadekompositionen, men må have været anbragt i et murfremspring, der blev båret af det yderste søjlepar og dermed fik karakter af en baldakin over portalåbningen; fremspringet har haft vandret eller tagformet øvre afslutning. Inden for søjlerne havde portalen retkantede karmsten af granitkvadre med samme fremspring som det inderste søjlepar. Af disse var blot en enkelt, den nederste i syd, bevaret på plads.¹⁸⁰ Over karmene var formentlig indsat et nu forsvundet *†tympanon*. Den således rekonstruerede portal har et lysningsmål på ca.

250 cm i bredden og 240 cm i højden til underkanten af det manglende tympanon.

I modsætning til det ydre er hele portalens indre del udført i tegl. Dele af dørnichens nordside blev fremdraget 1976 i forbindelse med opstilling af et nyt orgelpulpitur (s. 5545f.), og ved denne lejlighed befriedes nichen for et ved restaureringen 1935–36 indføjte vindfang (jfr. fig. 46b). Dørnichen, der har haft en bredde af 280–290 cm, havde tilsyneladende parallelle vanger og helstens dybe og tilsvarende brede false i gavlens indre murflugt. Falsene i vægplanet har vederlag, der er bevaret i nordsiden, i en højde af 360 cm over nuværende gulv; det tilhørende stik har været rundbuet og må have haft toppunkt ca. 530 cm over gulvet.¹⁸¹

Selve dørnichen, der er $2\frac{1}{2}$ sten dyb, har vederlag ca. 350 cm over gulvet; dens yderste $1\frac{1}{2}$ sten overdækkedes af et halvtens rundbuestik, mens den inderste, nærmest døranslaget værende del havde haft overdækning af to koncentriske, halvtens fladbuestik.¹⁸² Et par overhuggede sten i bunden af den bevarede del af nordre fals antyder et borthugget led – formentlig en rundstav. Ved gennembrydningen til vestgavlens nuværende vindue fjernedes de to indre, rundbuede stik, mens fladbuestikkene kan have været bevaret efter denne ombygning (jfr. s. 5442).

†Døre. Den senromanske teglstenskirke har i alt haft tre døre. Foruden den bevarede vestportal er der i sideskibenes mure konstateret rester af to †døre i 4. fag – én i både nord- og sydsiden. Den nordre dør giver sig endnu til kende udvendig i form af en del af et rund- eller spidsbuestik af – fornyede – munkesten (fig. 43), formentlig indsat ved restaureringen 1879–81. Døren, hvis inderside undersøgtes 1935–36, angives at have været dobbeltfalset med en bredde af 175 cm og en højde til buevederlaget på 240 cm;¹⁸³ i den ene vange registreredes »i Brysthøjde« en stængebom. Døren blev, efter successive hævn timer af dens tærskelniveau,¹⁸⁴ tilmuret 1742.¹⁸⁵ I sydsidens 4. fag har Estrup registreret den østre fals af en åbning (jfr. fig. 24, 36) – en dør, omtrent midt i faget.¹⁸⁶

Vinduer. Hvorledes apsiden har været belyst, vides ikke; derimod har koret haft i alt fire vinduer, et omtrent midt i hvert af langmurenes blændingsfag. Skibet har som nu oprindelig haft i alt otte vinduer, fire i hvert af sideskibene foruden to sekundært ændrede vinduesglugger på grænsen til de fornyede/nedrevne apsider, hvis oprindelige vinduesforhold er ukendte. Endelig har vestpartiet haft fire vinduer, af hvilke et på sydsiden var udformet som et dobbeltvindue.

Korets vinduer var alle smigede, rundbuede åbninger med rulskiftestik og prydkifte af løbere. Et af disse vinduer var endnu bevaret 1830, om end delvis tilmuret.¹⁸⁷ Ved Storcks restaurering 1879–81 genskabtes vinduerne på grundlag af bevarede rester af nordsidens vestligste (jfr. fig. 33), hvis tilmuring var dækket af †kalkmalerier, som fjernedes ved samme lejlighed (s. 5478).¹⁸⁸

Fig. 43. Detalje af stik fra †dør i nordre sideskibs 4. fag (s. 5417). HJ fot. 2002. – *Detail of relieving arch from †door in the fourth bay of the north side aisle.*

Sideskibenes oprindelige vinduer er slugt af senere åbninger; dog fremdroges 1935–36, vestligst i sydsidens 4. fag, dele af et rundbuet, falset stik, hidrørende fra et oprindeligt vindue, hvis asymmetriske placering skyldtes hensynet til døråbningen i samme fag.

Afvigende fra ovennævnte er to gluglignende (†)vinduer, hvis indre, sekundært udvidede åbninger fremdroges 1935–36. Disse vinduer har haft en ukendt særfunktion, muligvis i forbindelse med apsidernes altre. De er begge relativt lavt placeret i den brede nordre vange til apsisbuen. Den nu tilmurede lysning i det lave, enkelt-smigede og rundbuede vindue er placeret omtrent i ydre murflugt, hvor vinduet på sydsiden står markeret som en meget lille rundbuet åbning i den af Storck opsatte skalmur (fig. 44). Den indre åbning er bemærkelsesværdig ved at mangle stik, idet buen tydeligvis er tildannet ved udhugning i murværket. Vinduets nuværende form og – ikke mindst – størrelse må derfor formentlig være skabt ved udvidelse af en ældre, sandsynligvis oprindelig åbning.¹⁸⁹ Såvel smige som bue dækkes af et pudslag, der rimeligvis er pålagt i forlængelse af den nævnte ændring.

Fig. 44. Vinduesspor på skibets sydøsthjørne (s. 5417) og i korets vestfag (s. 5474). HJ fot. 2003. – *Traces of windows in the southeastern corner of the nave and in the west bay of the chancel.*

Det spidsbuede vindue med smigede vanger, som Høyen registrerede 1830 (jfr. fig. 14) fandtes formentlig ligeledes i 4. fag af søndre sideskib. Forudsat tegningens pålidelighed, var det sandsynligvis sekundært indsat (s. 5474). Vinduet forsvandt ved indsætningen af spidsbuede støbejernvinduer 1852, og Høyen noterede da også, at det 1863 var forsvundet.

I vestpartiet ses i nordre sideskib, på ydersiden af nordmuren, et stort, smiget rundbuet vindue med halvstensstik og prydskefter af løbere. Den nu ca. 320 cm høje og 175 cm brede åbning, lysningsbredde 75 cm, er næppe bevaret i fuld højde; vinduet, der tilmurede 1742,¹⁸⁵ er 1989 genåbnet fra lysningen og ud.¹⁹⁰ Af placeringen, kun lidt vestligere end midt mellem nordsidens to piller, fremgår, at der ikke kan have været mere end dette ene vindue. I samme fag mod syd afdækkede Estrup to tæstillede, slanke $\dagger$ vinduer, begge smigede og rundbuede med prydskefter af løbere (jfr. fig. 26).¹⁹¹ Bredden var ca. 135 cm (lysningens bredde 75 cm), mens højden ikke kunne bestemmes på grund af den herunder gennembrudte lysning i Walthers portal. Vinduesparret sad en smule skævt placeret i den store murniche

og kronedes af en skråtstillet skjoldformet blænding. Sidstnævnte er muligvis også oprindelig og i så fald et meget tidligt eksempel på denne i senmiddelalderen så almindeligt forekommende detalje.¹⁹²

Yderligere et ($\dagger$)vindue registreredes af Estrup 1879–81 i sydsiden af tårnets 2. stokværk ved fornyelsen af facadens skalmur. Åbningen, af hvilken blot dele af østsiden afdækkedes (jfr. fig. 26), prydedes af en rundstav i bunden af en helstens dyb fals; her indenfor var enten en smig eller yderligere en – affaset – fals.¹⁹³ Der herskede nogen usikkerhed med hensyn til buens form, der kan have været spids- eller rundbuet, afhængigt af vinduets bredde.¹⁹⁴

Vinduerne i sideskibenes vestgavle er 1879–81 rekonstrueret ud fra bevarede spor omkring de senere indsatte vinduer, der har forårsaget behugninger af lysning og smige (jfr. fig. 219). Udformningen med brede smige og rundbuet halvstensstik med prydskefter svarer i øvrigt helt til det

Fig. 45. ($\dagger$)Blændet, sekundært udvidet vindue i vangen til nordre apsis (s. 5417). Henrik Wichmann fot. 2002. – ($\dagger$)*Bricked-up, later widened window in jamb to north apse.*

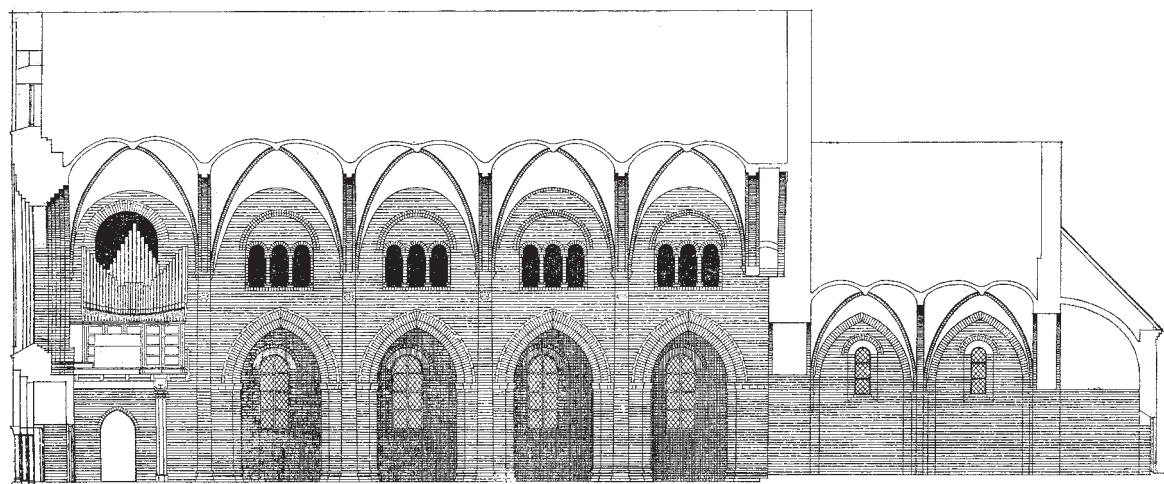

Fig. 46a-c. Snit 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn efter restaureringen 1935-36. Efter Otto Norn 1948. a. Længdesnit mod nord. b. Tværsnit i skibet mod vest. c. Tværsnit i skibet mod øst. — Sections, 1935-36. 1:300. a. Longitudinal section towards the north. b. Cross-section of the nave towards the west. c. Cross-section of the nave towards the east.

1988 afdækkede vindue i nordre sideskibsfag, og tilmed sidder buetoppen i omtrent samme højde over jordsmon, ca. 6 m. De større dimensioner kan forklares af den væsentlig kraftigere murtykkelse.¹⁹⁵ Når vinduet i den nordre sideskibsgavl er mindre skyldes det hensynet til den i murlivet indbyggede ligeløbstrappe (jfr. s. 5435), som skulle kunne passere vinduet uhindret – et forhold, som dog ikke respekteredes ved genskabelsen 1879-81.

INDRE

Kirkens *indre* står siden restaureringen 1935-36 i blank rødstensmur; dog er undersiden af arkadebuerne og vinduesstikkene pudsede.

Koret. Murværket i *kolets indre* er stærkt præget af senere ændringer og fremviser kun få oprindelige detaljer. Under nuværende gulv konstateredes 1935-36 en sokkel af glatte granitkvadre, hvis inderflugt er bindig med forsiden af de piller, der

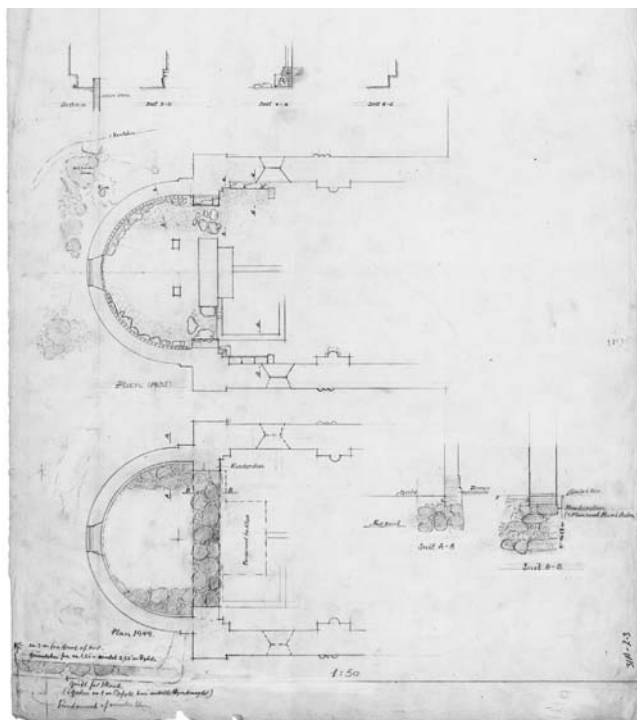

Fig. 47. Plan og diverse snit i korets østende. Syd opad. 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn 1935 og 1949. I Horsens Museum. – *Plan and various sections of the east end of the chancel. South at top.*

bærer langmurenes skjoldbuer, og synes at være oprindelige.¹⁹⁶

I rummets hjørner står helstensdybe og -brede piller – de østre suppleret med et halvtens ribbebeholdende led – og ved murenes midte en ca. 130 cm bred pille af tilsvarende dybde. Forsiden af disse to piller prydes siden 1935–36 af en falsk pille til bæring af korhvælvenes gjordbue. Indtil da stod her halvsøjler, der imidlertid i den overleverede form var indsat ved Walthers restaurering 1864–66. Der fremkom ikke ved seneste restaurering entydige spor af den oprindelige form på dette led; tænkes kan både en halv søjle eller blot en konsol under gjordbuen, sml. udformningen af nordre sideskib (s. 5441). De spidse skjoldbuer er helstens brede og opmuret af vekselvis løber og to bindere.

Den runde apsisbue er, ligesom apsidens indre murskal, helt fornyet 1935–36 med munkesten, men var indtil da opmuret af små gule Flensborgsten, der for apsismurens vedkommende var iblandet en del gulfviser (s. 5472). Apsisbuen har

oprindelig været ca. 60 cm smallere end i dag og med ca. 100 cm brede vanger, der sprang frem i forhold til apsidens indre murflugt.

På triumfinurens østside ses to 1935–36 fremdragne og delvis rekonstruerede *prydniche*, der flankerer korbuen og rejser sig fra det nuværende gulvniveau. Begge har halvcirkulær plan og overdækkes af et halvkuppelhvælv; nicherne, hvis indre er pudsækket, har afrundet forkant på såvel stik som vanger. Søndre niche har været delvist ødelagt ved gennembrydning af et trappeløb op gennem triumfinuren til dennes vestside, antagelig som adgang til et $\uparrow$ pulpitur på murens vestside (jfr. s. 5542–43).

I sydmurens vestre skjoldbuefag ses i begge sider rester af et sandsynligvis oprindeligt helstens stik,¹⁹⁷ som imidlertid af Otto Norn tolkedes som levn af en arkade til en forsvunden tilbygning.¹⁹⁸ Bueresternes rejsning og radius tillader ikke et spænd i fagets fulde bredde, men fordrer en tve-delt bue, der formentlig har kunnet finde plads under vinduet, og som i midten har hvilet på en

Fig. 48. Indre set mod vest, Henrik Wichmann fot. 2002. – *View of interior towards the west.*

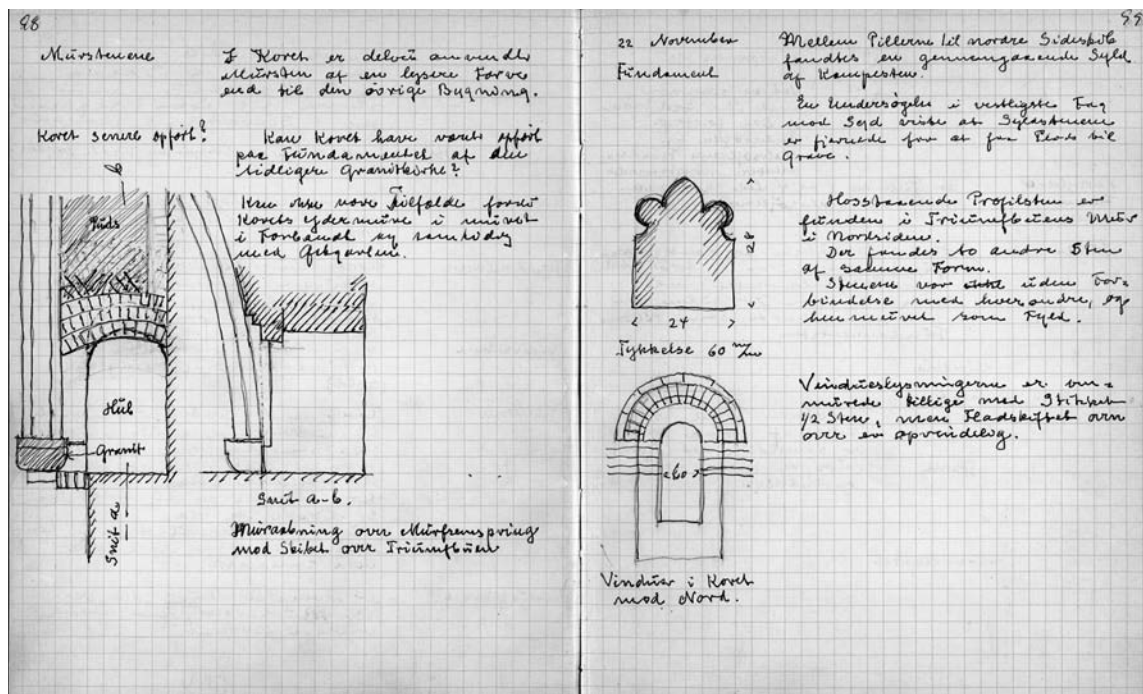

Fig. 49. Detaljer af gang over korbuen med dør til nordre arkademurs triforiegalleri (s. 5423) samt ribbesten (s. 5437), fundet i triumfmurens niche, og detalje af korets nordvestlige vindue (s. 5417). Skitser i Viggo Norns notebog (s. 96-97) fra restaureringen 1935-36. — Details of passage over chancel arch with door to the triforium gallery of the north arcade wall and ribbing brick, found in the niche of the wall above the chancel arch, and detail of the north west window of the chancel.

pille eller konsol. Buen synes, så vidt det kan afgøres på grundlag af ydersidens kraftigt ændrede murværk, ikke at have været gennemgående og må derfor have overdækket en (†)niche. Formålet med en sådan er uvis, men størrelsen og udformningen taget i betragtning må den være enten en siddeniche eller indramning omkring en celebrantstol.¹⁹⁹

Den runde korbue, der i dag forløber ret igennem den forneden ca. 160 cm tykke triumfmur, er delvis retableret ved seneste restaurering, ved hvilken en 18 cm tyk skalmur på vestsiden blev borttaget. På østsiden er stikket opmuret som helstensstik af vekselvis løber og to bindere og med prydskitte af løbere, på vestsiden yderligere udstyret med et rulskifte og endnu et prydskitte. Buestikket er for den øverste dels vedkommende muret med gennemgående skifter fra øst til vest, mens den nederste del er muret op mod en kerne af vandretliggende skifter, der ikke kan have stået synlige.

Korbuen viste ved restaureringen 1935-36 spor af et nu borthugget led i vangerne. Dette lå trukket én sten tilbage fra murflugten mod både kor og skib.²⁰⁰ Det fjernede led kunne være et fremspring, men den særegne udformning af stikket antyder, at det snarest har været en ca. 100 cm svær †korskrankemur eller et muret †lektorium med vandret afslutning et stykke over buens vederlag;²⁰¹ det kunne ikke afgøres, hvorvidt dette har været markeret af kragbånd. Korets hvælv er senere indbyggede, men har sandsynligvis haft oprindelige forgængere (jfr. s. 5437).

Langhuset er, som det er tilfældet med det ydre, klart opdelt i et fire fag langt østafsnit samt et ét fag langt vestparti, der beskrives samlet s. 5432.

Midtskibets langmure gennembyrdes forneden af spidsbuede arkader til sideskibene og herover prydes højkirke murene af en række rundbuede triforieåbninger.

Triumfmuren har nord for korbuen en sidealterniche, der er hævet ca. 80 cm over nuværende

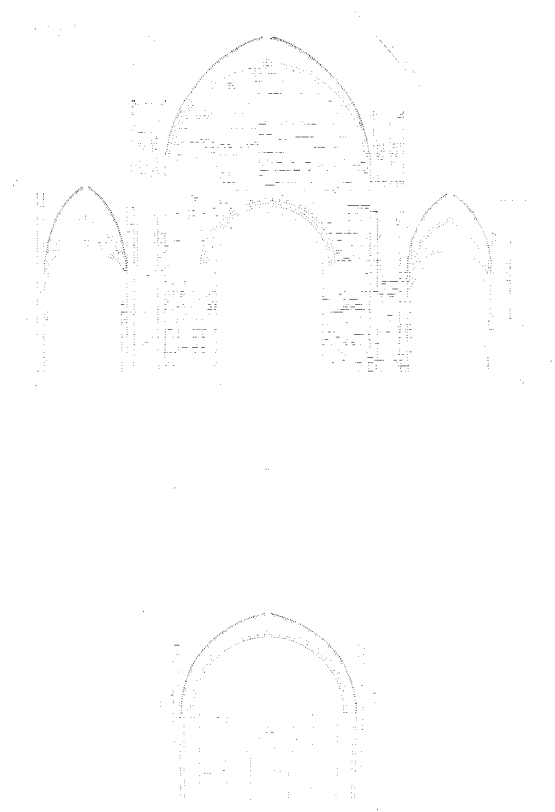
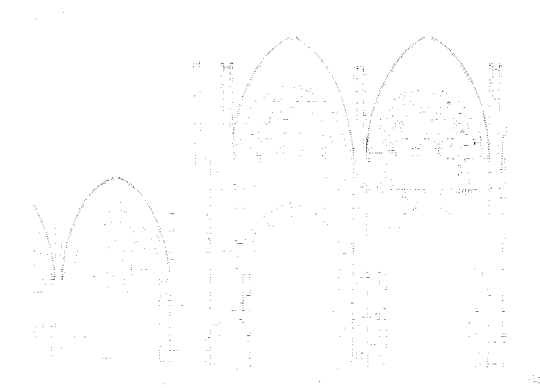

Fig. 50a-c. Snit 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn 1936. I Horsens Museum. a. Tværnit i skibet mod øst. b. Længdesnit i korets vestre fag og skibets to østre, set mod syd. c. Tværnit i koret mod øst. — *Sections, 1936. 1:300. a. Cross-section of the nave towards the east. b. Longitudinal section of the west bay of the chancel and the two eastern ones of the nave, viewed towards the south. c. Cross-section of the chancel towards the east.*

gulv. Den rundbuede niche måler 145 cm i højden og 94 cm i bredden, mens dybden fra nord mod syd aftager fra 54 til 48 cm. I dens indre er stikkets underside pudsækket med en rød konturstreg ved bagvæggen, mens nichen i øvrigt står i blank mur. Den genåbnedes under restaureringen 1935-36, ved hvilken der ikke afdækkedes rester af en tilsvarende niche i syd; da imidlertid netop dette murparti var gennembrudt af den ovennævnte trappe, kan en oprindelig niche her være forsvundet.

I en højde af ca. 8,4 m over nuværende gulv i skibet har triumfmurens vestside endvidere en markant indkragning, idet murtykkelsen i dette

niveau mindskes fra ca. 165 til godt 100 cm. Den herved dannede ca. 60 cm brede afsats har udgjort en *forbindelsesgang* mellem loftsrummene over nordre og søndre sideskib og har tillige givet adgang til korets loftsrum. Afsatsens nuværende overkant stammer fra retableringen ved den seneste restaurering efter fjernelsen af den foran triumfmuren anbragte skalmur, idet den før da lå ca. 60 cm lavere, hvilket harmonerer væsentligt bedre med de i det følgende nævnte åbninger.²⁰²

Fra gangen var forbindelse til korets loftsrum gennem en 84 cm bred (†)dør med et fladt stik, der mod korloftet ses at være helstens højt og spærstikformet; i åbningens bund ligger 2-3 trappetrin, der fra gangen fører op til loftsrummet.²⁰³ Ved restaureringen skjultes den mod skibet vendende side ved skalmuring. I begge ender af gangen ses lave, nu tilmurede rundbuede døre, der leder ud til sideskibsløfterne; ind mod midtskibet dækkes deres øverste del af fladbuestik tilhørende den nuværende overhvelvning (jfr. s. 5443).²⁰⁴ De sidstnævnte åbninger, hvis vestre vanger sidder vestligere end kanten af murfremspringet, viser, at afsatsen formentlig har båret en *†tømret, fremspringende konstruktion(?)* med brystning omtrent ud for de østre hvælvkonsoller (jfr. fig. 55 og s. 5443).

Arkadebuer. Nordvæggen brydes, som nævnt, forneden af fire 1935-36 rekonstruerede *arkadebuer* til nordre sideskib. De spidse buer har helstensdybe og -brede false til begge sider og er opmurede som helstensstik, vekselvis løber og to bindere med prydkifte af løbere; undersiden af

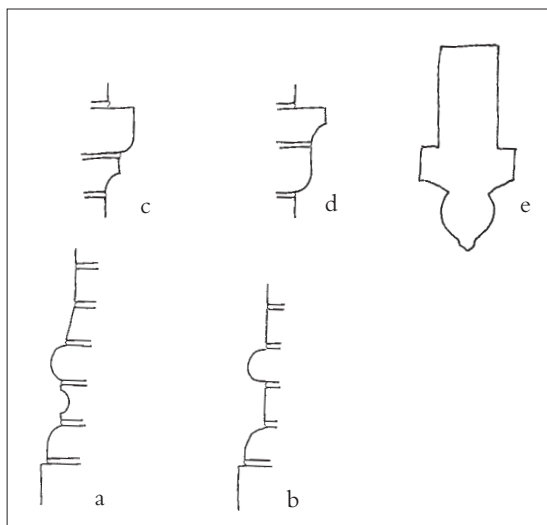

Fig. 51. Profiler og detaljer. 1:20 (a-d) og 1:10 (e). a. Arkadepillernes sokkel (s. 5424). b. Hvælvpillernes sokkel i midtskibet (s. 5424). c. Kragbånd i søndre arkaderække; hhv. østre arkades østre og vestre arkades vestre kragbånd (s. 5424). d. Øvrige kragbånd i søndre arkaderække (s. 5424). e. Hvælvrække benyttet i såvel koret som midt- og sideskibe (s. 5441). Tegnet af Mogens Vedso 2004 efter opmålinger ved Viggo Norn 1935-36. – Profiles and details. 1:20 (a-d) and 1:10 (e). a. Base of arcade pillars. b. Base of arch pillars in nave. c. Cordons in south arcade row; the eastern cordon of the east arcade and the western cordon of the west arcade respectively. d. The other cordons in southern arcade row. e. Vault rib used in chancel as well as nave and side aisles. Drawn by Mogens Vedso in 2004 after measurements by Viggo Norn in 1935-36.

det midterste led er pudset frem til en halv sten fra kanterne. Hovedparten af buestikkene hidrører fra seneste restaurering, idet stort set alt murværk mellem arkaderne og de herover værende triforieåbninger (jfr. ndf.) blev bortbrudt ved kirkens ombygning 1794-97.²⁰⁵

Arkaderne adskilles af tre piller med kraftigt fremspringende trekvartsøjler mod midtskibet til bæring af hvælvenes gjordbuer. (Trekvartsøjlen og murværket vest for arkaderækkens vestligste vange beskrives i sammenhæng med vestpartiet). Anden pille fra øst har let rundede hjørner. Pillerne fremtræder med (†)sokler og (†)kragbånd, der er ens rekonstrueret på grundlag af sikre, pletvis bevarede rester. Soklen (fig. 51a) består af fire led af tegl – fra oven stejlt skråkant, rundstav, hulkel samt et led med afrunding foroven – over

et glat skifte af granit.²⁰⁶ Soklen er forkrøppet omkring trekvartsøjlerne, dog med den ændring, at den øvre skråkant og hulkelen i tredje led er erstattet af glatte skifter. Kragbåndene har fremspringende hulkel over et ligeledes fremspringende rulskifte med rundet underkant; på pillernes nord- og sydside fortsættes rulskiftet som et kantskifte (jfr. fig. 46a).

Sydvæggens arkadebuer er i hovedsagen konstrueret som de nordre, men bedre bevaret, idet bueslagene her er intakte; stikkene er – som i nord – helstens, men mangler prydskiftet. Den profilerede (†)sokkel er rekonstrueret med samme profilering som i nord, men der synes kun at have været bevaret få rester heraf. Pillernes (†)kragbånd er generelt udformet som de nordre, på tredje pillers østside endog helt bevaret, men af de bevarede rester kunne ses, at båndet i første fags østside og fjerde fags vestside havde profileringen anbragt omvendt: et forinden afrundet rulskifte over fremspringende hulkel (fig. 51c); dette kan næppe tolkes anderledes, end at disse to arkadevanger er opført først, og arkadebuer og -piller dernæst indføjet herimellem (jfr. s. 5400).

Triforier. Herover har hvert af væggens fire fag en rundbuet – nu rekonstrueret – (†)triforieåbning (fig. 52-54), der har ret gennemløbende vanger, mens stikket, som er opbygget af to rulskifter, har en retkantet halvtstensfals i for- og bagkant. I nord afdækkedes åbningerne ved den seneste restaurering og stod tilsyneladende, for den ydre rammes vedkommende, velbevaret trods borthugning af alt murværk mellem deres sål og arkadeåbningerne herunder (jfr. ovf.). Underdelingen med murede halv- og frisøjler, spejl m.m. er frit rekonstrueret efter de nedennævnte bevarede rester i syd.

I syd var triforieåbningernes top brudt af de oprindeligt 1794-97 indsatte og senere flere gange ændrede vinduer, men i alle fire åbninger, der (som i nord) har ret gennemløbende vanger og rundbuet rulskiftestik med halvtstensfals i for- og bagkant, stod vangerne og den nederste del af stikkene bevaret omkring disse – nu tilmurede – vinduer. Triforieåbningerne udgår forinden fra et rulskifte, der ses både i midtskibet og i loftsrummet over søndre sideskib. Skiftet, der forløber

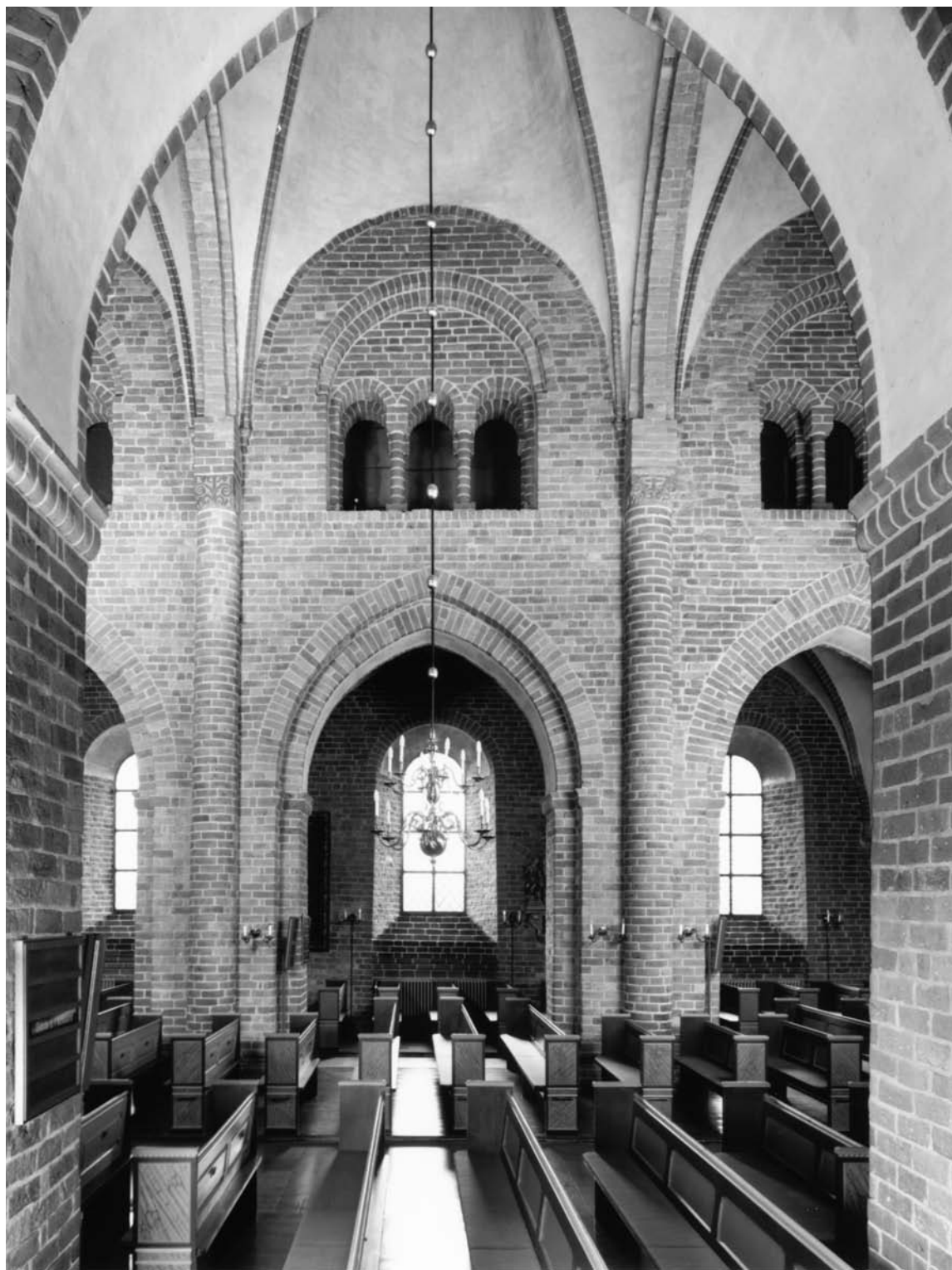

Fig. 52. Tredje fag af midtskibets sydvæg set fra nordre sideskib. Henrik Wichmann fot. 2002. – *Third bay of the south wall of the nave viewed from the north side aisle.*

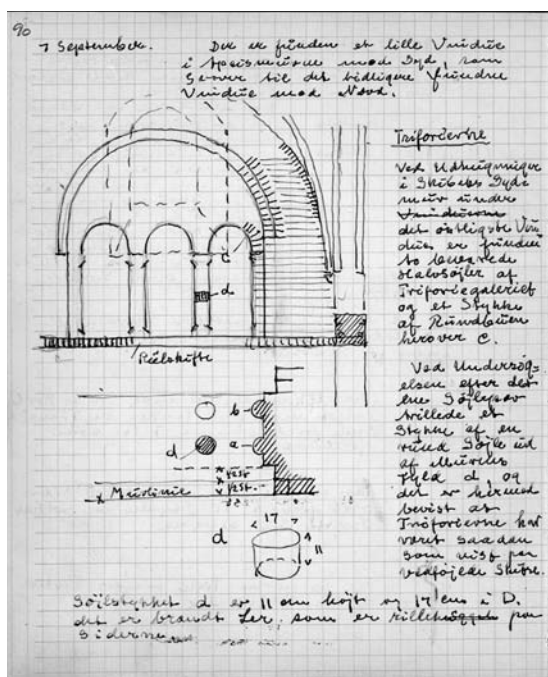

Fig. 53. Rester af triforium i søndre arkademurs østligste fag, jfr. fig. 50b. Skitse i Viggo Norns notebog (s. 90) fra restaureringen 1935-36. – Remains of triforium in the easternmost bay of the south arcade wall, cf. fig. 50b.

gennem alle fire fag – blot med en kort afbrydelse østligst i tredje fag – udgår fra et punkt ca. 50 cm vest for triumfbuen. Det manglende rulkifte længst mod øst skyldes formentlig en pause i byggeriet på dette sted (s. 5405).

I modsætning til forholdene i nord var der i syd – ikke mindst i de to østfag – bevaret adskillige rester af åbningernes underdeling i tre med murede halv- og frisojler, der bar murede spejl (fig. 53-54, 56). Hver vange havde to halvsøjler, der var bemærkelsesværdige ved ikke at holde skiftehøjde med vangerne og ved ikke at være i forbandt med disse, men blot var skudt ind i en et par cm dyb rille. Halvsøjlerne bæres af lave baser med kantede hjørneknopper over en rektantet plint og afsluttes foroven med kapitæler, der har kløer eller 'æg' på hjørnerne²⁰⁷ og øverst et rektantet skifte.

I den østlige triforieåbnings vestside var desuden over hver af halvsøjlerne bevaret rester af runde helstensdybe buer, der var opmuret med en stens mellemrum. Af frisojlerne fremkom in-

gen fastmurede rester, men flere tromlesten (højde 10-11 cm, tvn. 17 cm); af de nævnte buers radius kunne dog ses, at der har været to par frisojler i hver åbning. Over hvert buesæt er én sten tykke spejl, der tilsyneladende har været opmuret separate i fuld højde. I anden åbning fra øst var også bevaret halvsøjler, mens resterne af baser og kapitæler var stærkt forhuggede. I tredje triforium var halvsøjlerne borthugget og erstattet af konsoller, der tydeligvis var tildannede af oprindelige kapitæler. Fjerde åbning havde helt mistet alle detaljer.

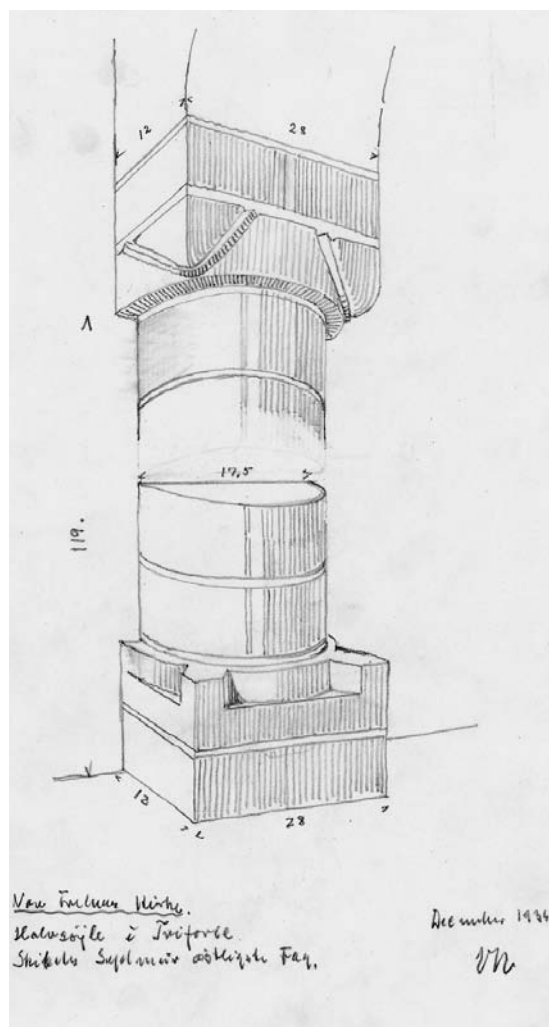

Fig. 54. Halvsøjle i søndre arkademurs østligste fag, jfr. fig. 56 (s. 5426). Skitse af Viggo Norn dec. 1935. I Horsens Museum. – Half-column in the easternmost bay of the southern arcade wall, cf. fig. 56. Sketch, Dec. 1935.

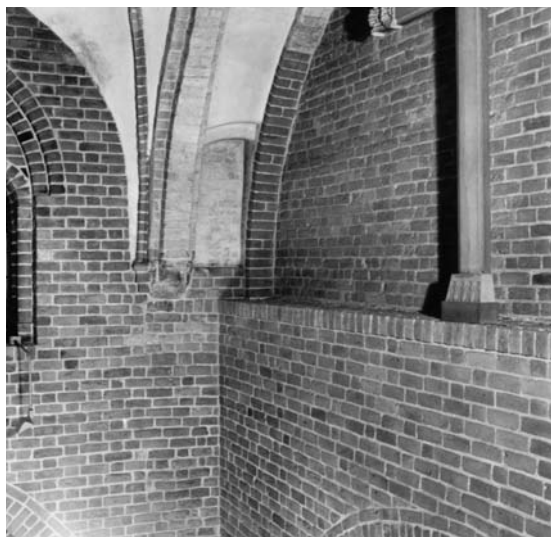

Fig. 55. Hævet gang på triumfvæggen set mod blændet dør i nord (s. 5423, 5443). HJ fot. 2002. – *Raised passage on wall above chancel arch viewed towards bricked-up door in the north.*

Triforierne blev først endeligt ødelagt ved kirkens ombygning 1794–97, sydsidens ved genbrydning af vinduer og nordsidens ved opsætning af pulpiturer. Iagttagelsen af tykke kalklag i sydsidens åbninger viser, at disse har stået åbne en årrække, ligesom den registrerede reparation af sydsidens tredje åbning antyder en længere funktionstid.

Høj Kirkemurens yderside fremtræder i dag præget af senere ændringer. Bedst bevaret er den nordre, der er synlig fra loftsrummet over sideskibet. Murværket har her en tynd berapning, der formentlig er påført i forbindelse med indretningen af de i nordre sideskib anbragte pulpiturer; disse nåede et stykke op i loftsrummet – indtil overkanten af triforieåbningernes rundbuestik. I syd blev murens øvre halvdel synliggjort 1794–97 ved sænkning af tagfladen over søndre sideskib, og der indsattes et vindue i hvert fag. For at skjule sporene af de samtidigt tilmurede triforieåbninger, hvis top blev overskåret af de nye vinduer, skalmurede hele den frilagte murflade med små, gule teglsten. Denne skalmur udskiftedes ved Storcks restaurering med en ny af munkesten.²⁰⁸ Murværket under den 1794–1936 eksisterende tagflade står til gengæld velbevaret.

†Overhvælning. Midtskibet var fra opførelsen disponeret for en †overhvælning. Allerede nævnt er trekvartsøjlerne på forsiden af de tre arkadepiller i hver side. Søjlerne er alle rekonstrueret ved restaureringen 1935–36, idet de i den indtil da overleverede form var kraftigt præget af Walthers restaurering 1864–66 (jfr. s. 5458). Søjlerne er i fuld højde muret i forbandt med de bagvedliggende arkadepiller og murflader; forneden måler de ca. 60 cm i tværmål, men viser tydelig tilspidsning opefter til et tværmål af ca. 50 cm i toppen.

Hver trekvartsøjle bærer foroven et *granitkapitel*, af hvilke dog nu kun fire ud af de seks er oprindelige (fig. 59–60), mens de øvrige er cementstøbte og stammer fra Walthers restaurering 1864–66 (fig. 223–24). De oprindelige granitkapitæler i dette bygningsafsnit – den første og anden i nordsiden samt den anden og tredje i syd – har ‘nakker’, som er fastmuret langt ind i murværket.²⁰⁹ Kapitælerne er nærmest terningformede og prydes af volutformet ornamentik i forskellige varianter, siksakborter og småblade, beslægtet med udsmykningen af et par af vestportalens kapitæler (s. 5415). Det tredje i syd, som registreredes af Høyen (jfr. fig. 14) prydes tillige af et kors.

Fig. 56. Udsnit af halvøjler i det østligste af triforierne i midtskibets sydvæg (s. 5426). HJ fot. 2002. – *Detail of half-columns in the easternmost of the triforia in the south wall of the nave.*

Fig. 57. Fjerde fag af midtskibets sydvæg set fra nordre sideskib. Henrik Wichmann fot. 2002. – *Fourth bay of the south wall of the nave viewed from the north side aisle.*

Kapitælerne bærer 6-7 skifter høje murede klodser, der – i hvert fald i en vis udstrækning – er oprindelige og hvorfra gjordbuerne udgår. Yderligere én gjordbue er anbragt i øst i en afstand af blot ca. 100 cm fra den indrykkede del af triumfvæggen; denne bue bæres af to granitkonsoller, hvis overkant flugter med toppen af de

murede klodser oven på kapitælerne. Konsollerne, der, som al anden granit i kirken, er ildskørnet (jfr. s. 5403), prydes af en rundstav på underkanten og er tilpasset den falsede gjordbue. Denne såvel som de øvrige gjordbuer hidrører fra en senmiddelalderlig ombygning, mens selve dispositionen med en gjordbue tæt på triumfgavlen og

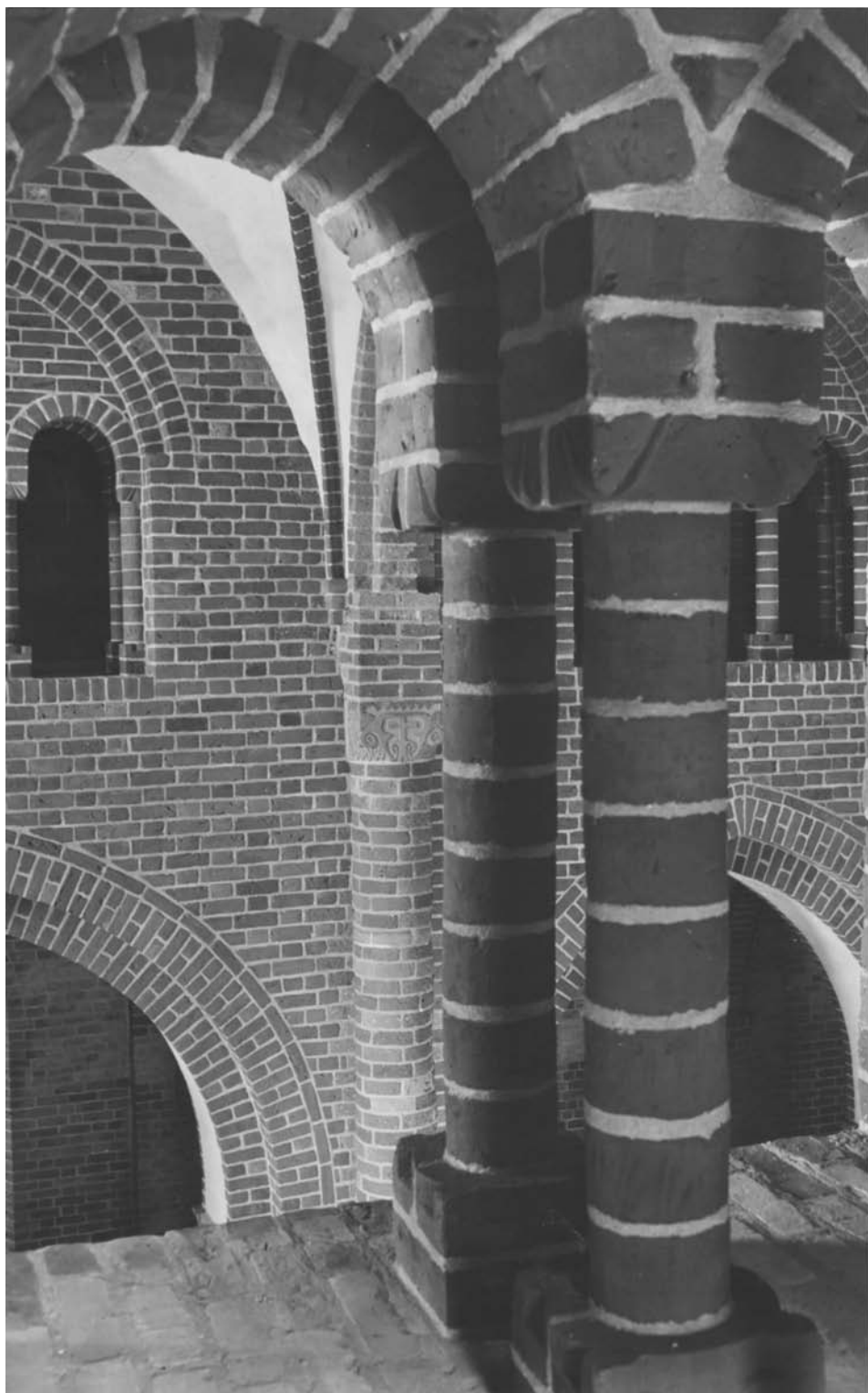

Fig. 58. Udblik fra triforium mod midtskibets nordvæg. Foto efter 1936. – *View from the triforium towards the north wall of the central nave.*

Fig. 59a-b. Granitkapitæler på midtskibets trekvartsøjler (s. 5427). a. Tredje søjle i syd. b. Første søjle i nord. HJ fot. 2002. – *Granite capitals on three-quarter columns of the nave. a. Third column in the south. b. First column in the north.*

herimellem et meget smalt hvælvfag må afspejle en oprindelig ordning.²¹⁰

Hvælvene er, ligesom gjordbuerne, senmiddelalderlige (jfr. s. 5443), men hviler på oprindelige, rundede forlæg i murene. Hvælvforlæggene er i sydsidens tre østlige fag og i nordsidens andet fag markeret af rulsifter med forsiden bindig med væggen.²¹¹ Desuden ses rester af et tilsvarende skifte i sydsidens fjerde fag, dels en kort stump forneden i øst, dels et længere stykke i vest, sidstnævnte følger ikke hvælvet nuværende kappekant (jfr. fig. 57), men refererer til, at dette oprindelig har haft samme størrelse som de øvrige tre hvælvfag (jfr. s. 5433).

Nordre sideskib fremtræder i en vis udstrækning som en rekonstruktion fra restaureringen 1935–36, idet såvel arkadebuer som hvælv fjernedes ved opsætning af pulpiturer i to etager ved kirkens ombygning 1794–97. Bedst bevaret er østenden med den dybe apsisbue. Denne er udformet som en 140 cm dyb niche, der overdækkes af et rundbuet helstensstik, vekselvis løber og to bindere,²¹² med prydsifter af løbere. Vederlagene er i begge sider markeret af et usædvanligt udformet, profileret, tre skifter højt kragbånd (jfr. fig. 73), der ikke springer frem i forhold til murplanet. Profileringen er sammensat af to modsat vendte hulkele omkring et forsænket rundled; begge bånd

Fig. 60a-b. Granitkapitæler på midtskibets trekvartsøjler (s. 5427). a. Anden søjle i nord. b. Anden søjle i syd. HJ fot. 2002. – *Granite capitals on three-quarter columns of the nave. a. Second column in the north. b. Second column in the south.*

er knækkede omkring vesthjørnerne. I åbningens nordre vange udmunder et vindue (jfr. s. 5417). Sideskibets *†*apsis er, som nævnt under »Ydre«, i det væsentlige erstattet af en 1767 opført polygonal udbygning (s. 5451).

Sideskibets nordvæg brydes af helstensdybe skjoldbuer, der er opbygget som de tilsvarende i koret (jfr. s. 5420). De 130-160 cm brede skjoldbuepiller er indføjede i fortandingskanaler i væggene; de mellemfaldende helstensbuer er spidse og opbygget af vekselvis løber og to bindere.²¹³ Pillernes placering giver en besynderlig skævvridning af sideskibets fagdeling, idet de alle er rykket for langt vestpå i forhold til arkadepillerne. Det bemærkes således, at skjoldbuepillerne, der har omtrent samme bredde som det fremspringende led på arkadepillernes nordside, i stedet er kommet til at ligge i flugt med disses vestvanger. Den manglende koordinering skyldes muligvis en fejlaftsætning i forbindelse med den formodede etapevise opførelse af teglstenskirken (jfr. s. 5400).

Mod vest afsluttes sideskibet mod det til vestpartiet hørende sideskibsfag med en 1864-66 indsat lukkemur med spidsbuet døråbning (jfr. s. 5458). Den oprindelige overhvelvning af sideskibet giver sig kun til kende ved de nævnte skjoldbuer i nordvæggen. De nuværende hvælv er rekonstrueret som de tilsvarende bevarede, senmid-

delalderlige hvælv i syd, men dispositionen må stort set svare til den oprindelige. Dette gælder også det meget korte, tøndehvælvede fag i øst, der nærmest er at betragte som en forstærket skjoldbue; denne udformning er klart betinget af disponeringen af overhvelvningen i midtskibets østende (jfr. s. 5443).

Søndre sideskib er bedre bevaret end det nordre. I øst afsluttes sideskibet på samme måde med en apsisbue af identisk udformning – rundbuet med helstensstik af vekselvis løber og to bindere, ledsaget af et løberskifte. Også her er kragbånd, sammensat af to modsat vendte hulkelled flankerende en rundstav. I bunden af buen er en lukkemur indsat til erstatning for den nedrevne *†*apsis. I apsisbuens søndre vange ses et – formentlig oprindeligt, om end ændret – lavtsiddende vindue (jfr. s. 5417).

Sideskibets søndre langmur er relativt velbevaret, dog ses en større ommuring i krydsforbandt på overgangen mellem 2. og 3. fag. Hvælvene er, som kirkens øvrige bevarede hvælv, fra senmiddelalderen, men må i deres disposition svare nøje til sideskibets oprindelige overhvelvning. Som det ses rekonstrueret i nord, er også her et kort tøndehvælvet fag i øst foran apsisbuen; dette tilhører den nuværende overhvelvning, men må have haft en oprindelig forgænger.

Fig. 61. Søndre sideskib set mod vest. HJ fot. 2002. – *South side aisle viewed towards the west.*

Kompositionen er en forenklet gentagelse af det komplekse arrangement østligst i midtskibet. Hvalvenes gjordbuer bæres mod arkadepillerne af konsoller af granit; disse er i deres nuværende form – tilsyneladende – temmelig groft tildannede og stærkt forvitrede.²¹⁴ Tilsvarende konsoller i ydermuren er formentlig borthugget i forbindelse med opsætning af epitafier; en konsol er dog bevaret i sydvesthjørnet. Sideskibet afsluttes i vest af en lukkemur med en spidsbuet dør til det resterende 5. fag i vestpartiet. Denne mur stam-

mer i sin nuværende udformning fra restaureringen 1935–36, men er indsat ved ombygningen 1864–66.⁵⁹¹

Vestpartiet er kraftigt ombygget både i middelalderen og i nyere tid. I midtskibet angives grænsen mod østafsnittet på hver langside af en trekvart søjle af helt samme udformning som de tre i øst. Søjleens nuværende fremtræden er en 'uniformering' af en søjle, der indbyggedes på dette sted 1864–66 af Walther. Spor i murværket – navnlig tydeligt i syd i højde med triforierne, af et nu

Fig. 62. Søndre sideskib set mod øst. HJ fot. 2002. – *South side aisle viewed towards the east.*

nedrevet tværgående bygningselement, hvis øst-flugt har været placeret ca. 50 cm længere mod øst – viser imidlertid, at den oprindelige disposition har været ganske anderledes.²¹⁶ Den heraf følgende flytning af 4. midtskibsfags vestgrænse stemmer helt overens med de tidligere gjorte iagttagelser vedrørende udformningen af et oprindeligt hvælv i dette fag (jfr. ovf.). Hvis 5. (vestligste) fag regnes for at have haft samme størrelse som de øvrige, levnes der plads til en adskillelse mellem vestpartiet og midtskibet i øvrigt med en

tykkelse af 120–140 cm, dvs. meget tæt på tykkelsen af midtskibets arkademure.²¹⁷ Dette bygningsled må have været udformet som en mur med åbninger i to stokværk, svarende til fagets overhvælvning (jfr. ndf.) og den vandrette deling af midtskibets langmure i et ‘arkadestokværk’ og et ‘triforiestokværk’; forneden – under hensyntagen til højdeforholdene²¹⁸ – mindst to, eventuelt tre arkadeåbninger,²¹⁹ mens det øvre stokværk kan have åbnet sig mod midtskibet i omtrent fuld bredde og højde.²²⁰

Fra vestpartiets midtfag har der været en arkadeåbning til sideskibsfaget i både nord og syd; begge er nu blændet i flugt med midtskibets langmure og erstattet af spidsbuede, falsede døråbninger, der i princippet hidrører fra Walthers restaurering 1864-66, men som formentlig skalmuredes med munkesten ved restaureringen 1935-36.²²¹ Begge arkadeåbninger har haft helt samme udformning som dem i midtskibet med helstendybe og -brede false til begge sider, ligesom bredden, ca. 3,8 m, er den samme; til gengæld er højden væsentlig mindre, ca. 5,3 m til buespidsen mod ca. 6,5 m i midtskibet.²²² Det ses ikke i den nuværende tilstand, hvor de i vid udstrækning er skjult af yngre skalmure og forstærkninger, om de har haft kragbånd, men dette forekommer sandsynligt.²²³ Af arkadernes stik er kun lidt synligt, men af rester i midtfagets nordvesthjørne og i syd nær trekvartsøjlen fremgår, at stikkene – som i de øvrige arkadebuer – har været udformet som helstensstik af vekslende løber og to bindere.

I modsætning til den nedre del afviger udformningen af langmurenes øvre del markant fra 'triforiestokværket' i midtskibet. Til begge sider har der været – nu helt eller delvist tilmurede – rundbuede, ret gennemløbende åbninger, hvis toppunkt ligger i omtrent samme niveau som i de respektive triforier, men hvis underkant ligger betydeligt lavere, ca. 6 m mod hhv. 7,6 m i syd og 7,9 m i nord. Den nordre åbning har en bredde af ca. 2,5 m og overdækkes af et halvandenstens stik. Dens østre vange står i lod over den tilsvarende i arkaden underneden, mens vestvængen springer væsentlig længere frem i forhold til vestgavlen; dette skyldes den nedenfor beskrevne ligeløbs-trappe, der udmunder i nordsiden af midtpartiets nordmur umiddelbart vest for arkaden. Åbningen er siden en fornyelse af orglet 1976-77 tilmuret mod midtpartiet, men står åben og velbevaret mod loftsrummet over nordre sideskib.²²⁴

Den søndre åbning er helt tilmuret – mod midtpartiet i flugt med murlivet og mod tårnet som en halvstensdyb blænding. Den bærer stærkt præg af rekonstruktioner, uden at det dog er muligt at fastslå i hvilket omfang. Den rundbuede åbning fremtræder mod tårnet, hvor den synes

helt nymuret, med en overdækning som triforierne i form af et stik opbygget af to rulskifter og med halvstensfals; til denne side prydes den ydermere af et retkantet kragbånd. Mod midtpartiet har åbningen helstensstik og er forneden tilmuret med munkesten i munkeskifte og herover med små gule teglsten, formentlig fra restaureringen 1864-66.

Af midtpartiets oprindelige *†overhvælvning* ses kun relativt få spor, men disse viser til gengæld entydigt, at der har været hvælv over både det nedre 'arkadestokværk' og det øvre 'triforiestokværk'. Af den nedre overhvælvning ses tydelige spor i nordvesthjørnet, hvor et halvstens rulskiftestik rejser sig i vestmuren (jfr. fig. 63), udspringende fra et niveau omtrent sammenfaldende med vederlaget i nordmurens arkadeåbning. Stikket må tolkes som en hvælvvederlagsmarkering som de i midtskibet bevarede. Vestmuren under stikket er en halv sten tykkere end ovenover; ændringen i murtykkelse forløber i dag omtrent vandret hen over gavlen i en højde af ca. 3,4 m over gulvet, men har selvsagt oprindelig fulgt buestikkets krumning. I nord og syd må oversiden af arkadebuernes stik have dannet hvælvvederlag. Formentlig har denne lave underetage kun været dækket af et enkelt hvælv, idet gjordbuen mellem to hvælv kun yderst vanskeligt ville kunne indpasses over vestportalens inderside (jfr. s. 5416), hvis toppunkt lå ca. 3,5 m over nuværende gulvniveau – i øvrigt samme højde som fagets arkadeåbninger til sideskibene.

Underetagens funktion har været at bære et *†vestgalleri*, der dels har skullet tjene som forbindelse mellem triforiegallerierne over nordre og søndre sideskib, dels må have været indrettet som et – meget rummeligt – *herskabspulpitur*. Det nuværende hvælv foroven over midtpartiet er, som de øvrige i midtskibet, senmiddelalderligt med senere ændringer (jfr. s. 5443), men hviler på oprindelige murede forlæg i nord-, vest- og syd-væggene.²²⁵

Det indre af *vestpartiets nordre sideskibsfag* er stort set helt dækket af sekundære skalmuringer, der tilsyneladende endog kan have ændret flugten af nordvæggen; en kraftig forstærkning i rummets sydvesthjørne, der er indsat ved restaureringen

1935–36, tjener til bæring af den herover værende rest af en trappe (jfr. ndf.). Forbindelsen mod øst til nordre sideskib lukkes af en hen ved 2 m tyk mur; i denne er der en spidsbuet falset dør til sideskibet og nord herfor et lille skabsrum med adgang fra vest.²²⁶ Foroven i lukkemuren er indbygget en trappe, der fra menighedshuset i nord leder op til organistens lokaler; trappeløbet ændredes 1989 i forbindelse med sidstnævnte bygnings opførelse (sml. fig. 28 og 85). Tidligere var på samme sted opgang til de i nordre sideskib indbyggede gallerier. Om den oprindelige udformning af forbindelsen mellem vestfaget og nordre sideskib i øvrigt vides intet, men den har sandsynligvis svaret helt til udformningen i syd (jfr. ndf.).

I vestgavlens murliv forløber en (†)ligeløbstrappe med to separate løb over hinanden (fig. 64). Adgangen til trappen var oprindelig ad en dør i rummets nordvæg helt op mod nordvesthjørnet, hvor der siden 1742 har været adgang fra de skiftende nord for kirken liggende bygninger (jfr. s. 5473).¹⁸⁵ Den oprindelige †dør ledte ind til et lille forrum i murtykkelsen, hvis østvæg stadig er bevaret som østvange i den nyere dörgennem-brydning. Rummet overdækkes af endnu bevarerede fladbuede halvstensstik, der stiger fra øst mod vest. Efter et enkelt trin svinger trappen 90° mod syd og fortsætter som ligeløbstrappe op gennem vestgavlens murtykkelse. Den svungne del af trappen overdækkes af et stejlt stigende, fladbuet tøndehvælv, mens den nedre bevarede del af det efterfølgende lige løb har et tilsvarende fladt tøndehvælv med vandret isselinie. Halvvejs oppe er løbet afbrudt af det senere udvidede vindue i gavlmuren. Trappens øvre, nu utilgængelige, del svinger i et retvinklet knæk ind i midtskibets nordmur for endelig, efter endnu et knæk, at udmunde i en fladbuet dør længst mod vest i denne murs nordside.²²⁷ Yderligere én – nu til-muret – tilsvarende udformet dør ses i vestre vange af åbningen mellem sideskibets 'triforiestokværk' og midtskibets †vestpulpitur.

Umiddelbart neden for trappeløbets afbrydelse er i ydermuren en enkeltsmiget lysåbning, der udvendigt viser sig som en godt halvstensbred og ca. 50 cm høj sprække lige syd for nordre vederlag i vestfacadens murblending; indvendigt er åb-

Fig. 63. Spor af †pulpiturhvælv i midtskibets nordvestre hjørne (s. 5434). HJ fot. 2003. – *Traces of †gallery arch in the north west corner of the nave.*

ningen vandret overdækket med en granitoverligger og her indenfor med et spærstik af tegl.

Fra 2. stokværk i vestpartiets nordre sideskibsfag har trappen været fortsat op til midtskibets loft i et lige trappeløb, anbragt over det forrige i gavlens murtykkelse. Den nedre del er nedrevet i forbindelse med en fornyelse af sideskibets vestre gavltrekan; det er derfor uvist, hvorvidt adgangen var ad en dør vestligst i nordvæggen eller nordligst i vestvæggen.²²⁸ Dette trappeløbs øvre del, der udmunder i midtskibets loftsrums lommen over det vestligste hvælvs nordvestre svikkel, er endnu bevaret i den øverste del af midtskibsfagets vestgavl længst mod nord (fig. 65). Over en strækning, der svarer til tykkelsen af fagets nordmur, er den oprindelige overdækning af fladbuede, stigende halvstensstik bevaret, mens såvel denne som trappens ydervange herover er forstyrret i forbindelse med ommuringer af gavltrekanens nedre nordre hjørne. En smal lysprække øverst i trappeløbet sidder i fornyet murværk, men kan have haft en oprindelig forgænger.

Vestpartiets søndre sideskibsfag er skalmuret i vid udstrækning i det indre, senest ved forstærkningen af tårnet 1924 og kirkens restaurering 1935–36. Forbindelsen til søndre sideskib er, som

i nord, lukket af en knap 2 m tyk mur, hvori længst mod nord er en dør til sideskibet. Syd herfor var, frem til 1924, indrettet et *†skabsrum* med adgang fra vest; rummet tilmuredes kompakt ved forstærkningen af tårnets østmur.

Da Høyen besøgte kirken 1830, var vestpartiet og søndre sideskib endnu forbundet i rummets fulde bredde. Forbindelsesåbningen overdækkedes af et bredt spidsbueslag, båret af granitkonsoller – »ved Taarnpillen, som er bredere, bæres den bredere Bue af 3 Kampesteens Udliggere«. ¹⁸⁷ Så vidt det fremgår af kilderne til ovennævnte forstærkningsarbejde, var buen ca. 185 cm bred og havde to false mod vest. Nordsiden af buens inderste del blev båret af to(?) granitkonsoller, den østre tilsyneladende kun bevaret som fragment – i sydsiden må bæringen have været disponeret tilsvarende – mens falsene formentlig forløb glat over i vangerne.

På buens østside er en endnu bevaret spidsbue – skjoldbue, der tilhører sideskibets overhvælving; hvorvidt den er samtidig med eller ældre end dennes sengotiske hvælv, er usikkert, men en bevaret granitkonsol ved buens søndre vederlag viser, at dispositionen må svare til den oprindelige.

På Høyens planskitse (jfr. fig. 14) er angivet et hvælv i vestpartiets sideskibsfag; ²²⁹ dette var imidlertid allerede nedrevet 1767 af murermester Niels Trolle, der tillige opmurede 'hvor gevælfen før havde været'. ²³⁰ Hvælvet var sandsynligvis sengotisk, som kirkens øvrige, men en oprindelig forgænger, planlagt eller udført, har næppe heller manglet her (jfr. s. 5437). Dette hvælv har uden tvivl hvilet på murede forlæg i nord-, vest- og sydvæggen, mens forholdene mod øst, dvs. mod sideskibet, er mere usikre. Hvælvet kan muligvis have været knyttet direkte til den egentlige bue mod sideskibet. ²³¹

Som allerede omtalt under beskrivelsen af det ydre, må dele af murværket i 2. stokværk i det nuværende tårn, over vestpartiets søndre sideskib, tilhøre kirken i dens oprindelige skikkelse. Dette gælder med stor sikkerhed den østre del af syd-muren med den her delvis bevarede rest af en vinduesåbning, men kan også i en vis udstrækning gælde stokværkets øst- og vestmur. Disse sy-

nes begge uden forbandt med midtskibets syd-mur, mens denne til gengæld er en halv sten, ca. 15 cm, tykkere end midtskibsmuren i øvrigt. ²³² På østmurens vestside ses et halvtens dybt spidsbueslag, der må tjene som aflastningsbue; det er uvist hvorvidt bueslaget oprindelig har været helt gennemgående, men dette forekommer umiddelbart sandsynligt, da der ikke kan iagttages anden forbindelse mellem dette 2. stokværk og sideskibets loftsrums, triforiestokværket. ²³³

En (†)spindeltrappe i vestpartiets sydvestre hjørnepille, der for den nederste dels vedkommende sandsynligvis er samtidig med kirken, ²³⁴ er siden 1924–25 delvist udstøbt med beton. Trappen gav i sin ombyggede form adgang til det nuværende tårns 2.–5. stokværk. Den oprindelige nedre adgang til trappen odelagdes 1864–66 ved gennem-brydning af Walthers tårnportal i syd-muren, men trappen er formentlig udgået fra et lille rum i

Fig. 64. (†)Trappe til vestpartiets øvre stokværk og nordre tvillingetårn (s. 5435). Henrik Wichmann fot. 2002. – (†)Stairs to the upper storey of the western section and the northern twin tower.

sydmurens murtykkelse, klos op ad hjørnepillen, hvortil der var adgang fra sideskibsfagets indre ad en døråbning i sydvæggen nær vesthjørnet – ganske svarende til udformningen af adgangen til trappen i nord. Trappen udmunder i 2. stokværk i en fladbuet døråbning i vestvæggen helt op mod sydvesthjørnet.²³⁵ Hvor højt den oprindelige trappe er bevaret herover, er uvist, men tilstedeværelsen af en række lyssprækker, i alt tre, på vestfacadens nedre del, antyder, at trappecylindren kan være bevaret til en højde af 11–12 m over nuværende jordsmon. Lyssprækkerne er udformede som snævre enkeltsmigede åbninger, der udvendig har halvtstens bredde og er 40–50 cm høje; en enkelt tilsvarende sprække ses nederst på hjørnepillens sydside.

†*Totårnsfacade*. Murværket indeholder talrige indicier for, at vestpartiet med dets herskabspulpitur oprindelig var udstyret med tårnopbygninger over sideskibsfagene. Af disse tårne står levn af det søndre tårn endnu indkapslet i 2. stokværk af det nuværende, som opførtes i senmiddelalderen som afløser for det oprindelige (s. 5444). De sidste rester af det nordre tårns øvre stokværk fjernes i 1697 (s. 5447).

Et af de væsentlige indicier for, at et totårnsanlæg har været planlagt, er tilstedeværelsen af den kraftige murtykkelse i såvel midt- som sideskibenes vestmur samt – ikke mindst – i sideskibenes nord- og sydmure, der er væsentlig kraftigere end i de tilstødende fag. Af betydning er også de to trappeanlæg (s. 5435 og 5436), hvor det nordre nok kan forklares som adgang til triforiegalleriet og midtskibets loft, mens det søndre, der synes at være fortsat op over 2. stokværks gulvniveau, vanskeligt kan forklares som andet end en tårntrappe. Af bevaret murværk i syd fremgår tillige, at også et 2. stokværk i denne side må have været fuldført, ligesom forløbet af trappen i nord antyder, at noget tilsvarende kan have været tilfældet her. Væsentligt er tillige, at søndre midtskibsmur udviser større murtykkelse i det til tårnet svarende fag. Det manglende forbandt mellem bevaret murværk i 2. stokværk og midtskibsmuren kan blot skyldes en pause i opførelsen mellem de to bygningsafsnit.

†*Hvælv*. I det foregående er godtgjort, at kirken fra opførelsen var disponeret for hvælv i alle byg-

Fig. 65. (†)Ligeløbstrappe i skibets vestgavl med spor af afbrudt loftshvælv, set mod nord (s. 5435). HJ fot. 2003. – (†)Straight-run stair in west gable of nave with traces of broken-off vaulted ceiling, viewed towards the north.

ningsafsnit; imidlertid er samtlige bevarede hvælv senmiddelalderlige. Der er således intetsteds bevaret oprindelige hvælv, men karakteren af disse belyses imidlertid gennem flere fund i kirken og dens nærmeste omgivelser.

Ved restaureringen 1935–36 blev der fundet tre *hvælvribbesten* (jfr. fig. 49) i den tilmurede sidealterniche nord for korbuen.²³⁶ De 28 cm høje, 24 cm brede og 6 cm tykke sten har et kraftigt, tilspidset midtled flankeret af trekvartrundstave. Ribbeformen, der er karakteristisk ved at mangle ‘nakke’ til fastgørelse i hvælvet, kendes fra adskillige tidlige teglstenskirker. Dette gælder tillige et andet fragment af kirkens oprindelige overhvælvning, som i form af en *slutsten* i granit (fig. 66) fremkom ved den arkæologiske udgravning af Torvet 1990–92.²³⁷ Stenen, der har været anbragt i toppen af et hvælv, er udformet som en nedhængende, noget fladtrykt kugle, hvorover der på alle fire sider i lavt relief er angivet konturerne af hvælvribber, identiske med ovennævnte.

Som nævnt er alle bygningsdele udstyret med oprindelige hvælvforlæg, der i midt- og sideskibe for en dels vedkommende er prydet med

et rulskifte (jfr. s. 5430). Af de fundne profilsten fremgår desuden, at kirken har haft – eller i det mindste har været tænkt udstyret med et eller flere hvælv af samme alder som bygningen selv. Det kan dog ikke afgøres, i hvilket omfang den planlagte overhvælvning faktisk blev realiseret, og hvorvidt de oprindeligt projekterede midtskibshvælv nogensinde blev opført. Et foreløbigt *†træloft(?)* i midtskibet og/eller andre bygningsafsnit kunne således forklare de betydelige brandskader, som konstateredes i granitmaterialet (s. 5403, 5428). På den anden side kunne den ikke ganske konsekvente tilstedeværelse af hvælvforlæggenes ovennævnte rulskifter muligvis forklares ved, at dette led en del steder er gået tabt ved nedbrydning eller –styrtning af oprindelige hvælv. I så fald har der også oprindeligt været bygget hvælv i midtskibet, og hele bygningen er da sandsynligvis blevet overhvælvet i takt med opførelsen.

Fig. 66. *Slutsten af granit fra oprindeligt *†*hvælv (s. 5437). I Horsens Museum. Henrik Wichmann fot. 2002. – *Keystone of granite from original *†*vault.

SAMMENFATNING

Arkitektur og datering. I nærværende bygningsbeskrivelse er argumenteret dels for den mulige eksistens af en eller flere *†*forgængere på stedet, dels for en opfattelse af den nuværende teglstenskirkes oprindelige kerne fra tiden 1225–50 som en homogen struktur, en treskibet pseudobasilika med halvrund korapside, flankeret af mindre, polygonale *†*apsider ved østenden af sideskibene og i vest med en *†*totårnsfacade med seks-søjleportal, som har givet adgang til et særligt markeret *†*pulpituranlæg. Kirken har fra starten været planlagt med hvælv. Disse er dog ikke bevaret og har næppe nogensinde har været opført i midtskibet. Endelig har kirkens midte i triforiestokværket været omgivet af en (*†*)processionsgang.

Som nævnt s. 5400 bygger den førstnævnte antagelse på følgende præmisser: Vestportalens heterogene karakter, tilstedeværelsen af en række 'løse' granitløg og erkendelsen af kirkens etapevise tilblivelse med heraf følgende afvigelser i bl.a. behandlingen af skibets arkader og sideskibenes hvælvsystem (s. 5430). En nærmere karakteristik af denne eller disse forgængere vil ikke være mulig uden heldige fund ved en arkæologisk udgravning i kirken.

Derimod skal teglstenskirkens arkitektoniske særpræg og slægtskab med samtidens hjemlige kirkebyggeri i det følgende søges indkredset både med hensyn til helhedstypen og hvad angår en række konstruktive og dekorative detaljer. Det skal dog fremhæves, at Vor Frelsers Kirke i flere henseender står isoleret i det samtidige kirkebyggeri og tilsyneladende repræsenterer en usædvanlig løsning på helt særlige tilblivelsesomstændigheder, hvis karakter kun lader sig beskrive i få og generelle vendinger.

Den arkitektoniske struktur. Grundplanens hoveddisposition – et treskibet anlæg med apsisrydet kor og sideskibe, ligeledes med apsis – er velkendt og tidligt benyttet til større kirker, eksempelvis den nærliggende Tamdrup Kirke fra o. 1125, men ses også i en jævn gammel købstadskirke, som S. Nicolai i Svendborg.²³⁸ Det, som imidlertid adskiller Vor Frelsers Kirke fra disse kirker, er skibets opbygning som *pseudobasilika*, hvor høj Kirkemurene ikke omfatter vinduer, men kun triforier. Muligvis har Børklum Klosterkirke midlertidigt haft en lignende løsning og fælles tag over alle tre skibe,²³⁹ men ellers bliver pseudobasilikaen som arkitekturform først i større omfang taget op i en række af vore gotiske købstadskirker, begyndende med S. Mikels Kirke i Slagelse (påbeg. i 1300'ernes første årtier). I modsætning til Vor Frelsers Kirke fastholder man imidlertid her det delte tag som en reminiscens af den basilikale opbygning.²⁴⁰

Om baggrunden for opbygningen af skibet i Vor Frelsers Kirke kan kun gisnes. Enten er der tale om en reduktion af det basilikale skema, begrundet i økono-

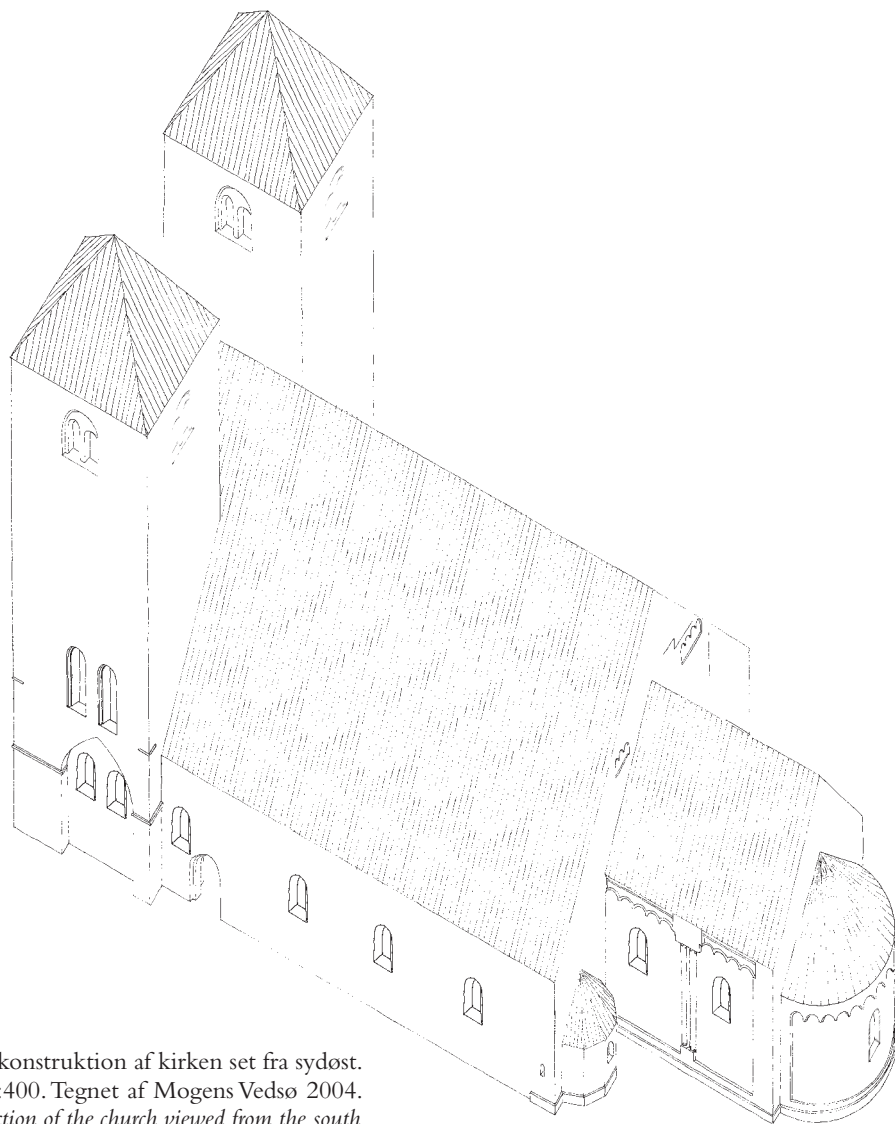

Fig. 67. Rekonstruktion af kirken set fra sydøst. Isometri. 1:400. Tegnet af Mogens Vedsø 2004.
– *Reconstruction of the church viewed from the south east.*

miske og/eller statiske overvejelser i forbindelse med den påtænkte hvælvslagning – eller også repræsenterer den en type, hvortil der dog endnu ikke er påvist egentlige sidestykker.²⁴¹

Et andet meget usædvanligt træk er den måde, hvorpå triforiestokværket har muliggjort en *processionsgang* omkring midtskibet, idet loftsrummene over sideskibene har været indbyrdes forbundne dels via den havede gang over korbuen i øst og dels via pulpituret i vest. En tilsvarende øvre processionsvej kendes herhjemme tilsyneladende kun inden for domkirkebyggeriet (jfr. Roskilde Domkirke).

Et tredje særtræk, som derimod ikke er ekceptionelt – om end den konkrete løsning forekommer usædvan-

lig – er vestpartiet med dets *pulpitur* og markeringen i det ydre af bygningens særlige status gennem en *totårnsfacade*. Atter må man rette blikket mod domkirkerne – Viborg, Ribe, Roskilde og Lund – som har haft beslægtede anlæg om end i større dimensioner og i lighed med Horsens er stærkt ændrede ved senere ombygninger.²⁴² Vestlige totårnsanlæg med pulpiturindretninger – dog reducerede i forhold til domkirkerne – genfindes endvidere i en række landsbykirker foruden i enkelte borg- eller bykirker, navnlig i Østdanmark.²⁴³ I nordisk sammenhæng er Mariakirken i Bergen, påbegyndt ved 1100'ernes midte som en treskibet basilika med totårnsfacade, strukturelt set øjensynligt den nærmeste parallel til Vor Frelses Kirke. Her møder man

det samme korte skib, en omløbende processionsgang og den pseudobasilikale opbygning, der dog først synes etableret ved hvælvs-lagningen efter en brand 1198.²⁴⁴

Arkitekturdetaljer. Hvad angår detaljerne og deres paralleller i den senromanske teglstensarkitektur, tegner der sig som nævnt et mere præcist billede. Korets fagdelende *liséner* med deres halvsøjler eller rundstave omkring en kantstillet sten er et karakteristisk motiv, som tidligst kendes fra Ringsted Klosterkirke,²⁴⁵ hvorfra det bl.a. er vandret videre til de store jyske teglstensbyggerier som Århus Domkirke og cistercienserklosteret i Vitskøl.²⁴⁶ De små *hjørneknopper*, 'blade' eller 'æg', som markerer rundstavenes kapitæler her og i triforierne, er ligeledes et velkendt motiv i denne sammenhæng.²⁴⁷

Særlig interesse knytter sig til de levn af oprindelig hvælvs-lagning – *ribbesten af tegl* og *granitlutsten*, som fremdroges 1935–36 og ved udgravningerne på Torvet 1990–92. Ribbestenen (jfr. fig. 49), der er karakteristisk ved sit profil og fravær af særligt markeret nakke, kendes fra cisterciensernes klosterkirker i Soro og Øm.²⁴⁸ Dens profil gentages på den karakteristiske slutsten med nedhængende kugle, som genfindes i en række østjyske kirkebyggerier fra 1200'ernes anden fjerdedel med Århus Domkirke og Øm Klosterkirke som de væsentligste.²⁴⁹ Varianter af disse østjyske 'topdruer' ses endvidere i Løgum Klosterkirke og det i 1240'erne moderniserede kor i den statelige sydjyske landsbykirke i Brøndum.²⁵⁰

Hvad angår granitmaterialet i vestportalen, midtskibets *kapitæler* og løsfundene, har som nævnt allerede Beckett peget på slægtskabet mellem det inderste bladkapitæl i sydsiden af portalen og en række af Ribe Domkirkes kapitæler.¹²⁵ Også Norn og Mackeprang har taget dette tema op, og navnlig sidstnævnte har søgt at udbygge parallellerne mellem portalens granitter og tilsvarende led i Ribe Domkirke, hvis vestfacade tillige fremhæves som Horsens-bygmesterens nærmeste forbillede.²⁵¹ Terningkapitælerne med dyremotiver passer dog ikke ind i dette billede, men repræsenterer i lighed med bølgeranken på den 'løse' kragstenkompositioner, som er overordentlig udbredte i den jyske granitkunst.²⁵² Derimod savnes fortsat en påvisning af sidestykker til de rustikke kombinationer af volutter og siksakbånd, som kendetegner midtskibets kapitæler og enkelte af vestportalens.

De ovennævnte detaljer – herunder først og fremmest korets *liséner*, triforiernes hjørneblade og navnlig hvælvleddene – godtgør, at kirkens bygmester og hans folk har haft nært kendskab til byggepladserne ved Århus Domkirke og Jyllands store herreklostre i 1200'ernes første halvdel. Muligvis har en byggehytte fra Øm Kloster, der besad en ejendom i Horsens (s. 5350), været engageret her i tiden 1225–50.

En bygmester, der har været fortrolig med cistercienserordenens traditioner – herunder den meget karakteristiske sammenstilling af spids- og rundbuer, som også kendetegner Vor Frelers Kirke, – kan således tænkes ansvarlig for byggeriets udformning i detaljerne. Også udformningen af triforierne, der ved deres 'tvillingesøjler' adskiller sig fra alle hjemlige triforier, f. eks. i domkirker som Viborg og Ribe, peger mod klostertraditionen, hvor sådanne triforier ofte ses benyttet i klostergårdenes arkader og kapitelsalens åbninger. Hvælvenes karakteristiske hængeslutsten må være inspireret af eksempler fra Westfalen og det Nederhinske område, der på så mange måder påvirkede vor bygningskunst i 1200'ernes første halvdel.²⁵³ Også *pyntericherne* i korets vestvæg, som måske har haft et modspil i den forsvundne apsides indre runding(?), kan være en genklang af forkærligheden for apsislignende nicher i Rhinlandets og Westfalens senromanske arkitektur.²⁵⁴

Konklusion. Vor Frelers Kirke viser en krydsning mellem former, benyttet i såvel kloster- som domkirker. Dens status som kongeligt stiftet kapel kan forklare vestpartiets tvillingetårne og pulpitur – indretninger, som var fremmede for cistercienserordenens asketiske klosterarkitektur, men velkendte i de store domkirker. Men selvom man ud fra en formel betragtning kunne være fristet til at betragte kirken som en 'minidomkirke', er det vigtigt at understrege, at den aldrig har haft denne administrative og liturgiske funktion. 'Processionsgangen' i triforieniveau er – bortset fra Roskilde Domkirke og Mariakirken i Bergen – tilsyneladende uden paralleller, og en liturgi knyttet hertil kendes heller ikke. Kirkens usædvanlige størrelse og struktur bundet måske blot i, at kongemagten har ønsket at medvirke til at give borgerne i 'kongens Horsens' et mere prægtigt alternativ til den gamle sognekirke i pagt med, at byens tyngdepunkt flyttede vestover.

MIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER

De *middelalderlige ændringer og tilføjelser* er relativt talrige. Ældst er uden tvivl et *†*våbenhus ved kirkens sydside, der sandsynligvis lader sig datere til o. 1350 (s. 5445). En omtrent samtidig hermed planlagt udvidelse af koret til samme bredde som langhuset forberedtes ved udlægning af fundamenter, men blev aldrig gennemført (s. 5446). En række arbejder ved midten af 1400'erne skal ses i sammenhæng med den brandkatastrofe, der må have forårsaget fuldstændig ødelæggelse af kirkens tagværker, eventuelle trælofter og omfattende nedstyrtninger af de hvælvede afsnit, ligesom vestpartiets tårne må være – i hvert fald delvis – sammenstyrtede. Spor af ravnereder i midtskibets vægge viser, at dette afsnit en tid lang har stået under åben himmel.

Kirken bærer talrige spor af den *brand*, der må have hærget dens indre, formentlig o. 1450. I første række synes alle granitdetaljer kraftigt beskadiget. Dette gælder både sokkel og hvælvdetaljer i det indre (s. 5403, 5428 og 5432), ligesom vestportalen blev alvorligt medtaget (s. 5414).

En nærmere tidsfæstelse af denne brand afhænger til dels af en anslået datering af de bygningselementer, der synes ændret eller tilføjet som følge af katastrofen (jfr. ndf.), men vigtige indicier kan også udledes af de arkæologiske fund nord og syd for kirken. Her fremkom flere markante aflejringer med store mængder af teglbrokker.

Et særlig vigtigt indicium i denne forbindelse var en brolægning af Torvet (syd for kirken) der synes at have fundet sted engang i 1400'erne. Brolægningen, der nåede sin største tykkelse på pladsens vestre del, bestod af mindre natursten samt meget store mængder af teglbrokker og mørtel; ydermere bar en del af teglen spor af kraftig ildpåvirkning.²⁵⁵ Brokkerne blev af udgraverne søgt tolket enten som rester fra det kort forinden nedrevne (*†*)rådhus (s. 5375) eller eventuelt fra en ombygning af kirken.²⁵⁶

Laget havde imidlertid langt fra karakter af byggelag, men måtte snarere opfattes som resul-

tat af en regulær nedbrydning eller af en oprydning i en beskadiget bygning, antagelig efter en brand. En sådan antagelse forklarer også lagets større tykkelse i Torvets vestside, idet kirkens udgange, ad hvilke brokkerne må være fjernet fra kirkens indre, lå her, ligesom mængden af murbrokker stammende fra langhusets og vestpartiets hvælv samt eventuelle nedstyrtede bygningsdele fra tårnene måtte forventes være langt større end brokkerne fra korets to hvælv. En datering af branden og udbedringen af dens skadevirkninger til tiden o. 1450 stemmer rimeligt overens med en datering af kirkens nuværende hvælv og tårn (s. 5441 og 5444).

Fornyelsen af kirkens hvælv er gennemført successivt – formentlig fra øst mod vest – og har i flere tilfælde fulgt efter nødvendige ændringer af bygningen i øvrigt.

I koret blev arbejdet muligvis indledt med *nedrivning af †apsis*. Af såvel 1879–81 som 1935–36 gjorte iagttagelser fremgår klart, at koret før apsidens genopførelse 1794–97 en tid lang har stået med ret østgavl med to støttestøtter; disse kan i en vis udstrækning have indeholdt murværk fra apsidens tilslutning mod korgavlen i nord og syd.²⁵⁷ På Resens byprospekt (fig. 7) er denne situation gengivet.²⁵⁸

De to fag *hvælv i koret* er indbygget på oprindelige forlæg i gavlene mod øst og vest samt på de bevarede skjoldbuer i nord og syd. Begge er halvtens krydshvælv med profilerede ribber (fig. 51e) og adskilles af en helstensbred, retkantet gjordbue. Denne bæres i dag af 1935–36 opførte falsede hvælvpiller.

Nordre sideskibs †hvælv blev nedrevet 1794–97 (jfr. s. 5454) og er i deres nuværende form en rekonstruktion, udført 1935–36. Denne bygger angiveligt på iagttagelser i murværket, uden at disse dog er nøjere registreret. Hvælvene må tidligere have været indbygget på de oprindelige forlæg i arkademuren og over nordsidens skjoldbuer, men skærer i dag sidstnævntes forside, således at hvælvkappen foroven kun er hævet lidt

over skjoldbuetoppen (fig. 50a).²⁵⁹ Hvalvene er rekonstrueret som fire fag halvtstens krydshvælv med profilribber. De adskilles af helstensbrede retkantede, spidsbuede gjordbuer, der bæres af murede, trinvis udkragede konsoller. Dispositionen i øst med en gjordbue i en afstand af ca. 50 cm fra østgavlen og et mellemliggende kort, spidsbuet tøndehvælv genspejler den bevarede udformning i syd (jfr. ndf.).

Søndre sideskibs hvælv er, som i nord, indbygget på oprindelige forlæg i arkade- og langmur. De fire fag halvtstens krydshvælv har profilerede ribber og adskilles af spidsbuede helstensbrede gjordbuer, der mod arkadepillerne bæres af oprindelige granitkonsoller, mens sådanne nu er borthugget på ydervæggen. Mod øst afsluttes hvælvrækken af en gjordbue, rejst i en afstand af 50-90 cm fra østgavlen.²⁶⁰ Denne disposition, der klart er en efterligning af udformningen i midtskibet, er uden tvivl anvendt for at tilpasse dimensionerne på det østre hvælvfag til de øvrige sideskibshvælv og til det tilstødende hvælv i midtskibet.

Også i vest afsluttes hvælvrækken af en spidsbue, der i dag udgør en skjoldbue foran lukkemuren mod sideskibets 5. vestligste fag, men som oprindelig må have udgjort en del af en meget bred gjordbue. Et Thvælv i dette 5. fag, der sandsynligvis havde en udformning som sideskibets øvrige, men var anbragt noget lavere (jfr. s. 5436), blev nedrevet 1767 (s. 5450).

En omfattende *ombygning af vestpartiet* gik forud for fornyelsen af midtskibets hvælv. Ved denne ombygning ændredes vestportalen, og der indbyggedes et nyt, mægtigt vindue i gavlen herover, ligesom gavltrekanter fornyedes. Ændringerne af vestportalen må ses som en restaurering og 'modernisering' af denne efter brandens ødelæggelser (jfr. s. 5441). Nævnt er allerede den ydre portalåbnings ændring fra rund- til spidsbuet form. Ved denne må hele portalfremspringet have været nedtaget; de to spidsbueslag, der i dag forbinde dette med de to piller mod sideskibsgavlens rundbuede nicher (fig. 25), må derfor være indføjet ved denne lejlighed, ligesom disse spidsbuer er en forudsætning for de nedennævnte arbejder med ombygning af vestgavlens øvre del og indsættelsen af det store vindue.²⁶¹

Ved ombygningen fjernedes den indre dørniches rundbuede overdækning, hvorefter hovedparten af nichen – formentlig frem til bagsiden af nedennævnte brystning i vestvinduet – stod åben opadtil; døren synes tillige at have fået nye anslagsfalse, der lå lidt længere tilbage end den ydre murflugt.²⁶²

Det store, spidsbuede vestvindue har false til begge sider; ydersidens yderste er halvanden sten dyb og overdækkes dels af et halvtstensdybt, spidsbuet spejl, hvis rulkiftestik ledsages af et prydsifte af løbere, dels af to halvtstensstik med mellemliggende fals; her indenfor og på vinduets inderside er vanlige halvtstensfalse med separate stik. Åbningens midterste led omkring lysningen er rekonstrueret af Storck (jfr. fig. 38 og 25). På vestfacaden indfattes vinduet af en kun en kvart sten dyb blænding af noget kurios form. Foroven afsluttes den af en række trappestik, hvoraf de midterste er forkroppede omkring vinduesspejlets top og i begge sider ses fire jævnt fordelte aftrappede indkragninger, der indsnævrer blændingens bredde fra 7,1 til 5,8 m. Forneden gennembrydes dens sål på disharmonisk vis af vinduet, hvilket må skyldes, at dette sekundært, før 1830 (jfr. fig. 15), er forlænget ca. 55 cm nedad; på indersiden løber lysningen forneden af mod en brystning, mens åbningen i øvrigt er fortsat nedad til et vandret niveau ca. 4,2 m over kirkens nuværende gulv;²⁶³ herved er, som ovenfor nævnt, overdækningen over den indre dørniche bortskåret.

Af vinduets og blændingens udformning fremgår, at der ikke kan være levnet meget af midtskibets oprindelige vestgavl over portalens top. Vinduet alene optager godt halvdelen af vægarealet mellem midtskibets indre murflugter, og udvendigt svarer blændingens bredde omtrent til afstanden mellem disse flugter, hvoraf følger, at gavlen udvendigt må være ommuret i fuld bredde.²⁶⁴

Gavltrekanter (fig. 25), der er samtidig med de i det foregående nævnte ombygninger, prydes af ni rundbuede højblændinger, adskilt af helstensbrede piller; den midterste blænding, der er noget bredere end de øvrige, omslutter en stor fladbuet luge, og herover ses en mindre, vandret overdækket glug. Sålen på de tre midterste blændinger er, af hensyn til toppen på gavlfacadens med trap-

pestik afdækkede murblænding, trinvis hævet i forhold til gavlfoden. I forbindelse med gavltre-kantens fuldstændige ommuring 1879-81 gjorde Estrup den iagttagelse, at bueslagene på blændingerne var sænket i forhold til den oprindelige placering (jfr. fig. 18).²⁰⁸ Det kunne ses, at pillevangerne ved de fleste af blændingerne fortsatte oppe over de af små teglsten murede buestik, og ved 2. og 3. blænding fra nord var ydermere bevaret de nederste sten af de oprindelige rundbuestik i en højde af 40-60 cm over de senere. Ændringen hænger uden tvivl sammen med opmuringen af de ved ombygningen 1794-97 opsatte gesimsbånd langs gavlkanturerne. Samtidig hermed blev skibets tagryg forskudt ca. 30 cm mod nord. Forårsaget af denne forskydning havde blændingerne frem til ommuringen 1879-81 ikke samme højde nord og syd for midtblændingen.

Toppen af skibets *østre gavltrekan*t fornyedes, fra et niveau ca. 80 cm over korets tagryg, samtidig med den vestre. Denne del af gavlen prydes af fire lave blændinger, adskilt af helstensbrede piller og overdækket af afladede rundbuede halvstensstik. I anden blænding fra syd er en højt anbragt, fladbuget luge. Ved sammenligning med tegninger udført før restaureringen 1879-81 (fig. 34) fremgår, at buerne over blændingsparret i midten er normaliseret til samme højde. Af spor i murværket fremgår tydeligt, at pillen mellem de to midtblændinger oprindeligt har været ført højere op, og samme iagttagelse gøres – om end knap så klart – ved de øvrige blændingsvanger; ydermere ses i nordsiden af den anden blænding fra syd de nederste sten af den oprindelige blændingsbue. Blændingerne har altså oprindeligt, som i vest, været ca. 50 cm højere end nu.²⁶⁵

Den samtidige *ombygning af vestparti*ets indre skyldes formentlig primært, at der ikke længere var behov for det oprindelige *†*vestgalleri. At galleriet fjernedes samtidig med de i det foregående nævnte arbejder fremgår af, at den indre overdækning over vestportalen, der medvirkede til at bære hvælvet under galleriet, fjernedes, og at vestvinduet førtes ned til et niveau væsentlig under det formodede gulvniveau. Med sløjfningen af galleriet må også den tværgående mur, der afgrænsede det mod øst, være fjernet med en deraf

følgende ændring af den oprindelige hvælvdistribution i midtskibets vestende.

Midtskibets hvælv. Formentlig var de oprindeligt planlagte hvælv i midtskibet aldrig blevet indbygget, men efter branden toges skridt til at virkeliggøre dette i henhold til den oprindelige disposition. På de bevarede konsoller i østenden nær triumfgavlen opmuredes en ny to sten bred gjordbue med kantfalse. Mellem denne og gavlen blev forneden til begge sider slået tre trinvis udkragede fladbuestik, der foroven afskærer den øverste del af de oprindelige rundbuede døråbninger til gavlens forbindelsessgang. Disse stik bærer dels en helstensdyb skjoldbue op ad østgavlen, dels et mellem denne og gjordbuen slået rundbuget tøndehvælv, der har vandret isselinje og skifterne opmuret i siksak.

De følgende tre gjordbuer, der har samme form som den netop nævnte, rejstes på de bevarede trekvartsojler. Disse har tilsyneladende i et vist omfang krævet restaurering, idet to af de formentlig oprindelige seks kapitæler er gået tabt (jfr. s. 5427). Endnu i 1850'erne var dele af den heraf følgende retablering bevaret (jfr. fig. 148); sydsidens midterste trekvartsojle var således udstyret med en muret klods, hvis konturer efterlignede de oprindelige kapitæler, mens den østre søjle var blevet udstyret med et – genbrugt – *†*kapitæl, hvis herkomst og senere skæbne er ukendt. Mod vest anbragtes yderligere én bue som erstatning for den nedrevne mur mellem midtskibet og vestpartiet. Denne bue blev båret af konsoller, der var bevaret frem til Walthers ombygning af kirkens indre 1864-66; den nordre kan have været muret (jfr. fig. 20), mens der i syd tilsyneladende afdækkedes en konsol af granit ved restaureringen 1935-36.²⁶⁶

De tre østre hvælv, der er velbevarede, er halvtens krydshvælv med profilerede ribber af en udformning, der divergerer lidt fra korets ribbe-profil (fig. 51e). De to vestre hvælv, hvis bredde målt i øst-vest er noget større end ved de østre,²⁶⁷ synes i højere grad præget af senere ommuringer. Således havde det vestre hvælv på et tidspunkt fået borthugget sine ribber – de nuværende er formentlig genopsat ved Walthers restaurering. Alle fem hvælv har halvstens, lette overribber, der

stedvis er udstyrede med trinsten, bl.a. oven for udmundingen af trappen i nordvesthjørnet.

Tårnet må, som ovenfor anført, opfattes som erstatning for det oprindelige søndre tvillingetårn, der helt eller delvist ødelagdes ved den forømtalte brand. Som nævnt synes det ældre tårns 1. og dele af 2. stokværk bevaret; herover rejser det nye murværk sig til en samlet højde af i alt seks stokværk. Tårnets nordside står oven på sydmuren i vestpartiets midtskib, mens østmuren, der i dag er ført helt til gulvet, oprindelig blev båret af et kraftigt buestik i 1. stokværk og muligvis tillige ét i 2. stokværk. Sidstnævnte stokværk har i sydsiden, omtrent midt i facaden, en 1880 tilmuret glug;²⁶⁸ den rundbuede, falsede åbning var allerede da ommuret i det ydre, formentlig 1864-66. Indadtil er den fladbuet med dybe, parallelt forløbende vanger. På stokværkets østside findes i omtrent halv højde et murfrespring af en stens tykkelse; frespringet er afsluttet vandret og har kobberklædt halvtæg med fald mod øst.²⁶⁹

3. stokværk har glugger mod øst, syd og vest. Først- og sidstnævnte, der har bevaret den oprindelige form, er falsede og fladbuede under spidsbuet spejl, mens sydsidens åbning, der er ommuret, er falset og rundbuet; indadtil er de anbragt i store, dybe nicher af samme form som i 2. stokværk.

I 4. stokværk er mod øst og vest bevaret oprindelige dobbeltfalsede, fladbuede glugger under spidsbuet spejl, mens den falsede, rundbuede åbning i syd også her er ommuret; den indvendige form er som i de foregående to etager. Mod nord findes en dør, fra hvis bund en trappe fører ned til skotrenden mellem tårnet og midtskibets søndre tagflade. Åbningen overdækkes af fladbuede, helstendybe rulskeftestik, der successivt falder udefter; inderst, hvor vangerne har fals til en dørføj, er overdækningen formet som et fladt, nærmest spærstikformet helstendstik.²⁷⁰

5. stokværk har mod alle fire verdenshjørner en stor cirkulær åbning, der udfyldes af tårnurets skiver (s. 5559). Disse er indsat ved restaureringen 1879-81, idet urskiverne før da sad noget højere og dækkede den øverste del af stokværkets ældre åbninger samt den nederste del af glamhullerne i det følgende stokværk (jfr. fig. 74, 75). Før den-

ne ændring havde stokværket åbninger mod øst, syd og vest, mens det er uvist (om end sandsynligt) om der fandtes én mod nord. Alle var sandsynligvis sekundært ændrede; dog indeholdt den østre rester af den oprindelige form med spidsbuet spejl over fladbuet stik, mens vangernes fals allerede da var borthuggede. Gluggerne i syd og vest, der næppe havde oprindelig form, var slanke og rundbuede med ret gennemløbende vanger.

Af klokkestokværkets glamhuller er det østre bevaret med falsede vanger og rundbuet stik under spidsbuet spejl med prydskefte af løbere; mod nord er glamhullet af tilsvarende form, men spejlets bueforløb er nærmest trekloverformet med spidst midtled. Lydhullerne i syd og vest er ændret til rundbuede åbninger med fals i både vanger og stik. Indvendig udmunder glamhullerne i store fladbuede nicher, der i begge sider har bomhuller til stængebomme. Gluggerne og glamhullet i syd er anbragt efter en fælles lodret akse omtrent midt i facaden, mens deres placering i øst- og vestsidens 3. og 4. stokværk i en vis udstrækning afspejler sydmurens aftagende murtykkelse. I øst er disse åbninger forskudt mod nord, da sydmuren er væsentlig tykkere end nordmuren; i vest er forskydningen endnu større, idet der her også er taget hensyn til spindeltrappen i sydvesthjørnet. Ud over de nævnte åbninger ses på sydsiden nær vesthjørnet et par lyssprækker til spindeltrappen ud for hhv. 3. og 4. stokværk. Tårnet, der oprindeligt afsluttedes af et sadeltæg med kamtakkeede trekantgavle i øst og vest, bærer siden 1737 et lanternespir (jfr. s. 5449).

Tårnets indre har forneden to stokværk, der tilsammen når samme højde som midtskibets murkrone og omtrent udgør tårnets halve højde. Det nederste stokværk udgjorde, som nævnt, oprindelig en del af søndre sideskib. Spindeltrappens udmunding i 2. stokværk tilhører sandsynligvis det oprindelige tårn (jfr. s. 5437). I 3. og 4. stokværk er der adgang til trappen ad en fladbuet, falset dør i vestvæggen ca. 40 cm fra sydvesthjørnet (fig. 68b), hvorfra en vinkelbøjet gang fører ind til trappeskakten.²⁷¹ I 5. stokværk, hvor trappen ender, er døren anbragt i sydvæggen nær vesthjørnet, mens udformningen iøvrigt er omtrent den samme, om end døren og den korte, vinkelbø-

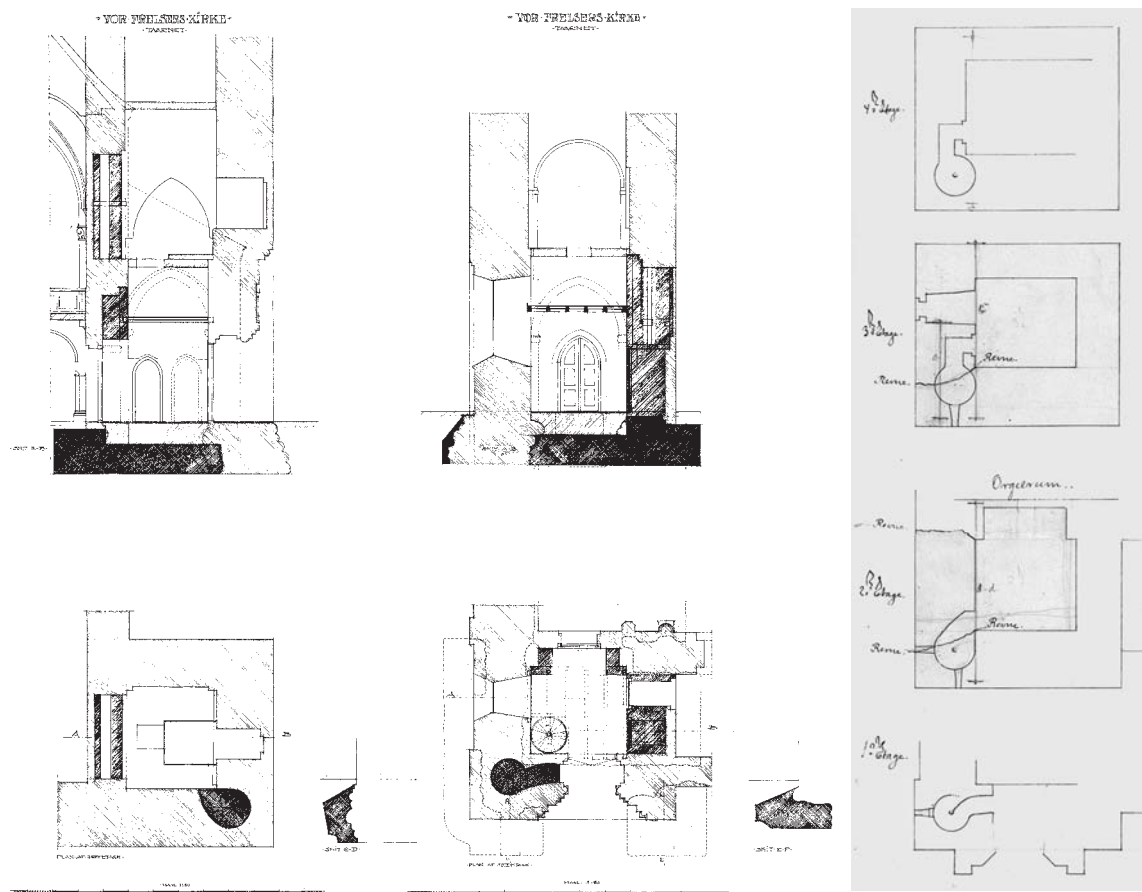

Fig. 68a-b. Opmålinger af tårnet. 1:300. a. Projekt til forstærkning af tårnets nedre stokværk (s. 5467). Tegnet af Viggo Norn 1924. b. Planer af tårnets stokværk med angivelse af revnedannelser (s. 5465). Skitse af Hector Estrup 1879. I Horsens Museum. — *Surveys of the tower. 1:300. a. Project by Viggo Norn (1924) for reinforcing the lower storey. b. Plans of the storey with indications of crack formation. Sketch by Hector Estrup (1879).*

jede gang her, af hensyn til den ringere murtykkelse, er anbragt i et murfremspring. Forbindelsesgangene overdækkes af halvstens rulskeftestik, og dette gælder også spindeltrappeløbet, der snor sig om en halvstens, retkantet, vredet spindel.

Et *tvåbenhus* på kirkens sydside, opført o. 1350, undersøgtes 1991–92 ved den arkæologiske undersøgelse af Torvet.²⁷² Ved denne afdækkedes rester af såvel tilbygningens flankemure som sydgavlen. Det er bemærkelsesværdigt, at den ikke var placeret ud for den formodede oprindelige adgang til kirken i sideskibets 4. fag, men i stedet opførtes ud for 3. fag. Dette kan skyldes et ønske om en placering midt på langhusets i alt fem fag lange sydfacade samt en vis afstand til en syd for

kirkens tårn liggende bygning, der er blevet tolket som byens højmiddelalderlige Trådhus (jfr. s. 5375).

Tilbygningen var opført på et fundament af rå kamp, lagt uden bindemiddel i en fundamentsgrøft, der var gravet til lidt under undergrundsniveau; foroven var fundamentet afrettet med mørtel og småsten.²⁷³ Herover var murværket rejst i 2½ stens tykkelse²⁷⁴ og samtidig skalmuredes sideskibets ydermur i 1–1½ stens tykkelse.²⁷⁵ Sidstnævnte skalmuring kan være påført for at skabe vederlag for et oprindeligt hvælv i våbenhuset.²⁷⁶ Adgangen var fra syd, hvor der konstateredes rester af den indre, vestre smig af en døråbning, der tilsyneladende har siddet midt i gavlen. Indgan-

gen til kirken var gennem en dør, hvorefter begge vanger, der havde fals, registreredes 1879–81 (jfr. fig. 24, 36), mens dens inderside konstateredes 1935–36; bredden i lysningen er ca. 150 cm. Udvendig er dens vestvange og en del af dens rund- eller spidsbuede stik markeret i den 1879–81 opsatte skalmur.²⁷⁷ Et par skråtliggende sten i sydvesthjørnet blev af udgraverne, om end med nogen usikkerhed, tolket som en rest af en diagonalt anbragt støttepille.

Ud for våbenhusets indgangsdør i sydgavlen var senere anlagt en skakt, sat af kampesten, ca. 150×170 cm og 100 cm dyb, der må have været dækket af en *†færist* (jfr. s. 5374). Den usædvanlige placering af en sådan, der normalt er at finde i kirkegårdens indgange, må skyldes, at kirken lå direkte ud til Torvet uden mellemliggende kirkegårdsområde. En muret klods i rummets nordøst-

hjørne lader sig ikke umiddelbart forklare, men kan være rest af et trin, der i så fald har strakt sig i rummets fulde bredde, foran døren ind til kirken. Af den arkæologiske sammenhæng fremgår, at færisten foran døren var gået af brug o. 1500, mens selve våbenhuset blev nedrevet o. 1550.

Planlagt korudvidelse. Ved undersøgelserne 1990–92 afdækkedes både nord og syd for koret rester af kraftige fundamenter i forlængelse af henholdsvis nordre og søndre sideskibs langmure. Udstrækningen mod øst konstateredes ikke, men angives muligvis af en fundamentrest, der af H. Estrup afdækkedes lidt øst for apsiden (jfr. fig. 34). Fundamenternes formål kan næppe have været andet end at bære en – aldrig gennemført – udvidelse af koret til samme bredde og formentlig også samme højde som langhuset samt med ret østgavl. Fundamentet lod sig datere til o. 1350.²⁷⁸

EFTERMIDDELALDERLIGE ISTANDSÆTTELSE OG RESTAURERINGER

ISTANDSÆTTELSE O. 1700 OG 1717

Horsens hærgedes af store bybrande i 1540 og 1586 (s. 5368); men der vides intet om, hvorvidt disse katastrofer ramte Vor Frelsers Kirke og i givet fald omfanget af ødelæggelserne her. Først ved slutningen af 1600'erne er der bevaret regnskaber, som dokumenterer de istandsættelser og restaureringer, som gradvis har givet kirken dens nuværende skikkelse. Den armod, som havde sat sit præg på Jyllands købstæder efter 1600'ernes krige forklarer, at byen kun ofrede løbende vedligeholdelse på 'hovedkirken', dvs. Klosterkirken, således som det fremgår af indberetningen til Danske Kancelli 1697 (s. 5368).

Forfaldet på Vor Frelsers Kirke, 'den kirke, som står midt i byen' opgjordes ved en synsforretning 1. marts 1697, og allerede en måned senere var de værste mangler afhjulpet ved en »højfornøden Reparation«, som kostede 76 rdl., hvor af de 47 var løn til Niels murmand.¹³ Den mest interessante oplysning i forbindelse med dette arbejde var beslutningen om at nedtage 'et lidet gammelt ubrugeligt tårn som stod på kammen, hel brøstfældigt og på »Rauf« (på hæld)...så det ikke skulle nedfalde og gøre kirken skade'. Der var utvivlsomt tale om rester af det nordre af vestfacadens *†twillingetårne* (jfr. s. 5437), og foruden det anførte risikomoment nævnes udtrykkeligt, at murstenene fra tårnet kunne 'komme kirken veltilpas til pillerne og anden uomgængelig reparation'.

To piller på hhv. nord- og sydsiden, som var helt eller delvist smuldrede, blev nu istandsat og forsynet med ny afdækning. Endvidere udspækkedes vinduerne med kalk, og løse granitsokkelsten blev indmuret, ligesom murværket repareredes med nye sten og fugning. Endelig istandsattes kammene, der for korets vedkommende havde *†kamtakker* (jfr. fig. 1), og tagene, som bl.a. manglede rygningsten, blev eftergået.

1717 indgik man kontrakt med muremester Hans Madsen fra Åle om en større reparation på 'tag og fag'.¹³ Muremesterens løn udgjorde i alt 166 rdl. Til den nye pille østligst ved kirkens sydside gjorde klokkeren, klejnsmed Peder Munk, et stort anker, mens Joen Oluffsen smed leverede bolte, ankre og kiler til renovering af kirkens hvælv, hvor kongens monogram og årstallet blev malet af Henrich Schults (s. 5479). De øvrige medvirkende håndværkere var maler Niels Nielsen og snedker Rasmus Rasmussen.

Åbenbart har reparationen af *støttepillerne* 1697 ikke været meget bevendt, for 1733-34 måtte man gennemføre en grundig fornyelse af nordsidens 'rådne piller', der bl.a. forsynedes med kvaderstensokler, nyafdækkedes med bly og fæstnedes til muren med gennemgående jernankre.²¹ Sidstnævnte leveredes af klokkeren, 'klokmaster' Peder Munk, som havde udført tilsvarende arbejde 1717 (se ovf.). Foruden pillerne blev de fire vinduer i nordre sideskib også fornyet med vindjern og nyt glas. Arbejdet udførtes af en anden 'klokmaster', Peder Eggertz samt af Evert glarmester, og man bemærker, at det fjerde store vindue benævnes som 'over dåben' (jfr. s. 5508). Materialerne omfattede bl.a. 'lybske mursten', der sammen med et antal granitsten indkøbtes hos købmand Peder Bering. Både her og i Klosterkirken indrettedes et *†kalkrum* (s. 5383) ved samme lejlighed.

NICOLAUS HINRICH RIEMANS SPIR 1737 OG HOVEDISTANDSÆTTELSEN 1740-42

1736 lod de to nyudnævnte værger, købmand Claus Cordtsen og borgmester Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) afholde et syn på byens to kirker, hvis tilstand i begge tilfælde kunne opvise betydelige mangler.²⁷⁹ Da kirkerne var behæftet med gæld og indtægterne tilmed beskedne, tog værgerne i samråd med byens rigeste mand, kommerceråd, senere etatsråd Gerhard Hansen

Fig. 69. Tårnspir 1737, set fra sydøst (s. 5449). Roberto Fortuna fot. 2004. – *Spire, 1737, viewed from the south east*).

de Lichtenberg initiativ til en indsamling blandt byens bedrebemidlede borgere – en indsamling, som i 1737 indbragte i alt 734 rdl. Beløbet kunne dog langtfra dække behovet, hvorfor byens »publique kasser« måtte yde supplerende lån. Endelig skænkede en række af byens 'spidsere' med Gerhard Hansen de Lichtenberg i spidsen foruden deres bidrag til indsamlingen betydelige penge-gaver til udvalgte nyanskaffelser.

Ved skrivelse af 11. maj 1737 til borgmester og byråd tilbød Claus Cordtsen »at lade et smuckt og ziirligt lidet spir paa Ste Ibs Kircke taarn her i byen, efter hosfølgende Muurmesterens afritzing for min egen Reigning og bekostning opføre«. Spiret skulle i givet fald afløse tårnets to middelalderlige taggavle, som var brøstfældige, og hvis istandsættelse både ville være en kostbar af-fære og 'uden anseelse for byen'; dog ville han gerne til spirets opførelse 'nyde' det bly, spænd-træer, lægter etc., som blev til overs fra det eksisterende sadeltag.²⁸⁰

Tilbuddet blev modtaget og tillige med et overslag på reparation af selve tårnet og vestgavlen straks videresendt til godkendelse hos Stiftsøvrigheden. Projektet, der som nævnt i brevet (jfr. ovf.), var ledsaget af en tegning til det nye spir (fig. 70), skyldtes de Lichtenbergs 'hofarkitekt', Nicolaus Hinrich Rieman fra Skive. Riemans øvrige virke i Horsens, der bl.a. omfattede ombygningen 1744 af de Lichtenbergs gård i Søndergade (nu »Jørgensens Hotel«) og 1745 Latinskolen ved Klosterkirken, foranledigede sidstnævnte år fire Horsens-murermestre til at sende en protestskrivelse til Stiftsøvrigheden, fordi en mand, som hverken var borger i byen eller betalte skat sammesteds havde sat sig på alt betydeligt bygningsarbejde. Borgmesteren og rådet afviste imidlertid klagen med følgende begrundelse: »Thi der bliver vel ikke nogen af Byens [murermestre], som kan tiene med Forslag eller teigning, til at vise i forvejen hvorledes en nye Biugning efter længde og breede til Logementer og brug Rætteste kand inddeeles, og Liigesom de ingen Prøver har viist, Saa har de icke heller meldet sig hos os om Latine Skoelens biugning at niude, ia endnu mindre frembudet Caution derfor...«.¹⁷

De samlede udgifter beløb sig til 805 dl., hvoraf Rieman fik 240 dl. for murerarbejdet på tårnet og vestgavlen. Indsamlingen indbragte 734 dl., mens Cordtsen udredte resten.²⁸¹ Herudover oprettede han 11. jan. 1740, kort tid inden sin død, en fundats, hvis formue deltes i to lige store portioner à 133 rdl., som skulle sættes på rente og benyttes til vedligeholdelse af hhv. kirkerne og spiret.²¹

Ifølge regnskaberne indkøbtes 2100 små Flensborgsten, mens 'kaptajn Grabow' (Hans Rud. G.) på Urup leverede 6000 gamle mursten, d.e. store røde sten. 19. dec. 1737 afregnedes med Rieman for at aftage og genoplægge en del bly på tårnet. Blandt håndværkere nævnes Jørgen Arentsen (Slache?), som fik betaling for at tilhugge sten, der benyttedes til tårngesimsen.²⁸¹ I maj faldt en håndværker, Mads Mickelsen, ned fra tårnet og slog sig ihjel. Han begravdes på kirkegården efter borgmesterens attest.²¹ De tiloversblevne materialer, der på nær nogle stumper mursten

udelukkende vedrørte stilladserne, blev efter arbejdets afslutning henlagt ved Klosterkirken for at benyttes ved dennes istandsættelse.²⁸¹

Claus Cordtsens spir, som nævnes med berettiget stolthed på hans epitafium (s. 5572), lever fuldt ud op til intentionen om at være en pryd for både by og kirke. Det er et etagedelt løgkuppelspir af sydtysk type, som blev 'signatur' for de mange arbejder, Rieman udførte for sine jyske bygherrer.²⁸² Det hæver sig over den rigt profilerede krongesims (af sandsten og gule Flensborgsten?) og består underst af en stærkt indskåret pyramidestub, der formidler overgangen til de øvrige led – løgkuppel, lanterne og spir – der alle er ottekantede. Den åbne lanterne var oprindelig udstyret med firpasprydede postamenter under de rundbuede åbninger, som adskiltes af korintiske hjørnepilastre og kronedes af en rigt profileret gesims. Ved en fornyelse af kobberbeklædningen 1991 er denne klassiske dragt, som allerede tidligere var forenklet, afløst af glatte plader med rudemønster i relief (fig. 69). Byens nye var-tegn blev kronet af en forgyldt knop med vejrhane (s. 5477).

Regnskaberne specificerer ikke Riemans istandsættelse af selve tårnet og vestgavlen. Hvad førstnævnte angår, har han foruden den nye krongesims, hvis rigt profilerede hjørner som nævnt huggedes i sandsten(?), formentlig ansvaret for, at en række af syd- og vestsidens falsede åbninger nu står med rundbuet afdækning – en form, han ses at have benyttet på en række andre af sine moderniserede tårne.²⁸³

For vestgavlens vedkommende er det tænkeligt, at istandsættelsen har indebåret en nedskæring af de kamtakkede gavle i lighed med tårnets, og at blændingernes rundbuede afdækninger, som sidder lavere end de oprindelige (jfr. s. 5443 og fig. 18) også skyldes Rieman. Den hertil hørende profilgesims (jfr. fig. 25), som forsvandt ved hovedrestaureringen 1879-81, var dog en fornyelse fra ombygningen 1794-97.

Ifølge en tilføjelse til Horsens kirkers stolebog blev kirken i 1740 »tagen under reparation på hvælvinger samt ganske forfalden tecke, der ved fuldkommen reparation på bly og stentecke item tømmer og mure er istandsat«. Til blytækningen

Fig. 70. Udkast til tårnsprir 1737 ved Nicolaus Hinrich Rieman (s. 5448). LAVib. – *Sketch for spire, 1737.*

skænkede borgmester Møller 133 rdl., som var en gave fra 'en velment kristen, der ej har villet være sit navn bekendt'.⁸³ De samlede udgifter beløb sig til 950 rdl. inklusive kirkegårdens sløjfning (s. 5382).¹⁸

Det præcise omfang af istandsættelsen på hvælv, tagværk og tagbeklædning nævnes ikke, ej heller om blybeklædningen omfattede hele sydsiden; kun fremgår det, at blytækkeren Niels Sørensen

Fig. 71. Kirken set fra Torvet. Graveret prospekt i bunden af sølvfad, udført af Horsens-mesteren Knud Rasmussen Brandt o. 1765. Mogens Vedsø fot. 2004. I Horsens Museum. – *The church viewed from the square Torvet. Engraved on the bottom of a silver dish by the Horsens master Knud Rasmussen Brandt c. 1765.*

og hans medhjælp fik 77 rdl. for at omstøbe og oplægge blyet – et arbejde, som varede 70 dage henover sommeren 1740. Regnskabernes anførte materialeindkøb (mursten, tømmer og bly), leveret af skipper Skaaning, gjaldt i øvrigt begge kirker.⁸³

Ifølge stolebogen bekostede kirken 1742 i tilknytning til Jens Jørgen Lindvigs fornyelser af inventaret, en istandsættelse af gulve og vinduer.²⁸⁴ En regning på 42 punkter fra murermester(?) Peder Jacobsen Alstrup, der påbegyndte 'torvekirken's' reparation 17. april, giver et detaljeret indblik i arbejdets omfang.¹⁸⁵ Hele kirkegulvet blev således 'opbrækket' og nylagt, hvilket skete sideløbende med istandsættelse af en række begravelser, der fik nye lofter/gulve samt ventilationshuller, såvel in- som eksternt (s. 5586). Hvad angår vinduerne, indsattes nyt glas i såvel vestgavlens som nordsidens åbninger. I to af sidstnævnte blev 'to stykker mur nedbrækket og seks vinduer indmuret i hullet'. Det nævnes tillige, at vinduet 'mellem kirken og kalkhuset (s. 5383) tilforn var belagt med fjæl.' Endelig blev en strækning af kirken's brøstfældige murværk 'neden for den nordre kirkedør' repareret og det teglhængte tag på skibets nordside understrøget for at gøre det 'mere durabelt og vandtæt'.

I forbindelse med opførelsen af nye lukkede stole blev skibets piller behugget, bl.a. fjernedes

en 'gammeldags fodgesims' (d.e. den oprindelige pillibase). De tilrettede piller forsynedes herefter med en gesims.

Det er bemærkelsesværdigt, at Peder Jacobsen Alstrup også udførte en større reparation på det kun få år gamle spir, hvis lanterne forsynedes med forstærkninger på stolper og et nyt gulv, hvortil Jacobsen 'med stor besværlighed' sammen med tømmermanden opfragtede 16 savskårne bjælker, som med spiger blev slået fast på stolperne. Herefter blev stolper, gulv og luge beklædt med nyt bly. I selve kirken såvel som på spiret udførtes snedkerarbejdet af Søren Pedersen Grøn, mens Søren maler bl.a. fik betaling for arbejde på spiret og i koret (jfr. s. 5476, 5479).

HOVEDISTANDSÆTTELSEN 1767 OG FORNYELSEN AF NORDRE SIDESKIBS APSIDE

I anledning af Frederik V's besøg i Horsens 1749 blev såvel kirkerne som latinskolen 'repareret og afpudset', hvilket formentlig hovedsagelig bestod i, at bygningernes udvendige bemaling blev gået efter (s. 5476).

1757 reparerede murermester Johan Michel Hænsel taget og gavlene ved koret. Trappen til klokketårnet blev delvis nymuret, og det samme gjaldt trappen til hvælvingerne. Niels Nielsen malers enke Anna, sendte samme år regning på udført arbejde på tårnet og spiret (jfr. s. 5476).²⁸⁵

1766-67 underkastedes kirken på ny en større reparation på tårnet, ligesom man nedrev nordre sideskibs apside og i stedet opførte den nuværende polygonale udbygning (s. 5451); endelig blev kirkens hvælv udsmykket.

Tårnets istandsættelse, som muligvis omfattede skader, foranlediget af den langtrukne klokkeringning i anledning af Frederik V's død, jfr. klokke nr. 1, bestod i fornyelse af eksisterende loftsadskillelser, nedtagning af underste stokværks hvælv, der erstattedes af bjælkeloft og opbygning af en ny klokkestol (s. 5560). Udvendig opsattes nye urskiver (s. 5559), spirets kobbertækning repareredes og vindfløjen nyforgylldes.²³⁰

Følgende håndværkere var engageret i tårnets istandsættelse: Murermester Niels Trolle og

søn, tømrer Jens Mikkelsen, smed Nicolai Weibel, kobbersmed Jørgen Lindberg og blytækker Peder Jacob Koch. Egetømmer sejledes 1766 fra København til Horsens, og året efter indforskrev man – ligeledes fra København – ni stk. udsøgte pommerske fyrrebjælker, hvis transport blev besørget af skipper Lauritz Offersen. Jens Bering leverede i alt 8000 dobbelte Flensborgsten og 300 tagsten, vel hovedsagelig til den nye apside. 13. okt. 1767 afholdtes offentlig auktion over de tiloversblevne materialer, bl.a. fra tårnets gamle klokkestol og etageadskillelser.

Til udsmykning af kirkens *hvælv* skar snedker Søren Grøn 42 stjerner, tilrettede nogle gamle og udførte 56 klamper til stjernernes fastgørelse på hvælvenes overside. Smeden Andreas Zacho leverede 47 ankre til at skrue fast i stjernerne foruden splitter (til oversidens klamper). Henrich Møller bemalede 43 nye stjerner samt de fem(?) gamle med gul oliefarve, hvorefter de forgyldtes med metalguld og fik en anstrykning med guldfernis. Øjensynlig var der tale om fornyelse af en eksisterende udsmykning, men det fremgår ikke, hvilke hvælv det drejede sig om. Selve ideen at opsætte stjerner for at tydeliggøre hvælvenes billedlige betydning som himmelhvælv er ældgammel og velkendt i andre samtidige kirker, f. eks. Odense Domkirke.²⁸⁶

Ombygningen af nordre sideskibs apsis. Den oprindelige, formentlig polygonale *†*apsis ved nordre sideskib, der senest 1742 var overgået til familien Brommel som begravelsessted,²⁸⁷ blev 1767 erstattet af et nyt *gravkapel* på samme sted (fig. 72), formet som en let uregelmæssig polygonal apsis – fem sider af en tikant (jfr. s. 5408).²³⁰ Udbygningen, der opførtes af murermester Niels Trolle og søn, er opmuret af gule Flensborgsten. Den rejser sig over en skråkantsokkel af granit, hvorover er en rundstav og en hulkel af røde tegl i murekensformat, som kan være genanvendte materialer fra forgængerens.²⁸⁸ Foroven afsluttes mureværket af en kraftigt fremspringende, mangleddet profilgesims.

Ved opførelsen udstyredes kapellet med fire skrå 'gavle', hvilket må betegne de fire grater mellem dets fem skrå, tegltækte tagflader.²⁸⁹ Alleerede 1770 måtte murermester Hans Brandt om-

lægge disse 'fire skrå gavle'.²³⁰ Tilbygningen har to vinduer, ét i den østre og ét i den nordre polygonside. Begge er små kurvehanksbuede åbninger med affasning på bue og vanger og en enkelt vinduesramme af træ med blyindfattede ruder; det nordre vindue er blændet indvendig.

Kapellets indre er sammenbygget med den bevarede apsisbue og er, ligesom den oprindelige apsis formentlig var, smallere end denne. Den polygonale plan er gentaget indvendig, hvor alt mureværk siden restaureringen 1935-36 er skalmuret med moderne munkesten. Rummet overdækkes af et kuplet hvælv, der før restaureringen havde såvel halvcirkelformet plan som snit (fig. 235),²⁹⁰ men nu er udstyret med grater. Ændringen i hvælvet må være samtidig med skalmuren og tilføjet for at tilpasse det til denne. Umiddelbart over det østre vindue og tangerende hvælvet's fødselslinje ses et lille krucifiks stående på en globe, alt modelleret i stuk. Dekorationen kan være en selvstændig rumudsmykning, men kan også være del af et epitafium (jfr. s. 5584).

Under kapellet murede en lille *†*gravkrypt, der udgravedes til en dybde af 2½ alen og en bredde af 1½ alen – et arbejde, der besværliggjor-

Fig. 72. Apsiskapel fra 1767 (s. 5451). HJ fot. 2002. – *Apse chapel from 1767.*

des af de mange kampesten i grunden. Gravrummet opmuredes med en helstensmur til de tre sider og 2½ stens brede vanger og en halvstensbue om åbningen ind mod kirken.²³⁰

Ved østenden af søndre sideskib har ligget et *†gravkapel* af omtrent samme form og størrelse som det ovf. omtalte i nord (s. 5585). Også dette kapel var muligvis opført som afløser for en oprindelig *søndre †sideskibsapsis*. Om familien Grooths begravelse nævnes 1749, at den var placeret i kirken søndre side ved østre ende.¹⁸⁵ Det præciseres 1765, at Knud Grooths begravelse var placeret 'uden kirkens mure'.²⁸⁵ Det er uvist, hvorvidt den oprindelig, som Brommels, har været indrettet i apsiden – indtil denne erstattedes af et nyt kapel. Fundamenter og murrester blev fremdraget 1879-81 af H. Estrup (fig. 34); det afdækkede må repræsentere fire af de i alt fem indvendige murflugter. I en dybde af ca. 110 cm under daværende gulv i kirken fremgravede Estrup dele af et teglgulv, der må have udgjort bunden af den kapellet tilhørende *†gravkrypt*; af denne var også bevaret enkelte murrester, der viste, at bredden havde været ca. 125 cm, mens længden kan anslås til ca. 210 cm.²⁹¹ Kapellet, hvis nøjagtige opførelsestidspunkt ikke kendes, blev nedrevet 1794-97.

OMBYGNING TIL HOVEDKIRKE 1794-97 VED ANDERS KRUUSE OG JENS HIERNØE

Tanken om at ændre rangfølgen mellem sognets to kirker og i stedet gøre den mere centralt beliggende 'torvekirke', Vor Frelers, til hovedkirke i stedet for Klosterkirken er antagelig moden gradvis hos byens ledelse. Ophøjelsen til 'residensstad' for det russiske eksilhof 1778 og indretningen af de fyrsteliges bolig i 'palæet' ved Torvets sydside vis à vis Vor Frelers kan formentlig yderligere have sat skub i sådanne spekulationer (jfr. s. 5355).

Planen nævnes dog tidligst i kirkeværge F. Winthers *pro memoria* af 6. april 1793, stilet til Kirkeinspektionen.²⁹² Udgangspunktet var en uomgængelig og bekostelig reparation af de afskallede og brøstfældige mure samt 'forrådnede tagværker og udelige tagsten'. Navnlig fremhævedes be-

hovet for at gøre noget ved hvælvene i nordre sideskib, som truede med at styrte ned. Med en beskeden merudgift i forhold til de nødvendige reparationer kunne kirken gøres 'rummeligere, skønnere og bekvemmere' til gudstjeneste end Klosterkirken, og man kunne virkeliggøre et udbredt ønske om at indrette Vor Frelers Kirke til hovedkirke, mens Klosterkirken i stedet kunne beholdes til begravelser.

Kirkeværgen kunne underbygge dette ønske med en række argumenter såsom kirkens mere bekvemme beliggenhed og tilkørselsforhold, navnlig for gamle og svage, dens større rummelighed, bl.a. til pulpiturer og heraf følgende forventning om øgede indtægter. Endelig kunne de smukkeste ornamenter fra Klosterkirken overflyttes til den nye hovedkirke (jfr. s. 5357).

22. juli 1793 sendte Kirkeinspektionen forslaget videre til Stiftsøvrigheden, repræsenteret af den i Horsens fødte stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg og biskop Hector Janson. Kirkeinspektørerne, der støttede forslaget fuldt og helt (jfr. s. 5369), havde ladet byens førende bygmester, rådmand Anders Kruuse udarbejde overslag og tegninger i samarbejde med en anden Horsens-kunstner, billedhuggeren Jens Hiernøe. Angiveligt for at spare tid, anmodede man om, at arbejdet, der forventedes påbegyndt foråret 1794 og afsluttet samme efterår, blev overdraget til Kruuse og Hiernøe uden licitation.

26. aug. 1793 blev forslaget af Stiftsøvrigheden forelagt kongen via Danske Kancelli.²⁹³ De af kirkeværgen og Kirkeinspektionen fremsatte argumenter for ophøjelsen af Vor Frelers Kirke til hovedkirke blev fremført på ny og projektet varmt anbefalet. Hvad økonomien angik, fremhævedes, at byens to selvfinansierende kirker i de seneste år havde samlet en betydelig formue, hvorfor man uden vanskelighed kunne bestride såvel den nødvendige istandsættelse til 5000 rdl. og de par tusinde yderligere, som ville medgå til den foreslåede forandring. Ydermere kunne man forvente, at formueformindskelsen snart ville blive erstattet af nye rigeligere indkomster af stolestader mv., som ville blive resultatet af ændringen.

Forslaget om at overlade arbejdet uden licitation til rådmand Kruuse og billedhugger Hiernøe

Fig. 73. Nordre sideskib set mod apsiskapel fra 1767 (s. 5451). Henrik Wichmann fot. 2002. – North side aisle viewed towards the apse chapel from 1767.

øe ville man almindeligvis fraråde, men ‘efter den visse kundskab vi har om rådmand Kruuses udmærkede duelighed i bygningskunsten og hans fortjenester af Horsens by, samt vor overbevisning om at ingen anden vil udføre denne sag med så megen flid og redelighed, som disse to mænd, der vil søge ære i at gavne og fornøje deres medborgere, tør vi også her udi bifalde inspektørens andragende.’

Stiftsøvrighedens skrivelse blev 28. sept. 1793 sendt videre til Rentekammerets bygningskontor, der 21. dec. kunne meddele Danske Kancelli, at man ikke havde nogen indvendinger mod over-

slagene på udførelsen af forandringen.²⁹⁴ Derimod anså man det for betænkeligt at fjerne hvælvene i ‘nordre omgang’ (d.e. sideskib), hvor det ifølge tegningerne var planen at anlægge toetages pulpiter. Som begrundelse anføres, at hvælvene tjente til »Contraforce«, d.e. støtte for de piller, som bar kirkens hovedhvælv.

I Horsens var man efterhånden ved at blive utålmodig og rykkede ved årets slutning for et svar.²⁹⁵ Dette forelå 24. jan. 1794 som et kgl. reskript i henhold til majestætens resolution af 17. jan., der var en godkendelse af samtlige punkter i Stiftsøvrighedens ansøgning på nær ét.²⁹⁶ Undta-

gelsen var en afvisning af at give tilladelse til nedrivning af nordre sideskibs hvælv, idet man her fulgte bygningskontorets betænkeligheder. Det fremgår i øvrigt af aktstykkerne, at kirkernes formue udgjorde 16.000 rdl., og at Vor Frelsers Kirke, der kunne repareres for 5.000 rdl., ville kunne gøres tjenlig som byens hovedkirke for yderligere 1.000 rdl. Ganske vist lød entreprenørernes overslag på 8.916 rdl., men kancelliet har øjensynligt kalkuleret med en besparelse ved at modsætte sig nedrivning af hvælvene og opførelsen af de to etages pulpiturer.

Bygningskontorets modstand mod hvælvenes nedrivning, som på sin side atter var en forudsætning for indretning af de planlagte pulpiturer, har været en slem streg i regningen. Den 9. april 1794 fremlagdes et overslag over de ændringer i det oprindelige projekt, som var nødvendige for at imødekomme den kongelige beslutning. Overslaget er ikke bevaret, men omtales i den kontrakt, som entreprenørerne og Kirkeinspektionen underskrev i Horsens 5. maj, og som den 9. fik Stiftsovrighedens godkendelse.²⁹⁷ Kontrakten fastsatte, at ændringerne af Vor Frelsers Kirke skulle ske i henhold til udkastet fra 1794 samt overslaget af 9. april. Aftalen omfattede ligeledes den gensidige overflytning af inventar, hvilket ikke skulle ske, førend Vor Frelser stod færdig og da med allerstørste hast. Kruuses arbejde skulle være færdigt til pinse 1795, Hiernøes til Mikkelsdag samme år. Kruuses honorar fastsattes til 7.000 rdl. og Hiernøes til 1.850 rdl. Hertil kom ifølge overslaget af 9. april rådighed over gamle materialer, hvorved dog ikke skulle forstås noget, som fortsat kunne pryde kirken eller var skænket som gave mod vedligeholdelsespligt. Efter Mikkelsdag 1795 skulle der afholdes uvildigt syn, og såfremt betingelserne var opfyldt, udbetaltes halvdelen af honoraret på snapstinget i Viborg. Efter pinse 1796 skulle kirken synes på ny, hvorefter resthonoraret kunne udbetales med et års rente.

Kravet om at bibeholde hvælvene i nordre sideskib og den heraf følgende revision og reduktion af det oprindelige projekt til kun at omfatte énetages pulpiturer må være imødekommet med overslaget af 9. april, uden at de nærmere enkeltheder heri dog kendes. Det er indlysende, at såvel

entreprenørerne som kirkens myndigheder, der herved blev berøvet en indtægtskilde, kun med ulyst har måttet imødekomme bygningsadministrationens ønske.

Det er formentlig i det lys man skal se den skrivelse, som Anders Kruuse sendte til Stiftsovrigheden 12. juli 1794.²⁹⁷ Han meddelte heri, at man efter fjernelse af taget havde fået bekræftet sine værste anelser mht. hvælvene, der »formedelst det gamle Tagværks overmaade store Brøstfældighed i mange Aar [er] bleven saa fordærvet, at de ikke med Sikkerhed for Kirken og dens Meenighed kan Reparerer«. Hvælvene måtte derfor nødvendigvis tages ned; men såfremt de skulle genopføres, ville det medføre store ekstra udgifter, hvortil kom indtægtstab ved begrænsningen til én pulpiturstage. Endelig nævnte Kruuse, at hvælvene havde trykket meget på sidemurene, hvis svækkelse netop ville kunne afhjælpes ved indlæggelse af jernankre samt af det allerede i første overslag beskrevne bjælkelag – et lag, hvortil man kunne få ungt og stærkt egetømmer i stedet for pommerske fyrrebjælker. Kirkens besparelse ved denne fremgangsmåde opgjordes til 207 rdl., som Kruuse ville fratrække i den aftalte akkord. Samtidig foreslog han, at man fraveg overslaget på et andet punkt, idet han fandt, at det ville bidrage meget til »Kirkens Ziir og sande Nytte«, såfremt man også lagde bly på korets sydside og på den runde udbygning. Dette ville dog indebære en merudgift på 739 rdl., som nedbragtes til 447 rdl., når man fratrak den ovennævnte besparelse og udgifterne til den planlagte beklædning med tegl. 31. juli blev forslaget godkendt af Stiftsovrigheden, og herefter kunne arbejdet videreføres efter planerne, som i det store og hele ikke har adskilt sig væsentligt fra det oprindelige.

I modsætning til ansøgningsfasen er selve arbejdets gang ikke velbelyst, da der bortset fra to ekstraregninger ikke er bevaret specificerede regnskaber. Det er dog klart, at den tidsplan, som var opstillet i kontrakten ikke kunne holde – et forhold, som bl.a. skyldtes en række ændringer undervejs (se ndf.). Arbejdet blev således mindst et år forsinket og har først været endeligt afsluttet ved slutningen af 1796, hvorefter kirken kunne indvies. Biskop Janson ansøgte 6. dec. 1796 kon-

gen om tilladelse til at afholde en indvielsesguds-tjeneste uden at være bundet til de gængse ritualer ved søndagstjenesten; endvidere ønskede han kirkens navn ændret (s. 5357). Tilladelsen forelå 16. dec.,²⁹⁸ og den 19. febr. 1797 blev kirken indviet ved en festlighed med deltagelse af stads- og regimentsmusikken, og hvor den militære vagt bidrog til den »udmærkede Roelighed og Anstændighed i Kirken«.²⁹⁹

På grund af forsinkelsen blev der kun afholdt ét syn, nemlig 18. sept. 1797 ved bygmester Johan Høfner, murermester og maler Knud Grooth, snedker Rasmus Grøn og tømrermester Hans Jensen, hvis skriftlige konklusion blev fremlagt i bytingsretten 7. nov.²⁹⁷ Synsmændene, der tog udgangspunkt i den originale tegning samt overslagene af 1793-94, var fulde af lovord over resultatet både i Frelserens Kirke og i Klosterkirken. De fandt, at »Entrepreneurerne ikke alleene have mere end opfyldt i alle Deelee alt hvad Tegningen, Overslage og Accordter viiser at de burde, samt at aldt det gjorde er saa Smukt, varigt, Rigtig og godt at intet derpaa...kan vere at bemangle eller udsætte.«

Synsforretningens tekst kan naturligvis ikke opveje savnet af de tegninger, som Kruuse og Hiernøe havde udarbejdet, men giver ikke desto mindre et overblik over arbejdets omfang samt de ændringer af forskellig art, som gennemførtes undervejs. Hvad bygningens ydre angår, opregnes følgende punkter, som alle var forudset i overslagene: 1) Forbedring af murværk, 2) opførelse af en pille og ændring af vinduerne, 3) omlægning af tagværk, 4) beklædning af taget med bly og tagsten, 5) nymuring af gesimserne, 6) opførelse af den runde tilbygning (d.e. apsiden), 7) nyindretning af hovedindgangen fra tårnet samt op-sætning af en sandstensportal og 8) sålbænk af bornholmsk sandsten i vinduerne, som forsyndes med det kostbare grønne glas, og ikke det klare glas, som anførtes i overslaget.

En række andre arbejder på bygningens ydre var heller ikke forudset. Således fandtes den lille ombyggede apside ud for søndre sideskib (s. 5452) at »Vandziire Kirken udvendig og giøre Daaben u-formelig indvendig« (jfr. s. 5508), hvorfor den blev nedrevet og en ny lukkemur opført i

stedet. Endvidere skønnede inspektørerne, at det var ønskeligt, om tårnets murværk omkring og over den nye sandstensportal blev malet i sandstensfarve. Endelig viste det sig efter fjernelsen af tagværket, at den hidtil skjulte højkirkemur i syd var så brøstfældig, at man fandt det nødvendigt at afhugge facaden i 1 til 1½ stens tykkelse og her-efter skalmure den på ny.

I det indre drejede det sig først og fremmest om Hiernøes alter og pulpiturindretning, som måtte ændres på adskillige væsentlige punkter (jfr. s. 5486), hvilket bl.a. indebar en ommuring af korbuen. Men også for det indres vedkommende glædede synsmændene sig over forbedringer i forhold til det lovede. Således skulle halvkuplen i den genopførte apside have været konstrueret som en gipset trækonstruktion, men stod nu muret og således mere holdbar. Ligeledes var hovedtrappen til pulpiturene af eg, ikke fyr, og gulvene, der skulle være repareret med mursten, var i stedet belagt med gode fyrrebrædder, der vel var dyrere, men bedre og »Sundheden Gavnliere«. Endelig havde man efter indvielsen konstateret generende træk, som et vindfang ved norddøren og skillevægge i bueåbningerne over pulpituret nu havde afhjulpet.

Synsmændene konstaterede således, at entreprenørerne på en række punkter havde forbedret projektet – endda uden at ønske noget særskilt vederlag herfor. Tilbage stod dog en række udgifter, som man rimeligvis måtte honorere. For bygningens vedkommende drejede det sig om bemalingen omkring portalen, skalmuringen af højkirkemuren, forbedringen af norddøren og foranstaltningerne til modvirkning af træk.

21. sept. 1797 anmodede Kirkeinspektionen om Stiftsøvrighedens godkendelse af synsforretningen med henblik på endelig afregning med entreprenørerne. Godkendelsen forelå 10. okt.; dog ledsaget af et ønske om, at se regnskaber på de arbejder, som var udført uden for akkorden. Hiernøes ekstraregning er dateret 24. okt., Kruuses 14. nov.(?). Den endelige regning på ændringerne af Horsens kirker opgjordes til 9.482 rdl.²¹

Mens samtidens vurdering af Kruuses og Hiernøes ombygning af Torvekirken var overordentlig positiv (jfr. s. 5369), har eftertiden været an-

derledes negativ. Allerede Høyen (1830) karakteriserede samme alterparti som 'middelmådigt arbejde',³⁰⁰ og mindre end hundrede år efter indvielsen var ethvert spor af fornyelsen udslettet. En rekonstruktion og vurdering af ombygningens hovedtræk må derfor i mangel af de samtidige tegninger basere sig på det arkivalske materiale, som dog heldigvis suppleres af et mirakuløst bevaret længde- og tværsnit (fig. 20), udført af V. Th. Walther 1864.

De mest iøjnefaldende forandringer af det *ydre* var genopførelsen af korets nedrevne apside (samt nedrivningen af søndre sideskibs udbygning), ændringen af skibets sydside ved etableringen af et delt tag mellem side- og midtskib for at tillade indsættelse af højkirkevinduer og endelig opsætningen af en sandstensportal foran hovedindgangen under tårnet mod Torvet.

Apsiden genopførtes på fundamenterne af den romanske forgænger, men røbede sin egen tid ved den murede kuppels klokkeformede tag. Den nærmere udformning af sandstensportalen kendes tilsyneladende ikke, ud over hvad der fremgår af Alexander Nays prospekt (fig. 74) og dets gentagelse i marginen af bykortet 1858 (s. 5358). Disse billeder viser, at portalen har haft et topstykke med trekantgavl og formentlig har været flankeret af pilastre. Hvad angår vinduerne, var de fire højkirkevinduer nødvendigvis nye og udformet som fladbuede åbninger (jfr. fig. 36). Antagelig har man også indsat to tilsvarende vinduer i apsidens, mens det er muligt, at man i koret og sideskibene genbenyttede ældre fladbuede åbninger (jfr. fig. 36). Det skal endvidere nævnes, at sidemurene og gavlene overalt forsynedes med nye gesimser, hvorover tagfladerne præsenterede sig med bly mod Torvet i syd og vingetegl i nord. Endelig fornyede man murværket, hvor der var behov for lapning og gav det hele en 'finish' i form af rødmalning med hvidt fugenet. Undtaget herfra var som nævnt portalen og dens nærmeste omgivelser, der efter Kirkeinspektionens ønske var sandstensfarvet.

Kirkens *indre* stod nu omdannet fra et noget skummelt, overmøbleret rum til et velbelyst interiør, hvis arkitektoniske artikulation afgørende prægedes af Hiernøes lyse pulpiture i nyklas-

sicistisk stil. Bygningsmæssigt synes de vigtigste ændringer dikteret af hensynet til det nye toetages pulpitur. De bestod i nedtagningen af nordre sideskibs senmiddelalderlige hvælv samt fjernelsen af de tilhørende af arkader og triforier til fordel for høje rundbuede åbninger, hvis buestik antagelig hidrørte fra triforierne. I sydsiden var de fire fladbuede højkirkevinduer indmuret på de blændede triforiers plads (jfr. fig. 14) og korbuen ommuret af hensyn til det foranstillede pulpitur.

Da kirken o. 1740 var blevet ombygget og tårnet udstyret med nyt spir, havde byens ledelse med de Lichtenberg i spidsen som nævnt ovf. indkaldt bygmester Rieman fra Skive for at sikre sig kvalificeret arbejde og en fagmand, der kunne levere en tegning (jfr. s. 5448 og fig. 70). Nu var situationen en helt anden. Bygmester Anders Kruuse var særdeles velanskreven og efterspurgt – ofte i samarbejde med slægtningen Jens Hiernøe – ikke blot i Horsens, men mange andre steder i Jylland, fra Mariager til Ribe, i købstæder, på herregårde og ved kirker.³⁰¹ Ombygningen af hjembyens gamle 'torvekirke' til ny hovedkirke, præget af nyklassicismens idealer, var utvivlsomt deres hovedværk, og det må beklages, at intet af denne helhed, navnlig for interiørets vedkommende, overlevede de senere historicerende restaureringer. Kun ombygningen af Skanderborg Slotskirkes indre o. 1800 kan endnu give et indtryk af stilen i Hiernøes og Kruuses rumindretning.³⁰²

TIDEN 1800–1860

Kirkens vartegn, Nicolaus Hinrich Riemans løgkuppelspir, har været mere udgiftskrævende end nogen anden bygningsdel og blev derfor en kilde til idelig bekymring for de kirkelige myndigheder. Således påvirkede en kraftig storm 2. febr. 1809 spiret så meget, at vindfløjen blæste ned, og spiret fik en faretruende hældning mod syd.¹⁷ Det blev dog ved frygten for en nedstyrtning, men behovet for en gennemgående reparation var uundgåelig, og 28. febr. gav stiftet tilladelse til at genopføre spiret 'efter vedkommende håndværksmesters billige overslag', da et rigtigt over-

Fig. 74. Kirken set fra sydøst. Perspektiv ved Alexander Nay o. 1855, benyttet som forlæg for vignetten på Horsenskortet 1858, jfr. s. 5358 fig. 8. – *The church viewed from the south east, c. 1855, used as the model for the vignette on the Horsens map of 1858. Cf. p. 5358 fig. 8.*

slag ikke kunne gøres på forhånd.²⁸¹ Besigtigelsen af skaderne og det efterfølgende reparationsarbejde blev overladt til bygmester Johan Jørgen Høffner, som foruden adskillige huller i kuplens kobberbeklædning kunne konstatere omfattende rådangreb i træværket, bl.a. på »Mægleren«, (d.e. kongestolpen).³⁰³ Det lykkedes at rette spirets skævhed op, ligesom trækonstruktionernes forrådnede dele blev udskiftet og kobberet fornyet. Høffner gav 28. juli 1809 et tilbud på reparation af spirets tømmerkonstruktion og murkrone(?) formedelst 541 rdl.,³⁰⁴ men udbad sig 4. nov. et forskud på 1500 rdl.(!), 'da han ellers så sig økonomisk truet'.²⁸¹ Den endelige regning til

kirken lød på 4405 rdl., hvoraf de 2293 gik til bygmester Høffner, 2079 til kobberhandler Puck og 33 til overformynder Boldte i rente af de 1100 rdl., 'som kirkerne lånte til at gøre forskud med'.²¹ Høffner skal have løst opgaven i samarbejde med bygmester Peder Svane Quist – et samarbejde, der dog ikke synes dokumenteret i regnskaberne.³⁰⁵

Ved midten af 1830'erne måtte kirken på ny gennemføre kostbare reparationer af *tårnspiret* såvel som af *blytagene*. Efter indhentning af diverse tilbud blev arbejdet med udskiftning af spirets kobbertækning overdraget til blikkenslager M. C. Dændler efter afholdt licitation 19. dec. 1836.

Kirken skulle selv sørge for stilladset, som kun skulle sættes ud for den nederste del af spiret og hvile på tårnmuren; resten af arbejdet skulle udføres fra hængestol.³⁰⁶

Arbejdet udførtes i tiden maj-september 1837, og den samlede udgift tillige med en række arbejder på Klosterkirken beløb sig til i alt 6938 rdl.³⁰⁷ Allerede under arbejdet havde Kirkeinspektionen orienteret Stiftsovrigheden om, at reparationen af kirkernes tage og tårn ville koste langt mere, end det fremgik af det første overslag. Især bly og tømmer samt jern-, murer- og tømrerarbejde var meget mere omfattende end antaget. Bl.a. måtte man udskifte hele bjælkelaget, som spiret hvilede på.³⁰⁶ Følgende leverandører og håndværkere var involveret: Købmand P. C. Meier (valsede blytavler), kobberhandler Petersen (valsede kobberplader), murermester C. Fussing (blytage), blikkenslager M. C. Dændler (spirets kobbertækning og blyklædningen af lanternens åbninger), tømrermester N. C. Nielsen (tømrerarbejde på spiret og tagene i begge kirker) og smedemester P. Thysgaard.³⁰⁷ Som et minde om dette arbejde var på spirets kobberplader indstemplet kongens monogram og årstallet »Fr vi Tæket 1837«.³⁰⁸

1839 var *bræddegulvet* i hovedgangen, søndre sideskib og ved alteret brøstfældigt.³⁰⁶ Snedkermester Hans Nielsen gav tilbud på arbejdet, som også kom til at omfatte nordre sideskib og dåben.²⁸¹ Ifølge licitationen af 6. juni 1840 blev den samlede udgift 146 rdl.³⁰⁷

1850 leverede en arkitekt Brunstrøm overslag over udgifterne ved anbringelse af en 'tordenafleder' på kirkens spir²⁸¹ samt tegning til støbning af 20 kirkevinduer i fire forskellige størrelser foruden overslag over fremstillingsomkostningerne samt udgifterne ved indsætning, udformning af licitationsbestemmelser og tilsyn med arbejdet.¹⁰²

Lynaflederen opsattes i eftersommeren af blikkenslager Dændler for mindre end en tredjedel af Brunstrøms overslag.³⁰⁹ Fornyelsen af *vinduerne*, som blev udvidet og endvidere fik spidsbuet form og nygotisk stavværk (jfr. fig. 87), var afsluttet før 10. juni 1851, da jernstøber Niels Jochumsen, murermester Christen Hansted og glarmester Rathmann synede og godkendte arbejdet, selvom der ikke var benyttet 'hvidt, brabantisk glas', som fastsat i udbudsmaterialet.¹⁰² Det fremgår af licitationsbestemmelserne, at sandstenssålbenkene og murværket omkring vinduerne skulle males fire gange med stenfarve,²⁸¹ således som det ses på Alexander Nays prospekt (jfr. fig. 74). Jernstøber U. Stallknecht modtog 1319 rbd. for selve støbningen; murer-, glarmester-, maler-, smede- og blytækkerarbejdet beløb sig til ca. 1400 rbd., og konstruktørens overslag blev på 80 rbd.¹⁰²

Som afslutning på fornyelsen af vinduerne blev tårnet og kirkens ydre mod Torvet på ny afpudset og malet med rød oliefarve og hvidt fugenet (jfr. s. 5476). Arbejdet med fornyelsen af murbehandling foruden opsætning af tagrender blev i sommeren 1852 udbudt i licitation, som blev vundet af hhv. F. Rosenstand og blikkenslager M. C. Dændler.³¹⁰ Året efter tog man fat på kirkens indre, som bl.a. havde behov for hvidtning efter indmuring af de nye vinduer. Licitationen, som desuden omfattede bemaling af inventaret (s. 5491) og tilmuring af huller i hvælvingerne (muligvis efter prydstjernerne, jfr. s. 5451), blev vundet af murermester Hans Bjerre for et tilbud på 192 rbd.³¹¹

V. TH. WALTHERS RESTAURERING 1864-66

Kun lidt over et halvt århundrede efter Anders Kruuses og Jens Hiernøes istandsættelse, som da tiden priste i så høje toner (s. 5369, 5455), var synet på deres indsats nu særdeles negativt – en vurdering, som afspejler en ny tids begejstring og stadig øgede viden om middelalderens byggeri og kunst. Således bragte *Dagbladet* 5. sept. 1862 i forbindelse med en netop afsluttet reparation og bemaling af kirkens udvendige murværk følgende citat fra *Horsens Avis*:

»Istedetfor som tidligere at oversmøre Alt med Maling, har man denne Gang aftaget den gamle Maling af de, som man antager 800-aarige, byzantinske Søiler, der findes på Taarnets vestlige Side, hvor, i overensstemmelse med Kirkens Arkitektur, den tidligere Indgang har været. Disse Granitsoiler fremtræde nu i de-

res gamle oprindelige Udseende. Det hedder sig, at de Kirkens Indre vanzirende Pulpiturer skulle flyttes noget tilbage. Vilde det ikke være bedre at tage dem helt bort og i stedet for hvælve den Side af Kirken, som de hidtil have skjult?»

Bemalingen af kirkens ydre, som gav anledning til ovenstående vurdering, var udliciteret kort inden det årlige syn 26. juni 1862. Her anførtes, at man forberedte en række større 'forbedrings- og forskønnelsesarbejder' ved kirkerne og derfor havde rådført sig med en særlig sagkyndig mand, hvis forslag skulle forelægges Ministeriet. Dette var grunden til, at man endnu ikke havde taget fat på fornyelsen af en række gulve, som var angrebet af råd.³¹²

Den bygningsagkyndige nævnes ikke ved navn, men det fremgår af en skrivelse af 2. sept. 1863 fra Kirkeinspektionen til Stiftsøvrigheden, at hele tre forskellige bygningsinspektører var blevet kontaktet, nemlig Carl August Møller fra Odense, L. A. Winstrup i Kolding og V. Th. Walther, der fra 1862 havde overtaget Nørrejylland ved en deling af Winstrups store embedsområde, men i længere tid havde været forhindret i at komme til Horsens pga. sygdom. Stiftsøvrigheden havde i øvrigt allerede 18. juli skrevet til Kultusministeriet og indstillet Walther som bygningskyndig mht. budgetforslag og anden teknisk vejledning ved den forestående hovedreparation af 'Horsens Kirke'.³¹³

Først på året 1864 var hans forslag og tegninger til såvel Vor Frelsers Kirke som Klosterkirken færdige og kunne 28. jan. fremsendes til Kirkeinspektionen. I følgebrevet omtaler Walther i forbindelse med førstnævnte kirke fem blade tegninger, omfattende to alternative forslag, af hvilke han tilråder valget af forslag A, da kirken »aldrig vil erholde noget smukt og værdigt Udseende, saalænge Pulpiturerne bibeholdes». ³¹⁴

Walthers forslag til istandsættelsen er øjensynlig gået tabt, men de delvist bevarede tegninger, som foruden en registrering af kirkens aktuelle tilstand (fig. 19-23) omfatter to projekter, giver dog mulighed for, at man kan danne sig et indtryk af hans planer. Ifølge *forslag A* (fig. 21-22) ville den væsentligste forandring bestå i en total

fjernelse af pulpiturene i kor, korbue og nordre sideskib, hvis hvælv tænkes genopført efter retablering af arkaderne mod skibet. Arkitekten foreslog endvidere indsættelse af højkirkevinduer i nord, svarende til sydsidens, hvorved der etableredes et symmetrisk tværsnit af kirken (jfr. fig. 20). Halvsøjlerne på skibets arkadepiller skulle suppleres og ændres, ligesom der tænkes lignende halvsøjler i koret samt under et nyt orgelpulpitur i vestenden. Vestpartiets sideskibsfag skulle udskilles som 'forstuer', ved hjælp af skilmure, hvori der bl.a. indrettedes skabe og i nord en spindeltrappe til lofterne (jfr. fig. 21). Triumfvæggen smykkedes med blændingsfrise under et brystværn på afsatsen, og hele rummet foresloges dekoreret med en udsmykning i middelalderstil. Udvendig tænktes Hiernøes nyklassicistiske portal afløst af en nygotisk komposition (jfr. fig. 19), og endelig ses på den tilhørende grundplan (fig. 21) nordre sideskibs polygonale apsiskapel fra 1767 sløjfet. Denne viser tillige opførelsen af et kedelhus ved nordre sideskibs østre hjørne.

Forslag B (fig. 23) var langt mindre ambitiøst, idet Walther her i det væsentlige nøjedes med at foreslå en fjernelse af pulpiturene i koret og foran korbuen, som ombyggedes og udsmykkes med søjler. Tanken om at genskabe hvælvene i nordre sideskib er opgivet, og i stedet er pulpituret (s. 5544) rykket tilbage i arkaderne, så disses halvsøjler lades fri. Ændringerne i vestenden synes de samme som på det pulpiturløse forslag (A).

Det skrabede forslag (B) var ikke blot i modstrid med arkitektens anbefalinger, men også i konflikt med Kirkeinspektionens egen indstilling, som den var kommet til udtryk i skrivelsen til Stiftsøvrigheden 2. sept. 1863. Heri hed det udtrykkeligt, at hele pulpituret burde tages bort, og en hvælving lægges over den del af kirken, det nu dækker, 'for at den kan blive fremstillet igen i noget af sin oprindelige skønhed'. ³¹⁵

Årsagen til dette tilbageskridt må utvivlsomt ses på baggrund af krigen 1864 og den heraf følgende forvirring og usikkerhed mht. til den fremtidige økonomiske situation (s. 5370). Dette fremgår indirekte af synsforretningen 23.

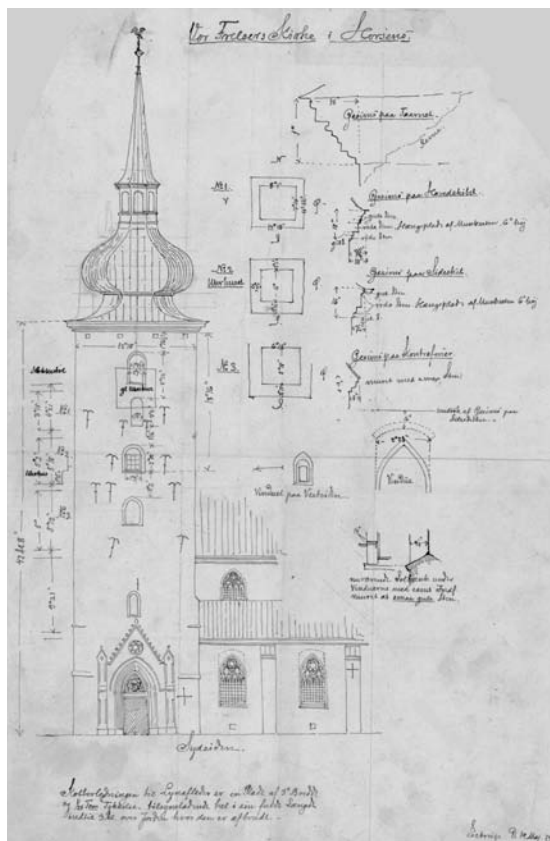

Fig. 75. Sydsiden af tårnet og skibets vestligste fag. Skitse fra Hector Estrups bygningsundersøgelse, dateret 19. maj 1879 (s. 5390, 5462). – South side of the tower and westernmost bay of the nave, sketch May 1879.

juni 1864, som nævner, at man endnu ikke har modtaget Kirkeinspektionens tegninger og overslag, da fjenden har standset al samfærsl i Jylland.²⁷ Endnu tydeligere ses dette af det svar af 20. sept., som N. L. Høyen skrev på vegne af Det særlige Kirkesyn som kommentar til Walthers restaureringsprojekter, der var bilagt Kirkeinspektionens kommentarer.³¹⁴ Høyen, der kendte kirken fra sit første besøg i 1830 og senest i 1863 (jfr. fig. 14–16), gik ubetinget ind for Walthers forslag A, der bragte 'hele den nordre side af hovedskibet samt det tilhørende sideskib tilbage til den form, som passer til kirken'. Kirkeinspektionens ikke-bevarede skrivelse og argumenter for en mere begrænset istandsættelse fandt derimod ikke nåde for Høyens øjne:

»Med Hensyn til Kirkeinspektionens Betænkning, da ville vi ligefrem tilstaae, at den ikke har kunnet gjøre noget behageligt Indtryk. Vi begribe fuldt ud, at Tidens Tryk maa vække Betænkelse for at gjøre mere end det allernødvendigste, vi indrømme ubetinget Vigtigheden af, at Sagens økonomiske Side drøftes paa det omhyggeligste; men saalidet Hensyn, som her er taget til det Væsentligste i Sagen, havde vi dog ikke ventet, allermindst af dem, som skulle repræsentere Kirkens høiere Interesser. Vi kunne ikke fordølge, at en saadan Blanding af Misforstaaelse af Architektens Ytringer, af Mangel paa æsthetisk Dannelse og af en saa udelukkende Anbefaling af det, som gammel Vane kan have givet en Slags Hævd, maa gjøre det yderst vanskeligt, at faa en Sag som den foreliggende tilbørlig klaret.«

Restaureringen af kirken, der havde stået ubenyttet siden 1862, kom endelig i gang foråret 1865, og 23. dec. 1866 kunne biskop Brammer genindvie kirken. De samlede udgifter beløb sig til ca. 20.000 rdl., og ifølge omtalen i *Horsens Avis* 24. dec. havde bygningsinspektør Walther og byens håndværkere under ledelse af konduktøren, arkitekt og ingeniør Jens Chr. Clausen, indlagt sig megen ære ved dette restaureringsarbejde.³¹⁵ Det erklærede formål med restaureringen var 'at lade det karakteristiske ved kirken fremtræde i sine oprindelige former'.³¹⁶ Sidstnævnte var dog en sandhed med modifikation, idet man gav den nye tårnportal (udskudt til foråret 1867) nygotiske former i lighed med det ombyggede pulpitur og det nye orgel (s. 5543, 5550).

Bortset fra den nævnte tårnportal (jfr. fig. 19) var Walthers restaurering i alt væsentligt koncentreret til kirkens indre (fig. 95). Udgangspunktet var trods de ovennævnte protester det reducerede projekt (B), som arkitekten havde viderebearbejdet. Eksponeringen af halvsojlerne på skibets arkadepiller med deres 'antikke, romanske kapitæler' var et væsentligt led i interiørets fornyelse.³¹⁷ 'For at tilvejebringe større ensartethed i stilen' opmuredes nye søjlepar i koret og østligst i skibet, ligesom det vestligste par af hensyn til regulariteten og det nye orgelpulpitur rykkedes en anelse mod vest – alle med nye kapitæler af cement (fig. 223–24). Den 'genfremdragne' korbue blev ligeledes udstyret med søjler, mens triumfvæggen prydedes med to cirkelmedaljoner i stedet for den oprindeligt påtænkte blændingsfrise (jfr. fig. 22).

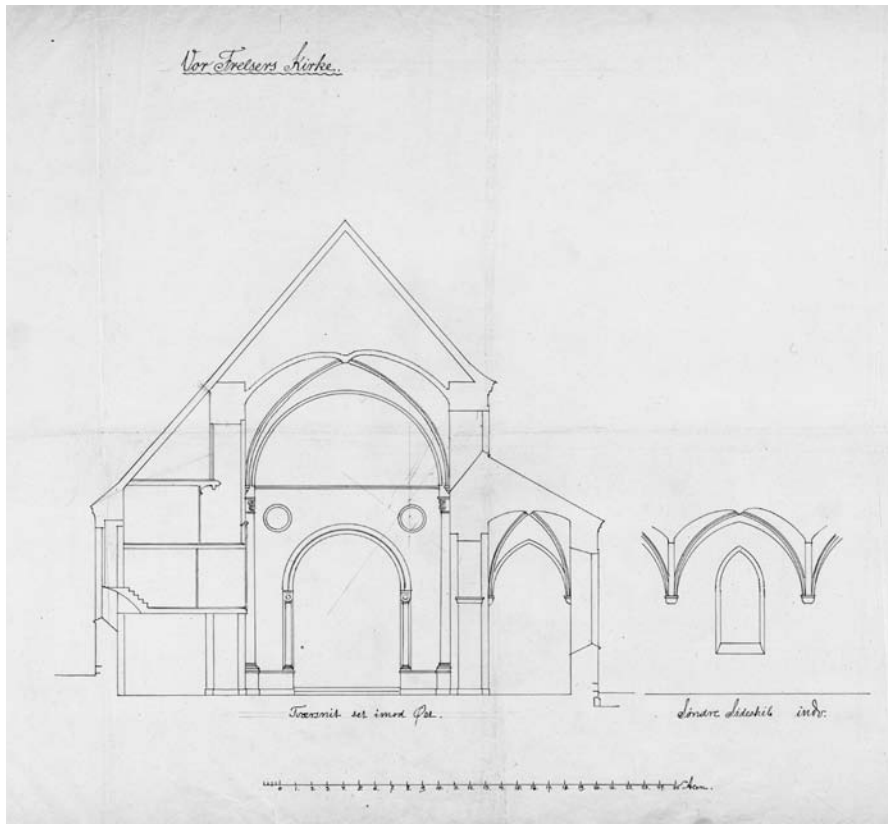

Fig. 76. Snit af skibet set mod øst efter V.Th. Walthers restaurering 1864-66. Opmåling ved Hector Estrup 1879. 1:300. – Cross-section of the nave towards the east, 1879, after the restoration by V.Th. Walther 1864-66.

Buerne under orgelpulpeturen og de bevarede forstuer, som ifølge *Horsens Avis* gav 'mere hygge', udførtes efter projektet. Under arbejdet viste det sig nødvendigt at ommure midtskibets gjordbuer, der ifølge Høyens notits 1863 var 'i så slet tilstand, at der er sat jernbånd under flere af dem'. Også et par af hvælvene måtte istandsættes, og til yderligere sikring opsattes hængesværke i såvel korets som skibets tagstol. De forfærdede gulve blev fornyet, et nyt varmeanlæg indlagt, og det hele afsluttedes med en bemaling af rummet i middelalderstil (s. 5480).

Efter kirkens indvielse i julen 1866 resterede som nævnt opførelsen af en nygotisk portal (jfr. fig. 19), der kunne harmonere med kirkens spidsbuede vinduer. 1869 blev blyet på højkirkens søndre side omlagt,³¹⁸ og 1872 blev en revne i tårnets indre udstøbt med cement.²⁷

H. B. STORCKS RESTAURERING 1879-81

Mens V.Th. Walthers restaurering i hovedsagen, bortset fra tårnportalen, var koncentreret til det indre, angik H. B. Storcks kirkens ydre – en opgave, han i øvrigt overtog fra Walther. Allerede ved synet 1873 fremhævedes det, at kirken trængte stærkt til en udvendig restaurering, især for tårnets og den søndre sides vedkommende. Herudover ønskede man af hensyn til ventilation og til præstens bekvemmelighed at anbringe en dør midt i apsiden. Det tilrådedes, at man optog forhandling med bygningsinspektøren.²⁷ Allerede 15. aug. s.å. fremlagde Walther på Kirkeinspektionens initiativ et forslag, der i syv punkter sammenfattede, hvorledes kirkens ydre efter hans mening burde restaureres: 1) Skalmuring af de mest forvanskede partier med sten af samme slags,

som det oprindelige murværk. 2) Eventuel udskiftning af de spidsbuede vinduer med rundbuede, hvis ruder indfattes af blysprosser. 3) Afrensning af vestfacaden og dens portal, hvis karakter kunne fremhæves ved at fjerne det indbyggede materialhus (jfr. s. 5383) og frilægge de jorrdækkede sokler. 4) Fjernelse af overflødige jernankre fra tårnet, mens de nødvendige ankre skjules i murtykkelsen bag skalmur. 5) Restaurering af korets sydmur – hvor der findes ‘en mærkelig frise og vægsøjler i rundbuestil’ – i lighed med vestfacaden. 6) Indsætning af en præstedør i korrundingen, som dog ikke ‘vil være nogen forskønnelse af dette parti’ og derfor holdes i en simpel, underordnet form. 7) Istandsættelse – om nødvendigt – af tagværkerne, tagdækningen og spiret sammen med de respektive mure. De tre af arkitekten udarbejdede tegninger, som ledsagede forslaget, kendes ikke. De samlede udgifter skønnes at blive ca. 9.790 rdl.³¹⁹

Forslaget blev imidlertid – bortset fra indsættelsen af en fladbuet præstedør i apsis (jfr. fig. 34) – foreløbig henlagt af økonomiske grunde;³²⁰ men 1878 vedtog man omsider blandt flere alternativer at følge professor Walthers forslag. Arbejdet, som skulle udbydes i licitation, tænkte af hensyn til økonomien fordelt over fire år, således som Synet havde foreslået. Overopsynet var Walthers ansvar, mens det daglige tilsyn skulle foretages af stadsingeniør Hansen, Horsens.³²¹ Imidlertid fik Walther nu betænkeligheder: Ministeriet rettede 18. juni henvendelse til bygningsinspektøren og forespurgte, om han ville påtage sig et ‘kyndigt, omhyggeligt og virksomt overopsyn’ med restaureringen. Walther afviste dette og henviste til, at han kun havde givet Kirkeinspektionen tilsagn om 1–2 rejser. Walther var desuden blevet betænkelig ved ændringen af vinduernes form. Kun hvis kirkens midler tillod det, og hvis forandringen omfattede alle vinduer, ville han anse det for ønskeligt. At bringe kirken tilbage til ‘rundbuestilen’ ville ikke alene kunne opnås ved vinduernes forandring, men ville medføre langt større og mere kostbare forandringer. På denne baggrund pålagde man Kirkeinspektionen at finde en anden arkitekt, som kunne føre overopsyn, idet Ministeriet dog tilbød sin bistand til at pege på en arkitekt i København.³²²

Den 24. dec. 1878 henvendte Ministeriet sig til arkitekten, H. B. Storck med en forespørgsel om, hvorvidt denne ville påtage sig restaureringen af kirkens ydre i overensstemmelse med Walthers forslag. 8. jan. 1879 indvilligede Storck heri under forudsætning af, at det daglige tilsyn blev overdraget en af ham godkendt »Conducteur«. Herefter godkendte Ministeriet 29. jan. en restaurering efter Walthers forslag, dog med den tilføjelse, at forandringen af vinduerne ikke kunne accepteres. De samlede udgifter ansloges til ca. 20.000 kr.²⁹

7. apr. 1879 udbød man murerarbejdet i offentlig licitation, og af de fem indkomne tilbud, valgte man det billigste fra murermester Krabbenhøft, Horsens, hvilket senere skulle vise sig at give anledning til kontroverser.³²³ I maj gik de forberedende arbejder omsider i gang under ledelse af konstruktøren, arkitekt Hector Estrup. Disse arbejder omfattede som noget helt nyt bl.a. en række *bygningsarkæologiske undersøgelser*, gennemført af Estrup, som dels iværksatte en række mindre udgravninger, dels registrerede sine iagttagelser i murværket – et materiale, som er fastholdt i en række skitser (fig. 33, 34, 36–39), der 1884 sammentegnedes i et sæt plancher (fig. 24–27). Estrups skitser, som ledsagede en omfattende korrespondance med Storck,³²⁴ er en vigtig kilde til kirkens bygningshistorie og giver samtidig et løbende indblik i problemerne på arbejdspladsen og i forhold til Kirkeinspektionen.

Storcks mål med disse undersøgelser, som også refereredes i dagspressen,³²⁵ var at nå frem til en sikrere viden om kirkens oprindelige udseende, og på den baggrund forelagde han juli 1879 Kirkeinspektionen en revision af Walthers projekt.³²⁶ Det vigtigste punkt heri var en fastholdelse af ønsket om at ændre vinduernes form fra spids- til rundbuet, et ønske, som nu kunne underbygges med påvisning af autentiske vinduesåbninger, dels på korets nordside, dels på vestgavlen. Endvidere foreslog han: 1) ændring af det kuppelformede apsis tag til kegleformet, 2) blytækkede kamme på korets og højkirkens gavle, 3) granitsokkel om hele kirken og 4) fire nye døre i hhv. vestportalen, indgangene ved klokkeboligen, under tårnet og i apsis. Forslaget, som Estrup

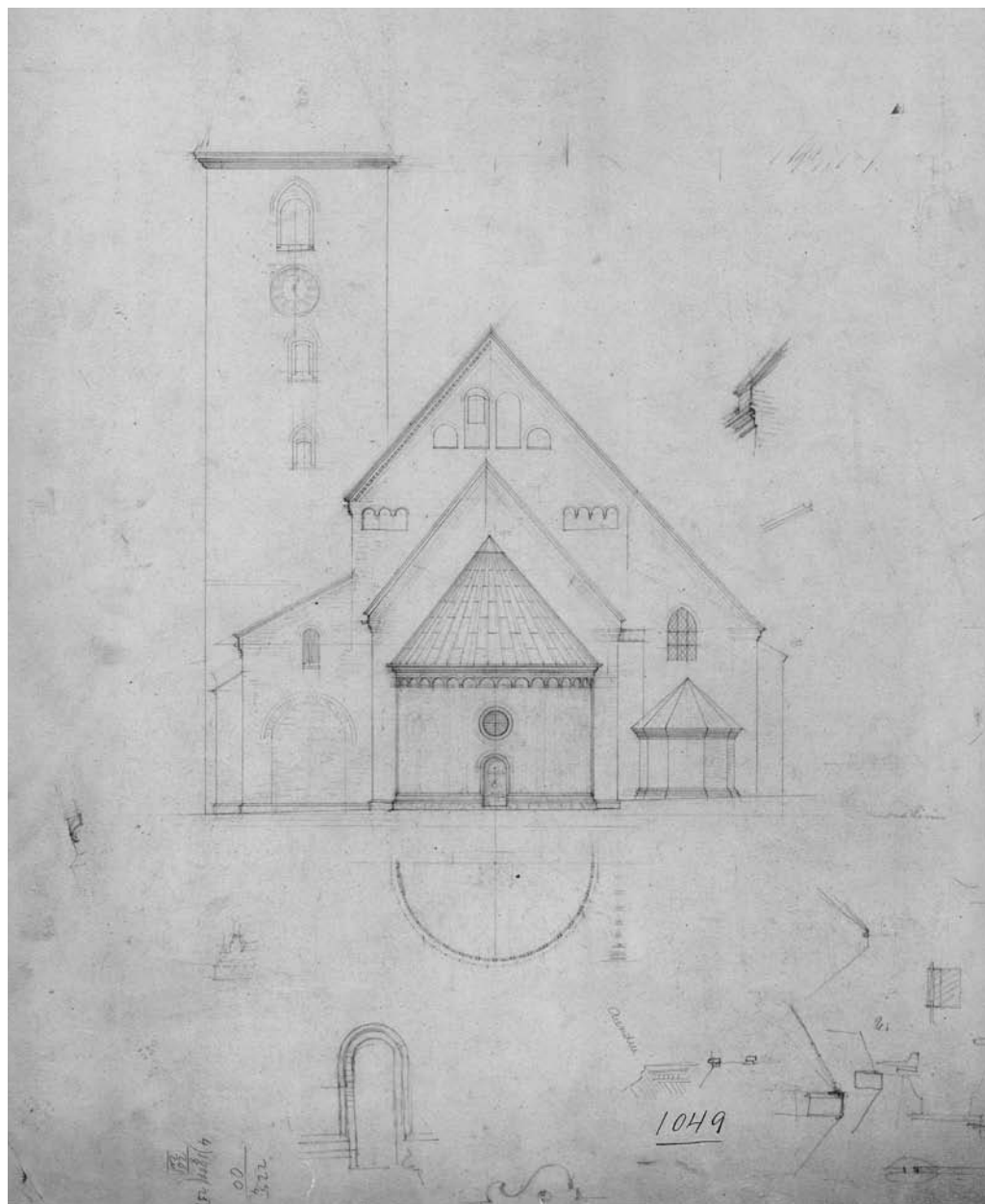

Fig. 77. Opstalt af kirkens østside med forslag til apsidens ændring (s. 5462), nye gesimser på skibets østgavl (s. 5465) og urskiver på de tidligere vægterganges plads (s. 5477). 1:300. Udkast ved H. B. Storck 1879. – *Elevation of the east side of the church with proposals for changes to the apse, new cornices on the east gable of the nave and clock dials on the site of the former watchman's galleries. Draft, 1879.*

præsenterede for Kirkeinspektionen 16. juli, ville medføre øgede udgifter og forventedes at stige til ca. 28.000 kr. I øvrigt undrede inspektionen sig over, at Storck ikke havde ændret tårnportalen, der karakteriseredes som et »W.....rsk Skræm-

mebillede«(!), hvortil Estrup erklærede, at professoren givetvis var enig med inspektionen i portalens med det øvrige lidet harmonerende ydre, men at en ny portal mindst ville koste 1000 kr.³²⁷

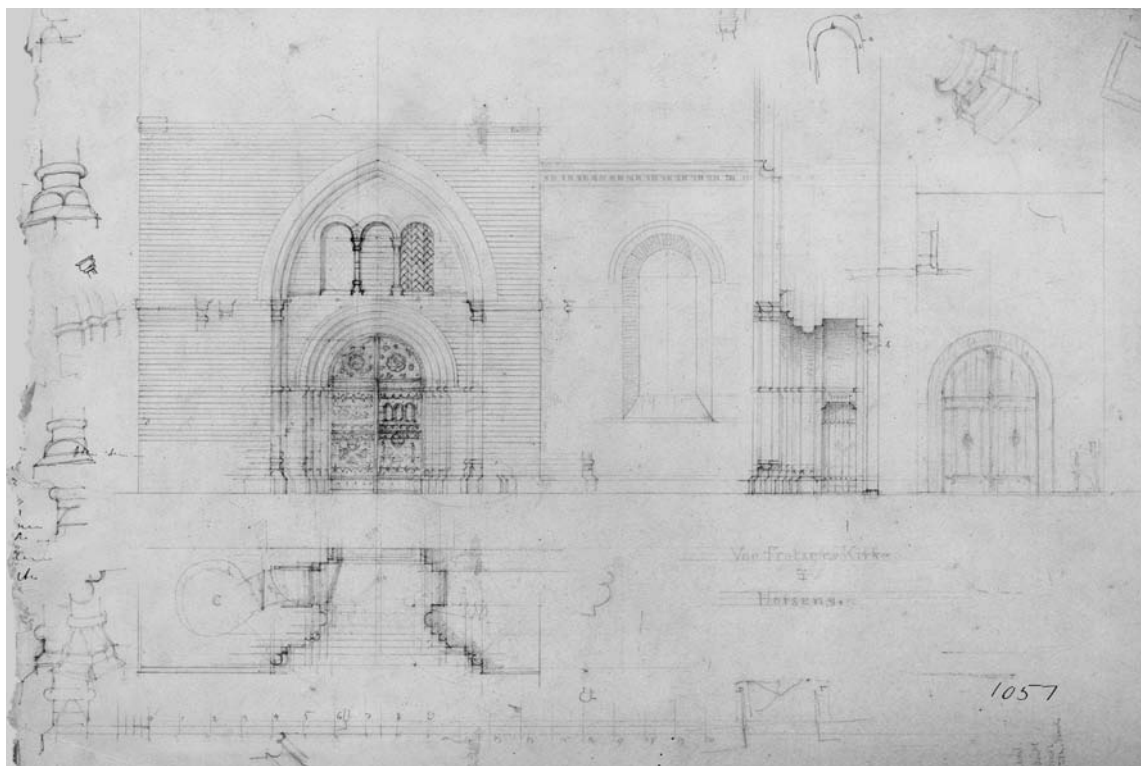

Fig. 78. Indgangsportalen mod Torvet (s. 5466). Udkast ved H. B. Storck 1880. – Entrance portal towards the square Torvet. Draft 1880.

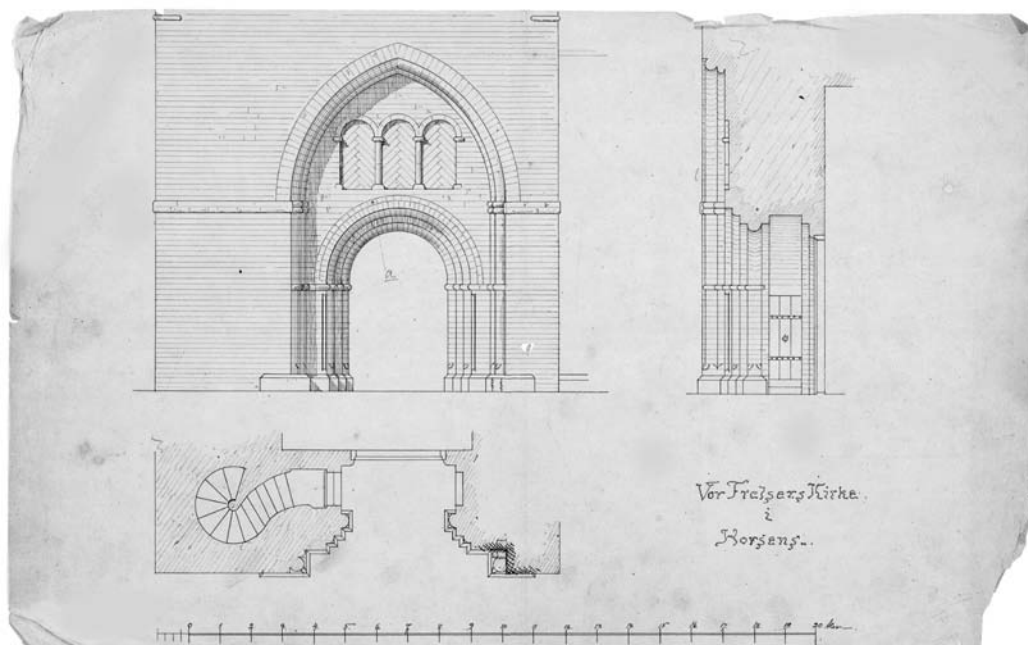

Fig. 79. Plan, opstalt og snit af hovedportal mod Torvet, tegnet af H. B. Storck 1880 (s. 5466). Udateret kalke ved Hector Estrup. 1:150. I Horsens Museum. – Plan, elevation and section of main portal towards the square Torvet, drawn by H. B. Storck 1880. Undated tracing by Hector Estrup.

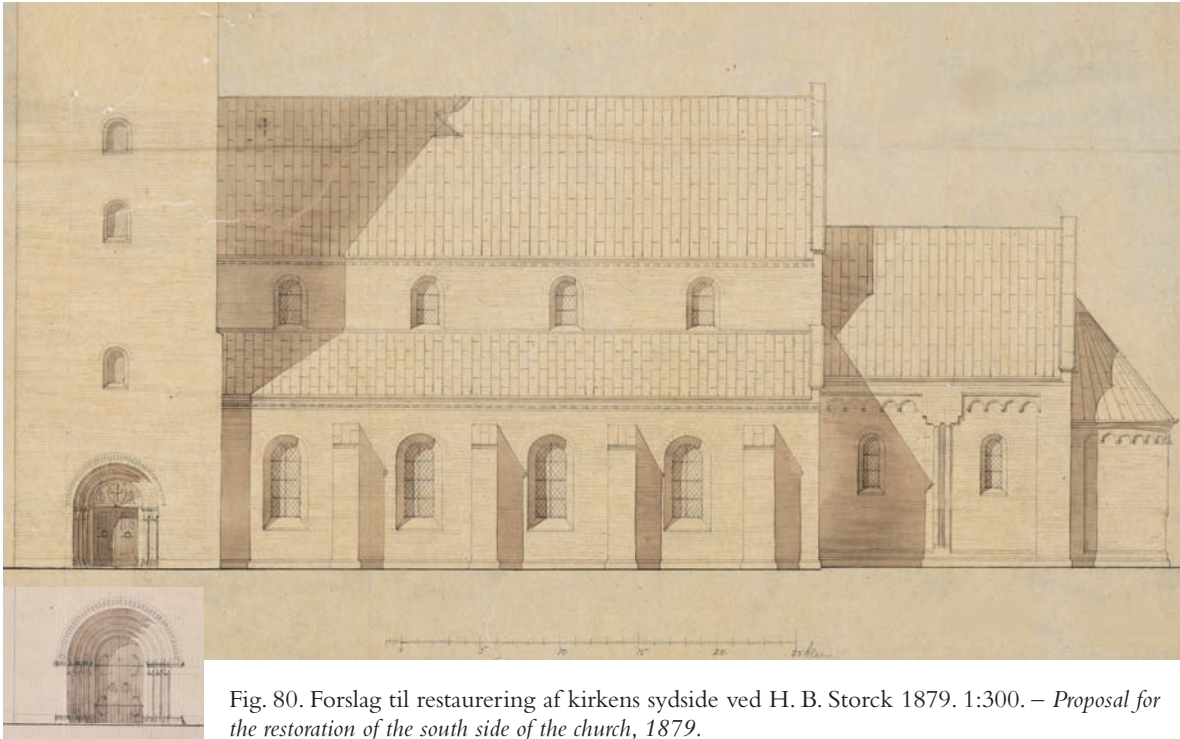

Fig. 80. Forslag til restaurering af kirkens sydside ved H. B. Storck 1879. 1:300. – *Proposal for the restoration of the south side of the church, 1879.*

Ministeriet kunne naturligvis ikke uden videre ændre sin beslutning om at bevare de spidsbuede vinduer og ønskede derfor en udtalelse fra Det Særlige Kirkesyn, som man tilsendte Storcks tegninger samt det øvrige eksisterende materiale. På Synets vegne svarede Herholdt og Worsaae (efter forudgående kontakt med Storck), at selvom man ikke anså spørgsmålet for at være af gennemgribende betydning, var man dog enig med Storck i, at de nuværende spidsbuede vinduer i deres 'forvanskede og mishandlede skikkelse' umuligt kunne bibeholdes. Når de alligevel skulle forandres, måtte det være rigtigst at holde sig til de givne rundbuede vinduer, snarere end at skabe helt nye spidsbuede vinduer 'i en forud vanskelig bestemmelig stil'.³²⁸ 18. aug. 1879 godkendte Ministeriet Storcks forslag.⁸⁸

Efter således at have fået grønt lys arbejdede Storck videre med restaureringsprojektet, hvis hovedtræk synes at fremgå af to tegninger (fig. 77, 80). En farvelagt kalke af kirkens facade mod Torvet viser således ikke blot en gennemførelse af 'rundbuestilen' i samtlige vinduer, men der er nu også foreslået en rundbuet søjleportal foran

tårndøren. Murene hviler på en profileret granit-sokkel, og gavlene afsluttes med glatte, blytækkede kamme. En anden, mere skitsemæssig tegning (fig. 77) viser et udkast til østpartiet med en ny apside.

Hovedetaperne i restaureringen kan følges gennem Estrups breve til Storck. I maj 1879 blev kirken indhegnet, og rejsning af stilladser påbegyndtes.³⁰⁸ De følgende måneder var Estrup hovedsagelig optaget af de bygningsarkæologiske undersøgelser, som Storck ønskede gennemført, førend han kunne færdiggøre sit restaureringsprojekt.³²⁹ Hvad byggeriet angår, koncentreredes indsatsen i begyndelsen til skalmuring og indlæggelse af ankre i tårnet, som voldte problemer pga. store revnedannelser og knuste sten (jfr. fig. 25, 68b).

Foråret 1880 kunne Estrup rapportere, at vestfacadens taggavl var færdigmuret, Kruuses skalmuring af højkirkens sydside borthugget, ligesom hans gesimser var fjernet og de nye glatte kamme på skib og kor snart færdigmuret. Efter en afbrydelse under pinsens gudstjeneste fortsatte arbejdet, og i løbet af sommeren blev man færdig med apsi-

den, indsættelse af nye vinduer, skalmuring af høj-kirkens sydside og muring af de nye gesimser.³³⁰

Hovedparten af midlerne til finansiering af Storcks nye indgangsportal tilvejebragtes ved et møde på rådstuen i slutningen af august.³³¹ Nedbrydningen af Walthers portal (jfr. fig. 19, 36) umiddelbart herefter afslørede imidlertid levn af det oprindelige arrangement af vestpartiets sydside med en stor spidsbuet blænding og en række andre spor (jfr. fig. 26). Storck tegnede derfor et nyt udkast (fig. 78), som Kirkeinspektionens formand, pastor Johannes Clausen, dog ønskede ændret med henvisning til 'skævheden', dvs. murblændingens asymmetriske plads. Et nyt udkast fra Storck tilfredsstillede imidlertid heller ikke dr. Clausen: Dets spidsgavl mindede for meget om Walthers portal. Han foretrak så alligevel det første udkast, såfremt tårnets nederste 'lydhul' kunne tilmures, og herved blev det.³³² 6. okt. takkede Estrup for tilsendelsen af tegningerne til portalen og meddelte, at han nu havde optegnet og afgivet bestilling på de 20(!) forskellige formsten, som skulle benyttes hertil. – 24. okt. kunne kirken atter tages i brug, om end arbejdet på den nye portal fortsattes indtil afslutningen januar 1881.

Sammenfatning. Storcks restaurering af kirkens ydre var tænkt som en virkeliggørelse af Walthers projekt, men gik videre end denne havde forestillet sig. For begge var det ideelle mål at føre kirken tilbage til sin oprindelige skikkelse som et monument i 'rundbuestilen' – et mål, som de økonomiske betingelser og senere tiders forvanskninger af oprindelige detaljer dog aldrig ville tillade at virkeliggøre fuldt og helt.

Storcks restaurering repræsenterer sammenlignet med Walthers en udvikling, hvor bygningsarkæologisk bevidsthed, parret med stadig større viden om de historiske forudsætninger – her først og fremmest vor hjemlige romanske arkitektur – påvirker det endelige resultat. Hvad det førstnævnte angår, vidner Estrups undersøgelser om en ny holdning, hvor fundet af den oprindelige sokkel inddrages i projektet. Det strengt arkæologiske får dog aldrig lov til at dominere en overordnet forestilling om harmoni og skønhed. Ud fra ønsket om at tilvejebringe en harmonisk

helhed har Storck således benyttet den profilerede granitsokkel, de rundbuede smigede vinduer og buefrisen – også der, hvor han savnede belæg for disse detaljers oprindelige tilstedeværelse, dvs. på sideskibene og korets apside.

Det er også karakteristisk, at han i sådanne tilfælde, hvor de oprindelige forhold ikke kendes, gerne benytter kompositioner, som enten er direkte lån fra anden samtidig romansk arkitektur eller frie parafraser over motiver herfra. Det førstnævnte forhold kan illustreres af gesimerne på skibet, som med deres karakteristiske vekslen mellem halvrunde og spidse led er hentet fra gesimser på vore tidlige teglstenskirker i Sorø og Ringsted.³³³ Den portal (jfr. fig. 80), som Storck først havde tegnet som afløser for Walthers stil-mæssigt upassende nygotiske indfatning af døren mod Torvet (jfr. fig. 19) er i lighed med det heller ikke virkeliggjorte cirkelvindue i apsidens tegnet i romansk stil. Den portal, som udførtes efter opdagelsen af den store niche sammesteds, er derimod en pastiche over Ribe Domkirkes vestportal, som få år tidligere var publiceret i Jacob Helms' store monografi.³³⁴ Det er i denne sammenhæng interessant, at også Estrup syslede med udkast til portalen og i denne forbindelse tænkte på Ringsted Kirkes portal eller eksempler i F. Adellers store værk om den romanske teglstensarkitektur i Nordtyskland.³³⁵

Det var ifølge *Horsens Avis* Storcks ambition, at kirken i det væsentlige ville blive ført tilbage til sin oprindelige stil, og at den således med tiden ville komme til at præsentere sig som en kirkebygning fra den romanske stilperiode.³³⁶ Dette mål blev opnået, hvis man hermed forstår en ydre dragt af romansk karakter, men både Estrups undersøgelser forud for restaureringen og de fund, som Viggo Norn senere skulle gøre, viser, at han ikke fik genskabt det historiske monument i dets hovedtræk.

HECTOR ESTRUPS OG VIGGO NORNS RESTAURERINGEN I TIDEN 1880–1950

H. B. Storcks konduktør, Hector Estrup, etablerede sig efter restaureringen som arkitekt i Horsens, hvis private og offentlige byggeri han prægede frem til sin død 1904. Han virkede atter

som konduktør for Storck ved Klosterkirkens restaurering i 1880'erne og tegnede den katolske S. Josephs Kirke (1896–97).

Til Vor Frelses Kirke udførte han bl.a. tegninger til en ændring af pulpituret i nordre sideskib (s. 5545) og ændring af den såkaldte rytterstol (s. 5536) i nordre sideskibs apside, hvis gulv 1887 fandtes ødelagt af svamp. Den nødvendige reparation gav anledning til, at man omdannede det lille kammer, der hidtil havde været benyttet som materialrum for mindre rekvisitter, til et Tven-teværelse ved barnedåb. Det eksisterende skillerum, som adskilte kammeret fra kirken, blev flyttet en alen ud for at skabe mere plads, og et nyt vindue, svarende til det eksisterende, blev indhugget.³³⁷

Allerede 1885 konstateredes behov for en reparation af pilastrene og trægesimsen på spirets lanterne, men først 1890 blev stolperne i lanternen samt alt træværket herover fornyet og udskiftet; samtidig fik stolperne ny blyklædning ligesom kobberdækket på spiret herover, jfr. vindfløj (s. 5477).²⁷

Ved synet 1885 klagedes over skæmmende fugtpletter på vægge og hvælv, som ønskedes afhjulpet ved afhugning og efterfølgende genetablering af pudslaget. En mindre radikal, partiel behandling i 1894 viste sig imidlertid ineffektiv, hvorfor en foreslået asfaltbehandling gennemførtes 1897 med efterfølgende genetablering af den eksisterende bemaling – alt i henhold til overslag ved murermester Qvist.³³⁸

Året efter Estrups død etablerede den unge arkitekt Viggo Norn sin tegnestue i Horsens, hvor han virkede resten af livet, fra 1921 som kgl. bygningsinspektør. Allerede 1908–09 forestod han i sin egenskab af Estrups efterfølger en restaurering af Vor Frelses Kirke, som dog hovedsagelig omfattede en ændring af alterpartiet (s. 5495) foruden en hvidtning af kirkens indre.³²

Tårnets forstærkning 1924–25. Allerede under Storcks restaurering af kirkens ydre 1879–80 var der påvist alvorlige revnedannelser i tårnet, navnlig koncentreret ved det sydvestre hjørne (jfr. fig. 68b) – en svækkelse af murværket, som forsøgtes modvirket ved indlæggelse af en række muranker. Ikke desto mindre konstateredes allerede ved

synet 1882, at der på ny var gennemgående revner ved sydvesthjørnet, hvorfor man havde indstillet ringning med den store klokke.²⁷ I det svar, som Storck på ministeriets anmodning afgav året efter, tilskrives miséren, at bevægelser, opstået ved svingning med klokkerne under ringningen, havde forplantet sig til murværkets svage punkter og genåbnet revnerne. Denne form for klokkeringing var blevet frarådet, men rådet ikke fulgt.³³⁹ Herefter ophørte brugen af den store klokke (s. 5561) i en længere årrække, indtil man 1923 fremsatte ønske om atter at kunne tage den i brug ved hjælp af elektrisk ringning. Hvad angik tårnets revner, anmodede kirkebestyrelsen samtidig Viggo Norn om at foretage en grundig undersøgelse af tårnet.²⁷

Viggo Norns erklæring af 24. maj 1924 mundede ud i en anbefaling af, at man forstærkede fundamentet på syd- og vestsiden ved en betonstøbning både på yder- og indersiden. Endvidere, at spindeltrappen i sydvesthjørnet lukkedes med beton, indlagt jern og forankringer af skalmuren indtil skibets murkrone i 13 meters højde. Blokeringen af tårntrappens nedre del ville nødvendigvis gøre en ny adgangsvej til tårnet via orgelpulpituret, der var lukket mod tårnets 2. stokværk af en helstens svær tilmuring i den oprindelige arkadeåbning på dette sted; arkadens dybe blænding mod tårnet måtte endelig forstærkes med en to sten tyk mur.³⁴⁰

Stabiliseringen af tårnet (jfr. fig. 68a), der var afsluttet ved synet 26. maj 1925, omfattede foruden de i ovennævnte erklæring anførte arbejder tillige en forstærkning og ommuring af lukkemurene i arkaderne mellem tårnrummet og hhv. midtskib og søndre sideskib; sidstnævnte indgreb medførte eliminering af skabsnichen, som i stedet reableredes i nordre forstue. Udmuringen af spindeltrappens nedre del nødvendiggjorde som nævnt en ændring af adgangen til tårnet. I stedet for at benytte orgelpulpituret etableredes i tårnrummet et lavt indskudsloft med synlige bjælker i nord-sydlig retning. Adgangen til loftet, hvis østre del er udskilt til diverse opbevaringsformål, sker via en spindeltrappe af træ i sydvesthjørnet; fra magasinrummet fører en ligeløbstrappe videre til bjælkeloftet fra 1767 (s. 5450).

HOVEDRESTAURERINGEN 1935–36

Konkrete planer for en nyrestaurering af kirken præsenteredes 2. maj 1935 i en skrivelse fra kirkenes arkitekt, Viggo Norn, til menighedsrådet.³⁴¹ Forslagets hovedpunkter var en genopførelse af hvælv i nordre sideskib efter nedtagning af pulpiturene smst. Endvidere ønskedes bræddegulvet erstattet af Ølandsfliser, ligesom varmeanlægget foresloges ændret. Navnlig hvælvene ville efter arkitektens mening indebære et væsentligt skridt i retning af en genskabelse af det oprindelige monument. De samlede udgifter skønnedes at ville beløbe sig til 31.960 kr. – et beløb, der efter inkludering af hvidtning hævedes til 39.000 kr.³⁴²

Menighedsrådet ansøgte herefter 1. juni Kirkeministeriet om støtte til projektet og gav bl.a. følgende begrundelse: 'Den skønne gamle kirkebygning fra ca. 1250 har ved pulpiturenes indbygning og ved den 1864–66 foretagne glatpudsning mistet sit oprindelige præg, som dog i høj grad vil tilnærmes, hvis nordre skib genopføres. Som en af vore ældste købstadskirker...tør den vel betragtes som et nationalt monument, og som sådan håbe på, når ønsket om at bibringe den noget af dens gamle skønhed er levende, at opnå ministeriel understøttelse til restaurering'. Restaureringsarbejdets betydning for den af arbejdsløshed hårdt ramte by, understregedes også.³⁴³ Efterfølgende anbefaledes forslaget af provstiudvalget for Voer og Nim Hrdr. samt af Stiftsovrigheden.³⁴⁴

Restaureringen påbegyndtes omsider maj 1935 efter den godkendte plan; men efter nedtagningen af pulpiturene og fjernelsen af vægpudsen i nordre sideskib fremkom en række uventede rester af kirkens oprindelige detaljer, først og fremmest triforieåbningerne til sideskibenes loftsrums. Supplerende undersøgelse af skibets sydmur bekræftede også eksistensen af triforier her. Det besluttedes på denne baggrund at fjerne vægpudsen i hele kirken og arbejde for en fuldstændig restaurering – en plan, som skønnedes at ville øge de samlede udgifter til 110.000 kr.³⁴⁵ I begyndelsen af december 1935 ansøgte menighedsrådet derfor Ministeriet om en øget statsbevilling. Begrundelsen var 'fundet af talrige, fint murede enkeltheder i romansk stil, specielt en række meget

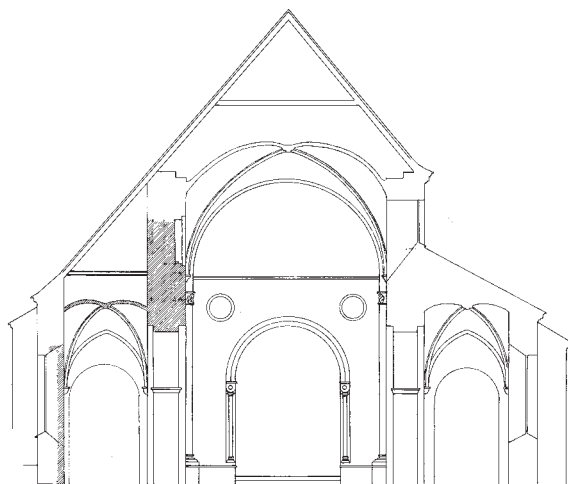

Fig. 81. Tværsnit i skibet mod øst. 1:300. Restaureringsprojekt med blyantsskitser af de under arbejdet fremkomne triforier. Viggo Norn 1935. I Horsens Museum. – Cross-section of the nave towards the east. Restoration project, 1935, with pencil sketches of the triforia that emerged during the work.

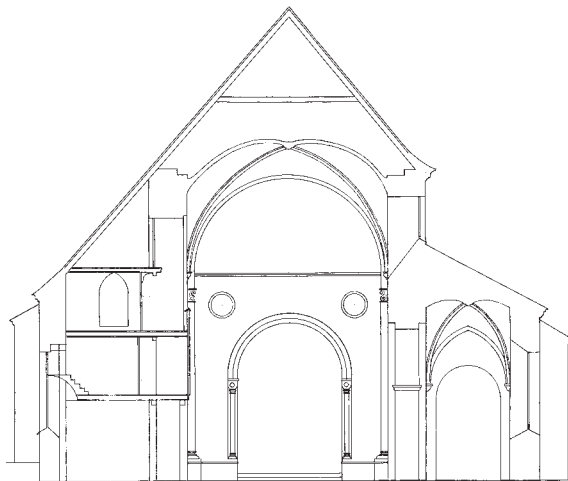

Fig. 82. Tværsnit i skibet mod øst. 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn 1935 forud for restaureringen. I Horsens Museum. – Cross-section of the nave towards the east, 1935, before the restoration.

ejendommelige triforier, der minder om byggemåden i domkirkerne fra den ældre middelalder. Hvis fundene kunne fremdrages, ville det være muligt at gengive kirkerummet dets romanske skikkelse og derved genskabe en særpræget og overordentlig interessant købstadskirke fra Val-

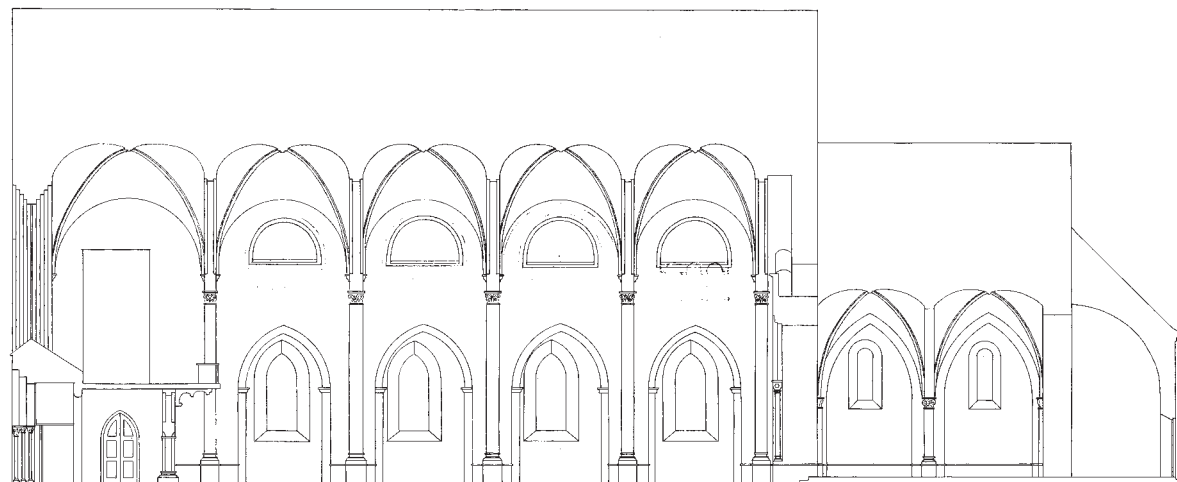

Fig. 83. Længdesnit mod nord. 1:300. Restaureringsprojekt med blyantsskitser af de under arbejdet fremkomne triforier. Tegnet af Viggo Norn 1935. I Horsens Museum. – Longitudinal section towards the north. Restoration project, 1935, with pencil sketches of the triforia that emerged during the work.

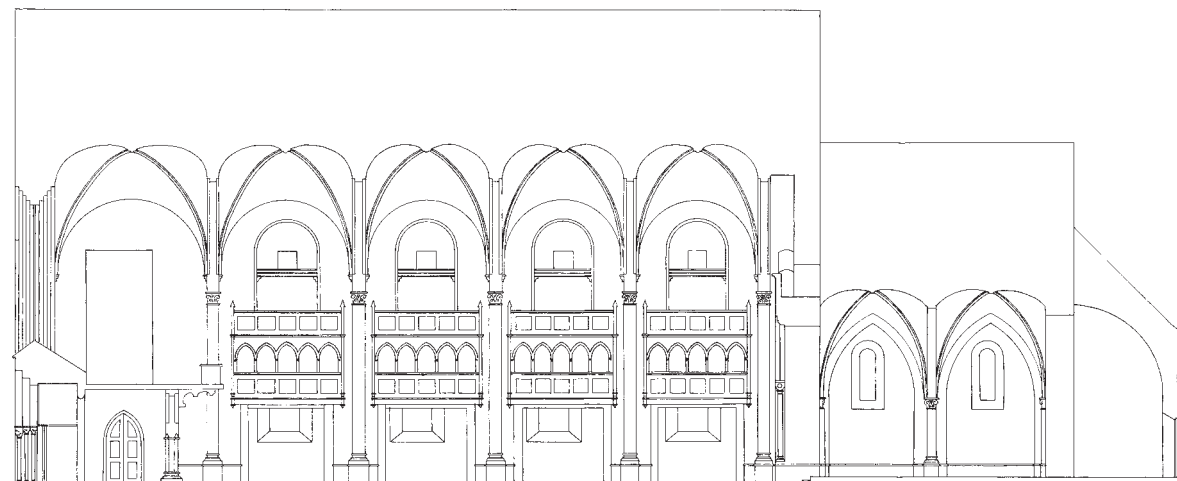

Fig. 84. Længdesnit mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn 1935 forud for restaureringen. I Horsens Museum. – Longitudinal section towards the north, 1935, before the restoration.

demar Sejrs og hans sønners tid, ca. 1250.³⁴³ Planen mødte stor velvilje, bl.a. støttedes den varmt af Nationalmuseets direktør, M. Mackeprang, og i foråret 1936 gennemførtes hovedparten af restaureringen, hvorefter kirken kunne genindvies 24. maj 1936.²⁷ Endnu udestod dog en række min-

dre arbejder, som navnlig var ønskelige af hensyn til bygningens ensartede fremtoning (kobbertækning på kor og apsis samt katedralglas i nordre sidekabs vinduer). 11. sept. ansøgte menighedsrådet derfor bl.a. om et lån i stiftsmidlerne til dækning af en overskridelse på 8.000 kr. af en samlet udgiftspost på 120.000 kr.³⁴⁶

Kirkens nuværende interiør prægedes afgørende af Viggo Norns restaurering, som indebar fjernelse af vægpuds og en række tildigtede halv-søjler i koret og ved korbuen, hidrørende fra Wal-

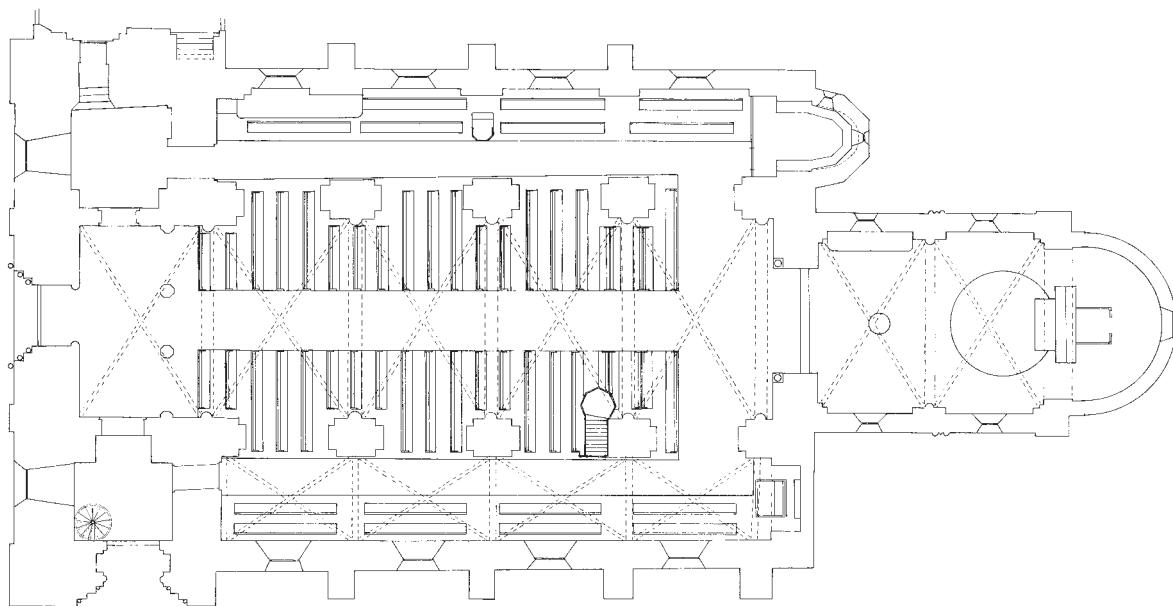

Fig. 85. Grundplan. 1:300. Målt og tegnet af Viggo Norn 1935 forud for restaureringen. I Horsens Museum. – *Ground plan, 1935, before the restoration.*

thers restaurering 1864–66. Derimod bibeholdtes fem af de cementkapitæler over arkadepillernes trekvartsøjler, som var udført ved samme lejlighed. Hovedindtrykket er således blevet et mørkestemt rum, behersket af afrensede murflader, hvor oprindelige og ældre munkesten veksler med skalmurede partier af moderne munkesten fra restaureringen. Kun hvælvkapperne og arkadebuerne pudsede undersider bryder de mørkerøde flader.

De væsentligste strukturelle fornyelser er genskabelsen af midtskibets triforier, hvælvene i nordre sideskib og arkadebuerne mellem dette og midtskibet. Hertil kommer en række detaljer, såsom arkadepillernes sokler og kragbånd, korbuens stik mv., – enkeltheder, som fornyedes på baggrund af sikre spor. Endvidere fremdroges to prydnicher på korets vestvæg, en alterniche på triumfvæggens nordre halvdel samt kragbåndene under de tøndehvælvede fag foran sideskibenes apsider og desuden de indre åbninger af to sekundære vinduer smst. Endelig blev korets og skibets gulve belagt med Ølandsfliser, ligesom der opsattes radiatorer i nyetablerede nicher under sideskibenes vinduer, alt i henhold til restaureringsforslaget fra 1935.

For kirkens ydre fremtoning betød genskabelsen af triforierne som nævnt, at sydsidens højkirkevinduer måtte bortfalde og skibets tagflade ændres til det oprindelige, udelte forløb, som var bevaret frem til hovedrestaureringen 1794–97 (s. 5456) og fortsat var bibeholdt i nord. Af hensyn til torvefacadens ensartethed blev der nu oplagt kobber på det nye tag, ligesom blyklædningen af kor, apsis og tårnspirets lanterne udskiftedes med samme materiale.

TIDEN 1950–2004

Oktober 1947 indsendte menighedsrådet forslag til Kirkeministeriet om udførelse af et nyt alter (s. 5495) samt indretning af et *præsteværelse* eller *sakristi*. Sidstnævnte havde længe været et savn, idet man havde måttet klare sig med en præstestol samt en skabsindretning på bagsiden af alteret. Hvis et nyt alter blev godkendt efter planen, måtte der findes en anden løsning, og den bedste ville utvivlsomt være en krypt bag alteret.³⁴⁷ Tegningerne hertil, udført af kirkens arkitekt Viggo Norn, er dateret marts 1949 (fig. 86) og viser en trappe, som fra alterets bagside fører ned til præ-

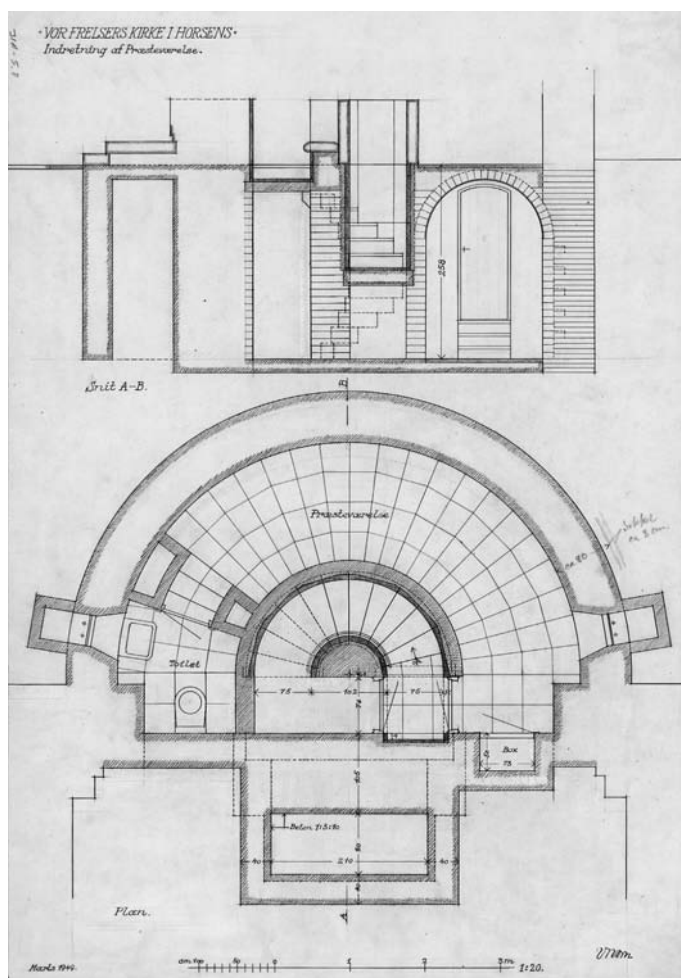

Fig. 86. Plan og snit af præsteværelse. 1:100. Tegnet af Viggo Norn 1949. I Horsens Museum. – *Plan and cross-section of sacristy.*

steværelset med tilhørende garderobe og toilet. Både trappe og præsteværelse har en halvcirkelformet plan, tilpasset apsidens rundning. Det åbne trappeløb skærmes mod øst af en halvcirkulær skrankemur af norsk marmor, svarende til alterbordet og trappetrinnene. Omkostningerne til præsteværelset, som færdiggjordes samtidig med alteret 1950, skønnes at beløbe sig til 46.000 kr.

I forbindelse med opstillingen 1976-77 af det nuværende orgel og et dertil hørende pulpitur blev gennemført en række ændringer i midtskibets vestre fag, hvor man nedbrød portalens vindfang fra 1935-36 og blændede arkadeåbningen i nord på nær en dør til organistens kontor.

Sidstnævnte moderniseredes ved samme lejlighed, og loftsadskillelsen mellem dette og nordre forstue fornyedes.

Sognegårdens opførelse 1989 gav anledning til en istandsættelse af den del af kirkens nordmur, som hidtil havde været dækket af klokkerboligens tag (jfr. fig. 24). Her fjernedes blændingen af det oprindelige vindues ydre del, ligesom trappen til organistens kontor fornyedes, alt efter forslag ved kirkens arkitekt Erik Lerbech-Sørensen.

Efter stormskade 10. jan. 1991, hvorved en del af spirets løgkuppel blev revet af, er kobberbeklædningen fornyet og vindfløjen med dens kugle belagt med nyt bladguld. Arbejdet udførtes i tidsrummet april 1991 til februar 1992.²⁷

GULVE

Gulvene i kor og skib blev ved hovedrestaurationen 1935–36 dækket med kvadratiske Ølandsfliser, mens der i stolestaderne ligger ferniseret bræddegulv. Forstuerne i vestpartiets sideskibe har derimod gulve af kantstillede tegl, hhv. gule og gråsorte, lagt i kvadratiske, diagonaltstillede felter. Formentlig hidrører denne belægning fra Walthers restaurering 1864–66.

†*Gulve.* Ved restaureringen 1935–36 påvistes levn af ældre gulvlag ved en af skibets piller. Her lå det oprindelige gulv 55 cm under overkanten af pillens granitsokkel. Et yngre lag, 18 cm under det nuværende, lå 35 cm under soklens overkant.³⁴⁸

De eftermiddelalderlige gulve har formentlig været en blanding af træ- og stengulve, idet træ har været benyttet til lemmene over de mange begravelser og muligvis også i stolestaderne, mens en række andre arealer utvivlsomt har været belagt med mursten, teglfliser og gravsten. Således blev der 1732 under pulpituret lagt et gulv af 600 enkelte mursten, købt hos apoteker Schmidt,²¹ og ved hovedrestaurationen 1935–36 bemærkedes, at der for hvert tredje skifte i apsidens murværk var indskudt gamle, kvadratiske *gulflyfliser* af rød tegl, som målte 17×17×7 cm.

Omdannelsen til hovedkirke 1794–97, som indebar forbud mod fremtidige begravelser i kirken, gav også anledning til en generel fornyelse af gulvene. Oprindeligt var det kun meningen, at de skulle være repareret med mursten, men i stedet blev de belagt med fyrrebrædder, 'vel bekosteligere, men bedre og gavnligere for sundheden', som det hedder i synsforretningen 1797.²⁹⁷

1834 klagede man over gulvene i nordre sideskib, som i flere år havde været brøstfældige og nu var så »aldeles forfalden, og formedelst Underlagets Forraadnelse saa indsjunket, at Stolene stode ganske skjæve«.⁹⁶ 1838 gav snedkermester Hans Nielsen tilbud på at lægge nye gulve i 'midttergangen, de to smalle gange, altergulvet og dåben',²⁸¹ og 1840 udførte Hans Nielsen fornyelsen efter at have vundet licitationen på arbejdet 6. juni samme år.³⁰⁷ 1862 ønskedes atter fornyelse af gulvene i nordre stolerække, tværgangen foran

koret og i selve koret. Året efter konstateredes, at råd og svamp i gulvene var mere omfattende end antaget, hovedsagelig fordi ventilationen af krypterne var sat ud af funktion.²⁷ Ved Walthers hovedrestauration 1864–66 må gulvene være blevet istandsat, om end dette ikke udtrykkeligt specificeres.

DØRE

Kirken har i dag fire døre, af hvilke kun vestportalen, som længe har været ude af brug, er middelalderlig. Herudover er der i vestpartiet, dvs. søndre og nordre våbenhus, to yngre sidedøre, og endelig er der 1873 indsat en præstedør i apsidens.

Vestportalen er en seksøjlet romansk granitportal, som formentlig delvis stammer fra en ældre kirke (s. 5400). Ved opstillingen i teglstenskirken 1225–50 fremtrådte dens tredelte stik rundbuet, men dette synes ændret til den nuværende spidsbuede form ved en større ombygning af vestfacaden efter kirkens brand o. 1450 (s. 5442). Hvor længe den er benyttet som indgang vides ikke, men formentlig er den allerede tidligt i den eftermiddelalderlige periode gået ud af daglig brug, og i 1800'erne var der i selve åbningen indrettet et materialhus (s. 5383), indtil portalen 1879–81 restaureredes og genåbnedes; dog uden at blive benyttet som indgang (jfr. fig. 12).

Den nuværende *hovedindgang i vestpartiets sydside under tårnet* er en portal, udformet som led i Storcks hovedrestauration 1879–81 (s. 5466, fig. 78). Indgangen i dette fag synes først etableret som led i Kruuses og Hiernøes restaurering 1794–97, da man opsatte en sandstensportal i flugt med tårnets murflade (jfr. fig. 74). Herved forsvandt den spidsbuede niche med dens oprindelige dobbeltvindue, som endnu ses på kirkeprospektet i bunden af Knud Rasmussen Brandts fornemme sølvfad fra o. 1765 (fig. 71). Som led i restaureringen 1864–66 fjernede Walther den nyklassicistiske portal til fordel for en nygotisk (jfr. fig. 19). Først ved den uventede genopdagelse af nichen 1880 (jfr. fig. 26) ændrede Storck sit oprindelige projekt (jfr. fig. 80) til fordel for den nuværende portalniche (fig. 79).

Norrdøren i vestpartiet, som nu giver adgang til sognegården, synes først etableret 1743 som en intern forbindelse mellem kirken og et *†*kalkhus ved klokkerboligens sydside (s. 5383). Sidstnævnte genopførtes 1754 efter brand samme år; dog flyttedes kalkhuset ved samme lejlighed til østenden af kirkens nordside. Døren, som istandsattes 1794–97,²⁹⁷ kom herefter muligvis til at fungere som klokkerens private indgang, indtil man 1832 etablerede en gang mellem kirken og graverboligen, hvortil der var adgang såvel fra Kippervig som fra gårdrummet nord for kirken (s. 5383). Murermester Høstmark udførte en ny indgangsdør med stentrappe til det lavereliggende kirkerum, muligvis den nuværende rundbuede åbning.³⁰⁷ Senest fra dette tidspunkt har døren været i brug som sekundær indgang via gårdrummet og 'sidedøren i Pustervig', der 1846 forsynedes med et rendestensbræt.³⁴⁹ Det er uvist, hvor længe den åbne passage mellem kirken og klokkerboligen eksisterede, men senest ved Walthers restaurering 1864–66 må passagen være blevet overdækket og klokkerboligens tag ført videre til kirkens nordside, hvorved døren til kirken og til en trappeopgang til pulpiturene og orglet øst herfor, blev indvendige døre (jfr. fig. 24, 85).

Præstedøren i apsiden indsattes 1873 'såvel for ventilationens skyld som af hensyn til sognepræstens bekvemmelighed'.²⁷ Tegningerne (fig. 157) udførtes af kirkens arkitekt V. Th. Walther, ifølge hvem døren 'ikke vil være nogen forskønnelse af dette parti og derfor (er) holdt i en simpel form og underordnet dens omgivelser'.²⁹ Den fladbuede åbning med såvel yder- som inderdør vakte ikke ubetinget tilfredshed hos Stiftsøvrigheden, som udtrykte skuffelse over, at Kirkeinspektionen ikke havde indhentet en kunsthistorikers mening om, hvorvidt det var forsvarligt at bygge døren.⁸⁸

Ved Storcks nyromanske omdannelse og udvendige skalmuring af apsiden 1879–81 måtte døren af stilmæssige hensyn ændres til en rundbuet dør i det ydre (jfr. fig. 77). Og ved Viggo Norns restaurering af kirkens indre 1935–36, da rummets vægge skulle fremtræde i blank mur, måtte apsidsens væg skalmures med munkesten, og den fladbuede inderdør fjernedes nu til fordel for en smiget åbning, hvis rundbuede stik står

pudset i stil med kirkens oprindelige åbninger.

†Døre. Foruden den bevarede vestportal har teglstenskirken oprindelig haft to døre i sideskibenes 4. fag (s. 5417). Levn af disse døre er påvist ved Storcks og Norns restaureringer, og endnu ses dele af norddørens spids- eller rundbuede ydre stik, som antagelig fornyedes ved skalmuringen 1879–81 (fig. 43).

Den *søndre sidedør* kan være blevet lukket o. 1350, da den på grund af *†*rådhusets opførelse ud for kirkens sydvestre hjørne blev ubekvem og erstattedes af en dør i 3. fag med tilhørende *†*våbenhus (s. 5446). Hvad enten den forblev i brug eller midlertidigt tilmuredes, kom den atter i brug efter våbenhusets nedrivning o. 1550, og endnu o. 1765 (jfr. fig. 71) gengives den som kirkens eneste dør mod Torvet. Den ovennævnte dør i sydsidens 3. fag blev også påvist ved Storcks restaurering 1879–81 (jfr. fig. 24, 36).

Spor efter den *nordre sidedør* blev også påvist ved såvel Storcks restaurering 1879–81 som ved Norns 1935–36 (s. 5417). Den omtales 1715 som 'den dør til klokmesterens gårdsrum',¹⁸ og 1735 kaldtes den for 'den liden kirkedør'. I forbindelse med kirkens reparation 1741–42 blev døren tilmuret.¹⁸⁵

VINDUER

Samtlige vinduer, med undtagelse af midtskibets vestvindue, stammer fra Storcks restaurering 1879–81, hvor ældre *†*støbejernsvinduer fra 1851 udskiftedes med blyindfattede ruder i smedjernsrammer. Disse er indsat i rundbuede, smigede åbninger. Korets vinduer, to til hver side, er rekonstruktioner af de oprindelige; lysningsmålene, der af Storck var gjort lidt for store, blev efterfølgende korrigeret af Viggo Norn.³⁵⁰ I sideskibene indsattes et vindue i hvert af de fire østlige fag; de store smigede rundbuede lysåbninger erstattede ældre, sekundært indsatte vinduer. De to vestligste sideskibsfag fik hver et tilsvarende vindue mod vest, også her som erstatning for ældre åbninger.

†Vinduer. En række spor af oprindelige vinduer i sideskibene nær apsiderne og i vestpartiets nord- og sydside er omtalt s. 5417 og 5418. Hvad

angår de senere i middelalderen indsatte vinduer tiltrækker et $\dagger$ vindue, som Høyen registrerede 1830 i søndre sideskibs 4. fag, tilsyneladende omtrent midt i faget (jfr. fig. 14) sig særlig opmærksomhed.³⁵¹ Det er angivet som smiget med let tilspidset bue og kunne således efter formen at dømme stamme fra en ændring senere i 1200'erne.³⁵² Spørgsmålet er imidlertid, om der ikke snarere er tale om en rekonstruktion end egentlig registrering fra Høyens side. Den spidse form af vinduet, der hidtil er blevet betragtet som oprindelig,³⁵³ må i hvert fald vække undren, da samtlige vinduer fra kirkens opførelse, af hvilke der er afdækket rester, er rundbuede. Hertil kommer, at der i samme fag er påvist rester af et højtsiddende vindue, som er rundbuet og falset i lighed med rester af et dobbeltvindue i det søndre tårns 2. stokværk (s. 5418, jfr. fig. 26). Vinduet er ydermere forskudt mod vest af hensyn til et dørsted, som i nærværende beskrivelse opfattes som den oprindelige dør til søndre sideskib (s. 5417).

Korets sydside og begge sideskibe har på et tidspunkt fået nye, større vinduesåbninger af fladbuet form, hvilket kan være sket allerede som led i genopbygningen efter brandkatastrofen o. 1450. Stikkene efter disse åbninger er bevaret synlige på korets sydside over de nuværende rekonstruerede åbninger. Af disse stik, som formentlig er delvis genskabte ved Storcks restaurering 1879–81, har det vestlige et prydskitte af løbere (jfr. fig. 44). I søndre sideskibs fire fag er der også konstateret spor af fladbuede åbninger (jfr. fig. 36), af hvilke vinduet i 3. fag i hvert fald må være yngre end nedrivningen af våbenhuset her o. 1550. Tilsvarende åbninger fandtes i de tre første fag i nord (jfr. fig. 87), hvor rester påvistes såvel 1879–81 som 1935–36. Disse målte i ydersiden ca. 150 cm i bredden og afsluttedes foroven af fladbuestik; indadtil var bredden ca. 200 cm, og her var åbningerne ført op til underkanten af skjoldbuerne.³⁵⁴

Ombygningen 1794–97 medførte en ændring af vinduesforholdene. I forbindelse med sænkningen af søndre sideskibs tagflade indsattes fire fladbuede $\dagger$ vinduer i den herved blottede højkirke-mur. Ved indsættelsen af disse vinduer udnyttede man den midterste del af stikket over triforieåbningerne som overdækning (jfr. fig. 14);

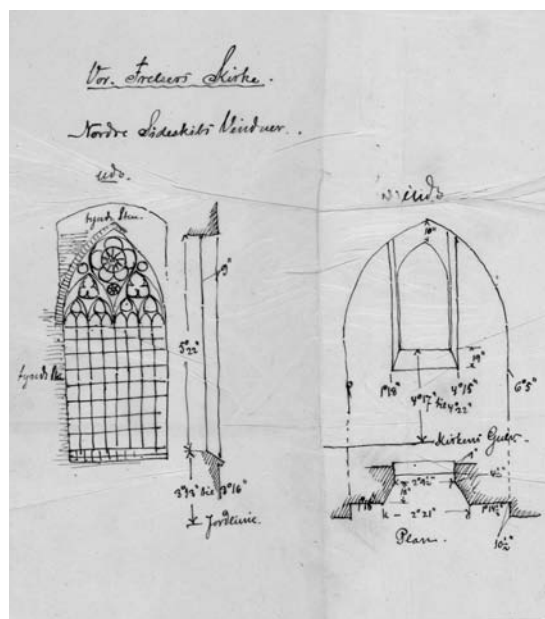

Fig. 87. Vinduer i nordre sideskib (s. 5474). Skitse ved Hector Estrup, sendt til H. B. Storck 1. juli 1879. – Windows in north side aisle. Sketch July 1879.

udvendig har buetoppen formentlig ligget højere.³⁵⁵ Ombygningen har formentlig tillige medført en egalisering af en række ældre åbninger.

En ombygning af midtskibets vestvindue har fundet sted før 1830 (jfr. fig. 15); det udstyredes da med en midtstillet, kraftig lodpost, der bar to spidsbueslag og kronedes af en cirkelåbning.

En generel udskiftning af kirkens vinduer blev udbudt i licitation 1850–51 (s. 5458).²⁸¹ Udbudsmaterialet nævner 20 støbejernsvinduer, hvilket må inkludere en udskiftning af vinduerne i vestgavlen, som imidlertid tilsyneladende ikke effektueredes. De 17 $\dagger$ vinduer var fordelt med to i den 1794 opførte apsis, to i korets sydside, fire i hvert sideskib, fire i sydsidens højkirkemur og endelig et enkelt, højtplaceret i nordre sideskibs østgavl (jfr. fig. 35). Alle var spidsbuede åbninger, muret af små, gule teglsten som ramme om støbejernsstel med gotiserende mønstre i toppen (fig. 19, 87).³⁵⁶

Ved Storcks restaurering 1879–81 udskiftedes højkirkens lysåbninger, jfr. kirkens nuværende vinduer. Disse $\dagger$ vinduer fremtræder tilmurede siden retablering 1935–36 af kirkens oprindelige

tagprofil mod syd. Mod kirkens indre er de helt fjernet ved rekonstruktionen af triforieåbningerne, mens de mod sideskibets loftsrum endnu er synlige, men tilmurede bindigt med facademuren.

TAGVÆRKER

Tagværkerne over kor og skib er nyere, antagelig fra hovedrestaurationen 1794-97, og hovedsagelig af fyr. Korets stol har to lag hanebånd, mens midtskibets 24 fag, som er nummereret med romertal fra øst mod vest og er træfornaglet, kun har ét lag hanebånd, men til gengæld et sæt skråbånd; enkelte spærsko og -stivere er af eg. Apsidens tagværk fornyedes ved ombygningen under Storcks restaurering 1879-81, mens søndre sideskibs spær stammer fra Viggo Norns restaurering 1935-36, da todelingen af tagets søndre tagflade ændredes. En forstærkning af korets og midtskibets tagværk med bindbjælker og konger over jordbuerne samt skråbånd af jern mellem bindbjælker og murkroner stammer fra 1879-81.³⁵⁷

TAGBEKLÆDNING

Apsiden samt sydsiden af koret og skibet står kobbertækket siden hovedrestaurationen 1935-36, mens tagfladerne mod nord dækkes af røde vingetegl; endelig er taget på den polygonale apside ved østenden af nordre sideskib blyklædt.

†*Tagbeklædning.* Af synet 1697 på den da meget forfaldne kirke fremgår, at kirken var tegltækket. Allerede 1707 oplagde murermester Niels Rasmussen imidlertid 28 skippd. bly på taget, hvis konstruktion samtidig ændredes af tømremester Thomas. 1712 fulgte tårnets t̄sadeltag og kviste, hvor Niels Rasmussen med sine to sønner, Thor og Jens oplagde ca. 21 skippd. bly. Muligvis var blyet på tårntaget en gave, idet man samtidig angav afdøde Jens Michaelsens navn med 35 fortinnede søm.

Muligvis går den karakteristiske todeling af tagbeklædningen med et 'finere' materiale på sydsiden mod Torvet tilbage til dette tidspunkt, selvom blybeklædningen iflg. det anførte materialeforbrug næppe har dækket både kor og skib i

første omgang. Formentlig skete dette ved den hovedreparation, omfattende bl.a. en 'omtækning af kirken', som murermester Hans Madsen af Åle fik kontrakt på i 1717. Ifølge denne indkøbtes ca. 15 skippd. bly til supplerings af det gamle bly, som efter omstøbning vejede ca. 77 skippd. mod ca. 82 før omstøbningen.¹³ 1734 reparerede murermesteren atter blytaget, og 1736 fik mureren, Niels Krabbe, betaling for at tække begge kirker med tagsten,²¹ som for Vor Frelsers vedkomende er specificeret som 'Flensborgtagsten'.²⁸¹ 1740 blev kirken atter underkastet en reparation af tagene, og hertil kunne borgmester Møller skænke 133 rdl. og 2 mk. fra en anonym giver, 'en velment kristen, der ej har villet være sit navn bekendt'.⁸³ På Hans Heinrich Eegbergs Horsensprospekt fra 1746 (fig. 1) er kirken således vist med blytage på alle sydvendte tagflader.

Todelingen af tagbeklædningen dokumenteres atter 1790, da kirkens stentag blev forbedret med nye lægter og sten på den nordre side, mens blytaget på den søndre side blev eftersat og forbedret.³⁵⁸ Det kan dog ikke helt udelukkes, at sydsidens blytag først *efter* hovedrestaurationen 1794-97 kom til at omfatte både kor og skib, idet entreprenørerne i deres overslag fra 1793 kun regnede med, at den nye, delte tagflade på skibets sydside skulle tækkes med bly, korets sydside og den genopførte apside derimod ikke. Dette var baggrunden for, at bygmester Anders Kruuse i sit forslag til Stiftsøvrigheden 12. juli 1794 forslø, at også disse afsnit samt hele nordsiden forsynedes med bly, for »...dette vilde unægtelig bidrage meget til Kirkens Ziir og sande Nytté om benævnte Chores Søndre Siide og den liden Udbygning, den nordre Side af Kirken, og et stykke af Søndre som ligger bagved Taarnet saa og Choerets nordre Siide sees ikke formedelst forestaaende og tilstødende Bygninger, blev belagt med blyee...«.²⁹⁷

Tagsten blev dog bibeholdt mod nord, mens hele sydsiden mod Torvet fik blybelægning. Sådan stod kirken 1862 og ligeledes efter Storcks restaurering 1879-81.²⁷ Først med Viggo Norns hovedrestauration 1935-36 blev sydsidens metal tage ændret til den nuværende kobbertækning, vel ud fra et ønske om at bringe disse tage i harmoni med spiret.

FARVEHOLDNING

Kirkens ydre fremtræder i dag med røde teglstensmure, iblandet mindre partier af granitkvadre. Hovedparten af murværket, navnlig mod syd, præges af moderne munkesten, indsat som skalmur ved de to seneste hovedrestaurationer 1879–81 og 1935–36. I det indre domineres indtrykket siden Viggo Norns hovedrestauration ligeledes helt af den dunkle, mørkerøde teglsten, som alene kontrasteres af hvidtede pudslader på undersiden af buerne samt hvælvkapperne.

†*Ydre farveholdning.* Den tidligst kendte omtale af udvendig murbehandling stammer fra istandsættelsen 1697, da brøstfældigt murværk blev repareret med mursten og »med kalck Vdvittet«, ligesom vinduesindfatningerne også blev hvidtet, såvel ude som inde.¹³ Det kan ikke udelukkes, at der på dette tidspunkt var tale om en hvidkalkning – et forhold, som bestyrkes af Hans Heinrich Eegbergs Horsens-prospekt fra 1746 (jfr. fig. 1), der viser kirken med lyse murflader og en markering af tårnets hjørner som røde pilastre. Sidstnævnte detalje er netop angivet på Riemanns projekttegning (fig. 70) og forudsætter en kontrast til lyskalkede murflader. Et andet udtryk for en mere broget farveholdning på daværende tidspunkt fremgår af en regning, som Anna, enke efter Niels maler, indsendte 1757.²⁸⁵ Maleren havde penge til gode for arbejde på kirketårnet, hvis gesimser over glamhullerne og lanternen var anstrøget to gange med grå oliefarve og herefter med 'grå og hvid marmor forfærdiget'. Lanternens piller og fyldinger blev marmorert med hvid og rød farve, mens postamenter og kapitæler smst. fik tre lag gul farve; endelig blev rammestykkerne malet i perlefarve.

Muligvis opretholdt man denne farveholdning helt til hovedrestaurationen 1794–97, da murene fik en 'finish' med rød farve og hvidt optrukket fugenet, bortset fra portalen og dens nærmeste omgivelser, som maledes med sandstensfarve.

1836 fornyedes denne ydre dragt,³⁵⁹ som bl.a. tjente til at skjule de mange murreparationer og flikkerier med mursten af vekslende farve og format – en praksis, som kendes fra flertallet af vore

ældre kirker.³⁶⁰ I vort tilfælde dokumenteres dette af Alexander Nays prospekt fra 1850'erne (fig. 74), som også viser, hvorledes udvalgte detaljer såsom indfatningerne af portal og vinduer samt blændingsbundene blev holdt i lyse kontrastfarver.

Først med Storcks restaurering 1879–81 afløstes denne udvendige bemaling af en 'materiale-rigtigere' afrensning af gamle sten og skalmuring med nye, hvor dette fandtes nødvendigt.

†*Indre farveholdning.* Det skønnes ved hovedrestaurationen 1935–36, at de indvendige murflader oprindelig havde stået røde med pudslag på buernes undersider. Allerede i middelalderen er murene blevet hvidtede, bl.a. som baggrund for kalkmalerier, og sådan stod kirkerummet indtil man ved Walthers restaurering 1864–66 overtrak væggene med et tykt lag cementpuds. Den indvendige hvidtning måtte ofte fornyes, således 1697, da Niels murermeister hvidtede væggene, hvor det »af vand og draab eller anden fugtighed var forfulnet Grønt(!)«. ¹³ Også i det eftermiddelalderlige kirkerum blev væggene og hvælvfladerne dog oftest smykket med kalkmalerier og ornamentale dekorationer (jfr. †kalkmalerier).

VARME OG LYS

Kirken har nu fjernvarme med radiatorer, der ved hovedrestaurationen 1935–36 opstilledes langs væggene, for sideskibenes vedkommende i samtidigt etablerede nicher under vinduerne. Varmeledningen føres ind i kirken fra et kedelrum under den 1989 opførte sognegård.

†*Opvarmning.* Kirken blev tidligst forsynet med varme anlæg, da der i forbindelse med V. Th. Walthers hovedrestauration 1864–66 formedelst 2000 rdl. blev indlagt en varmeledning »til stor Behagelighed for Kirkegængerne«. ³⁶¹ Anlæggets kedel, som installeredes i en tilbygning ved kirkens nordside, måtte 1887 udskiftes med en ny, et arbejde, som udførtes af kaptajn A. B. Reck. ³⁶² 1925 blev ovnen atter udskiftet med en ny, leveret af Møller og Jochumsen, Horsens.²⁷

Efter istandsættelsen 1908 installeredes *elektrisk belysning* i midtskibet, mens nordre sideskib med

pulpiturerne og søndre sideskib først fik elektricitet hhv. 1929 og 1932.²⁷

†*Belysning*. 1872 installeredes *gasbelysning* i sideskibene og under orglet, mens lysekronerne i midtskibet måtte vente til 1874.³⁶³

†VÆGTERGANGE

Kirketårnet er sikkert tidligt blevet benyttet som observationsplads i forbindelse med varsling af ildebrande. Denne funktion nævnes dog først udtrykkeligt i forbindelse med argumentationen for at gøre Vor Frelzers Kirke til byens hovedkirke (s. 5357). Det er muligvis i forbindelse med den efterfølgende restaurering 1794-97, at man tog skridt til at indrette tårnets næstøverste stokværk, umiddelbart under klokkestokværket, til en vagtstue med udvendige jernbalkoner mod alle fire verdenshjørner, således som tårnet ses gengivet på en række ældre prospekter (jfr. fig. 9, 74). Vagtstuen og vægtergangene nævnes 1820, da snedker Hans Nielsen fik betaling for at istandsætte sidstnævnte.³⁰⁷ 1826 samtykkede biskoppen og Stiftsøvrigheden i, at tårnet 'stadig benyttes som vagttårn imod, at det aflukke, som tårnvægteren opholder sig i, som de fire vægtergange, der skal være indrettet og hidtil vedligeholdet af byen, fremdeles vedligeholdes af samme'.³⁰³ 1849 opsattes en ny vægtergang, mens to af de gamle blev repareret, hvorefter alle blev malet sorte.¹⁰² Vægtergangene og vagtstuen forsvandt ved Storcks restaurering 1879-81, da nye urskiver indsattes i samme stokværk.

Fig. 88. Vindfløj nr. 1 (s. 5477). 1:20. Målt og tegnet af Hector Estrup. I Horsens Museum. – *Weather vane* no. 1.

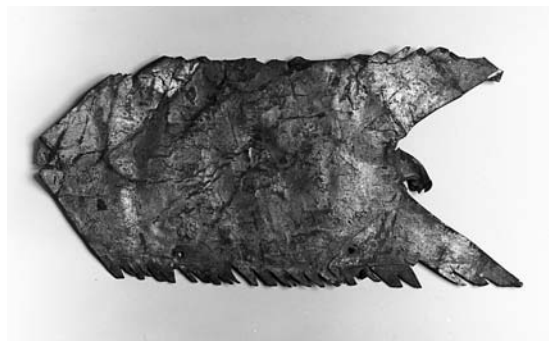

Fig. 89. *Vindfløj (s. 5477). I Horsens Museum. – **Weather vane*.

VINDFLØJE

1) 1737 (fig. 88). Tårnspiret krones af en samtidig vejrhane af kobber (jfr. fig. 70), som senest er belagt med bladguld 1991-92 i forbindelse med fornyelsen af spirets kobbertækning.²⁷ Regnskaberne fortæller om jævnlige fornyelser af guldets på såvel selve hanen som drejekuglen, således ved tårnets og spirets reparation 1767, da Henrich Møller anstrøg kuglen til spiret tre gange med gul oliefarve og herefter lagde ægte dukatguld på den.²³⁰ Ved en kraftig storm 19. febr. 1809 blæste kuglen og vejrhane ned, men det fremgår ikke, hvorvidt de heraf følgende beskadigelser nødvendiggjorde en fuldstændig fornyelse som led i den efterfølgende reparation af spiret (s. 5456). Ved en lignende hovedreparation af spiret 1890 blev kuglen og vejrhane repareret og nyforgylt. I kuglen fandtes ved denne lejlighed indlagte mønter og en kobberplade med diverse navne, hvorfor man besluttede, at navnene på Stiftsøvrighedens og Kirkeinspektionens medlemmer skulle indgraveres på en ny kobberplade, der også indlagdes i kuglen.³⁶⁴

2) 1794. På skibets østre gavlspids er opsat en kobberfløj, i hvis fane årstallet »1794« læses med perforerede tal. Fløjen må være kommet til i forbindelse med hovedrestaureringen 1794-97 som afløser for en ældre smst.

*Eftermiddelalderlig kobberfløj (fig. 89), 27×13 cm, med takkede sider, som delvis er forsvundet på den ene side; huller til fastgørelse af jernramme og rester af forgyldning. I Horsens Museum (inv.nr.

3025). Måske identisk med fløjen på skibets østgavl, opsat 1770, jfr. †fløj nr. 3(?), (jfr. ndf.).

†*Vindfløje*. 1–2) 1703. Spidserne af tårnets middelalderlige taggavle kronedes både mod øst og vest af vindfløje, der tidligst omtales 1703, da murer Niels Rasmussen nedtog, reparerede og genopsatte den østre fløj, mens han opsatte en ny på vestgavlen i stedet for den gamle, som var forsvundet.¹³ 1713 fik kobbersmeden betaling for at 'gøre en kobberfløj af hans eget kobber, som blev sat på tårnet'.¹³ 3) 1770 opsattes en ny fløj på skibets østre gavlskids. Kobbersmed Jørgen Lindvig fik betaling herfor, Christen Madsen Lind leverede en messingknap til stangens øvre afslutning, og maler Thomas Bang forgyldte den overalt på begge sider med ægte guld, mens messingknappen, kobberkuglen og stangen blev anstrøget med grønt.³⁶⁵

Fig. 90. Fragment af eftermiddelalderligt †kalkmaleri på nordre vange af nordre sideskibs apsisbue (s. 5478). Foto 1935. I Horsens Museum. – *Fragment of post-medieval †mural on the north jamb of the apse arch of the north side aisle.*

†KALKMALERIER

Middelalderlige †kalkmalerier. Under afbankning af gamle pudslag på vægge og hvælv i forbindelse med hovedrestaureringen 1864–66 konstateredes flere levn af middelalderlige kalkmalerier.³⁶⁶ Kun et større sammenhængende fragment på nordvæggen i korets vestfag fik lov at stå fremme nogle år, indtil det forsvandt ved genåbningen af fagets oprindelige vindue under restaureringen 1879–1881.

1) O. 1450. Fragment af Korsfæstelsen (fig. 91) med den korsfæstede, tornekrone Kristus, flankeret dels af hovedsmanden (th.), dels af en bødde, Longinus, med lansen og den glorieprydede Maria med en ledsagende kvinde samt i baggrunden Jerusalem (tv.); hovedsmanden peger på et nu udslidt skriftbånd.³⁶⁷ Ifølge den kalke, som blev taget af maleriet umiddelbart inden dets fjernelse, var der benyttet rødbrune, grønne, grå og sorte farver.

Maleriet, der må have været led i en omfattende nyudsmykning af kirkerummet efter brandkatastrofen (s. 5441), synes udført af en kompetent mester, hvis forbilleder i lighed med en række andre danske kalkmalerier skal søges i den internationale, såkaldte 'skønne stil' fra tiden o. 1400.³⁶⁸ Navnlig udformningen af hovedsmanden med jødehatten, brokadesdragten med metalbæltet og nyredolken er i så henseende karakteristisk.

De svage rester af en Korsbæringsscene, som afdækkedes i søndre sideskib, kan have været en del af samme udsmykning, men hverken den nærmere lokalisering endsige fragmentets karakter er oplyst.

2) Middelalder(?). Den nordlige af prydnicherne i korets vestvæg sås ved genåbningen 1935 at være pudset med rester af kalkmalet dekoration.³⁶⁹

Eftermiddelalderlige †kalkmalerier. 1) 1500'erne(?). Ved fjernelsen af cementpudsen 1935–36 afdækkedes på nordre vange af nordre sideskibs †apsisbue fragmenter af et våbenskjolds øvre del med hjelmlov og -vinger (fig. 90). Selve skjoldmærket, som har refereret til ejeren af det gravkapel, der var indrettet i apsisen (s. 5576, 5584), lod sig desværre ikke identificere.

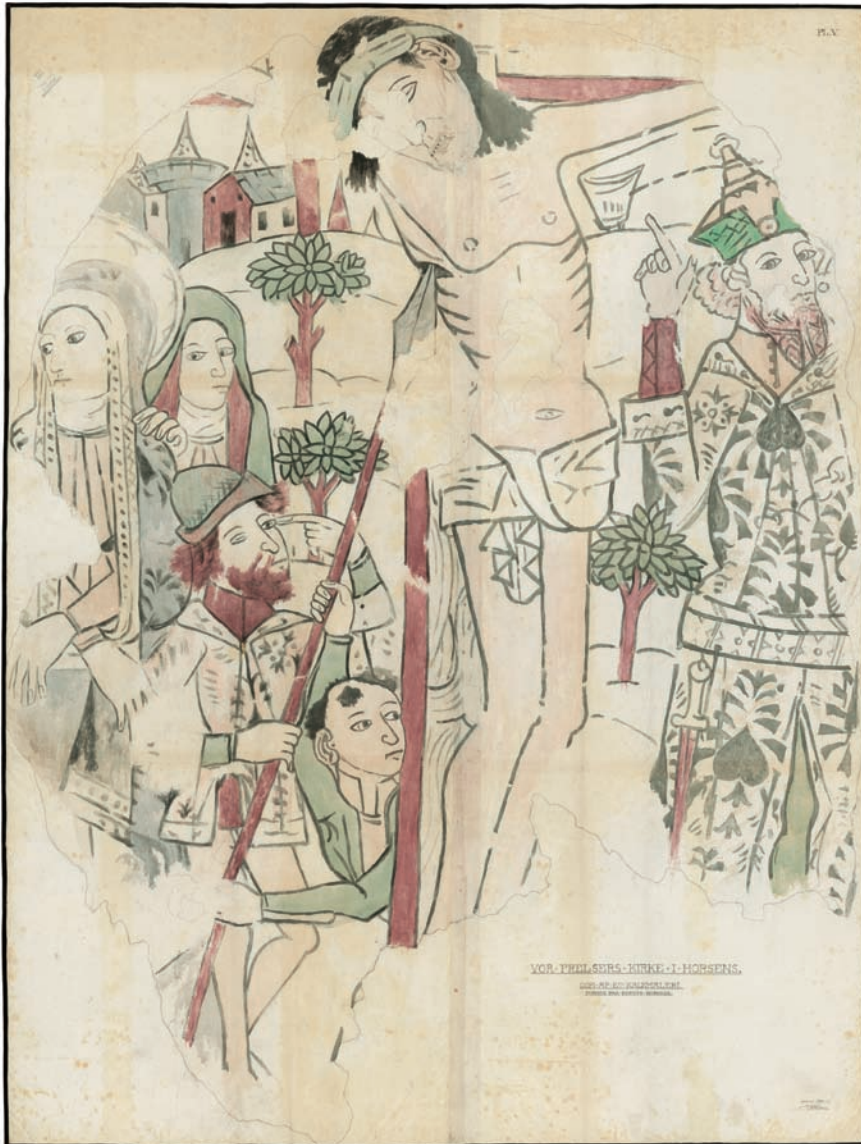

Fig. 91. Korsfæstelsen. Fragment af †kalkmaleri o. 1450 på korets nordvæg i vestre fag (s. 5478). Kalke ved Hector Estrup 1880. – *The Crucifixion. Fragment of †mural, c. 1450, on the north wall of the chancel in the west bay. Tracing, 1880.*

2) 1717, i forbindelse med kirkens istandsættelse, fik maler Henrich Schults betaling for at 'male og staffere hans kgl. majestæts navn i cifre og årstal på hvælvingen'.³⁷⁰ Regnskabet oplyser dog ikke, hvor maleren opsatte det kongelige monogram og årstallet, som formentlig var Frederik IV's og 1699, tidspunktet for monarkens regeringstiltrædelse. Denne tradition er f. eks. veldokumenteret i Odense bys kirker.³⁷¹

3) 1740–42, i forbindelse med kirkens istandsættelse, udførte Søren maler på triumfvæggen et 'gardin', som indramning af et †korbuekrufiks med tilhørende engle (s. 5510), der samtidig ny-stafferedes.³⁷²

4) 1767 udførte Horsens-maleren Henrich Møller som led i kirkens istandsættelse, et 'gardin' i rød, brun, gul og grå limfarve over alteret – et sted, som var 'meget besværligt at komme til, jeg

måtte leje en karl til hjælp, som sammen med mine folk kunne holde og flytte stilladset'.³⁷³ Gardinet har antagelig været beslægtet med endnu bevarede eksempler i bl.a. Nørup (Vejle Amt, Tørrild Hrd.), som Møller malede 1759 i forbindelse med staffering af altertavlen. – Møller fik endvidere betaling for hvælvkappernes 43 nye stjerner samt 4, som han anstrøg med gul oliefarve og siden forgyldte med metalguld, hvorover to gange guldfærg (jfr. s. 5451).

5) 1866. Den nyromanske udsmykning af kirkens vægge og hvælv, hvormed V.Th. Walther afsluttede kirkens istandsættelse, er fastholdt i et ældre interiørfotografi (fig. 95). Det fremgår heraf og af en samtidig avisomtale af restaureringen,³⁷⁴ at halvsøjlerne var fremhævet med hvidtning på baggrund af de svagt tonede vægflader; selve kapitælerne var grå med forgyldte forsiringer, som endnu til dels er bevarede. Hvælvkapperne var

malet lyseblå med hvide stjerner, mens gjordbuer og ribber havde en mørkere ornamentik, kantet af arabesker. Korbuens stik og underside var ligeledes fremhævet med ornamental bemaling, og i bunden af triumfbuens to cirkulære blændinger sås malet et latinsk kors, indrammet af korslagte palmegrene og bibelcitater(?) i versalskrift. Udsmykningen tildækkedes ved Viggo Norns istandsættelse 1908–09, da kirkens vægge og hvælv hvidtedes (jfr. fig. 149). Alle spor fjernes 1935–36.

6) O. 1950 udarbejde maleren Elob Risebye en skitse til et apsismaleri med motivet De dødes opstandelse på Dommedag, hvortil en model opbevares i Skissernas Museum (Arkiv för dekorativ konst) i Lund.³⁷⁵ Billedet viser en skare af engle, som løfter sig op mod lyset med et brus af vinger ind mod Kristusfiguren på alteret (s.d.).³⁷⁶ Jfr. for ældre projekter s. 5496 og fig. 102b.

Fig. 92. Indre set mod øst. Henrik Wichmann fot. 2002. – *View of interior towards the east.*

INVENTAR

NOTER s. 5619

Oversigt. Inventarets historie bærer i høj grad præg af kirkens skiftende status gennem tiderne, snart som aneks eller vikarkirke og snart som hovedkirke for bysognet. Dette forhold medførte, at den mht. de vigtigste mindre 'ornamenter' (altersølv og tekstiler) i lange perioder måtte dele beholdning med en anden kirke

(for reformationen antagelig med $\dagger$ Vor Frue Kirke, efter 1532 med Klosterkirken). Tilsvarende nærede byens kirkestyrelse ingen betænkeligheder ved lejlighedsvis at overflytte selv større inventarstykker fra den ene til den anden kirke. Disse forhold ændrede sig dog ved sognedelingen 1904, til dels foregrebet i praksis

allerede 1894, da Klosterkirken i forbindelse med sin genetablering fik egen beholdning, også af de nævnte mindre genstande.

Det nuværende inventar i kirken omfatter udelukkende genstande fra tiden efter 1600. Der ses dog i denne sammenhæng bort fra en midlertidig udsmykning af alteret (og siden 1866 af pulpiturene) i tidsrummet o. 1794–1935 med otte *malerier (fra 1939 i Horsens Museum), de fire udført 1706 af Hans Christian Wilrich på bagsiden af sidefløjene fra Klosterkirkens senmiddelalderlige altertavle. Ældst af det eksisterende udstyr og samtidig kirkens fornemste klenodie er Peder Jensen Koldings prædikestol fra 1670, der efter 1794 flyttedes hertil fra Klosterkirken og ved denne lejlighed ombyttedes med Vor Frelsers Kirkes ældre *prædikestol (o. 1600). Begge prædikestole var donationer fra velgørere i menigheden, hhv. ægteparrene Johan Andersen og Bodil Hansdatter samt Anders Olsen og Sidsel Jørgensdatter. Andre private gaver fra 1600'ernes slutning er kirkens oprindelige *(†)alter-skranke, skænket 1683 af Anne Sørensdatter Winther, enke efter rådmand Thomas Knudsen, men o. 1794 ombyttet med Klosterkirkens daværende (og siden forsvundne) skranke; endvidere tre lysekroner, skænket hhv. 1689 af Knud Thomassen og Kirsten Jochumsdatter Rodenburg, 1691 af Anders Jensen Thonboe og Dorthe Hansdatter Lottrup samt 1700 af rådmand Urban Jacobsen og Bodil Olufsdatter. Flere af disse velgørere fandt samtidig deres sidste hvilested i kirken (jfr. (†)begravelser nr. 6 og 9). Endelig er (dele af) kirkens to sæt alterstager fra tiden o. 1700. Heraf er det ene – formentlig udført 1711 af klokkestøber Friderich Kesler fra Flensborg – dog ikke længere i anvendelse.

Bortset fra den bemalede opgang til kirkens tidligere prædikestol, (nu i Klosterkirken, jfr. ovf.) er bevaret enkelte minder fra Horsensskirkernes store istandsættelse i årene o. 1740, ligeledes gennemført med bistand fra menigheden. Det gælder altersættet fra o. 1744–46, udført af Horsensguldsmeden, Knud Rasmussen Brandt. Heraf var kalk og disk (o. 1744) givet 'af en ubekendt ven', mens oblatæskan (1746) skænktes af Jochum Rodenburg (de Lichtenhielm) og dennes første hustru, Adolphine Sophie Müller, efter at være omstøbt af en ældre æske, foræret 1662 af giverens morfar, borgmester Jochum Rodenburg. *Futteralet til altersættet er også bevaret (i Horsens Museum). 1764–66 modtog sognet et fornemt sæt tekstiler fra Bodil Hofgaard, enke efter den netop afdøde storkøbmand Gerhard de Lichtenberg (†1764). Sættets hovedstykker, der deponeredes på Horsens Museum hhv. 1949 og 1960, omfattede et *alterklæde og en *messehagel. Dertil kom et siden hen kasseret ↑overtræk til prædikestolen og en ↑kasse til tingenes opbevaring. Fra 1766 er tilføjede kirkens ældst bevarede klokke, støbt af den københavnske klokkestøber Michael Carl Troschell med malm fra en af beholdningens ældre klokke (†nr. 2).

Af to løse stole, anvendt til brug for brudepar, bærer den ene årstallet 1780, mens pendanten efter formen at dømme er ældre. Begge kan dog være kommet til kirken på et senere tidspunkt (jfr. s. 5533).

Reminiscenser fra Anders Kruuses og Jens Hiernøes store renovering 1794–97 (jfr. s. 5369, 5452 og ndf.) er tilsvarende få. Ud over de ovennævnte malerier, hvoraf tre endnu har bevaret deres nyklassicistiske indfatning, synes alene to store *vaser at kunne henføres til udsmykningen af pulpiturene. 1821 modtog kirken som erindring om 'Horsens søflok' et kirkeskib, en tremastet orlogsfregat. En pendant, tidligst nævnt 1853, er siden overført til Klosterkirken (s.d.). 1830 og 1835 omstøbtes to af kirkens ældre klokke, af hhv. klokkestøberfirmaerne J. C. & H. Gamst i København og Carl Frederik Weiss i Horsens (nr. 2 og *klokke). Den førstnævnte er dog siden – efter en midlertidig placering i Klosterkirken – genanvendt som del af et gravminde for sognepræst Thordur Tomasson (Vestre Kirkegård, København). Fra tiden umiddelbart før V. Th. Walthers hovedrestaurationer stammer et alterbordskrucifiks, en galvanoplastisk, ofte anvendt kopi af J. A. Jerichaus kors fra 1853, og en *messehagel (1862, nu i Horsens Museum).

I forbindelse med restaureringen 1864–66 nyudførtes flere vigtige inventarstykker, hvoraf endnu døbefonten, pengeblokkene og stolestaderne (de sidstnævnte med ændrede gavle fra 1935–36) er bevaret, alle formentlig udført efter Walthers tegninger. 1866 tilkom yderligere en alterkande (i dag anvendt som dåbskande), støbt af Vilhelm Christesen, København. 1872–74 forbedredes belysningen i kirken med to lysekroner (nr. 4, †nr. 4). Manglende stabilitet i klokkeophængningen 1880 var baggrunden for en reduktion af klokkerne antal fra fem til tre, hvoraf én dette år nystøbtes af Jørgen Stallknecht, Horsens (fra ↑klokke nr. 1 og 8). O. 1904 suppleredes altersølv med et sygesæt og en ske, begge støbt af Horsensguldsmede, hhv. Rasmus Jensen og Jørgen Peter Schmidt.

Viggo Norns forskellige istandsættelser af kirken i løbet af 1900'ernes første halvdel har også præget inventaret. Ud over den udskaarne ramme til *altertavlen fra 1908 (jfr. ndf.) skal fra restaureringen 1935–36 nævnes stolegavlene, pengebøssen og korbuekrucifikset; et samtidigt (†)kortæppe (nr. 1) er dog tegnet af Ellen Hofman-Bang. Alterbordet og -skranken hidrører fra den 1947–50 gennemførte forandring af alterpartiet og præsteværelset. Et minde om den førstnævnte renovering er derudover et dåbsfad, skænket og udført af sølvvarefabrikant Sofus Sørensen 1936 i forbindelse med kirkens genindvielse. Den sidstnævnte handling erindres yderligere i en mindeplade fra 1939. Kirkens nuværende alterprydelse, der erstattede et *altermaleri af Luplau Janssen fra 1908, er et værk af Einar Utzon-Frank fra 1950; samme gav tillige udkast til et (†)kortæppe, vævet af kunstnerens svigerdatter Anne-Marie

Hvalsøe. Kirkens sognepræst (1932–56) og historiker, Cort Ejnar Trap Engsig-Karup, der i sin embedstid aktivt tog del i kirkens forskellige renoveringer, forfattede indskriften til den fornævnte plade, ligesom han 1945 i anledning af fredsslutningen efter Anden Verdenskrig iværksatte en indsamling til erhvervelsen af en ny klokke (nr. 4, 'fredsklokken') og 1950 varetog deponeringen i det nye alterbord af egenhændigt hjemførte klenodier fra Det hellige Land.

Et nyt orgel, bygget 1977 af Th. Frobenius & Sønner i samarbejde med arkitekterne Inger og Johannes Exner, foran vestvinduet, har nødvendiggjort opsætning af supplerende belysningslegemer, således s.å. og 1981 ved orgelpulpituret og i koret. Nyere anskaffelser er endvidere messehagler og alterklæder, vævet 1986 og 1989 af Bjarne Sachse. En nødvendig restaurering af prædikestolen 1987 omfattede bl.a. et supplement af kurvens figurer, skåret af kirketjener Jørn Rasmussen, der også 1993 udførte et lille krucifiks, placeret i nichen ved døbefonten. Ændret liturgisk praksis er endelig baggrund for erhvervelsen af en dåbskandelaber og en lysglobus, hhv. 1986 og 1998.

Kilder. De vigtigste skriftlige kilder til inventarets historie udgøres af Bisper- og Kirkeinspektionsarkivernes regnskaber og indkomne sager m.m. vedrørende bysognet eller den administrative enhed, Horsens kirke(r), dvs. såvel Vor Frelers Kirke som Klosterkirken (jfr. s. 5354). Bortset fra enkelte uddrag af en ældre kirkebog, 'udskrevet 1565', men omfattende spredte notiser tilbage til 1558, er der først bevaret stolestadefortegnelser fra 1630, inventarier fra 1667 og mere udførlige indtægts- og udgiftsregnskaber fra 1684.³⁷⁷

De specielle kirkeadministrative forhold i ældre tid for Horsens by har imidlertid affødt en række problemer i forbindelse med en rekonstruktion af de enkelte kirkers inventarbeholdning, navnlig af tilhørsforholdet til og placeringen af mindre genstande. Sognet i Horsens ejede i princippet begge kirkes inventar, ligesom præsterne eller kapellanerne i forbindelse med skiftende kirkelige handlinger har kunnet overføre altersølv og tekstiler fra den ene kirke til den anden. Alligevel opregner de tidlige inventarier hver kirkes beholdning for sig. Bortset fra det ældst bevarede inventarium fra 1667, hvor både altersølv og tekstiler (alterklæder, -duge og messehagler) foruden alterstager (for Vor Frelers Kirkes vedkommende også lysekroner og -arme), dåbsfade og pengebeholdere er anført under de enkelte kirker,³⁷⁸ vælger senere inventarier at rubricere det fælles gods af altersølv under Klosterkirkens inventar (om end med tilføjelse af dettes forvaring hos sognepræsten eller kapellanen), mens tekstiler fortsat nævnes under hver kirke.³⁷⁹ I fortegnelser fra o. 1740ff. er der dog selvstændig markering vedr. fællesbeholdningen af det mest kostbare løsøre under opsyn af kirkens præster, mens de respektive kirker alene er noteret for et spartansk 'dagligt' udstyr af alterduge, stager, alterbøger,

messeskjorter og pengebeholdere (samt for Vor Frelers Kirkes vedkommende et messingdåbsfad). Enkelte genstande, anført under fællesbeholdningen, var dog udtrykkeligt skænket til én af de to kirker. Det gælder for dåbsfadet i Klosterkirken, der iflg. sin indskrift var foræret 1719 af Bodil Jørgensdatter Høgsbro til »Horsens Kloster:Kierke« (s.d.), mens et alterklæde 'til brug i S. Ibs kirke' 1788–89 doneredes af Niels Ottesen til Bjerregaard (se ndf.).

Efter 'systemskiftet' 1794–97 indskrænkedes Klosterkirkens daglige beholdning yderligere, en naturlig konsekvens af dens reducerede anvendelse som begravelseskirke (jfr. s. 5356), mens fællesbeholdningen af altersølv og tekstiler primært brugtes i Vor Frelers Kirke. Alligevel er Klosterkirkens vanlige inventarium af mindre løsøre fortsat nævnt indtil o. 1822, hvorefter kirken frem til 1862 tilsyneladende kun rummede en bibel og det nødvendige brandudstyr (samt sidstnævnte år et par malede træstager).³⁸⁰ Da denne kirke på ny fik regelmæssig kirkelig anvendelse – bortset fra kortere perioder som vikarkirke – fra 1894, opbyggedes et selvstændigt inventarium af sølvtoj og tekstiler m.m., mens Vor Frelers Kirke bibeholdte det endnu bevarede af kirkernes fællesbeholdning. En 'forsyndelse' mod ejendomsretten blev dog 1892 påtalt i forbindelse med ovennævnte sølvdåbsfad.³⁸¹ Forholdet bragtes i orden ved fadets tilbagelevering til Klosterkirken 1936.

I forbindelse med beskrivelsen af Vor Frelers Kirkes inventar anføres både bevarede genstande (for så vidt de stadig befinder sig i denne kirke) og forsvundne inventardele fra fællesbeholdningen, med mindre disse udtrykkeligt som nævnt ovf. er skænket til Klosterkirken. Dog er 'særbeholdningen' for de respektive kirker, inklusive større og til dels nagelfast inventar, naturligvis beskrevet under hver enkelt bygning.

En usikkerhedsfaktor i forbindelse med de fælles kirkeregnskaber afspejler sig tillige i de sammenførte udgiftsposter, hvor oplysninger om nyanskaffelser eller registrering af udført håndværksarbejde undertiden savner en lokalisering af den respektive kirke. Konteksten kan derfor i visse sammenhæng kun udledes med forbehold. Endnu et kildemæssigt problem bør nævnes i relation til inventarets beskrivelse – i Vor Frelers Kirke såvel som i Klosterkirken. I forbindelse med istandsættelser og oprydninger i løbet af 1900'ernes første årtier blev en række ældre og kasserede genstande (inklusive mindre gravminder, fortrinsvis kisteplader) overført til Horsens Museum.³⁸² I en række tilfælde har registreringen af dette materiale og dets præcise proveniens dog været mangelfuld, hvilket undertiden vanskeliggør identifikationen.³⁸³ Samtidig kan det ikke udelukkes, at kasseret materiale fra Vor Frelers Kirke i 1800'erne midlertidigt kan have været deponeret i Klosterkirken, hvorfra det sammen med genstande herfra er kommet til museet.³⁸⁴ I tvivlstilfælde vil kirkeligt inventar fra museet derfor blive beskrevet sam-

let i et afsnit, omhandlende kirkelige genstande med uvis proveniens i afsnittet »Tilføjelser og rettelser« ved afslutningen af Århus Amt.

Det middelalderlige kirkerum. Rumindretningen for reformationen er yderst sparsomt belyst, men lader sig til dels udlede af spor i selve bygningen. Som anført s. 5441 var kirken i senmiddelalderen (o. 1450) genstand for en større ombygning, formentlig i forbindelse med en brand, og dette kan – blandt meget andet – medvirke til at forklare, at der tilsyneladende ikke kendes inventargenstande fra den ældre del af middelalderen. Kirkens kortvarige sognestatus o. 1480-1532 har antagelig medført en supplering af inventarbeholdningen (bl.a. med en døbefont, jfr. s. 5508), men forholdene lader sig ikke nærmere belyse.

Selvom middelalderlige alterborde ikke er påvist, har kirken foruden højalteret under alle omstændigheder haft sidealtre i de to apsider mod nord og syd. Et (†)relikviedepositum ved søndre sideskibs sydøstvæg kan måske have hidrørt fra alterbordet på dette sted. Endvidere må formodes tilstedeværelsen dels af et †lægmands- eller korsalter under korbuens krucifiks, dels af flankerende †sidealtre mod nord og syd i triumfvæggens vestside. Den endnu bevarede niche i nord er antagelig reminiscens herfra (s. 5422). Derimod må bygningsspor i korets sydmur (vestligste fag) antagelig tolkes som rester af en †celebrantstol (jfr. s. 5422), mens nicherne i korets vestvæg (s. 5420) må tolkes som 'pyntenicher' uden praktisk funktion. Dog blev i den søndre niche sekundært indbygget et trappe- løb, måske dikteret af tilstedeværelsen af et lektorium (jfr. ndf.), en prædikestol eller et pulpitur på dette sted. Dateringen af trappens etablering (og af de dermed forbundne inventargenstande) lader sig dog ikke nærmere fastslå.

Om udsmykningen af højalteret og kirkens sidealtre er vor viden ligeledes yderst begrænset. Den af *Danske Atlas* (1768) beskrevne altertavle af 'gammeldags billedhuggerarbejde' kan have været senmiddelalderlig, men kan lige så vel være tilkommet i renæssancen, ligesom prædikestolen, jfr. ndf. Eksistensen af en †skrankemur mellem kor og skib kan udledes af spor, påvist i forbindelse med korbuens retablering 1935-36 (s. 5422). I selve buen fandtes som nævnt et †krucifiks, muligvis middelalderligt. Et særligt statusgivende indslag i kirkerummet har været et †orgel, muligvis opsat på et svaleredepulpitur eller et lektorium (s. 5546). Orglet kasseredes dog o. 1558. Før kirkens ombygning i 1400'erne fandtes endvidere et muret herskabspulpitur i kirkens vestende (s. 5434). I tårnene, antagelig dog kun i det sydvestre, var fire eller fem klokker, som det tidligst er dokumenteret 1565. Heraf var mindst to af middelalderlig oprindelse (s. 5560).

Det efterreformatoriske kirkerum. Som nævnt ovf. er der et yderst spinkelt kildegrundlag for at rekonstruere kirkens indretning i de første århundreder efter refor-

mationen. Statusændringen o. 1532 har formentlig sat sit præg på inventarbeholdningen i form af udskiftning eller reduktion af genstande. Et – om end i flere henseender stadig mangelfuldt – indtryk af kirkens indretning og beholdning kan først etableres fra 1600'erne. Fra dette århundrede kendes en række inventargenstande, hovedparten private donationer. Ældst blandt disse var den daværende *prædikestol, skænket o. 1600 af Anders Olsen og Sidsel Jørgensdatter (jfr. ovf.). Derimod har kirken antagelig selv bekostet †stolestader (tidligst omtalt 1630), †positiv og †orgel (tidligst nævnt 1667 og 1686). Navnlig i 1600'ernes anden halvdel og 1700'ernes begyndelse ses den private gavestrøm at være taget til, sikkert for at afhjælpe manglerne som følge af kirkens – og byens generelle – forarmelse, bl.a. efter Svenskekrigene (jfr. s. 5355).

Hvad angår korets møblering, vides intet nærmere om selve alterbordet, altertavlen og afgrænsningen mod skibet i form af et formodet korgitter. Selve alteret hegnedes dog fra 1683 af en *skranke, skænket af Anne Sørensdatter Winther (jfr. ovf.). Til gengæld kendes fra inventarier og regnskaber flere enkeltgenstande, anvendt under gudstjenesten og til pryde af alterbordet. Det gælder således en †oblatæske, foræret 1662 af borgmester Jochum Rodenberg og hans hustru, Kirsten Steffensdatter, en forgyldt †kalk med tilhørende †disk, skænket før 1667 af Karl Johan Achen og Anders Lime og suppleret 1704 med et lille forgyldt †altersæt, sidstnævnte en gave fra Broder Gertsen Lichtenberg og hustruen, Dorte Didrichsdatter Cordtsen, hvortil parykmager Anton Bergs enke o. 1720 føjede en †sølvalterkande, til dels vel en erstatning for en ældre tinkande eller -flaske. Alterbordet smykkedes 1667 af et rødt †fløjsalterklæde, skænket af Sidsel Lauritzsdatter, mens Clemens Olufsens enke, Sidsel Pedersdatter havde foræret en †fløjlsmesseahagel 'med prydeelse'.

Kirkens daværende prædikestol fandtes antagelig i sydenden af midtskibets 2. fag. Måske under indtryk af tilkomsten 1670 af den prægtige prædikestol i Klosterkirken (i dag i Vor Frelses Kirke) blev den ældre stol 'moderniseret' med nye udskæringer (beskrevet i forbindelse med Klosterkirkens inventar). I midt- og sideskibene var stolestader med særlige †therskabsstole for kongeparret placeret øverst mod koret, i praksis dog anvendt af lensmanden på Stjernholm og senere af beboerne på Bygholm. Tilsvarende †embedsstole for Magistratens medlemmer stod syd herfor, mens enkelte †lukkede stole – tidligst nævnt 1715 – for udvalgte medlemmer af menigheden fandtes både i midt- og sideskibene. Dertil kom hævdede †therskabspulpiturer ved midtskibets nord- og sydvægge, de ældste nævnt 1695. Placeringen af †døbefonten, der 1667 var forsynet med et †messagingfad, ligeledes foræret af Sidsel Pedersdatter, var før o. 1742 muligvis i vestenden af nordre sideskib. Instrumentalmusikken i kirken udøvedes både fra det nævnte positiv, antagelig placeret på kirke-

Fig. 93. Indre set mod vest. Henrik Wichmann fot. 2002. – *View of interior towards the west.*

gulvet, og fra et orgel, anbragt på et pulpitur i midtskibets nordside over for prædikestolen; det sidstnævnte instrument istandsattes o. 1686 for midler, skænket af Anders Jensen Thonboe og hustruen, Dorte Hansdatter (Lottrup). Før tilkomsten af de tre endnu bevarede lysekroner i 1600'ernes slutning fandtes to $\dagger$ kroner, foræret hhv. o. 1586 og o. 1645 af borgmester Oluf Jørgensen og Peder Jensen Thonboe. Antallet af $\dagger$ klokker var i 1600'erne, muligvis allerede fra 1565, fem, hvoraf én klokke året forinden var overflyttet fra Ring Nonnekloster (s. 4667). Af disse gennemførtes omstøbninger hhv. 1687, 1711 og 1727. Spredte vidnesbyrd 1697, 1704-05 og 1717 (s. 5447) fortæller dog om bygnings – og vel også om inventarets – fremadskridende forfald. Omfanget af de opfølgende reparationer fremgår imidlertid ikke nærmere.

Ombygningen o. 1740. I kirkeværgen, Jochum Rodenborgs (de Lichtenhielm) beretning om de to Horsenskirker fremførelse af forfatning 1736 blev også inventaret fremhævet. Således omtales alle mandsstolene og en del af kvindestolene som værende 'mest øde og forfaldne', ligesom begge orgelværkerne var i 'meget slet og fast ubrugelig tilstand'.³⁸⁵ Istandsættelsen af det indre, der ligesom eksteriørets renovering bekostedes både af private og offentlige midler, omfattede for Vor Frelsers Kirkes vedkommende en nyindretning (vel nyudførelse) af samtlige stole, tillige med fire 'logier' i søndre og nordre side (dvs. lukkede stole eller pulpitter) og sangerpulpituret mellem skibet og koret. Dertil kom en fornyelse af prædikestolen og udførelsen af en ny døbefont med tilhørende dåbsfad, gitter og himmel, sidstnævnte anbragt i nordre sideskibs østende. Alt dette bekostedes af Jens Jørgen Lindvig o. 1742, mens kirkens egen kasse afholdt udgifterne til et nyt $\dagger$ orgel, udført af Lambert Daniel Kastens, der samtidig leverede et instrument til Klosterkirken. Nyt (eller fornyet) var også det tilhørende $\dagger$ pulpitur i midtskibets sydvestende hvortil kom et $\dagger$ lektorium eller sangerpulpitur til Latinskolens elever, anbragt ved triumfvæggens vestside over korgitteret. Endvidere en ny (måske to) $\dagger$ skriftestol(e) i koret. Den omfattende istandsættelse må have givet interiøret et helhedspræg i senbarok stil, som de endnu bevarede inventargenstande fra den samtidige renovering af Klosterkirken kan give et indtryk af. Maleren Mogens Thrane, der 1738 signerede de emblemsmykkede stolestader i sidstnævnte kirke, afregnede for flere arbejder i Vor Frelsers Kirke 1741-43. Heriblandt var stafferingen af orgelpulpituret og af 'koret', som blev malet 'op til alteret' og 'for på til kirken', måske udsmykning af det førnævnte lektorium (s.d.). Endvidere omtales i samme entreprise udførelsen af et 'gardin på muren' (s. 5479), dvs. et skyggemaleri på triumfvæggen som indramning af 'krucifikset med englene', vel af korbuekrucifikset, der samtidig nystafferedes.³⁸⁶ En del af denne, nu forsvundne udsmykning kan også have omfattet emblemaleri-

er eller allegoriske fremstillinger. Formentlig kan Thrane endvidere tilskrives apostelmalerierne på den daværende prædikestolsopgang (jfr. Klosterkirken). Hvilke snedkere eller billedhuggere, der i øvrigt har sat deres præg på renoveringen på dette tidspunkt, lader sig ikke nærmere afgøre.³⁸⁷ Det er således uvist, hvem der var mester bl.a. for den mere end legemsstore $\dagger$ dåbsengel, som erstattede en ældre font. Samtidige paralleler fandtes i Københavns S. Petri Kirke (*DK KbhBy* 1, 316f.) og i Slotskapellet på Ledreborg, kopieret efter førstnævnte (*DK KbhAmt* 823), der – om end på usikkert grundlag – har været tilskrevet den københavnske hofbilledhuger Friederich Ehbisch. Ét sikkert dokumenteret arbejde af Ehbisch blev dog opsat ved koret på samme tid, epitafiet for Peder Bering; dette dannede pendant med et tilsvarende fornemt monument over Berings svoger, Claus Cordtsen, måske også et værk af den københavnske mester (jfr. epitafium nr. 3-4).

Kruuses og Hiernøes ombygning 1794-97. Den radikale ændring af kirkens status og funktion ved århundredets slutning medførte en gennemgribende forandring af indretningen. Som sognets nye hovedkirke med øgede gudstjenestemæssige forpligtelser måtte en væsentlig opgave bestå i en forbedring af interiørets stoleforhold, mens hensynet til de eksisterende gravminder nedtonedes, nu da anvendelsen af kirken som begravelseskirke ophørte (jfr. s. 5369). Den statusmæssige opnormering i forhold til Klosterkirken satte sig åbenlyse spor i form dels af en vidtgående fornyelse eller ændring af hovedinventarstykkerne (alter, fontelukkelse, stole og pulpitter), dels af en ombygning af de – efter Kirkeinspektionens mening – mindre smukke ornamenter herfra med de mere præsentable tilsvarende genstande fra Klosterkirken. Fra denne kirke overførtes således de 1706 malede paneler fra den senmiddelalderlige altertavle, den fornemme barokprædikestol, $\dagger$ altersranken af smedjærn med messingknopper og Lambert Daniel Kastens' $\dagger$ orgel, mens Klosterkirken måtte 'nøjes' med »Frelserens Kirkes forrige Prædike Stool og Alterets Gitterværk«, den førstnævnte af mere beskedent omfang og kvalitet, det sidste udført af træ i modsætning til Klosterkirkens metalsranke. Hertil kom det – antagelig mindre – $\dagger$ orgel, ligeledes af Kastens, der ligesom den nu delvist ribbede altertavle blev istandsat, alt således at »nu i Kloster Kirken ingen Mangel findes, men at alle disse Ting ere i Complet Stand.«³⁸⁸

Imidlertid gennemførtes flere væsentlige ændringer undervejs i forhold til de oprindelige overslag af 1793 og 9. april 1794. Således var døbefonten og dens indfatning »i første Overslag ganske forglemt«. En ny 'dåbsniche' blev herefter indrettet i det reducerede østparti af søndre sideskib (jfr. s. 5456). Mere gennemgribende for helhedsindtrykket var dog nedtagelsen og ombygningen af det først opførte 'kor' eller pulpitur foran triumfvæggens vestside til Latinskolen og kirkens

Fig. 94. Tværsnit af skibet mod øst med pulpiter fra Kruuses og Hiernøes ombygning 1794-97 (s. 5486, 5542). 1:150. V.Th. Walther 1864 (jfr. fig. 20). I Horsens Museum. – *Cross-section of the nave towards the east with pulpits made by Kruuse and Hiernoe 1794-97 (cf. fig. 20).*

skriftestole, hvilket helt 'betog menigheden den smukke udsigt i koret'. I stedet flyttedes disse funktioner ind i selve korrummet til to nye pulpiter i nord og syd, der bragtes i harmoni med alternichen, mens en ny og mindre dominerende pulpiturvæg mod skibet, nu alene beregnet til private stole, erstattede den forrige. Lige så omkostningstung var tilbagerykningen 1 alen mod kirkens mur af den lange pulpiturvæg ved midtskibets nordvæg, »da Inspektionen fandt, at denne For-

andring ville give den smale Mitter Kirke et bedre Syn, og Pulpiturerne ej stode saanær på Prædikestolen, som efter Tegningen, samt fordi Pulpiturerne dog blive Dybe og store nok.« Samtidig valgte man i vid udstrækning at udføre nye døre hertil i stedet for til dels at genanvende ældre dele, ligesom ekstra foranstaltninger for at bedre lysforholdene fra kirkens nordvinduer og samtidig bremse den generende trækvind fra den nordre indgang lagdes oven i udgiftsposterne.

Sidst, men ikke mindst, besluttede man at indrette et særligt pulpitur »for det ganske Regiment«, dvs. for Det slesvigske Kyrassérregiment i »Begravelseset i Nordre Side« (jfr. Tøftermiddelalderligt gravkapel s. 5584), hvor også døbefonten tidligere havde været placeret, og hvor man efter den oprindelige plan havde indrettet en plads »til de som bære Børn«. ³⁸⁹

Den nyklassicistiske forvandling af kirkerummet, der ved indsættelsen af højkirkevinduer (s. 5456) fik et radikalt ændret og lysfyldt helhedspræg, markeredes både i de nye inventardeles farveholdning (jfr. ndf.) og i deres arkitektoniske udformning, bl.a. med rig anvendelse af vaser, kirkelige 'trofæer' (s. 5542) og festoner. Med stor konsekvens blev hovedstykkerne i rummet (bortset fra prædikestolen og orglet) således harmoniseret og egaliseret som kontrast til det ældre interiørs formentlig mere heterogene præg. Det forbedrede lysindfald fra syd blev nu ikke længere bremset af pulpiturer ved midtskibets sydvæg; til gengæld kom opmærksomheden 1844 af Peter Ulrik Frederik Demants Torgel i et vist omfang til at dække for vestvinduet (s. 5548).

Kirkerummet efter Walthers restaurering 1864-66. De ændrede historiserende stilidealer betød, at det klassicistiske helhedspræg allerede efter godt 50 år måtte føles disharmonisk og forældet. Samtidig blæste nye vinde, præget af en øget respekt og forståelse for middelalderens byggeskik. Et hensyn hertil havde som ovf. nævnt allerede manifesteret sig i ændringen af kirkens vinduer 1851-53 fra flad- til spidsbuede (s. 5458). En restaurering af kirkens inventar kom allerede på tale 1862, da man bl.a. fandt den gamle trædøbefont 'så uheldig, at den burde erstattes af en ny', ligesom det relativt nyanskaffede orgel karakteriseredes som så 'mådeligt', at en fornyelse tilsvarende kom på tale. Da man yderligere havde påpeget råd og svamp i pulpiturenes gulve, fremkom tillige et ønske om helt at borttage denne indretning, for at kirken kunne 'blive fremstillet igen i noget af sin oprindelige skønhed'. ³⁹⁰

Med udgangspunkt heri leverede Walther 28. jan. 1864 et samlet overslag med tilhørende tegninger til kirkens indvendige renovering. ³⁹¹ Dette materiale er dog kun delvist kendt (jfr. s. 5459). Walther udarbejdede to forslag (»A« og »B«) (fig. 21-23), hvoraf det førstnævnte netop opererede med en fjernelse af pulpiturene. Selv anbefalede han utvetydigt dette, da 'kirken aldrig vil erholde noget smukt og værdigt udseende, så længe pulpiturene bibeholdes'. ³⁹² Det særlige Kirkesyn, der som ministeriets sagkyndige konsulenter kommenterede forslagene, var af ganske samme opfattelse. Med kunsthistorikeren Niels Lauritz Høyen som pennenfører fældedes en hård dom over det nyklassicistiske interiør, 'der vidner om den tids bekendte mangel på sans for at bringe det ældre og det nyere i samklang'. Til gengæld røbede pulpiturindretningen tidens – eller måske i denne sammenhæng snarere Kirkeinspektionens – 'sans for at skaffe så meget plads for at

forøge kirkens indtægter'. Efter synets mening burde hele den nordre side af midtskibet derfor føres tilbage til det oprindelige, idet pulpiturene – og også alteret – 'danner ... den mest uharmoniske og skærende modsætning til det ældre'. Walthers forslag til nyindretning af koret og til en ny altertavle blev derfor også varmt anbefalet. ³⁹³ En positiv stemning for pulpiturenes vandt imidlertid gehør blandt de lokale myndigheder. Det var navnlig frygten for tab af lejeindtægter, der vel under indtryk af tidens tryk og krigen mod Tyskland havde fået ængsteligheden og økonomien til at veje tungere end æstetikken og de historiske hensyn. ³⁹⁴

I den endelige udformning dannede Walthers kompromisløsning (projekt »B«) udgangspunktet for restaureringen. De bevarede pulpiturer var søgt gjort mindre dominerende ved en tilbagetrækning fra midtskibsrummet og en reduktion af øverste etages overdækning. Samtidig forsøgte arkitekten at bringe indretningen i harmoni med rummets middelalderlige former ved indsætning af en række svagt spidsbuede åbninger i den nedre pulpituretage. Derudover fik han omtrent frie hænder til at sætte sit præg på den øvrige kirkeindretning. I østenden blev både triumfvæggens og korets pulpituropbygninger fjernet ligesom de tidligere alter- og dåbsnicher, der erstattedes af inventargenstande i nyromansk stil. Som en fornyelse placeredes fonten nu midt i korrummet. I skibene opstilledes tilsvarende nye stolestader i en tillempet middelalderstil, mens der i vest indrettedes et orgelpulpitur, hvorpå Peter Mortensen Gudmes 1866 udførte Torgel anbragtes, smykket med en nygotisk facade (fig. 162). For 'at skabe mere hygge' indrettedes to forstuer med spidsbuede dørfløje (s. 5539) i stedet for de tidligere vindfang ved indgangene i syd og nord. ³⁹⁵ Mens selve restaureringen pågik – i realiteten dog allerede fra foråret 1863 – var en række inventargenstande overflyttet til Klosterkirken, foruden altersølv og -tekstiler også lysekroner, bænke og muligvis det daværende orgel.

En forbedring af rummets belysning, der endnu 1872 karakteriseredes som 'såre tarvelig' (jfr. s. 5553), skete først på dette tidspunkt i forbindelse med installeringen af gas i kirken. Ved denne lejlighed øgedes antallet af kroner med yderligere to, ophængt i midtskibet, mens 18 væglamper oplyste sideskibene. Bortset fra mindre inventaranskaffelser i sidste del af 1800'erne bestod de væsentligste indgreb i forbindelse med H. B. Storcks restaurering 1879-81 (s. 5461ff.) af en reduktion af klokkernes antal og deres omhængning, ligesom kirkens udvendige dørfløje fornyedes ved eksteriørets restaurering i disse år. Et forslag ved Hector Estrup 1886 om yderligere at øge antallet af pladser på pulpiturene blev dog ikke gennemført (jfr. fig. 160).

Fig. 95. Interiør set mod øst, o. 1900. Peter Christensen, Horsens fot. – *Interior towards the east, c. 1900.*

Indretningen i 1900'ernes første halvdel, i Viggo Norns embedstid. Ved begyndelsen af det nye århundrede indledtes en gradvis fornyelse af flere af kirkens inventarstykker parallelt med istandsættelsen af selve kirkebygningen, kulminerende med hovedrestaurationen 1935–36. I hele dette forløb repræsenterede kgl. bygningsinspektør Viggo Norn den særlige tekniske, æstetiske og antikvariske fagkyndighed ved kirken (jfr. også s. 5467). Det var således ham, der tegnede den dekorative indramning omkring den nye altertavle, Luplau Janssens kopi af et maleri af Carl Bloch. Dette, der 1908 anskaffedes gennem en privat donation, erstattede Walthers retabel, idet dog selve alterkorset for en tid blev genopsat på triumfvæggens fremspring. En gave fra et medlem af menigheden 1925 var på samme måde baggrund for en fornyelse af det allerede flere gange ombyggede ældre orgel, der 1928 erstattedes af et nyt instrument, bygget af Th. Frobenius & Co. Ved denne lejlighed tilføjedes orgelfacaden to sidebygninger, tegnet af Viggo Norn. Af betydning for interiørets helhedspræg var i øvrigt en overhvidtning af de tidligere blå- og gråtonede hvælv og vægge 1908 (s. 5480), ligesom en forbedret belysning gennemførtes ved ændringen af kirkens lamper til elektrisk lys, hhv. 1908–09 og 1928–32. Ved sidstnævnte lejlighed anskaffedes et større antal lampetter, ligeledes tegnet af Viggo Norn.

Nødvendigheden af en hovedrestauration, som også skulle få væsentlig betydning for kirkens møblering, blev allerede 1933 påpeget af Norn og menighedsrådet over for Kirkeministeriet (jfr. også s. 5468ff.). For Viggo Norn havde 'den skønne gamle kirkebygning ... ved pulpiturenes indbygning og den 1864–66 foretagne glatpudsning mistet sit oprindelige præg, som dog i høj grad vil tilnærmes, hvis det nordre skib genopføres'. Respekten for selve kirkebygningen, der nu skattedes langt højere end i 1864 (jfr. s. 5386) og i kraft af sin ælde vurderedes som 'et nationalt monument', dikterede i første instans et restaureringsforslag, der omfattede pulpiturenes fjernelse, parallelt med en genopførelse af nordre sideskibs hvælv og erstatning af den ældre bræddebeklædning på gulvet med en flisebelægning. Reduktionen med ca. 80 siddepladser ved ændringen foresloges til dels udlignet ved indretning af nye stole i kirkens kor.³⁹⁶

I lyset af de talrige nyfund og bygningsarkæologiske iagttagelser, der blev resultatet af den 1935–36 gennemførte restaurering (s. 5468), ændredes planerne undervejs. Interiørets helhedspræg og belysning forandredes dramatisk ved fjernelsen af de gamle pulpitter og fremdragelsen af de oprindelige triforiegallerier, ændringen af tagets form (med deraf følgende blanding af højkirkens vinduer) og afbankningen af 'det skæmmende pudslag' fra kirkens vægge.³⁹⁷ I koret erstattedes det ældre træalterbord med et muret bord af munkesten, om end man endnu en tid valgte at beholde den eksisterende altertavle. Planer om en æn-

dret alterprydelse i harmoni med den gamle romanske kirke blev allerede nævnt på dette tidspunkt, selv om dette først skulle blive realiseret ca. 15 år senere, jfr. ndf.³⁹⁸ Fremdragelsen af en niche i triumfvæggens nordvestside var baggrunden for døbefontens flytning hertil og ophængningen af en 'tevighedslampe' i selve nichen. Som en 'historisk retfærdighedsgerning' tilbageleveredes ved samme lejlighed kirkens sølvdåbsfad til Klosterkirken, mens et nyt fad skænktes og udførtes af sølvvarefabrikant Sofus Sørensen. Andre donationer var triumfvæggens kors, foræret af købmand Johannes Kirkemann, alterdugen, skænket af fru tandtekniker Pedersen og den 1939 opsatte mindetavle for kirkens genindvielse 1936, en gave fra et medlem af menighedsrådet, H. C. Granner. Skibets stolestader genanvendtes, omend med nye, lavere gavle, tegnet af Viggo Norn. Et vigtigt bidrag til forbedring af den nu ændrede belysning var frilægningen af det store vestvindue, muliggjort ved en opsplitning af orglet, der herefter opstilledes i to afdelinger, tegnet af Norn, ved vestfagets nord- og sydvæg (fig. 163, 165). Ved samme lejlighed ændredes det murede orgelpulpitur til en lettere konstruktion af træ, der ligeledes åbnede for udsynet mod vestgavlen. En seksarmet lysekrone ((†)nr. 1) ophængtes dog på pulpituret som en ekstra lysgiver.

De tidligere planer om en alternativ udformning af alterpartiet genoptoges 1942. Efter en længere projekteringsfase, hvorunder Viggo Norn leverede flere forslag, valgte man 1947 at overdrage billedhuggeren Ejnar Utzon-Frank udførelsen af en alterfigur på et fritstående nyt alterbord, der var rykket noget tilbage mod øst i forhold til det eksisterende. Det ændrede arrangement, der også medførte opstillingen af en alterskranke, tegnet af billedhuggeren i samarbejde med Norn, nødvendiggjorde dog indretningen af et præsteværelse i en krypt under apsidens østligste del (s. 5470). Fornyelsen var afsluttet 1950. En udsmykning af apsishvælvet med et freskomaleri blev dog ikke realiseret som planlagt ved samme lejlighed (s. 5480).

Nyere ændringer og projekter. De seneste årtier har været præget af en debat om et stadig mere presserende behov for en helhedsløsning omkring kirkens indretning. Navnlig har et ønske om en forbedring af lysforholdene trængt sig på, aktualiseret af det dunkle interiør, præget af væggenes mørktonede blankmur, som Nationalmuseet allerede 1962 foreslog erstattet med en hvidtning. På samme måde kritiseredes den tilsvarende dunkle farveholdning i skibenes stolestader og anvendelsen af gult katedralglas i kirkens vinduer, senest indsat 1962 i det store vestvindue.³⁹⁹ Opsætningen 1977 af det store orgel foran vestvinduet gav i første række anledning til udarbejdelsen 1979–81 af en belysningsplan ved Inger og Johannes Exner, omfattende ikke alene en forbedret belysning af kirkens vestende, men også af koret. Senere planer har også nævnt en ændret lyssætning, både i midtskibet og i sideskibenes

Fig. 96. Indvielse af det nye alter, 5. nov. 1950 ved biskop Skat Hoffmeyer (s. 5495). Ved embedet. – Consecration of the new altar on November 5th, 1950.

triforier. 1991 fremlagde kirkens arkitekt, Erik Lerbech-Sørensen et seks-punkts forslag til en fornyelse af interiøret, herunder udsmykning af alterpartiet med en fresko, anskaffelsen af et antemensale eller antependium og en ændret bemaling af stolestaderne, foruden en afhøvling og ludbehandling af gulvene heri; dertil føjedes den tidligere nævnte hvidtning af kirkens indre og indsætning af klart glas i vinduerne i stedet for det eksisterende gule katedralglas. En overordnet kunstnerisk koordinering af den samlede farvesætning blev samtidig anbefalet.⁴⁰⁰

Farvesætningen i det ældre kirkerum lader sig ikke beskrive i detaljer. Antagelig har helhedsindtrykket været ganske broget med både stafferede og forgyldte inventargenstande foruden enkeltdele af træ, der alene har fremtrådt med en lakering, således som det ses af den daværende prædikestol. En mere ensartet farvehold-

ning, præget af lysere toner, kan have været gennemført ved renoveringen af inventaret i 1740'erne, men intet nærmere vides herom. Som fremhævet i ældre beskrivelser var det nyklassicistiske interiør domineret af hvidt og perlefarvet (lysegråt) med forgyldning, dog med enkelte indslag af ultramarinblå, bl.a. alterets kuppel og dåbsnichens baggrund, således som det nystafferedes 1853 af maler A. Schumann.⁴⁰¹ Peder Jensen Koldings fornemme barokprædikestol blev dog skånet for denne bemaling. Ved Walthers restaurering 1864-66 fik pulpituren, stole og andet træarbejde 'en sjælden smuk egetræsmaling',³⁹⁵ der således bedre har harmoneret med denne. I forbindelse med istandsættelsen 1908 fik pulpituren dog en lysere staffering (jfr. fig. 240), mens stolestaderne bemaledes i mørkerødt med en grålig marmorering. Denne farveholdning bibeholdtes 1935-36, men er senere foreslået ændret, jfr. ovf.

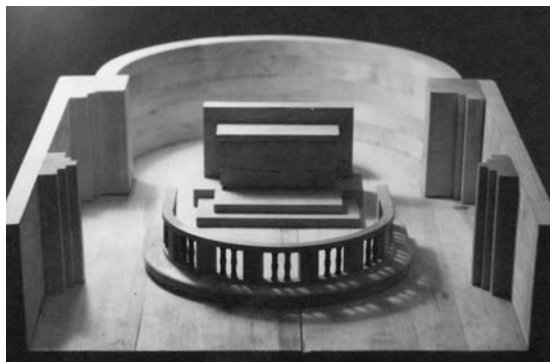

Fig. 97. Model til alteropbygning, 1950, udført efter tegning af Viggo Norn og Einar Utzon-Frank (s. 5492). Privateje. – *Model for altar structure, 1950.*

ALTERBORDE OG ALTER- UDSMYKNINGER

Alterbord (fig. 98), 1950, udført efter tegning og model (fig. 97) af Viggo Norn af Den Ancher-ske Marmorforretning, København; gråflammet norsk marmor (Gjellebækmarmor), 108×220 cm, 80 cm dybt. Alterbordsplade, alterpodium og postament for alterfigur af samme materiale. På alterbordets forside er et fordybet Kristusmonogram, udfyldt med teglrødt. Bordet udførtes som del af den omfattende renovering af korets indretning og udsmykning i en opfølgning af hovedrestaureringen 1935–36 (jfr. ovf. og s. 5470). Ved indvielsen 1950 blev under soklen til Kristusfiguren nedlagt en blyæske med dokumenter om værkets tilblivelse, jord fra Nazareth og grene fra Getsemane Have, hjemført af kirkens daværende sognepræst, C. E. T. Engsig-Karup.⁴⁰²

†*Alterborde*. Kendskab til det middelalderlige og eftermiddelalderlige alterbord savnes så godt som fuldstændigt. I forbindelse med kirkens hovedistandsættelse 1794–97 indrettedes i apsis en halvcirkulær alterniche (jfr. ndf.) af træ som ramme om et alterbord, vel af samme materiale og af rektangulær plan (jfr. fig. 14). 1864–66 udskiftedes dette med et større tømret alterbord, antagelig det samme (karakteriseret som en ‘kasse af rå, umalede brædder’), som dannede podium for altertavlen fra 1908 (s.d.). 1936 opmuredes et bord af munkesten, der 1950 erstattedes af det nuværende.⁴⁰³

†*Sidealterborde*. Der er ikke påvist rester af sidealtere, men der må antagelig have eksisteret mindst fem forskellige, dvs. to (i hhv. nordre og søndre ↑apsis) muligvis et alterbord i korbuen under det middelalderlige ↑korbuekrucifiks (lægmands- eller korsalter) samt et ved hver af nicherne i triumfvæggens vestside (s. 5422). Et (†)relikviegemme, muligvis hidrørende fra et sidealterbord, fremdroges i forbindelse med restaureringen 1935–36 ved sydmuren af ↑søndre apsis. Gemmet, der indeholdt en hjørnetand, nogle knoglefragmenter og potteskår, genindmuredes på fundstedet.³⁹⁸

(†) *Kortæpper*. 1) O. 1936, udført efter tegning af Ellen Hofman-Bang. Af uld med korsstingsbroderet dekoration af Jesumonogram i cirkelslag, indsat i ornamental ramme, udført i 52 forskellige farvenuancer, afstemt efter den daværende altertavle (jfr. ndf.).³⁹⁸ På kirkens loft. 2) O. 1950, udført af væveren Anne-Marie Hvalsøe efter tegning af hendes svigerfar, Einar Utzon-Frank; af afrikansk naturfarvet uld med mønster i sort konurstreg af vinranker og -løv. På kirkens loft.

Alterklæder. Fire identiske, 1989, af australsk uld, vævet af Bjarne Sachse, Vævegaarden, Tylstrup,⁴⁰⁴ i brede og smalle striber, hhv. i rustfarvet, rødt, grønt og violet på naturfarvet bund med påsyet dekoration af ligearmede kors, dannet af smalle guldlidser. Jfr. også messehagler nr. 2.

**Alterklæde* (jfr. fig. 101), 1764, skænket af Bodil Hofgaard, enke d.å. efter Gerhard de Lichtenberg, sammenhørende med messehagel (*nr. 1) og beklædning til prædikestolen (s.d.). Af rødt fløj med broderier og besætning af guldtråd og -galoner. Årstallet flankeres af ægteparrets våbenskjolde og initialer, giverindens (»BHDL») og den afdøde ægtemands (»GDL»). Et beslægtet – om end ikke identisk – alterklæde med våbenskjold og initialer skænkedes af samme til parrets sognekirke, Nørup (Tørrild Hrd., Vejle Amt), i dag i Horsens Museum (HOM, inv.nr. 1817).

Fra 1800'erne opregnede klædet under Vor Frelsers Kirkes beholdning og benyttedes her, indtil det overflødiggjordes ved alterpartiets ændring 1947–50. Siden 1949 deponeret på Horsens Museum (HOM, inv.nr. 4031).⁴⁰⁵ Alterklædet opbevarede sammen med giverindens øvri-

Fig. 98. Alterbord, 1950, udført efter tegning af Viggo Norn, med samtidig Kristusfigur, udført efter model af Einar Utzon-Franck (s. 5494). Jesper Weng fot. 2002. – *Communion table, 1950, drawing by Viggo Norn, with a contemporary Christ figure after a model by Einar Utzon-Franck.*

ge tekstiler i en brunmalet $\dagger$ kasse (s. 5537) i sognepræstens forvaring.

$\dagger$ *Alterklæder.* 1667 fandtes et rødt fløjsalterklæde, skænket af Sidtzell (Sidsel) Lauritzdatter.³⁷⁸ Antagelig identisk med det, der endnu er nævnt under kirkens inventarium 1684–1728.⁴⁰⁶ 1742 solgtes det gamle omhæng for alteret.⁴⁰⁷ Et rødt klæde med kappe er anført under fællesbehold-

ningen fra 1739, ikke at forveksle med det 'fastslagne' klæde med kappe af rødt fløjl i Klosterkirken (s.d.). Senest nævnt 1820–21 med tilføjelsen 'gammel'.⁴⁰⁸ 1788–89 forærede Niels Ottesen til Bjerregård (Åle Sogn, Vråds Hrd.) Vor Frelsers Kirke et nyt alterklæde af rødt fløjl, smykket med guldgaloner 'som et agtelsestegn og minde om sin dåb i samme kirke'.⁴⁰⁹ Omtalt som 'gammelt

Fig. 99. Model til alterudsmykning, 1947, udført efter tegning af Einar Utzon-Frank og Viggo Norn (s. 5495). Ved embedet. – *Model for altar decoration, 1947, after drawing by Einar Utzon-Frank and Viggo Norn.*

og forslidt' og kasseret mellem 1842 og 1845.⁴¹⁰ Klædet opbevarede i en særlig $\dagger$ kasse (s. 5537). 1840, sikkert i forbindelse med landesorgen ved Frederik VI's død i december 1839, anskaffedes et sort alterklæde foruden en tilsvarende beklædning til prædikestolen (s.d.). Endnu nævnt (samme(?)) 1862, 1904-05 og 1927-28.⁴¹¹

Blandt $\dagger$ alterdugte er 1684-1736 under kirken nævnt en silkesyet ditto, fra 1739-40 omtalt (den samme?) som hvid med broderi af rød silke; en dug af tilsvarende udformning (samme?) registreredes endnu 1824-25.⁴⁰⁸ Ved kirkens indvielse 1936 efter hovedrestaurationen skænkede fru tandtekniker Pedersen en 'meget smuk, broderet dug af egen udførelse'.³⁹⁸

Kristusfigur (fig. 98), 1947-50. Alterudsmykning af bronze, udført efter model af Einar Utzon-Frank og støbt af bronzestøber Lauritz Rasmussen, København. Den stående figur, der måler 213 cm fra isse til fod (266 cm inclusive sokkel), viser Frelseren i en ungdommelig, Apollonlig-

nende fremtoning med skulderlangt hår, der er strøget om bag ørerne, og kort fuldskæg; bag hovedet ses en glorie. Han er iklædt en folderig, fodlang dragt; højre hånd er hævet til velsignelse, mens den venstre holder en bog. Kristus, der er vist på baggrund af et enkelt, usmykket korstræ, træder hhv. slange og dødningehoved under fode. Figuren er placeret på en blokagtig sokkel, på hvis forside ses de reliefstøbte græske bogstaver, alfa og omega, mens bagsiden bærer den fordybede kunstnersignatur »UF« (sammenskrevet) og støbernavn i tilsvarende fordybede versaler for Lauritz Rasmussen, København. Statuen er guldbronzeret, mens selve glorien er lueforyldt.

Udgangspunktet for Kristusfremstillingen er Rom. 8, v. 34, hvori Frelseren fremhæves som Dødens overvinder og den ophøjede ved Guds højre hånd, der går i forbøn for menneskeheden; medbestemmende har endvidere været Åb. 1, v. 7-8, med omtale af Kristi komme som menighedens herre.⁴⁰²

Fig. 100. *Altartavle, 1908, med maleri af Luplau Janssen, *Christus Consolator*, efter Carl Bloch, i ramme udført efter tegning af Viggo Norn (s. 5495). Foto i KglBibl. – **Altarpiece, 1908, with painting by Luplau Janssen, Christus Consolator, after Carl Bloch, in a frame by Viggo Norn.*

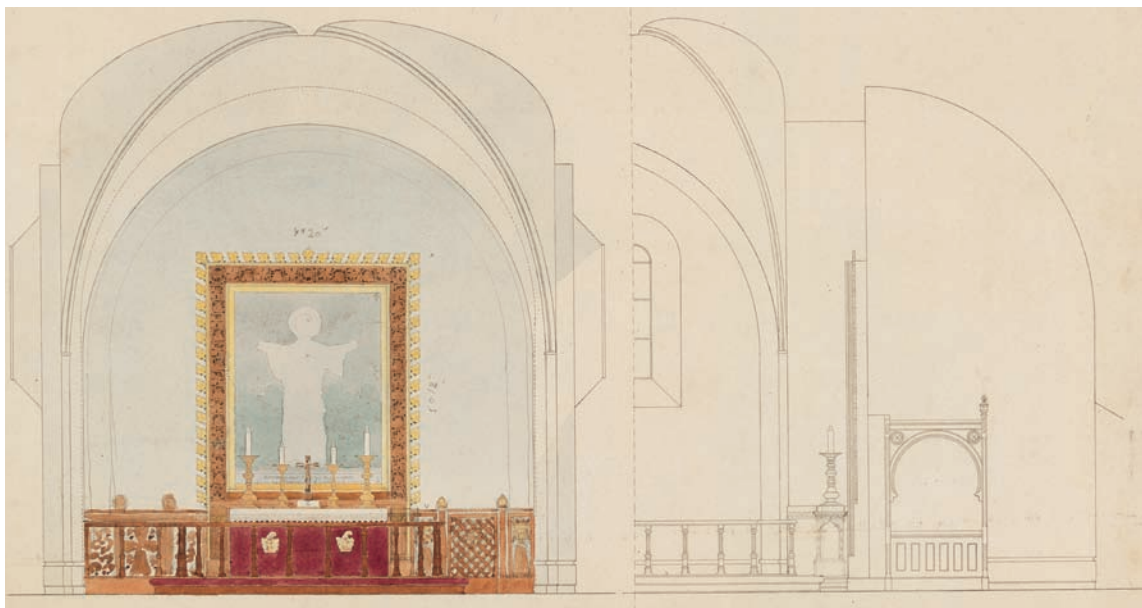

Fig. 101. Tvær- og længdesnit af korets østfag med altertavle, 1908, samt projekteret skriftestol (s. 5495, 5533). Tegning i Horsens Museum. – *Cross- and longitudinal section of the easternmost bay of the chancel with altarpiece, 1908, and projected confessional.*

Efter en længere projekteringsfase vedr. alterudsmykningen (jfr. ndf.) blev opgaven i begyndelsen af 1947 overdraget til Utzon-Frank. Ud fra et grundlæggende ønske om at lade alteret stå frit, således at selve apsishvælvet kom bedst muligt til sin ret, udvalgte 25. sept. 1947 blandt flere forslag et udkast til en stående Kristusfigur, flankeret af høje kandelabre (jfr. fig. 99).⁴¹² Forslaget nødvendiggjorde dog en alternativ løsning til indretning af et præsteværelse i en krypt under alteret i stedet for – som tidligere – i et område bag bordet (jfr. s. 5470). Da man samtidig lagde vægt på, at hele alterudsmykningen skulle fremstå som en kunstnerisk enhed, fremkom både Utzon-Frank og Viggo Norn yderligere med forslag til alterbord og alterskranke, ligesom førstnævnte gav overslag til både altertæpper, alterdug, alterstager og -kande (ikke anvendt). Som en videreudvikling af tidligere ideer udarbejdede maleren Eloff Risebye 1950 endelig en skitse til et apsismaleri med motivet, De dødes opstandelse på Dommедag (jfr. s. 5480). Alterudsmykningen indviedes Allehelgens søndag 5. nov. 1950 (fig. 96). For at undgå en mørkning af bronzestatuen gennemførtes efterfølgende en guldbronzeret af denne.⁴¹³

★*Altartavle* (fig. 100), anskaffet 1908 efter en privat donation, med *maleri* af Luplau Janssen, kopi efter Carl Blochs altermaleri, »Christus Consolator« (1875) i Løderup Annekskirke, Skåne;⁴¹⁴ indsat i udskåret ramme af egetræ med vinløv, druer og kornaks, udført efter tegning af Viggo Norn.⁴¹⁵ I forbindelse med restaureringen 1935–36 stafferedes rammen med lazurfarver og guld.⁴¹⁶ 1953 overført til Fuglslev K. (Djurs Sønder Hrd., Randers Amt).⁴¹⁷

Projekter til alterudsmykning. Som sidste led i restaureringen 1935–36 fremkom bl.a. C. E. T. Engsig-Karup, med et forslag om 'et gyldent alter eller et enkelt korsalter', der bedre harmonerede med den genskabte romanske kirke frem for den eksisterende altartavle, som skjulte det meste af apsis.³⁹⁸ Efter første behandling i menighedsrådet juni 1942 udarbejdede Viggo Norn en række projekter, både til et antemensale, udført i drevne kobberplader og til en udsmykning, omfattende et retabel, et krucifiks og et antemensale, alt skåret i træ og smykket med forgyldning (fig. 102a–b). Som et vigtigt element i helheden viste en række af skitserne desuden udkast til et freskomaleri i korhvælvet (jfr. s. 5480 og fig. 102b).⁴¹⁸

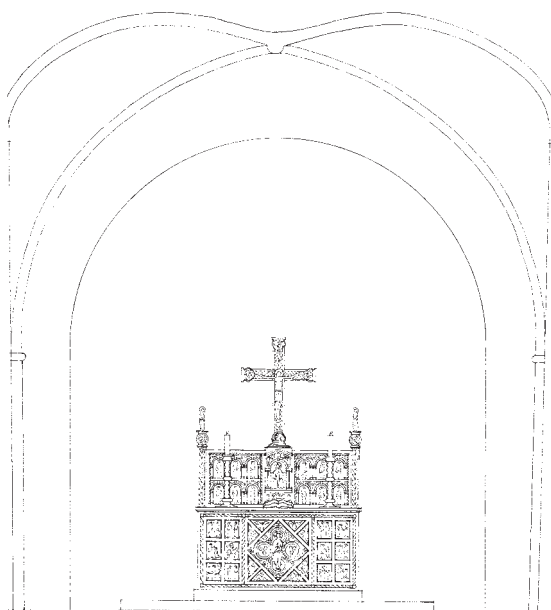
VOR FRELSESKIRKE HORSENS
ALTER

Fig. 102a-b. Forslag til alterudsmykning (s. 5495). Tegninger af Viggo Norn. I Horsens Museum. a. Tegning 1942. b. Tegning 1944. – *Proposals for the altar decoration. Drawings by Viggo Norn. a. Drawing 1942. b. Drawing 1944.*

†*Altertavle(r)*. Antagelig fra senmiddelalderen og/eller renæssancen. Kendskabet til den middelalderlige og efterreformatoriske udsmykning af alteret er yderst begrænset. 1717 betales maler Niels Nielsen for at istandsætte en gammel tavle ‘ved koret’.⁴⁰⁶ Selvom tavlens art og funktion ikke er oplyst nærmere, kan det ikke udelukkes, at dette hentydede til et fragment af en ældre, kasseret høj- eller sidealtertavle (jfr. *Tandretavler*). Iflg. *Danske Atlas* (1768) fandtes på dette tidspunkt en altertavle, der ligesom prædikestolen (fra o. 1600) var ‘af gammeldags billedhuggerarbejde’ og ‘sirligt forgyldt’, dvs. for den førstnævnte vedkommende antagelig en figur-tavle fra senmiddelalderen eller renæssancen.⁶³⁵ At den har været af et vist omfang, antydes af en oplysning s.å. om udmalingen af et ‘gardin’, dvs. et skyggemaleri i form af et draperi (jfr. †*kalkmalerier*) over alteret, et arbejde, der var ‘meget besværligt at komme til’, og som krævede ekstra mandskab til at holde stilladset.⁴²⁰ Kasseret 1794.

†*Alterudsmykning*. 1) (Fig. 20, 103–05a–b), 1794–97. Alterniche, udført af Anders Kruuse og

Jens Hiernøe med malerier af Hans Christian Wilrich og Carsten Bræstrup. Nichen, der var 5 alen bred og 4 alen dyb (ca. 3,1×2,5 m), indrammedes af fire kannellerede joniske søjler. Over den vandrette hovedgesims var et halvkuppelhvælv med ottekantede kassetter, hvori rosetter, mens vægfladen herunder var inddelt i høj- og tværrektangulære felter, formentlig ni i alt.

Antagelig i de nederste af nichens felter var indsat otte *malerier af Kristi lidelseshistorie, signeret 1706 af Wilrich, restaureret 1786 af Bræstrup og genanvendt fra de to sæt bevægelige fløje på Klosterkirkens altertavle.⁴²¹ Malerierne, der beskrives udførligt under denne, viser motiver af Passionen, spændende fra Jesus i Getsemane til Korsbæringen. Tre af de otte malerier (fig. 103, 105a–b) har endnu bevaret dele af den oprindelige nyklassicistiske indfatning, foroven med en æggstav og nederst med reliefudsmykkede paneler, dekoreret med kristne ‘trofæer’, hhv. Lovens Tavler og skyformationer med tordenkiler (under Hudflettelsen, fig. 103), kalk og vinranker (under Kristus for Kaifas, fig. 105a) og kors og lanse, sammenholdt af tornekrone

mellem torneranker (under Korsbæringen, fig. 105b). Motiverne refererer til Loven og Evangeliet, den gamle og den nye pagt, til Nadversakramentet og til Kristi offerdød. Andre, nu forsvundne, relieffer kan have henvist til Kristi sejr og triumf over døden eller til kristne dyder mv.⁴²² Udsmykningen af midtfeltet i nichens nedre række eller af samtlige højrektangulære felter kendes ikke. Her har antagelig været malerier af Horsensmaleren Carsten Bræstrup, hvis andel i alteret sammen med Jens Hiernø af Chr. Molbech fremhævedes som både smag- og talentfuld, mens de otte ovennævnte malerier karakteriseredes som »egne Compositioner af en ung Maler, som vel ikke have noget udmærket Konstværk...«. ⁴²³

Alternichen, der var stafferet i hvidt eller perlefarvet, gråt og blå med forgyldning, undergik 1853 sammen med de tilhørende malerier en større istandsættelse, herunder en opmaling i ultramarinblåt af kuppelkassetternes baggrund.⁴⁰¹ I forbindelse med Walthers restaurering 1864-66 fjernedes nichen som del af den 'disharmoniske'

Fig. 103. Hudflettelsen. *Maleri, 1706, af Hans Christian Wilrich fra $\dagger$ alterudsmykning (s. 5496). Henrik Wichmann fot. 2002. – *The Scourging*. *Painting, 1706, by Hans Christian Wilrich from an $\dagger$ altar decoration.

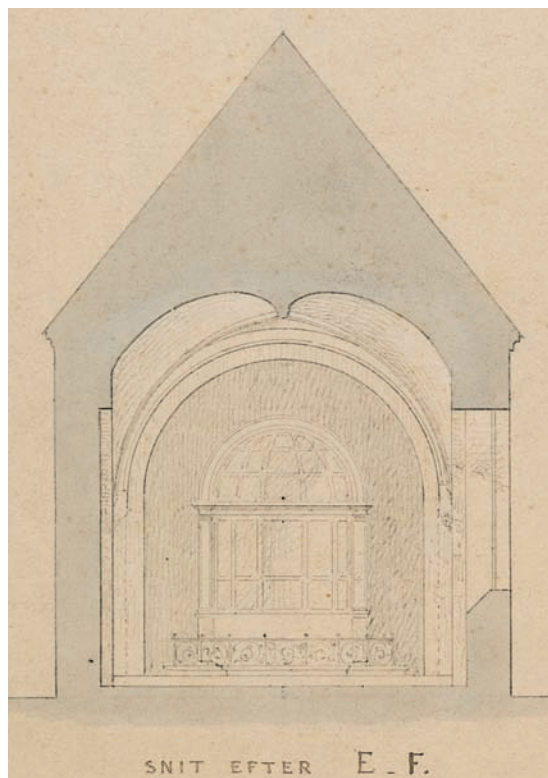

Fig. 104. Tværsnit i koret mod øst med alterudsmykning fra Kruuses og Hiernøes ombygning 1794-97 (s. 5496). 1:150. V.Th. Walther 1864 (jfr. fig. 20). I Horsens Museum. – *Cross-section of the chancel towards the east with altar decoration made by Kruuse and Hiernø 1794-97 (cf. fig. 20).*

kirkeindretning (jfr. s. 5488), mens de otte malerier placeredes på de endnu bevarede pulpiturer (s.d.). Efter nedtagningen af disse 1935-36 blev malerierne 1939 overført til Horsens Museum (HOM, inv.nr. 3226-33).

2) (Fig. 95), 1864-66. Retabel af træ i nyromansk stil, udført efter tegning af V.Th. Walther. Den tømrede opbygning var placeret bag alterbordet som en dekorativ bagvæg med forhøjet midtparti, hvori et tredelt, rundbuet arkadefelt, båret af småsøjler med forenklede bladkapitæler i nyromansk stil. I midtfeltet var indsat et relief af Nadveren, hidrørende fra prædikestolen (fig. 147) og flankeret af to rundbuede nicher.⁴²⁴ En $\dagger$ apostelfigur, sandsynligvis ligeledes fra prædikestolen (s. 5530), var indsat 'i et rum bag alteropsatsen', vel i et skab på retabelts bagside.⁴²⁵ De

Fig. 105 a-b. Kristus for Kaifas og Korsbæringen. *Malerier, 1706, af Hans Christian Wilrich fra $\dagger$ alterudsmykning (s.5496). Jesper Weng fot. 2002. – *Christ before Caiphas and The Carrying of the Cross. *Paintings, 1706, by Hans Christian Wilrich from $\dagger$ altar decoration.*

lavere sidepartier smykkedes af cirkelmedaljoner med firpas. Retablet udgjorde podium for et $\dagger$ alterkors, hvis fodstykke var dekoreret med en tilsvarende cirkelmedaljon, mens korsenderne havde hammerformede afslutninger. Alt forgyldt. På de lavere sidepartier stod alterstager nr. 2. Udsmykningen nedtoges 1908 i forbindelse med opsætningen af det nye altermaleri. I samme forbindelse flyttedes korset op på triumfbuens fremspring (fig. 240), jfr. $\dagger$ korbuekrucifiks nr. 1. Walther udførte også alternative *projekter* (1864) til alterets udsmykning, således fig. 22-23, det første en variation af ovennævnte retabel, dog med en dekorativ udsmykning (et antemensale?) i nyromansk stil foran alterbordet, det andet derimod en monumental altertavle (med malet fremstilling af en stående figur, formentlig Kristus) i en nygotisk indfatning.

ALTERSØLV

Altersæt. Kalken (fig. 106), o. 1744, med nyere bæger, er udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens og skænket sammen med disken til kirkerne i Horsens 'af en ubekendt ven'.³⁸⁶ Den 24,5 cm høje kalk har seksstunget, profileret fod over flad fodplade. På en af tungerne er fæstnet en støbt Kristusfigur. Sekskantet skaftled med midtknop, smykket af tilspidsede krydsskraverede tunger, hvorimellem rudebosser med indgraverede versaler: »Jesus N« (Jesus Nazarenus (dvs. fra Nazareth)). Glat, stejlt bæger med indsats, sidstnævnte anskaffet 1912-13.⁴¹⁵ Mesterstempel på en af fodtungerne for Knud Rasmussen Brandt (fig. 225, Bøje II, nr. 6150) og vægtangivelse, »V: 59 3/8 Lod« indprikket under fod. Under indsatsens bund mestermærke for Rasmus Jensen (jfr. Bøje

II, nr. 6276-80) samt lødighedsmærke for prøve-sølv (830 s).

Kalken finder flere paralleller blandt guldsmedens arbejder, bl.a. i Østbirk (1745, s. 4467), Vrads (1754, s. 4167), Bjerager (1758, s. 2502) og Underup (1764, s. 5214).⁴²⁶ Tidligst nævnt i inventariet 1744-45. 1792 reparerede, 'opkogte' og polerede Brandts søn og efterfølger, Nicolai Brandt, kalken, hvis fod var 'afbrækket'.⁴⁰⁹ Det kan være denne eller en anden i beholdningen (jfr. ndf.), der enten 1818-19 forgyldtes og 'afpudsedes' af samme, eller som 1819 blev forgyldt indvendig.⁴²⁷ 1822 forgyldte og reparerede guldsmed Winther (Jørgen Jonassen Winther) den store vinkande og bægeret (kalkens?).⁴²⁸ Ved denne eller den førnævnte reparation kan det ovennævnte led være blevet udskiftet.

Den tilhørende *disk* (fig. 107), o. 1744, er 15,5 cm i tv.m., glat med graveret cirkelkors på fanen. Under bunden stempel for Knud Rasmussen

Fig. 107. Disk, o. 1744, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (s. 5499) samt ske, tidligst nævnt 1904, udført af Jørgen Peter Schmidt, Horsens (s. 5502). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Paten, c. 1744, by Knud Rasmussen Brandt, Horsens, and spatula, earliest mentioned in 1904, executed by Jørgen Peter Schmidt, Horsens.*

Fig. 106. Alterkalk, o. 1744, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (s. 5498). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Chalice, c. 1744, by Knud Rasmussen Brandt, Horsens.*

Brandt som på kalken. Et tilhørende og antagelig samtidigt ottekantet **skrin* (fig. 108) af eg, 44,5×21×21 cm med bærehank, båndbeslag og lås af jern, har rum til altersæt og oblatæske (jfr. ndf.); indvendig beklædning af rød filt. Sortstofferet. Jfr. tilsvarende Futteral i Ovsted (s. 4570). 1936 deponeret i Horsens Museum (HOM, inv.nr. 2944).

†*Altersæt*. 1) En 'herlig' forgyldt *†kalk* med tilhørende *†disk*, skænket af Karl Johan von Achen og Anders Lime, er tidligst omtalt 1667.³⁷⁸ Sættet nyforgylt 1704 af Berent Guldsmed (Berendt Christoffersen der Weide, Horsens).⁴⁰⁶ Det er antagelig dette sæt, omtalt under fællesbeholdningen som 'den gamle sølvkalk og disk', der 1788 sammen med en oblatæske (jfr. ndf.) med en samlet vægt på 76 lod af Nicolai Brandt omstøbtes til en kalk og disk til syge (jfr. *†sygesæt* nr. 1).⁴⁰⁹ 2) Et *†sæt af tin* er omtalt 1684-1736.⁴²⁹ 3) En lille *†kalk*, indvendig forgyldt, med tilhørende *†disk* er tidligst nævnt 1704 som en gave fra Broder Gertsen Lichtenberg og hustru Dorothe (Dorthe) Didrichsdatter (Cordtsen), jfr. (†)begravelse nr. 8. Det kan være disse, nævnt som 'en liden gammel kalk og disk at betjene syge med' samt karakteristikken 'brøstfældig og ubrugelig',

Fig. 108. *Skrin til altersæt, o. 1744 (s. 5499). NE fot. 1980. – *Casket for the paten and chalice, c. 1744.

som 1792 af Nicolai Brandt omgjordes til et sygesæt (jfr. Klosterkirken, sygesæt nr. 1).⁴³⁰

Oblatæske (fig. 109), 1746, udført af Knud Rasmussen Brandt som gave fra Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) og dennes første hustru, Adolphine Sophie Müller ved omstøbning af en Oblatæske (nr. 1), skænket 1662 af Rodenborgs morforældre, borgmester Jochum Rodenborg og Kirsten Steffensdatter.

Den terrinformede, ovale æske, der måler 14,5×11,5 cm, 11 cm høj, står på fire bladprydende fødder. Det kraftigt profilerede korpus har nøglehul med tilhørende nøgle og på det hvælvede låg en hængslet bærehank. Under bunden (fig. 226) er mesterstempel for Knud Rasmussen Brandt (Bøje II, nr. 6149). Endvidere indprikket giverindskrift i kursiv: »Da dend forrige Abelatte Daase, Som min Morfader afgangne Borge=mester Rodenborg A° 1662, til Hor=sens Kierker Forærede, nu da Meenig=heden er tiltagen, befindes for liden, Saa er denne foræret af mig Jochum Ro-

denborg og Hustrue Adolfine Sophie Möller A° 1746, den 27de November«; endvidere vægtangivelse »v: 32 lod 3½ qt«.

Paralleller til det terrinformede skrin findes bl.a. i Tjæreby (1748, Tjæreby Hrd., Maribo Amt, jfr. *DK Maribo* 930), udført af den københavnske guldsmed Jens Schow, og i København, Christianskirken (1759, *DK KbhBy* 3, 152f.), udført af Sivert Thorsteinsson, ligeledes København.

†Oblatæsker. 1) 1662, skænket af borgmester Jochum Rodenborg og hustru, Kirsten Steffensdatter. Tidligst nævnt i inventariet 1667 under Vor Frelsers Kirke.³⁷⁸ Omstøbt 1746 til ovennævnte oblatæske. 2) Omgjort 1788 sammen med kalk og disk (jfr. †altersæt nr. 1). Det er uklart, hvilken i beholdningen, der sigtes til. Det kan være en oblatæske til de syges brug, nævnt 1751-88 eller 3) en forgyldt oblatæske, nævnt 1751-57.⁴³¹

Alterkande (fig. 110), 1958. Den 24, 3 cm høje, glatte kande har todelt korpus med keglestubformet underdel, hvorpå er reliefkors, og et øvre bægerformet led med hældetud og svagt konkavt låg. Under bund og låg er to stempler, fabrikmærke for Carl M. Cohrs Sølvvarefabrikker, Fredericia og Københavnsmærke 1958.

Fig. 109. Oblatæske, 1746, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens, og skænket af Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) og hustru, Adolphine Sophie Müller (s. 5500). Henrik Wichmann fot. 1999. – Host box, 1746, by Knud Rasmussen Brandt, Horsens, donated by Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) and his wife, Adolphine Sophie Müller.

Fig. 110. Alterkande, 1958, udført af Carl M. Cohrs Sølvvarefabrikker, Fredericia (s.5500). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Altar vessel, 1958, by Carl M. Cohrs Sølvvarefabrikker, Fredericia.*

†*Alterkander.* 1) Af tin, tidligst nævnt 1684 i sognepræstens forvaring. Det er antagelig denne, der repareredes i Århus 1696.⁴⁰⁶ En tinkande (denne?) nævnes siden i beholdningen indtil 1822.⁴⁰⁸ 2) 1704–05 er omtalt en lille tinflaske i sognepræstens forvaring.⁴⁰⁶ Senest nævnt 1751. Det er antagelig denne, der sammen med en oblatæske 'til de syges brug' endnu er nævnt 1789, dog uden angivelse af materiale.⁴⁰⁹ 3) Af sølv, omtalt 1720–21 som en gave fra parykmager Anton Bergs enke. Vægt 60 lod. Omstøbt 1789 med tillæg af sølv af Nicolai Brandt til nr. 4.⁴⁰⁹ 4) Af sølv, 1789, jfr. ovf. Vægt 93 lod $\frac{3}{4}$ kvint. Kanden, hvis nederste halvdel var udhamret i to egeblade, blev istandsat og forgyldt indvendig 1855 af Jochum Carl Gorm Bisgaard.⁴⁰¹ Omstøbt 1866 til alterkande (nuværende dåbskande).⁴³² 5–6). 1841 anskaffedes to sorte porcelænskanter,⁴⁰⁸ vel fra Den kgl. Porcelæns-

fabrik eller Bing & Grøndahl. 1915–16 udgik den ene af beholdningen, 1926–27 den anden.⁴³³

Sygesæt. 1) (Fig. 111), 1875, udført af Rasmus Jensen. Den 13 cm høje kalk har høj, klokkeformet fod med bladdekoration på den nedre del, bånd- og bladdekoration foroven; ottekantet knop med indgraverede kristne symboler (Kristogram, krydsende palmegrene, due med oliegren og fisk) og bæger, smykket fornedet med et mønster af taglagte blade. På den lodrette standkant er graveret: »d 9d Oktober 1875« og to stempler, hhv. for Rasmus Jensen (fig. 227) (Bøje II, nr. 6282) og lødighedsmærke (13½). I bægeret indsats til vin af glas med søvlåg. Tilhørende glat disk, 7,5 cm i tv. med to stempler som ovennævnte under foden og oblatæske, 5 cm i tv. og 2 cm høj med tilsvarende stempler. Futteral af sort ruskind med rødt fløjlsfoer.

2) (Fig. 112), 1904, udført af Rasmus Jensen. Den 13,5 cm høje kalk har ottetunget fod, cylinderskaft og sekssidet knop, hvorpå med versaler er indpunslet: »Iehsus(!)«. Glat bæger med profileret mundingsrand; heri indsats til vin af glas med søvlåg. Under foden mesterstempel for Rasmus Jensen (Bøje II, nr. 6278), Københavnsmærke 1904 og gardeinmærke for Christian F. Heise samt indridset »1905«. Tilhørende disk, tv. 6,7 cm, med cirkelkors på fanen. Stempler som ovf. Cylinderformet oblatæske, tv. 5,5 cm og 1,75 cm

Fig. 111. Sygesæt nr. 1, 1875, udført af Rasmus Jensen (s. 5501). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Chalice and paten for the sick, no. 1, 1875, by Rasmus Jensen.*

Fig. 112. Sygesæt nr. 2, 1904, udført af Rasmus Jensen (s. 5501). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Chalice and paten for the sick, no. 2, 1904, by Rasmus Jensen.*

høj, smykket med spinkel perlestav langs låg og standkant samt graveret cirkelkors på lågets overside. Alt i Futteral af sort læder med foer af rødbrunt lærred, anskaffet 1907–08 og fornyet 1909.⁴¹⁵

3) (Fig. 113), nyere (o. 1950),⁴³⁴ udført af C. C. Hermanns sølvmedie, København og Hellerup (1949–92). 13 cm høj *kalk*, glat, med knop smykket med rudebøsser, hvorpå med fordybede versaler: »INRI«. Under foden mesterstempel: »CCH« og lødighedsmærke for sterlingsølv (925). I bægert indsat til vin af glas med sølvlæg. Under bunden mestermærke i versaler (»C. C. Hermann«), lødighedsstempel samt mærket »X53«. *Disk*, 7,5 cm i tv., med graveret latinsk kors med trepasender på fanen, under bunden mærke som vinbeholder; *oblatske*, 5,2 cm i tv. og 2 cm høj, med indgraveret kors som ovennævnte på låget, og mærke som denne. Alt i Futteral af sort kunstlæder, foret med rødt fløjl.

4) Nyere, anskaffet efter 1975.⁴³⁵ Sættet, der er uden stempler, omfatter en 19,6 cm høj *kalk*, glat uden udsmykning, med tilspidset klokkeformet fod og slankt bæger med lille hældetud. Tilhørende *disk*, 17,2 cm i tv., uden udsmykning. *Oblatske*, 5 cm høj, 9,6 cm i tv., cylinderformet med svagt hvælvet låg. Lejlighedsvis anvendt som altersæt.

5) Anskaffet o. 1985,⁴³⁶ af tin og uden dekorationer. Den 19,5 cm høje *kalk* er udformet som

nr. 2. Tilhørende *disk*, 17,5 cm i tv. og cylinderformet *oblatske*, 5 cm høj og 10 cm i tv. Under bunden tre stempler, mesterstempel for Mogens Ballin, lødighedsmærke (93 %) og Danmarksmærke. Sættet anvendes bl.a. i kapellet på Vestre Kirkegård (s.d.).

†Sygesæt. Ud over †altersæt nr. 3, der antagelig – i det mindste fra 1753 – anvendtes til at betjene de syge, omtaler inventarierne følgende: 1) 1788, omstøbt af Nicolai Brandt fra †altersæt nr. 1 (jfr. ovf.) med vægten 18 lod 3 kvint. Dette er sammen med et endnu bevaret sygesæt (s.d.) i Klosterkirken, omstøbt 1792 af Nicolai Brandt fra †altersæt nr. 3, endnu registreret i inventariet 1855–56, ligesom dette og det ovennævnte kan være identisk med de to sæt, der registreredes 1862.⁴¹⁵ 3) 1877 indkøbtes en kalk af sølvplet, der opbevarede hos den ordinerede kateket, Edvard Albert Baadh.⁴³⁷ Antagelig identisk med 'den sølvpletterede kalk og disk til hjemmeberettelse', der omtales i Klosterkirkens inventarium 1904 og endnu 1926 (s.d.).

Ske (fig. 107), tidligst nævnt 1904,⁴³³ 15,5 cm lang; på laffet gennembrudt mønster i korsform, mens skaftet afsluttes med tilspidset bladornament. To mesterstempler på skaftets bagside for Jørgen Peter Schmidt, Horsens (1854–1930).⁴³⁸

Fig. 113. Sygesæt nr. 3, o. 1950, C. C. Hermanns sølvmedie, København og Hellerup (s. 5502). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Chalice and paten for the sick, no. 3, c. 1950, by C. C. Hermann, Copenhagen and Hellerup.*

Fig. 114. Alterstager, sammensat af flere dele, de ældste muligvis fra 1600'ernes anden halvdel (s. 5503). Jesper Weng fot. 2002. – *Altar candlesticks, composed of several parts, the oldest presumably from the second half of the 1600s.*

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKE

Alterstager. 1) (Fig. 114), stærkt omarbejdede og muligvis sammensat af dele fra forskellige tidspunkter, hvoraf det ældste (skaftleddet) kan være fra 1600'ernes anden halvdel, mens lydeskål og fod har et klart yngre præg, jfr. ndf.; af messing. De 58,5 cm høje stager har lav profileret fod, skaft med langstrakt balusterdel mellem to flade kugleled og hvælvet lydeskål. En parallel til balusterleddet ses f.eks. på alterstagerne i Åby Kirke (o. 1650, s. 1440).

Anskaffelsestidspunktet fremgår ikke af kirke-regnskaberne, men stagerne kan være identiske med de to messingstager, der fra 1684 indgik som en fast bestanddel af kirkens inventarium.⁴⁰⁶ Det kan ikke sikkert afgøres, hvorvidt det var disse eller Klosterkirkens stager, der 1689 repareredes af kandestøberen.⁴⁰⁶ 1792 omtales reparation af en lysestage til 'Aftensangs Kirken' (dvs. hertil) med 'et nyt ben', enten en af de ovennævnte eller en tredje stage.⁴³⁹ Ved denne eller en senere lejlighed kan stagerens form være ændret. De nuværende

stager udviser således ingen spor af ben. Fra 1834 omtalt i inventariet som de 'mindre' messinglysestager i modsætning til (†)alterstager (jfr. ndf.).⁴⁴⁰

2) Moderne, af messing. I tidligere alterniche i triumfvæggens nordside.

(†) *Alterstager*, (fig. 115, jfr. fig. 96), antagelig 1711, af messing, 70,5 cm høje (den ene mangler lydeskålen), hver med lav, profileret fod og stærkt leddet balusterskaft med flere kugleled, det nederste noget fladtrykt. Lav profileret lydeskål. Stagerne er guldbronzerede, antagelig for at harmonere med den nuværende alterfigur (s. 5494).

Efter alt at dømme hidrørte stagerne fra Klosterkirken, hvis alterstager 1711 af klokkestøberen Friederich Kesler fra Flensborg (jfr. †klokke nr. 7) omstøbtes af et ældre sæt med tillæg af gammelt messing.⁴⁰⁶ Fra 1743 betegnedes disse som de 'store messingstager' i denne kirke.³⁸⁶ Efter en reparation 1777 af den ene stage ved Christen Madsen Lind⁴⁴¹ anvendtes begge fra 1800'er-

Fig. 115. (†)Alterstage, 1711(?), antagelig udført af klokkestøber Friederich Kesler, Flensborg (s. 5503). Henrik Wichmann fot. 2003. – (†) *Altar candlestick, probably from 1711, presumably by bell founder Friederich Kesler, Flensborg.*

Fig. 116. Krucifiks nr. 1, 1853, udført efter model af J. A. Jerichau (s. 5504). Henrik Wichmann fot. 2003. – *Krucifix no. 1, 1853, after model by J. A. Jerichau.*

nes begyndelse i Vor Frelser Kirke tillige med denne kirkes eksisterende beholdning, jfr. s. 5483 og nr. 1.⁴⁴² Stagerne stod på alteret indtil 1988, da den ene blev stjålet (dog kort efter genfundet); ved denne lejlighed mistede den lyseskålen. I dag på kirkens loft.

†*Alterstager.* Fra 1797 anføres fire trælysestager på alteret, et antal, der 1824 var reduceret til to, som 1862 tilsyneladende midlertidigt var placeret i Klosterkirken.⁴⁴³ 1916 udgået af beholdningen.⁴³³

†*Alterbøger.* 1709–10 omtales Resens bibel (*Biblia*, udg. Hans Poulsen Resen, Kbh. 1607), foræret af sognepræsten, Anders Winding.⁴⁰⁶ 1714–15 fandtes desuden en gammel og en ny alterbog, et ritual og et graduale.

Krucifikser. 1) (Fig. 116), galvanoplastisk kopi af bronze på fodstykke af træ efter model af J. A. Jerichau 1853.⁴⁴⁴ 115 cm højt; heraf måler kors-træet 90 cm og Kristusfiguren 43,5 cm. Et relief, 13,5×13 cm på soklens forside viser tre sørgende figurer, i midten og tv. to tilhyllede kvinder, formentlig Maria og Maria Magdalene, th. en skæg-løs mand med skulderlangt hår, antagelig Johannes Evangelisten. En skrifttavle med »INRI« i fordybede versaler er fæstnet øverst på korsstammen. Enkelt, rektantet postament. Korstræ og postament er sortstafferet. På kirkens loft. 2) (Fig. 228), 1993, udført af Jørn Rasmussen, daværende kirketjener ved Vor Frelser Kirke; af eg (Kristus-figur) og valnød (kors), naglerne dog af moseeg, 86 cm højt. I tidligere alterniche i triumfvæggens nordside.

Messehagler. 1) Fire nyere hageler af mønster-vævet brokade med påsyede korsdekorationer i brede og smalle guldgaler og silkebånd samt taftfoer; i farverne beige (med mønster af duer og hjorte), gylden (mønster af tornekrone) samt grøn og violet (begge med mønster af tre fisk i cirkelmedaljon). Den gyldne er mærket »Dansk Paramenthandel«. 2) Fire hageler, 1986, vævet af Bjarne Sachse, Vævegaarden, Tylstrup. Af australsk uld med indvævede guldtråde, dekoration af brede og smalle guldgaler og gyldent silkefoer. Haglerne i de fire liturgiske farver, hvid, rød, grøn og violet, har udsmykning på ryggen, tilpasset brugen ved de respektive tider i kirkeåret, således påsokesol på den hvide hagel som hentydning til glæde og renhed, kors på den røde, refererende til blod, ild og kærlighed, kornaks på den grønne, symbol på håb og vækst samt kors med tornekrone på den violette som henvisning til anger og bod i bods- og fastetiden.⁴⁴⁵ Jfr. de tilhørende alterklæder ovf.

**Messehagler.* 1) (Fig. 117), 1766, skænket af Bodil Hofgaard de Lichtenberg sammen med alterklæde og betræk til prædikestolen, alt opbevaret i en særlig kasse (s. 5492, 5537). Af rødt fløjel med guldgallerede kanter og et stort guldgald og sølvindvirket rygkors, 97×51 cm. Korstræet er på kanterne smykket med sølvindvirkede ro-cailleornamenter, størst i hjørnerne. På korstræet er fæstnet et mindre, guldindvirket kors, der for-

Fig. 117. *Messehagel nr. 1, 1766, skænket af Bodil Hofgaard de Lichtenberg (s. 5404). I Horsens Museum. Henrik Wichmann fot. 2002. – *Chasuble no. 1, 1766, donated by Bodil Hofgaard de Lichtenberg.

oven har et påsat sølvskriftbånd med sortbroderet: »I.N.R.I« i kursiverede versaler. Den 37 cm høje Kristusfigur, udført i reliefbroderi, har rødbrunt hår og skæg i metaltråd, flettet grøn tornekrone og kraftige røde blodspor ved vunderne. Han hænger med strakte arme og svagt bøjede ben, fæstnet til korset med realistisk udførte metalnagler; lændeklædet, der er opbundet i en bukkel med flagresnip ved højre hofte, er skygget med blå og hvidt.

Af en i synsprotokollen indsat, delvis ulæselig, seddel, der fandtes indsyet mellem foret og underforet, fremgår, at messehagelen var udført 15. juli 1766 »auf catolischer artt« i Mainz.⁴¹⁵ Efter

1834 opbevarede hagelen ikke længere i kassen;⁴⁴⁰ 1841–42 repareret med guldskniplinger. Efter anskaffelsen 1862 af nr. 2 synes hagelen kun benyttet i begrænset omfang, om end den ikke helt kasseredes, som anført i synsprotokollen 1866. Det er antagelig denne, der istandsattes 1899, da kirkens sognepræst klagede over hagelens 'sjofle' tilstand.⁴⁴⁶ 1960 overdraget til Horsens Museum (HOM, inv.nr. 4819).

2) (Fig. 118), antagelig identisk med hagel, anskaffet 1862 hos guldtrækkerinde Lorias efterfølger i København.⁴⁴⁷ Skjoldformet, af rødt fløj med riflet guldgaldon og rygkors, 60×41 cm, af bred, glatvævet ditto, smykket på midten med strålekrans. Hagelen, der benyttedes indtil o. 1955, skænkede samtidig med den ovennævnte til Horsens Museum (HOM, inv.nr. 4820).

†Messehagler. 1667 fandtes ved kirken en hagel med 'prydelse' (dvs. udsmykning), skænket af Sidtzell (Sidsel) Pedersdatter, enke efter Clemens

Fig. 118. *Messehagel nr. 2, o. 1862 (s. 5505). I Horsens Museum. NE fot. 1980. – Chasuble no. 2, c. 1862.

Fig. 119. Nordre midtskibsvæg set fra korbuen. Henrik Wichmann fot. 2002. — *North nave wall viewed from the chancel arch.*

Olufsen (Clemens Olufsen)³⁷⁸ og antagelig identisk med den i inventarierne 1684ff. omtalte røde fløjlsmessehagel med prydelse. 1699 forbedredes 'den ene gamle fløjlsmessehagel', vel ovennævnte og ikke den under Klosterkirken 1684ff. omtalte 'nye' ditto, med sort »cartun« (kattun, dvs. bomuldsstof til foer), »Skrue Snorre« (antagelig snoede bånd) samt rød og gul silke.⁴⁰⁶ 1736 nævner fællesbeholdningen kun én rød fløjlsmessehagel, en af de to ovennævnte. Det er formentlig denne, der endnu registreredes 1841–42, dog nu med karakteristiken 'gammel og slidt'. 1845 kasseredes den som ubrugelig og uden værdi,⁴¹⁰ mens en 'blommet' (dvs. blomstret) hagel af rødt fløj, nævnt fra 1739, udgik af beholdningen 1822–23.⁴⁴⁸

Alterskranke, 1950, udført efter tegning af Viggo Norn og Einar Utzon-Frank.⁴⁴⁹ Skranken, hvis grundplan beskriver en hestesko, har bronzebalustre og håndliste af poleret egetræ samt hylde til særkalke; betræk af olivengrønt læder.

**Alterskranke*, iflg. reliefskårne indskrifter på påsatte våbenskjolde skænket 1683 af Anne Sørensdatter Winther, enke efter rådmand Thomas Knudsen (jfr. *†*epitafium nr. 1–3, (*†*)begravelse nr. 9) og 1729 forbedret og stafferet af Diederich von Ham og Kirsten Jochumsdatter Rodenborg (jfr. gravflise nr. 9, *†*epitafium nr. 5, *†*gravsten nr. 13 og (*†*)begravelse nr. 9). 1752 blev 'galleriet for altergulvet' (dvs. skranken) bemalet, mens knæfaldet og armlænet repareredes hhv. 1774 og 1789.⁴⁵⁰ I forbindelse med hovedstandsættelsen 1794–97 blev den træskårne skranke overflyttet til Klosterkirken, hvorunder den omtales udførligt (s.d.).

†*Alterskranker*. 1) (Jfr. fig. 20, 104), antagelig o. 1700. Som led i renoveringen af kirken 1794–97 foresloges alterets gitterværk (dvs. alterskranken) i Vor Frelses Kirke ombyttet med den tilsvarende i Klosterkirken.⁴³⁹ Sidstnævnte skranke, der ved flytningen blev 'forbedret, ziiret og beklædt', var af smedjern med messingknopper og læderbetrækket knæfald; af retkantet plan med svagt buet forside mod kirken. Skranken havde 12 fag, hvoraf de 10 var med 'snirkler', dvs. slynget bladværksornamentik, mens de to midterste havde navnetræk, uvist dog hvilke.⁴¹⁵ Messingknopperne pudsedes 1826, mens en bemaling 1853 omfattede en bronzering og lakering.⁴⁵¹ 1862 var

den bemalet i gråt og sort.⁴¹⁵ Kasseret i forbindelse med hovedrestaurationen 1864–66 og erstattet af nr. 2. 2) (Fig. 100), formentlig efter udkast af Walther,⁴⁵² af træ med drejede balustre samt knæfald, betrukket med fløj; af cirkulær plan.

DØBEFONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 120), 1866, formentlig udført efter tegning af V.Th. Walther; af lysegrå, finkornet og delvis poleret granit. Den 96 cm høje font med tvnm. 65 cm, er i 'middelalderstil' med høj klokkeformet fod på ottekantet podium med kraftig tovvstav om den lave kumme; herover årstallet 1866, indrammet af rosetter, alt i relief.⁴⁵³ Oprindeligt placeret midt i koret (jfr. fig. 95), fra 1936 anbragt ud for den tidligere alterniche i triumfvæggens nordside. Et *projekt*, 1864, til en font af mere lavstammet profil og placeret i søndre sideskibs østende foran en malet vægudsmykning med Kristi Døb ses på fig. 23.

Fig. 120. Døbefont, 1866, formentlig udført efter tegning af V.Th. Walther (s. 5507). Jesper Weng fot. 2002. – Font, 1866, probably executed after a drawing by V.Th. Walther.

Fig. 121 Dåbsfad, 1936, skænket og udført af sølvvarefabrikant Sofus Sørensen (s. 5509). Henrik Wichmann fot. 1999. – Baptismal dish, 1936, donated and executed by the silverware manufacturer Sofus Sørensen.

†*Døbefonte*. Oplysninger om kirkens ældste font savnes helt. I tidsrummet o. 1480–1532, da kirken vel besad dåbsret i modsætning til tidligere, kan en font måske være henflyttet fra den ældre sognekirke, †Vor Frue Kirke.⁴⁵⁴ En omtale af en font, uvist dog af hvilken form og materiale, ses dog først 1667.³⁷⁸ Placeringen kan da have været i vestenden af kirken;⁴⁵⁵ 1733 og 1742 fandtes 'dåben' i nordre sideskib, antagelig i østenden nær Brommels begravelse (†gravkapel nr. 1).⁴⁵⁶

I forbindelse med kirkens hovedstandsættelse bekostede Jens Jørgen Lindvig 1742 en ny font, tillige med et dåbsfad og »Daabens indlucke«, dvs. et fontegitter, jfr. ndf.⁴⁵⁷ Fonten var af træ og iflg.

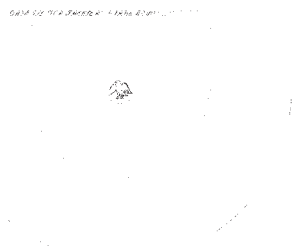

Fig. 122. Udkast til dåbsfad, 1936, skænket og udført af sølvvarefabrikant Sofus Sørensen (s. 5509). 1:10. Tegning af Viggo Norn. I Horsens Museum. – Baptismal dish, 1936.

Danske Atlas formet som en stående engel 'i fuldt corpus forgyldt som holder døbefadet'. Figuren, der var 3 alen høj (ca. 1,86 m),³⁸⁹ sluttede sig dermed til en type, som navnlig i 17- og 1800'erne vandt en vis udbredelse herhjemme.⁴⁵⁸ Som nævnt s. 5486 fandtes tilsvarende legemsstore dåbsengle bl.a. i Københavns S. Petri Kirke (opstillet 1731 og brændt 1807) og i Ledreborg Slotskapel, sidstnævnte udført 1746–47 af Erik Warnheim som en kopi af den førstnævnte, hvis ophavsmand dog er usikker. 1797 placeredes dåbsenglen for enden af søndre sideskib, sandsynligvis fordi nordre sideskibs østende på dette tidspunkt indrettedes til sæde for Det slesvigske Kyrassérregiment (jfr. ndf.). Den søndre apsis, der havde fungeret som gravkapel (s. 5585), blev i samme forbindelse nedrevet, da den indvendig gjorde 'dåben uformelig'.⁴³⁹ Den nye dåbsniche var indrammet af vaseprydede pilastre som pendant til kyrassérstolen (s. 5536) og var på bagvæggen smykket med en 'portal' eller arkitektonisk dekoration med fire pilastre, hvorover en glorie.⁴⁵⁹ Hertil kom et indrammende »Duck-Verk«, dvs. et fontegitter (jfr. ndf.). 1853 stafferede Horsensmaleren A. Schumann 'dåben', dvs. både fonten og den tilhørende indfatning, hvoraf førstnævnte forgyldtes, mens det øvrige fik ultramarinblå oliefarve, marmorering ved begge sider og forgyldning samt maling 'indvendigt' samt på de tilhørende englefigurer og træværk. 1862 skønnedes fonten imidlertid 'så uheldig, at den burde afløses af en ny'.⁴⁶⁰ Kasseret sammen med det øvrige tilbehør i forbindelse med restaureringen 1864–66.

†*Fontehimmel(-himle?) eller -låg*. 1742 afhændedes et »Daabe Dek«, formentlig den gamle fontehimmel (eller -låg), der kunne være udskiftet ved fornyelsen af dåbsindretningen s.å.⁴⁰⁷ Der er dog ingen konkrete oplysninger om efterfølgeren. Det kan være denne og /eller fontegitteret, der 1797 af Hiernø betegnedes som 'ganske forrådet'.³⁸⁹ Hvorvidt denne ved samme lejlighed udførte en ny himmel eller nyt låg, er uvist. Derfor kan det heller ikke afgøres med sikkerhed, om der 1853 refereres til denne eller til Klosterkirkens endnu bevarede fontehimmel i forbindelse med istandsættelsen af et 'dæksel på dåben i den gamle kirke', omtalt i regnskaberne vedr. repa-

rationsarbejderne, primært i Vor Frelsers Kirke, men også omfattende arbejder i Klosterkirken.⁴⁰¹

†*Fontegitter(-gitre)*, 1742, skænket af Jens Jørgen Lindvig. Murerarbejdet 1742 i nordre sideskibs østende ved fonten (jfr. s. 5440) af et omfang 'så stor som dåbens bagdel' kunne have sammenhæng med opstillingen af fonten og et tilhørende gitter her. 1862 nævner synsprotokollen en balustrade af træ, hvorpå fire engle 'på siderne ved væggen' i forbindelse med beskrivelsen af dåbsindretningen i søndre sideskib.⁴¹⁵ Denne balustrade kunne være identisk med det ældre gitter eller en fornyelse heraf. Om de fire engles alder, udformning og senere skæbne vides intet nærmere.⁴⁶¹

Dåbsfad (fig. 121-22), 1936, skænket og udført af sølvvarefabrikant Sofus Sørensen i forbindelse med kirkens genindvielse. Fadet, der er 45 cm i tv.m., har glat fane med muslingeskalsformet fordybning og i midten Helligåndsdue i relief. På den lodrette kant er graveret med versaler, til dels kursiverede: »Horsens Vor Frelsers Kirke Sct. Ib Anno MCMXXXVI den XXIV maj. Skænket Kirken af Sølvvarefabrikant Sofus Sørensen«. På kantens inderside er fire stempler: mestermærke for brdr. W. og S. Sørensen, Horsens Sølvvarefabrik i fordybede versaler, lødighedsmærke for sterling-sølv (925 s) samt to ikke nærmere identificerede mærker (O gennemskåret af bølgelinje). I tidsrummet fra 1794 og frem til anskaffelsen af ovennævnte anvendtes det 1719 skænkede sølvdåbsfad i Klosterkirken (jfr. ovf. og under denne kirke).

†*Dåbsfade*. 1) 1667 omtales et slet messingbæken i fonten, foræret af Sidsel Pedersdatter, enke efter Clemens Olufsen (jfr. †messehageler).³⁷⁸ 2) 1742, foræret af Jens Jørgen Lindvig, af messing.⁴⁶² Fadet er registreret i inventarierne indtil o. 1821.⁴⁰⁸ Herefter synes frem til 1936 alene anvendt det ovf. nævnte sølvdåbsfad fra 1719.

Dåbskande (fig. 123), 1866, udført af Vilhelm Christesen, København. Den 39,5 cm høje kande har ottetunget fod og langstrakt svungent korpus, delt af siksakbort og smykket med tilspidsede tunger. Svungen hældetud og låg med rosetprydet knop. S-formet hank, fæstnet med fligede bladrossetter, både forneden og foroven. Under foden og korpus' bund er tre stempler: mestermærke for Vilhelm Christesen (Bøje II,

Fig. 123. Dåbskande, 1866, udført af Vilhelm Christesen, København (s. 5509). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Baptismal ewer, 1866, by Vilhelm Christesen, Copenhagen.*

nr. 1591), Københavnsmærke 1866 og gardeinmærke for Simon Groth. Under låget ses desuden det første og det sidste. Kanden, der oprindeligt var anskaffet til alterbrug og blev beskrevet som 'en smuk og anelig alterkande i gotisk stil', beregnet til to flasker vin, er omstøbt af en ældre kande (†alterkande nr. 4).⁴⁶³

†*Dåbskander*. Jfr. †alterkande nr. 1. 1838-39 anskaffedes en tinkande, vel til brug ved dåben.⁴⁰⁸

1716 betales drejer Peder Sørensen for et håndklædetræ, dvs. en holder til †dåbshåndklædet.⁴⁰⁶ Sidstnævnte er dog tidligst nævnt 1740-41, udstyret med 'skånske Bontebarie' (måske point de Paris, en art knipling), 1782-83 erstattet af et fint hvidt drejlsklæde, vel det samme, der 1842 betegnes som ubrugeligt.⁴⁶⁴

KORBUEKRUCIFIKSER OG KORSKRANKE

Korbuekrucifiks (fig. 124, jfr. også fig. 92), 1936, skænket af købmand Johannes Kirkemann.⁴⁶⁵ Nøgent kors af træ uden dekoration, bortset fra palmet lignende forgyldt udsmykning af korsenderne. Et forslag fra Viggo Norn om anvendelse af et ældre krucifiks, eventuelt med to sidefigurer, fra Nationalmuseet eller fra en kirke, blev ikke fulgt.⁴⁰⁰

†*Korbuekrucifikser*. Der vides kun lidt om et middelalderligt eller eftermiddelalderligt krucifiks, antagelig opsat på triumfvæggens murfremspring (jfr. ndf.). Det er uvist, hvorvidt der 1704 sigtes til dette eller til Klosterkirkens korbuekrucifiks (s.d.), da fire jernankre og to kroge leveredes til fæstnelsen af »dend gamel himel« oven over dette, dvs. måske en baldakin.⁴⁰⁶ I forbindelse med malerarbejde i Vor Frelser Kirke afregnede Mogens Christian Thrane 1743 bl.a. for stafferingen af »Crucifixet med Engelerne« (vel dette). I samme forbindelse udførtes »et gardin på muren«, formentlig en skyggemaling (s. 5479) omkring krucifikset.⁴⁶⁶ Antagelig er både krucifikset, der i øvrigt ikke synes omtalt i kilderne, blevet nedtaget i forbindelse med kirkens nyindretning 1794-97. I tidsrummet o. 1908-1935 opsattes det siden 1864-66 benyttede alterkors på murfremspringet (fig. 240).

†*Korskranke og -gitter*. Som nævnt s. 5422 og 5484 tyder bygningsspor på, at der allerede i middelalderen har været en muret adskillelse mellem koret og skibet. Denne skranke er antagelig se-

nere, uvist dog hvornår, erstattet af et gitterværk, formentlig af træ. Selve udformningen af gitteret kendes ikke nærmere; dog er døren(e) heri omtalt gentagne gange, således 1694, da nye låse og nøgler til begge døre udførtes, ligesom »Corsdøren« i 1700'erne regelmæssigt angives som udgangspunkt for lokalisering af lukkede stole eller begravelser.⁴⁶⁷ Sandsynligvis fjernet i forbindelse med hovedstandsættelsen 1794-97.

†*Lektorium eller sangerpulpitur*. Som nævnt s. 5423 og 5484 kan den højtiddende gang på triumfvæggen over korbuen allerede i middelalderen have været lukket af et tømret brystværn mod kirkerummet. Gangen, som vel har været del af en processionsgang, har kunnet give plads, såvel for en læsepult som for kirkens korsangere og orgel. Et sangerpulpitur, formentlig en laveresiddende eftermiddelalderlig afløser herfor og betegnet »sangerset« eller »koret«,⁴⁶⁸ er tidligst nævnt i kirkeregnskaberne 1690. 1701 og 1713 repareredes hhv. et brøstfældigt panel og en trappe ved samme.⁴⁰⁶ Ved den store istandsættelse o. 1740 gennemførtes en større om- eller nybygning af »koret, hvor den latinske skole står og synger«, bekostet – blandt meget andet – af Jens Jørgen Lindvig.³⁸⁵ I den forbindelse udførte snedker Søren Pedersen Grøn forskelligt arbejde, heriblandt indlægning af bjælker »og loft derpå«, beklædning af bjælkerne med brædder, udførelse af en »en sammenlimet klenning op til alteret med en gesims over og under«, formentlig et panelværk mod koret, samt et tilsvarende panel mod kirken med en gesims foroven, en boghylde »der langs hen«, en ny opsats ovenover foruden bænke, sæder og en ny trappe »med sit gehør«. Opbygningen blev stafferet af Mogens Thrane, der 1743 afregnede for bemalningen af »Coret« (eller »Cord«) på begge sider, under loftet og på selve trappen.⁴⁶⁶ Ved hovedstandsættelsen 1794-97 erstattedes dette af et nyt til Latinskolens elever og lærere. Imidlertid blev det nedtaget igen allerede 1797, da det »betog for meget af lyset og åbningen under buen og skjulte det egentlige kor og alter for menigheden«.³⁸⁹ I stedet opsattes en pulpiturvæg med stole for menighedens medlemmer på dette sted, mens to kombinerede skriftestole og sangerpulpiturer indrettedes ved korets nord- og sydvæg (jfr. s. 5542f.).

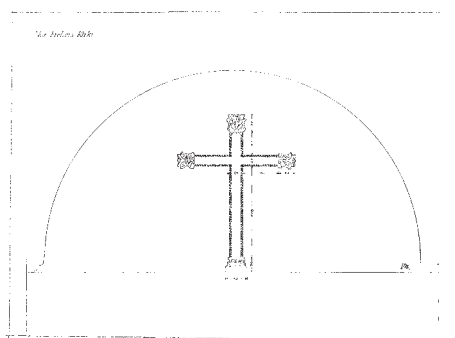

Fig. 124. Korbuekrucifiks, 1936, skænket af købmand Johannes Kirkemann (s. 5510). Tegning ved Viggo Norn – Rood, 1936, donated by the grocer Johannes Kirkemann.

Fig. 125. Prædikestol, 1670, tilskrevet Peder Jensen Koldings værksted (s. 5512). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – Pulpit, 1670, attributed to Peder Jensen Kolding's workshop.

Fig. 126. Kurven af prædikestol, 1670, jfr. fig. 125. (s. 5512). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Body of pulpit, 1670; cf. fig. 125.*

PRÆDIKESTOL

Prædikestolen (fig. 125–48, 241–42), der repræsenterer et hovedværk inden for den hjemlige bruskbarok, tilskrives Horsensbilledskæreren Peder Jensen Kolding og hans værksted og er iflg. malet indskrift skænket 1670 af Johan Andersen, købmand i Horsens, og hans hustru, Bodil Hansdat-

ter til 'kirken', dvs. til Klosterkirken. Ved statusændringen 1794–97 (s. 5369) flyttedes stolen til sin nuværende plads, mens Vor Frelser's Kirkes ældre, enklere og mindre prædikestol anbragtes i Klosterkirken (s.d.).

Stolen er udført af egetræ, suppleret med enkelte sjældne og eksotiske træsorter, der samtidig er benyttet i massive stykker, således ibenholt (de

Fig. 127. Tornekroningen, flankeret af Frelseren og uidentificeret apostel (s. 5515f.). Arkadefelt i prædikestol 1670, jfr. fig. 125. Hjalmar Jørgensen fot.1987. I Horsens Museum. – *The Crowning with Thorns, flanked by the Saviour and unidentified apostle. Arcade section in pulpit 1670; cf. fig. 125.*

snoede søjler, flammelister, gesimsled, attributter, bosser, beslag på opgangsdøren m.m.) og slange-træ (søjlernes prydbælter, bosser, gesimsled o.a.).⁴⁶⁹ Den er opstillet ved nordvesthjørnet af den østligste arkadepille i skibets sydrække. Som følge af flytningen og et antal senere istandsættelser er stolens oprindelige struktur og dens figurudsmyk-

ning imidlertid blevet ændret på en række punkter, jfr. ndf. Særlig markant er reduktionen af kurvens syvende fag (oprindeligt første fag fra øst), som endnu sås o. 1855 (jfr. fig. 148). En udførlig redegørelse for selve tilblivelsen og de efterfølgende justeringer vanskeliggøres dog generelt af et mangelfuldt kildegrundlag.⁴⁷⁰

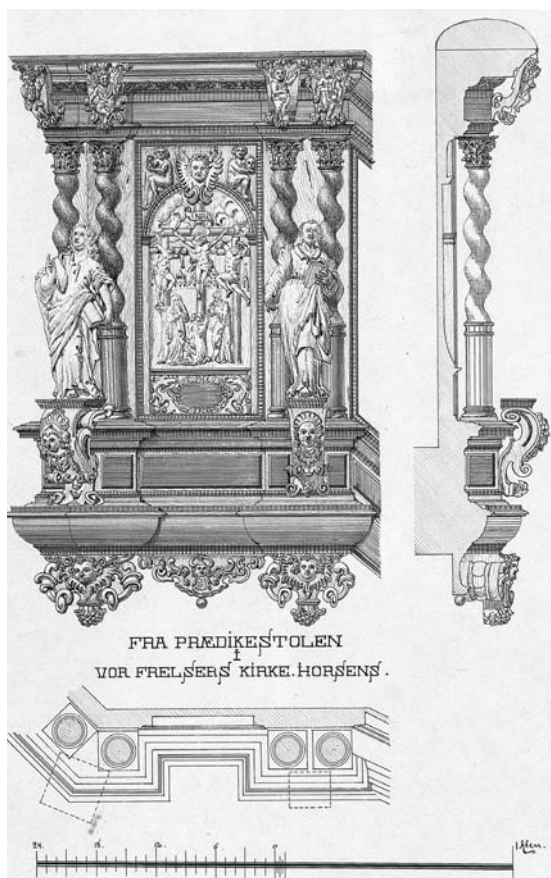

Fig. 128. Arkadefag af prædikestol 1670, jfr. fig. 125 (s. 5516). 1:20. Plan, opstalt og snit, tegnet af Thorvald Jørgensen 1886. Kunstakademiets Bibliotek. – *Arcade bay of pulpit, 1670; cf. fig. 125. Plan, elevation and section.*

I sin nuværende udformning omfatter prædikestolen en kurv på seks fag med rig figurudsmykning (s. 5514), en underbaldakin, hvilende på en bærefigur (s. 5517), en opgang med tilhørende dør (s. 5517) og en lydhimmel (s. 5519); alle dele samtidige. En redegørelse for prædikestolens staffering, herunder indskrifterne, følger s. 5519f. Derefter omtales værkets mester, Peder Jensen Kolding og stolens ikonografiske program (s. 5521), bestillerne, Johan Andersen og Bodil Hansdatter (s. 5524) samt senere ændringer og istandsættelser (s. 5525).

Kurven, der oprindeligt har udgjort de syv sider af en ottekant (jfr. fig. 129, 148), omfatter i sin nuværende udformning seks fag med rundbuede arkader, hvori reliefskårne scener af Jesu lidelses-

historie. De enkelte storfelter er indrammet af dobbelte, snoede korintiske søjler, foran hvilke er indsat hjørnefigurer af Jesus og apostlene på fremspringende postamenter, hvilende på et tilsvarende forkroppet kvartstavs fodstykke. De enkelte figurer står på volutbøjler med diademhoveder. Herunder er hængestykker i form af kartoucher med hhv. diadem- og kerubhoveder over drueklaser. Over dobbeltsøjlerne er ligeledes volutbøjler, her med putti, udstyret med lidelsesredskaber (jfr. ndf.), mens selve krongesimsen har vulstformet frise i gennembrudt arbejde. Storfelternes arkader har tværovale polerede tavler i laurbærkrans- og kartoucheindrammede paneler under figurreliefferne, mens kerubhoveder danner slutsten for de enkelte arkader og i sviklerne flankeres af putti. Flammelister af afvigende farve og bearbejdning (sort, poleret ibenholt) er overalt benyttet som kontrastelement og indramning af bl.a. fodstykker, postamenter, storfelter og gesims.

Figurudsmykningen af de enkelte led (storfelter, svikler, hjørnefigurer og volutbøjler) refererer indholdsmæssigt til eller 'kommenterer' hinanden indbyrdes, og dette system er videreført på opgangen, hvis reliefscener fortsætter kurvens fortælling, jfr. ndf. De nuværende storfelter viser fra øst mod vest scener af Lidelseshistorien, suppleret af putti på de tilhørende svikkelrelieffer og volutbøjler. Som nævnt ndf. er sekvensens første motiv, Nadveren, sekundært udtaget (beskrevet s. 5530). Det oprindeligt første fag, har dog bevaret den flankerende højre søjle, hvorover volutbøjle med engel, hvis hænder er samlet i bedestilling. Derefter følger : 1) Bønnen i Getsemane. I reliefets øvre del knæler Jesus i bøn, vendt mod venstre, hvor en engel med kalk og kors viser sig, indrammet af en skybræmme. Nederst ses de tre sovende apostle, Jakob den ældre, Johannes og Peter; i sviklerne putti med blomsterkrans; på volutbøjlerne over de flankerende søjler: putto med forsvundet attribut, holdt med begge hænder (tv.), med forsvundet attribut (th.). 2) Jesus for ypperstepræsten Kaifas. Scenen er henlagt til et interiør med flisegulv, kassetteloft og i baggrunden en klassicerende portal med trekantfronton; putti med opslåede bøger. På volutbøjlerne, hhv. tv. og th.: putti med Longinus' lanse

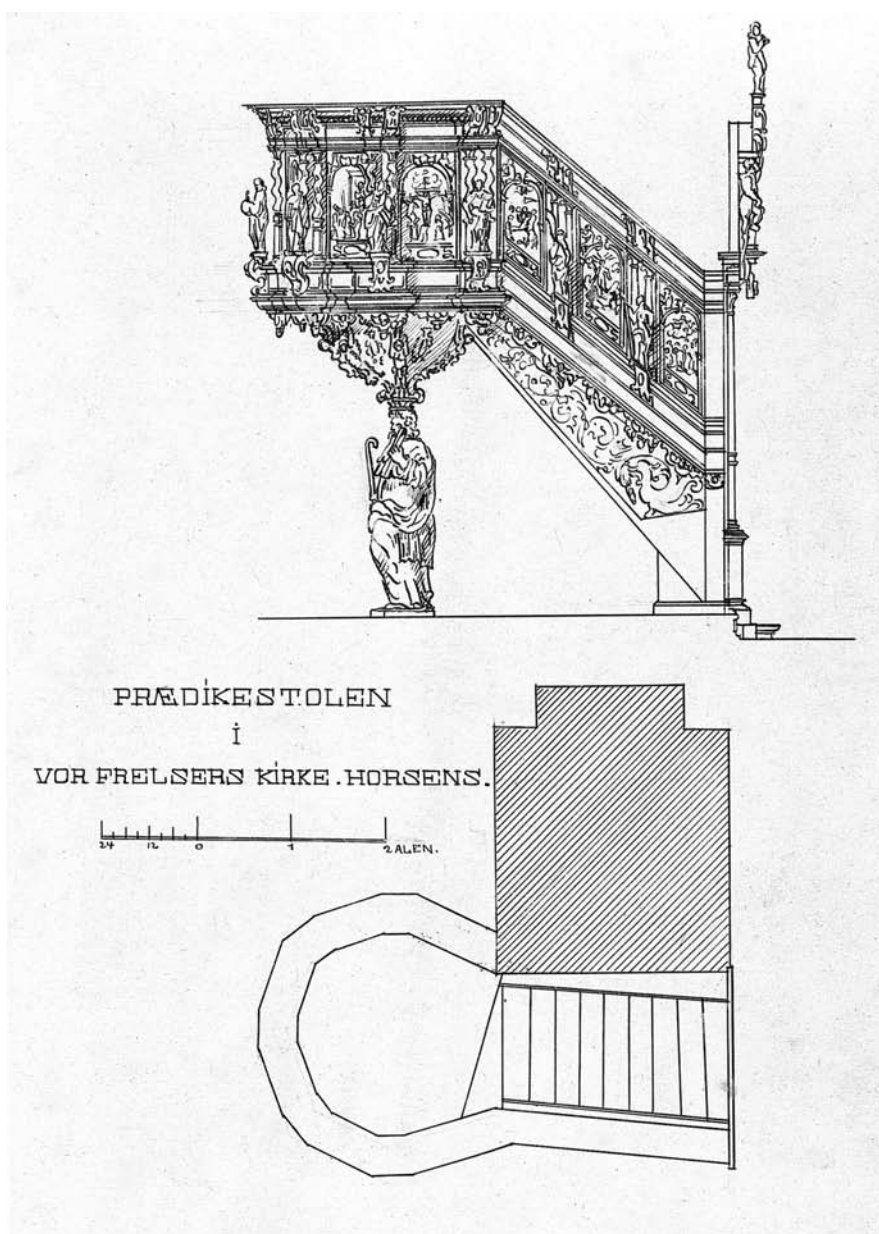

Fig. 129. Prædikestol 1670, jfr. fig. 125. 1:50. Plan og opstalt mod vest, tegnet af Thorvald Jørgensen 1886. Kunstakademiets Bibliotek. – *Pulpit, 1670; cf. fig. 125. Plan and elevation towards west.*

og forsvundet attribut. 3) Hudflettelsen (jfr. fig. 126). Jesus står bundet foran martyrsøjlen i relieffets midtakse. Han flankeres af to bødler med ris og pisk, mens en række tilskuere ses i baggrunden; putti med klæde og ris. På volutbøjlerne, hhv. tv. og th.: putti med ligklæde og kors

(formentlig sekundært). 4) Tornekroningen (fig. 127). Jesus sidder med bundne hænder på en lav blok, omgivet af sine mishandlere med stokke; bagest to soldater; putti med tornekrone og stok. På volutbøjlerne, hhv. tv. og th.: putti med forsvundet attribut, knækket stav i venstre hånd, for-

Fig. 130a–d. Apostel- og evangelistfigurer på kurven af prædikestol 1670, jfr. fig. 125. a. Jakob den Ældre. b. Mattæus(?). c. Johannes. d. Andreas (s. 5516). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Apostle- and evangelist figures on body of pulpit, 1670; cf. fig. 125. a. James the Elder. b. Matthew(?). c. John. d. Andrew.*

svundet attribut i højre. 5) Jesus for Pilatus (jfr. fig. 125). Jesus føres i forgrunden bort af soldater, mens Pilatus på et baldakinsmykket tronsæde i baggrunden vasker sine hænder; putti med bog og vandkande. På volutbøjler, hhv. tv. og th.: putti med forsvundet attribut og Malkus' lygte fra Tilfangetagelsen – en scene, der dog ikke er gengivet blandt kurvens relieffer. 6) Korsfæstelsen (jfr. fig. 128). Korset med den lidende Frelser ses i relieffets midte, flankeret af de to røveres kors. Foran ses Maria, den knælende Maria Magdalene og Johannes; putti med timeglas og kranium. På bøjler, hhv. tv. og th.: putti med forsvundet attribut i venstre hånd, højre løftet i velsignelse og med forsvundet attribut i løftet venstre hånd. Over den afsluttende søjle ved kurvens vestligste hjørne er putto med stridshandske, antagelig Nikodemus' fra Korsnedtagelsen (ikke gengivet). (Beskrivelsen fortsættes s. 5517 under *Opgangen med tilhørende dør*, nr. 7, Gravlæggelsen).

Fri- eller hjørnefigurerne, der forestiller apostle og evangelister, har ændret antal, placering og attributter under stolens forskellige istandsættelser. Samtidig er antallet blevet reduceret fra oprinde-

lig – antagelig – otte omkring kurvens syv relieffer til nu seks (jfr. fig. 129). Kurvens række, som videreføres med tre (oprindelig muligvis kun to) figurer på opgangen og døren (s. 5518) til et samlet antal på 11 figurer, indledes i øst foran det andet søjlepar: 1) (Fig. 130a), Jakob den Ældre, vist med pilgrimshat, smykket med ibsskal på den opslåede bræmme og bog under venstre arm; den løftede højre hånd har holdt et nu forsvundet attribut (formentlig vandringsstav). 2) (Fig. 130b), apostel, muligvis evangelisten Mattæus, vist med tvedelt skæg, opslået bog i venstre hånd og sekundær fjerpen i højre.⁴⁷¹ 3) (Jfr. fig. 127), Kristus, vist som Salvator Mundi med korsprydet rigsæble eller verdenskugle i venstre hånd og den højre løftet til velsignelse. 4) (Jfr. fig. 127), apostel med opslået bog i højre hånd og et lille, sekundært indsat kors i venstre. 5) (Fig. 130c), Johannes Evangelisten, gengivet som skæggløs yngling med langt, krøllet hår; evangeliebogen støttes med den venstre hånd, mens attributtet, formentlig en fjerpen, nu mangler. 6) (Fig. 130d), Andreas, kendetegnet ved sit skråkors; venstre hånd fatter om en bog, mens den højre er fremstrakt i talegestus. (Figur-

rækken fortsættes s. 5518 under *Opgangens række af frifigurer*, nr. 7 Bartolomæus).

Underbaldakinen har otte ribber, som dækker samlingerne mellem baldakinens karnisformede sider af vandrette brædder. De rigt udskårne ribber er udformet som kvindelige englehermer, mens de glatte dele markeres af påsatte ornamenter i fladsnit. Baldakinens ribber samles i et ottesidet akantusprydet kapitæl, hvis profiler er udformet som flammelister. Dette hviler på hovedet af en bærefigur (fig. 131), der understøtter kurven: Moses, vist med Lovens Tavler i venstre hånd og en hyrdestav i højre. Profeten har frodig hår- og skægvekst af krøllede og snoede lokker. Heraf danner pandekrøllerne de obligatoriske 'horn'.

Opgangen med tilhørende dør. Den førstnævntes vange præsenterer sig som en fortsættelse af kur-

Fig. 132. Simon. Apostelfigur på opgangspanel til prædikestol 1670, jfr. fig. 125 (s. 5518). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Simon. Apostle figure on ascending panel on pulpit, 1670; cf. fig. 125.*

Fig. 131. Moses. Bærefigur under kurven af prædikestol 1670, jfr. fig. 125 (s. 5517). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Moses. Bearing figure below body of pulpit, 1670; cf. fig. 125.*

vens arkitektur og udsmykning, blot med den forskel, at de enkelte led er udformet med hensyntagen til dens skråtstillede forløb, hvilket bl.a. forklarer, at de koblede søjler mellem de enkelte fag er glatte og ikke snoede, ligesom antallet af svikler er reduceret fra to til én. Selve trappen er indesluttet i en kasse, prydet af fladsnit (fig. 229). Storfagenes fortællende relieffer med tilhørende svikler fortsætter kurvens fremstilling:

7) Gravlæggelsen. Centrum i det omtrent rhombeformede felt udgøres af gruppen omkring Jesu afsjælede legeme. Sceneriet er henlagt til en åben klippehule: putto med salvekrukke samt putto med palmegren i højre hånd på bøjle over en søjle th. for relief. 8) Opstandelsen. Den opstandne Frelser i stråleglorie og skybræmme dominerer relieffets øvre del, mens sarkofagen og de fire forskrækkede vagter ses nederst; putto med palmegren. På volutbøjler tv. og th.: putti med hhv. opslået bog og med hænderne i bedestilling. 9) Himmelfarten. Jesus er vist i halvfigur, indrammet af en skyformation oven over Maria og de 11 apostle; putto med fugl. På vo-

Fig. 133. Topstykke til prædikestolsdør 1670, jfr. fig. 134 (s. 5519). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Top piece of pulpit door, 1670; cf. fig. 134.*

lutbøjle tv. for relieffet: putto med palmegren i højre hånd; den tilhørende søjle med volutbøjle mangle.

Opgangens række af frifigurer tæller følgende tre (nummereringen videreført fra kurven): 7) Bartolomæus med bog under venstre arm. I højre hånd holdt han tidligere en kniv, apostlens velkendte attribut (jfr. fig. 129); denne er dog i nyere tid, muligvis ved restaureringen 1935–36, erstattet af en kølle eller stok, hvorefter figurens identitet er ændret til Judas Taddæus eller Jakob den Yng-

re.⁴⁷² 8) (Fig. 132), Simon, støttende en opslået bog med venstre hånd, mens den højre fatter om martyredskabet, saven. 9) Apostel, med opslået bog i venstre hånd og et sekundært indsat spyd i højre, hvorigennem han har fået identitet som Thomas. Et ældre attribut, en palmegren, har senere været anbragt i hånden på Jakob den Ældre.

Døren (fig. 133–34) er udformet som en portal med korintiske pilastre og et gavlformet topstykke. Pilastrene er forkroppede og prydes på postamenterne af masker, mens prydbælter og skaf-

ter er opløst i fladsnit omkring polerede bosser. Pilastrene flankeres af hermer med ørnehoved og bærer en gesims, hvis kronliste har vulst i gennembrudt arbejde, svarende til stolens og opgangspanelet. Selve dørfløjens rammestykker indfatter en spejlfylding, kantet af flammelister og prydet af poleret bosse med flammelister. Fløjen har bevaret de oprindelige hængsler (fig. 136), til dels i bukkehornsfacon, samt låsen og dens nøgleblik (fig. 135), mens rammen har 'vinkeljern' af ibenholt.

Topstykket er opbygget omkring en muslingeskalsniche. Nichen flankeres af korintiske søjler, som indgår i en komposition med bruskornamentik, maske og vinger med bruske delfiner. I nichen en statuette af apostlen Peter. Denne holder en bog i venstre hånd, mens den højre er løftet til velsignelse; over armen hænger Himmeriges nøgle i et bånd. På sidevingerne sidder putti med palmegrene, mens topstykket krones af en stående putto, der fatter om nedre del af en nu afbrækket basun(?). På bagsiden af topstykket er fæstnet en indskrifttavle (fig. 230), jfr. ndf.

Lydhimlen er en baldakin, bestående af syv sider af en ottekantet grundfigur. Den kraftige gesims har i lighed med kurven vulst i gennembrudt arbejde. Under gesimsen er kartouchehængestykker, ligeledes i gennembrudt arbejde, og fra hjørnerne hænger vindrueklaser. Gesimsens overside smykket af seks topstykker, formet som medaljoner i laurbærkranse, indrammet af bruskværkskartoucher med små topspir. To af disse, hhv. over himlens tredje og fjerde side fra øst, viser reliefskårne brystportrætter af Johan Andersen (fig. 141) og Bodil Hansdatter (fig. 142), vendt mod hinanden i courtoisie, mens de resterende rummer hhv. malede portrætter og indskrifter (se ndf.). Placeringen af topstykkerne er dog ikke den oprindelige, jfr. ndf.

Samlingerne mellem de enkelte sider dækkes af bruske pryddribber eller -bøjler, hvis fremspringende nedre ender smykket af engle i halvfigur med hænderne i bedestilling, mens de øvre afsluttes af delfinhoveder. På ribberne troner dydefigurer, hvis rækkefølge efter en ommontering 1987 (se ndf.) er følgende, regnet fra øst mod vest: 1) Retfærdigheden (fig. 139a) med sværd

og vægt, 2) Håbet (fig. 139b) med due og anker (begge fornyede), 3) Troen (fig. 139c) med opslået bog og kors (fornyet), 4) Klogskaben (fig. 140a) med slange og spejl (fornyet), 5) Styrken (fig. 140b) med søjle og 6) Mådeholdet (fig. 140c) med kande og kalk (fornyet). Ribberne mødes i en krone, hvis liljeornamentik mellem flammelister er en gentagelse af motiverne på Mosesfigurens kapitel (jfr. fig. 138). Kronen lukkes af små bruskværksbøjler, samlet omkring en konsol, hvorpå den største af de tre kristne dyder: Kærligheden (fig. 131) med børn, der holder drueklase og hjerte. Himlens underside prydes af Helligåndsdue, indrammet af en fritskåren krans af vekselvis flammede og retlinjede stråler. Herom en skybræmme med kerubhoveder og i hjørnerne små stjerner.

Staffering. Selv om prædikestolen som helhed beherskes af de ovennævnte træsorter, der til dels

Fig. 134. Prædikestolsdør 1670, jfr. fig. 133 (s. 5518). Hude fot. 1902. – *Pulpit door, 1670; cf. fig. 133.*

Fig. 135. Nøgleblik og lås til prædikestolens dørfløj 1670, jfr. fig. 134 (s. 5519). Henrik Wichmann fot. 2002. – Key plate and lock for pulpit door panel, 1670; cf. fig. 134.

står blankpolerede, har den dog en partiel bemaling, koncentreret til himlen, hvis gesimsfrise på de seks sider bærer følgende indskrift i gylden fraktur på sort bund:

»Som Regn oc Sne Nedfalde fra Himmelen.
Och Komme icke did igien, Men Wander Jorden
Och gjør hende Fructbahr, Saa skal och mit Ord
Were, Som skal udgaa aff min mund, Det
skal icke Komme tomt igien til mig, Men gjøre
Det mig Welbehager: Es: 55. V 10.11.«

Himlens topstykker rummer yderligere staffering. På det første og andet fra øst ses dygtigt udførte brystportrætter af giverne, Johan Andersen og Bodil Hansdatter (fig. 146 og 145), malet med olie på træ. Maleriernes ophavsmand kendes ikke. I deres nuværende placering er ægteparret vendt med ryggen mod hinanden. Denne placering er dog næppe oprindelig, jfr. fig. 148. At dømme herefter indledtes rækken med et af de to topstykker med indskrift, efterfulgt af parrets malede portrætter (hustruen vist tv. for ægtemanden), alt vendt mod koret og alteret. Antagelig derefter – symmetrisk omkring stolens 'midtak-

se', markeret ved figuren af Salvator Mundi – gentoges parrets portrætter i relief, nu 'retvendt', dvs. med givener tv. for giverinden. Serien afsluttedes med det andet indskriftfelt, disse sidste tre vendt mod skibet og menighedens pladser. Indskrifterne på de to vestligste topstykker er udført med gylden fraktur på sort:

»A(nn)o 1670. Gud til ære, Kircken
til zirat Haffuer Welfor(-)
nehme Johan Andersen med
sin Kiere Hustrue Bodild
Hansdaatter forærit denne
Prædickestoel hertil
Kircken«.

»P.(salme) 56, v.(ers) 13.14.
Med Tacksigelse Wil
ieg betale dig HERRE, thi
du Vdfriede min Siel fra
Døden. Min fod fra Fald, at
ieg maa Wandre for Guds
Ansicht i de leffuendis
Lius«.

Endelig omfatter prædikestolen et par malede 'tavler': Først Lovens Tavler (jfr. fig. 131), hvor

buddene er angivet med hvide romertal, tv. de tre første, rettet mod Gud, th. de øvrige, som henvender sig til næsten. Dernæst på bagsiden af opgangens topstykke en formaningstavle (fig. 230) med følgende gyldne frakturindskrift på sort grund:

»Icke oss, ike oss
HERRE Menss dit Naffn
bør ære:
Welsiget(!) Vere den aff Gud
som dette Hellige sted Welsigner
och Forbedrer, Mens Hvo den-
ne sted och Prædickestoel i
nogen maader rører den til no-
gen skade eller Forargelse, offuer
hannem Hviile alle de forbandel-
ser som staar schreffuit i Mosis
Low, och ald Folckit siger
Amen«.

Mesteren og det ikonografiske program. Navnet på den ansvarlige mester for dette hovedværk i barokkens danske træskulptur, synes ikke at fremgå af de kendte samtidige kilder.⁴⁷³ Iflg. Høyen skal han have heddet »Getschen«(?); mens Chr. Axel Jensen som den første henførte arbejdet til *Peder Jensen Kolding* på et stilistisk grundlag.⁴⁷⁴ Tilskrivningen er yderligere sandsynliggjort efter påvisningen af, at Peder Jensen allerede 1646 var optaget i byens snedkerlav som eneste billedsnider indtil 1671 og således var uden lokale konkurrenter på det tidspunkt, stolen blev til. Værkstedet, som i 1660'erne formentlig omfattede Jens Pedersen, muligvis en søn af ovennævnte, og Arent Friederichsen Slache, søn af en til Kolding indvandret westfalsk snedker, videreførtes antagelig efter Peder Jensens død 1675 af sønnen, mens Slache, der allerede 1673 blev lavets oldermand, ledede et konkurrerende værksted. Både Jens Pedersen og Arent Slache var i øvrigt blevet optaget som mestre i 1671.⁴⁷⁵

Horsensprædikestolen adskiller sig fra flertallet af Peder Jensens øvrige arbejder ved i alt væsentligt at skulle virke i kraft af skæringernes kvalitet og gennem materialerne, hvis virkning ydermere blev forøget ved en polering, som reflekterede lyset. Stilistisk set er den således bl.a. beslægtet med samtidens hollandske møbelkunst.⁴⁷⁶ Dog ligger

Fig. 136. Hængsel til prædikestolens dørfløj 1670, jfr. fig. 134 (s. 5519). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Hinge for pulpit door panel, 1670; cf. fig. 134.*

en helt tilfredsstillende forklaring på de markante forskelle mellem Peder Jensens sene hovedværk og hovedparten af hans andre kirkelige arbejder, der blev stafferet, ikke umiddelbart for hånden, selvom et verdsligt møbel, den tilskrevne, såkaldte »Clausholm-seng« (i NM) heller ikke fik bemaling. Det er dog indiskutabelt, at netop ambitionsniveauet (for kunstneren) og donationens pragtvirkning (for bestillerne) må have spillet en hovedrolle for det særlige valg. Det gælder til dels også for to samtidige sjællandske prædikestole, hhv. Henrik Werners i Sorø (1650) og Abel Schrøders i Holmens Kirke (1662).⁴⁷⁷ Det er uvist, om Peder Jensen har kendt disse af selvsyn, men det er utvivlsomt, at han har været fortrolig med et andet ustafferet billedskærerarbejde, nemlig Mikkelt van Gronings fornemme renæssancestol i Århus Domkirke, som »Peder Billedsnider i Horsens« selv reparerede 1661 (s. 562).

Mens det således er svært at finde et stilistisk fortillfælde inden for Peder Jensens egen produk-

tion, endsige hos andre af tidens billedsnidere, stiller sagen sig anderledes med kurvens billedfremstillinger. Som påvist af Hanne Jönsson er passionsfremstillingerne skåret efter *forlæg* i en serie ældre kobberstik med illustrationer af Kristi lidelseshistorie, stukket af Antonius Wierix (†1604) efter tegninger af en anden Antwerpenmester, maleren Maerten de Vos.⁴⁷⁸ Der er givetvis også arbejdet med *forlæg* ved udformningen af friskulpturerne. Således synes en uhyre flittigt benyttet apostelserie, stukket 1591-92 af Jacques de Gheyn II efter *forlæg* af Karel van Mander I at have været inddraget.⁴⁷⁹ Det gælder tydeligvis Jakob den Ældre, Andreas og Kristus (fig. 130a, 130d og 127), mens der i de øvrige tilfælde tilsyneladende ikke er nogen sammenhæng. Endelig kan himlens dydefigurer spejle kendskab til Jacob Mathams kobberstukne dydeserie efter Hendrick Goltzius' *forlæg*. Det gælder navnlig for topfiguren, Kærligheden (fig. 138).⁴⁸⁰

Prædikestolens *ikonografiske program* er for kurvens vedkommende traditionelt luthersk-ortodokst, mens himlen tillige afspejler dens status som epitafium for giverne. Muligvis har Hor-

sens kirkers sognepræst, Peder Rasmussen Rytter, der holdt ligprædikenen over Johan Andersen (jfr. også ndf.), været medvirkende ved fastlæggelsen af billedprogrammet. Dets dobbelte funktion understreges netop i prædikenen, der kalder prædikestolen for »Lære=Stol oc Ære=Stol«, ligesom Rytter gang på gang fremhæver, at giverne med denne og andre kostbare gaver har sat sig et evigt æreminde, så længe 'Jesus har prædikanter på dette sted'.⁴⁸¹ Under alle omstændigheder knytter Johan Andersens gave sig i kraft af dobbeltfunktionen som inventar og privat mindesmærke (eller epitafium) til en lang række samtidige og ældre donationer af inventar til det efterreformatoriske kirkerum.⁴⁸²

Kurven med dens passionsrelieffer og apostelrækker understreger præstens rolle som apostlenes og evangelisternes efterfølger i formidlingen af Kristi frelsegivende budskab til kirkegængerne. Ved at placere Peter som portalfigur over opgangen understreges tillige, at præsten er Petri efterfølger og indehaver af 'nøglemagten' med retten til at meddele syndernes forladelse gennem skriftemålet (Matt. 16,19 og Joh. 20,23).⁴⁸³ Bærefigu-

Fig. 137a-b. Putti på volutbøjler over prædikestolskurvens dobbeltsøjler, jfr. fig. 125. a. På venstre bøjle med Malkus' lygte (s. 5516). b. På højre bøjle med hovedsmandens stridshandske (s. 5516). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. — Putti on volute hoops above double columns of pulpit body; cf. fig. 125. a. On left hoop with Malchus' lantern. b. On right hoop with centurion's gauntlet.

Fig. 138. Kærligheden. Dydefigur på toppen af prædikestolshimmel 1670, jfr. fig. 125 (s. 5519). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Charity. Figure of a Virtue on the top of the pulpit canopy, 1670; cf. fig. 125.*

rens motiv, Moses med Lovens Tavler, forekommer ofte på efterreformatoriske prædikestole som en understregning af, hvordan den lutherske kirkes budskab om Nåden og sandheden i Kristi evangelium hviler på Loven i Det gamle Testamente (Joh. 1,17).⁴⁸⁴ Ligeledes er dydetemaet velkendt på evangeliske prædikestole, dog oftest be-

nyttet som hjørnehermer på kurven og sjældnere som udsmykning af himlen.⁴⁸⁵ Indholdsmæssigt skal disse personifikationer af alle gode egenskaber forstås som frugter af troen på Kristus, og størst af dem alle er topfiguren, Kærligheden (fig. 138), der atter har inspireret bestillerne, Johan Andersen og Bodil Hansdatter, til at betænke kir-

Fig. 139a–c. Dyder på prædikestolshimmel 1670, jfr. fig. 125. a. Retfærdigheden. b. Håbet. c. Troen (s. 5519). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Virtues on pulpit canopy, 1670; cf. fig. 125. a. Justice. b. Hope. c. Faith.*

ken og sognets fattige. Det er i øvrigt påfaldende, at ægteparrets portrætter optræder to gange, dels malet, dels reliefskåret, mens et monogram for kongen, den øverste kirkeherre, savnes.⁴⁸⁶

Bestillerne. Den prægtige prædikestol er iflg. indskriften på topstykket skænket til (Kloster)kirken 1670 af den velhavende Horsens købmand, rådmann og kirkeværge, Johan Andersen (†1674) og hustruen Bodil Hansdatter. Dette fremgår samtidig af en 'gavetavle' i Klosterkirken samt af den 1676 trykte ligprædiken (jfr. ovf.), der nævner, at prisen var på mere end 1000 rdl. Af teksten på himlens andet topstykke fremgår yderligere indirekte, at prædikestolen var en votivgave, ægteparrets tak, fordi de blev frelst under Svenskekrigene og atter kunne vende hjem til Horsens. Iflg. pastor Rytters ligprædiken blev løftet afgivet 6. febr. 1658 efter svenskernes erobring af Fyn, mens Johan Andersen og hustru opholdt sig i frivilligt eksil i Korsør (siden august 1656).⁴⁸⁷

Gavetavlen og ligprædiken opregner foruden prædikestolen en række andre store donationer til Klosterkirken. Hos pastor Rytter hedder det således også, at ægteparrets donationer »ere kostbare, prisværdige og i mange Lande af Konst og Arbeyde uden lige«. ⁴⁸⁸ Vi kender ikke kontrakten med de nærmere betingelser for prædikestolens udførelse, men alene beløbsrammen fortæller, at det har været bestillernes ambition at indfri løftet af 6. febr. 1658 med en exceptionel gave, der kunne konkurrere med og endog overgå tidens andre store prædikestole, såsom de ovennævnte i Sorø (1650) og i Holmens Kirke, København (1662). Alene det økonomiske fundament viser, at man har sigtet meget højt. ⁴⁸⁹ Blot en detalje som valget af så sjældne træsorter som det brasilianske slangetræ – her endog benyttet i massiv form og ikke kun som finéring – demonstrerer på én og samme tid giverparrets ekstraordinære offervilje og økonomiske formåen. Nævnes i

Fig. 140a-c. Dyder på prædikestolshimmel 1670, jfr. fig. 125. a. Klogskaben. b. Styrken. c. Mådeholdet (s. 5519). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Virtues on pulpit canopy, 1670; cf. fig. 125. a. Prudence. b. Fortitude. c. Temperance.*

samme åndedrag bør også, at Horsensprædikestolen ved at være frugten af et enkelt ægtepars gavmildhed i virkeligheden klart distancerer sig fra de to ovennævnte eksempler, hvor Sorøstolen finansieredes af kirkens ejer, Sorø Akademi, mens den københavnske betaltes af en række af sognets velhavende beboere sammen med kirkeværgen, jfr. *DK KbhBy* 2, 101.

En eftertid vidste da også at skatte det usædvanlige klenodie efter fortjeneste. Det fremgår dels håndgribeligt af den store omsorg, man nedlagde i dets pleje og røgt (jfr. ndf.), dels kan det aflæses af de talrige lovord, som findes i den antikvariske litteratur. Høyen (1830) satte den »i Smag ... langt over den i Holmens Kirke«, dvs. Abel Schrøders ovennævnte prædikestol.⁴⁹⁰ Og ved fornyselsen af kirkens inventar 1864–66 rørte man ikke prædikestolen, »der af Alle betragtes som et sandt Mesterværk af Billedskjærerkunst«.⁴⁹¹

Senere ændringer og istandsættelser. I tiden frem til 1794 var prædikestolen placeret i Klosterkirken ved midtskibets østligste pille i sydrækken. Inden for dette tidsrum var den genstand for et regelmæssigt tilsyn, der dels omfattede en årlig oppolering om foråret, så stolens blanke flader har kunnet stråle om kap med pinsesolen, dels en lejlighedsvis reovering og udbedring af itubrækkede eller manglende enkeltdele. »Arent Billedhugger«, dvs. Arent Friederichsen Slache, der antagelig havde været medarbejder på prædikestolen som svend hos Peder Jensen Kolding (se ovf.), fik åbenbart betroet dette hverv, siden han ved sin død 25. jan. (begr. 30. jan.) 1709 opnåede fri begravelse på kirkegården for sit 'årliche tilsyn og reovering med prædikestolen i Klosterkirken, formedelst han nød kun ringe penge derfor'.⁴⁹² Hvornår Slache fik denne opgave, står ikke klart. 1686 modtog han to rdl. for at 'færdiggøre stolen, som var brøstfældig', men først 1702 indgik han

Fig. 141–42. Johan Andersen og Bodil Hansdatter, givne af prædikestolen 1670, jfr. fig. 125. Portrætrelieffer i himlens topstykker (s. 5519). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Johan Andersen and Bodil Hansdatter, the donors of the pulpit 1670; cf. fig. 125. Portrait reliefs in top pieces of canopy.*

Fig. 143–44. Giverindskrifter i topstykker på prædikestolshimmel 1670, jfr. fig. 125 (s. 5520). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Donor inscriptions in top pieces of pulpit canopy, 1670; cf. fig. 125.*

Fig. 145-146. Bodil Hansdatter og Johan Andersen, givnerne af prædikestolen 1670, jfr. fig. 241-42. Portrætmalerier i himlens topstykker (s. 5520). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Bodil Hansdatter and Johan Andersen, the donors of the pulpit, 1670; cf. figs. 241-42. Portrait paintings in top pieces of canopy.*

kontrakt med Magistraten om årligt at renholde og polere stolen formedelst 4 mk.⁴⁰⁶ Efter hans død overgik hvervet til sønnen, Jørgen Arentsen Slache (†1749), der ud over dette årlige eftersyn også udførte forskellige reparationer, således i 1714 for to afstødte fødder på et af billederne.⁴⁰⁶ 1762 fik snedker Niels Tomasen betaling for reparation af nogle brøstfældige stykker, og 1786 udførte Jens Hiernø forskelligt, ikke specificeret arbejde på stolen.⁴⁹³

Som nævnt s. 5369 regnedes Klosterkirkens prædikestol blandt de allervigtigste 'ornamenter', der o. 1794 overflyttedes til byens nye hovedkirke (s. 5486). Detaljer om denne flytning, der må have medført en total afmontering af stolens enkeltdele og en tilretning af disse til den nye placering, kendes ikke. Den ældste gengivelse af stolen – en detaljeret blyantstegning (fig. 148), udført af Heinrich Hansen o. 1855 – afslører klart det dilemma, der opstod, da kurven skulle placeres mod Vor Frelses Kirkes sværere midtskibspille. Der var ganske enkelt ikke plads til det oprindelige 1. fag (det østligste), med mindre stolen var sprunget

længere frem i midtskibet, svarende til situationen i Klosterkirken. Man valgte derfor at sløjfe dette fag, men af veneration for værket nymonteredes fagets panel med relief af Nadveren (fig. 147, jfr. ndf.) og de flankerende dobbeltsøjler med den yderste apostelfigur dels på et muret fremspring, dels på et bræt med hængestykker, svarende til kurvens øvrige.⁴⁹⁴ Partiet med dobbeltsøjlen th. for Nadverrelieffet halveredes, idet den tilhørende frifigur anbragtes på selve kurvens, nu inderste og i dag tomme konsol. Det samlede antal frifigurer var da 10, som nævnt i synsprotokollen 1862.⁴⁹⁵ Identifikationen af de seks figurer på Heinrich Hansens tegning lader sig kun foretage med forbehold.⁴⁹⁶ Selve opgangspanelet er formentlig blevet øget ved nyopsætningen, nødvendiggjort af pillens øgede bredde.⁴⁹⁷ I hvor stort et omfang lydhimlen ændredes ved flytningen 1794, lader sig vanskeligere fastslå. Den ældre tegning (fig. 148) viser dog en ændret placering af dyderne og topstykkerne i forhold til senere. Rækkefølgen af de førstnævnte var således fra øst mod vest: Mådehold, Tro, Håb og Retfærd (nuværende nr. 6, 3, 2

Fig. 147. Nadveren. Arkadefelt fra prædikestol 1670, jfr. fig. 125 og 148. 1864–66 indsat i tåltartavle, siden 1950 i sakristiet (s. 5497, 5530). Jesper Weng fot. 2002. – *The Last Supper. Arcade section of pulpit, 1670; cf. figs. 125 and 148. 1864–66 inserted in tåltartavle, since 1950 in the sacristy.*

og 1). Samtidig var topstykkernes pladser ændret, idet en indskrifttavle (nr. 1 eller 2) sad østligst, efterfulgt af det malede portræt af Bodil Hansdatter.

Walthers restaurering 1864–66, som bl.a. indebar en retablering af den borthuggede nedre del af prædikestolspillens halvøjle (s. 5460), nødvendiggjorde en nedtagning af det overflødige fag og formentlig også af den, nu østligste, apostelfigur på kurven. Nadverrelieffet genanvendtes som alterprydelse i en nyromansk ramme (s. 5497). De øvrige led (apostelfigurer, hængestykke, bøjlekonsoiler, snoede søjler samt gesimsens knægte) blev efter 1886 til dels genbenyttet ved opgangspanelets afslutning mod døren til søndre sideskib, vel i forbindelse med Storcks og Estrups hovedrestaurering.⁴⁹⁸ Af de to 'kasserede' figurer stod den ene iflg. Fabricius (1879) da i et skab bag alteropsatsen.⁴⁹⁹ Det kan være denne apostelfigur, der sammen med ovennævnte led overførtes til

opgangens øgningsstykke. Placeringen af den anden figur kendes ikke. Senere er antallet atter reduceret, idet en figur, muligvis forestillende evangelisten Lukas er fjernet efter 1902.⁵⁰⁰ Den stod da foran dobbeltsøjlerne nærmest opgangspanelet (jfr. fig. 128, 134) og er i dag erstattet af Andreas.

Sidstnævnte forhold illustrerer, at også frifigurnes placering har været genstand for adskillige omrokninger. Uden en nærmere undersøgelse af stolen og påvisning af placeringsmærker, vil den oprindelige rækkefølge dog ikke kunne bestemmes med fuld sikkerhed.⁵⁰¹ Bortset fra S. Peter og opgangens to apostle på skrånede konsoller er det vel derfor alene Kristusfiguren (*Salvator Mundi*) i kurvens midterakse, der med nogenlunde sikkerhed kan siges at have bevaret sin oprindelige plads (jfr. fig. 148).

Himlens dydefigurer var formentlig ved Walthers restaurering 1864–66 blevet flyttet fra de bøjler, hvorpå de oprindeligt var monterede (jfr. fig. 148). Da himlen 1987 måtte nedtages og fæstnes til nye ophængningsstænger, benyttedes lejligheden til at rette denne fejl.⁵⁰² Selve rækkefølgen blev tillige ændret og fastlagt ud fra bagsidernes pasform i forhold til bøjlernes facon. Den således rekonstruerede placering svarer for rækkefølgens vedkommende mærkeligt nok ikke til situationen o. 1855 (jfr. fig. 148).⁵⁰³ Foruden dyderne er også himlens seks topstykker ved flere lejligheder blevet byttet om. Flytningen af indskriftkartouchen til sin nuværende plads over opgangen som nr. 5 fra øst må være gennemført ved restaureringen 1935–36, da man lod Johan Andersens portrætmaleri og skriftkartouchen bytte plads.⁵⁰² Den nuværende opstilling må betragtes som en forringelse i forhold til den oprindelige, hvor portrætfremstillingerne var indrammet af giverindskrifterne som den nødvendige forklaring på portrætternes tilstedeværelse.

Istandsættelser i forbindelse med kirkens restaurering i 1879–81 og 1935–36 er ikke oplyst i kilderne. En sammenligning mellem planerne fig. 21 (1864), fig. 129 (1886) og fig. 85 (1935) viser, at selve kurvens og opgangens placering ved pillen er blevet ændret fra en plads – for begges vedkommende – vinkelret på længdeaksen (og

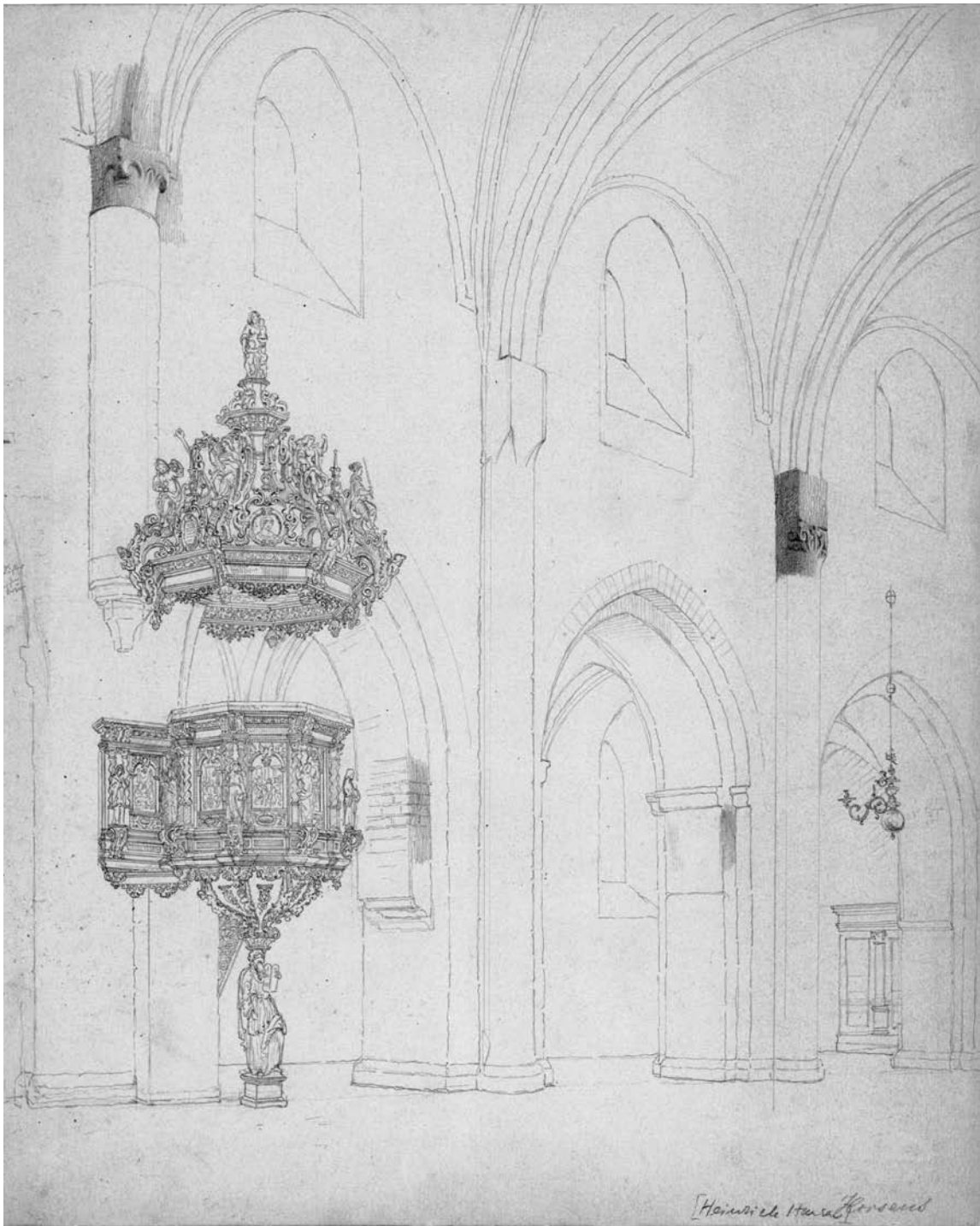

Fig. 148. Udsnit af midtskibets sydvæg med prædikestol (s. 5513, 5527). Blyantstegning ved Heinrich Hansen o. 1855. – Detail of the south wall of the nave with pulpit. Pencil drawing, c. 1855.

for opgangen placeret langs pillens vestsideside) til en drejning af kurven (i to tempi) mod alteret, dvs. i en vinkel på 45° på øst-vestaksen, idet opgangen er blevet frigjort fra pillen.

Nadveren (fig. 147). Relieffet, 50×33 cm, med rundbuet øvre afslutning, var indsat som storstykke i første fag i kurvens række (se ovf.), men afmonteredes 1794-97 ved stolens overflytning. Indtil 1864-66 midlertidigt opsat på prædikestolspillens nordside (jfr. fig. 148), herefter – indtil 1908 indsat i alterretabel (fig. 95). Siden opbevaret i præsteværelset, fra 1950 i det nyindrettede sakristi.

†*Frifigurer*. Af den oprindelige række, der antagelig har omfattet 11 figurer (12, hvis opgangen har været afsluttet med en ekstra nærmest døren som i dag), er i dag bevaret ni fri- eller hjørnefigurer. Af de to figurer, der oprindeligt flankerede kurvens første fag, er én sandsynligvis genanvendt ved opgangsdøren (o. 1866-o. 1908 placeret bag alteret), mens den andens placering ikke kendes.

Et *†timeglas* er nævnt 1667.³⁷⁸

†*Beklædning*. 1751 bekostedes af Peder Aagaards legat et dække af 'raskes', dvs. let uldent stof.³⁸⁶ En ny beklædning af rødt fløjls med guldguloner, skænket af 'etatsrådinde de Lichtenberg' (Bodil Hofgaard) fandtes 1766 i sognepræstens forvaring i en hertil bekostet kasse.³⁸⁶ 1840 i anledning af sørgenhøjtideligheden ved Frederik VI's bisættelse anskaffedes en beklædning af sort klæde, jfr. *†alterklæder*.⁴⁰⁸ 1844 anskaffedes en ny beklædning af rødt fløjls med guldguloner og kniplinger som erstatning for Bodil Hofgaards.⁴⁰⁸ Allerede 1851-52 overførtes guldbesætningen til et nyt klæde.⁵⁰⁴ I inventariet 1904-05 nævnes foruden to betræk af hhv. rødt fløjls og sort klæde et grønt lærredsbetræk.⁴³³

Som nævnt ovf. erstattede Peder Jensens stol en ældre **prædikestol* (nu i Klosterkirken), skænket o. 1600 af Anders Olsen og Sidsel Jørgensdatter, med senere ændringer fra 1600'ernes anden halvdel og 1742, de sidstnævnte bekostet af Jens Jørgen Lindvig. En detaljeret redegørelse for denne følger under beskrivelsen af Klosterkirkens inventar. Om en eventuel tidligere prædikestol i Vor Frelses Kirke før denne vides intet.

STOLE

Stolestader (jfr. fig. 92-93, 119), o. 1866 og 1935-36, hidrørende fra V.Th. Walthers restaurering³⁹⁵ med nyere gavle, udført efter tegning af Viggo Norn i forbindelse med hovedrestaureringen 1935-36 (fig. 150).⁵⁰⁵ Stolene, der er opstillet i midtskibet med to blokke à 19 (tidligere 20) stader⁵⁰⁶ og i hvert af sideskibene med en enkelt blok af et tilsvarende antal stader, har endegavle med vandret øvre afslutning og tandsnitfrise. I gavlenes nedre del er monteret sæde til udtræk. På ryggene samt for- og bagpanelerne er tværrektangulære spejlfyldinger. Første stade i søndre sideskib er særligt indrettet til degnestol (s.d.). Stafferet i mørkerødt og gråt med marmorering i gråt og enkelte blå accenter af endegavlenes pannelselter. På gavlene mod midtskibet er en indretning til *lyseholdere*, 1980, af messing, tegnet af arkitekt Erik Lerbech-Sørensen.⁵⁰⁷

I sin oprindelige udformning (fig. 95) havde stolene høje gavle med cirkulært topstykke, rundbuet udsparring og småsøjler som støtter under sæderne. Et alternativt forslag af Walther 1864 (fig. 23) viste endegavle i renæssancestil med trekantede topstykker med top- og fodtinder og døre mod midtgangen. 1908 fjernedes gavlenes topstykker, og 1935-36 påsattes nye gavle.

†*Stolestader*. 1) Tidligst omtalt 1630 i forbindelse med det ældst kendte stolestadereglement, der gjaldt for begge kirker. Heraf fremgik som nævnt s. 5354, at ingen kunne erhverve pladser i Klosterkirken, førend de havde købt stolestade i Vor Frelses Kirke. En sammenligning mellem registrene for de to kirker viser dog, at der ikke var præcis overensstemmelse mht. placeringen af de enkelte personer. Stolene var begge steder opstillet hierarkisk, idet kongestolen eller 'Slotsstolen' (indtil 1660 beregnet til lensmanden på Stjernholm, siden – indtil 1737 – benyttet af Bygholms ejere) var placeret som den første (eller øverste) af mandstolene, efterfulgt af embedsstole for borgmester, rådmænd og byfoged og 'siden andre borgere efter deres bestilling og alder' (jfr. ndf.); et tilsvarende system gjaldt for kvindestolene. Hertil kom, at stolene i midtskibet mellem de to øverste piller alene kunne bortfæstes med Magistratens samtykke.⁵⁰⁸

Fig. 149. Interiør set mod øst, o. 1908. Foto i KglBibl. – *Interior towards the east c. 1908.*

Stolestaderne i midtskibet var 1630 opstillet i to blokke, i vest adskilt af en tværgang i 4. fag ud for hhv. syd- og norddørene (s. 5473). Antallet i mandsrækken udgjorde da 16 stader, i kvinderækken 19, mens i alt 23 mandsstole var opstillet i søndre sideskib, 24 kvindestole i nordre.⁵⁰⁹ Prisen for leje af midtskibets stole var både i Klosterkirken og Vor Frelzers Kirke på 1 rdl., for sideskibenes ½ rdl., mens de tiloversblevne stader på kvindesiden kunne benyttes af 'tjenestepiger og

andre fattige kvinder'. Det skal dog bemærkes, at alle senere stolestadereglementer indtil 1793 havde graduerede priser, således at pladser i den førstnævnte kirke var dyrere end i den sidste.

Oplysninger om istandsættelser er yderst sparsomme før renoveringen o. 1740. Før 1689 lod Steffen rådstueskrivers hustru bekoste opbygningen af 'nogle stole', måske i forbindelse med disses omdannelse til lukkede stole (jfr. ndf.). 1705 faldt det store lod i urværket ned og øde-

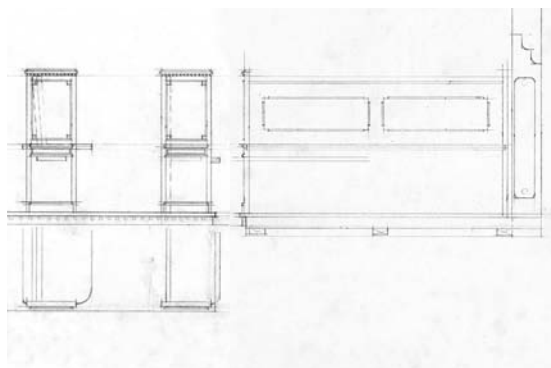

Fig. 150. Udkast til stolestader. 1:50. Tegning af Viggo Norn, 1935-36 (s. 5530). I Horsens Museum – *Sketch for peus*.

lagde en af de nye stole bag kirkedøren 'i de små skamler' i søndre sideskibs 5. fag, jfr. ndf. Reparationer 1712 og 1715, hhv. af borgmesterens stol og stolen til brudefolket, kan ikke sikkert lokaliseres til Vor Frelsers Kirke eller Klosterkirken.⁴⁰⁶ 1736 hævdede den nybagte kirkeværge, Jochum Rodenborg, at alle mandstolene og en del af kvindestolene i begge kirker var 'næsten øde og forfaldne', hvilket gav anledning til en gennemgribende renovering i de følgende år.³⁸⁵ Kasseret materiale herfra omfattede bl.a. en gammel stol og måske diverse fjæle og tømmer, afhændet på auktion 1738, mens 52 gamle stolelåse samt et antal døre og paneler (herfra?) solgtes 1742.⁴⁰⁷

2) Iflg. Jochum Rodenborg lod Jens Jørgen Lindvig 1742 indrette kirkens stole samt de fire »Logier« (dvs. enten lukkede stole på gulvet eller pulpiturene, jfr. s. 5534, 5540).³⁸⁵ Hvor gennemgribende fornyelsen var, lader sig dog vanskeligt fastslå. Som det fremgår af stolestadeafgifterne 1740-41, der fra dette tidspunkt var ordnet efter brugernes bopæl i byens to roder og ikke efter de enkelte kirker, var flere af de nye lukkede stole (eller pulpiture, jfr. s. 5540) allerede da brugbare, selvom kirkernes stolebog først nævner 1743 eller 1744 som tidspunktet for en nyordning af samtlige stole.⁵¹⁰ I bogen anføres opsætningen af fire ekstra mandstole i midtergangen (dog registreret under kvindestole smst.). Endvidere fremgår det, at funktionen af en række stole ved samme lejlighed blev omdefineret, jfr. ndf.

Det konkrete arbejde med ændringen er ikke dokumenteret. Formentlig har stolene haft et ensartet præg (inklusive ældre lukkede stole på gulv eller pulpitur) som det fremgår af *Hofmans Fundationer* (1768). Heri omtales stoleværket som smukt malet og prydet med mange zirater.⁵¹¹ 1767 opsatte tømrer Jens Mikkelsen 'al billedhuggerarbejdet ... igen som var nedtaget', herunder mange stykker på stolene, som var afbrækket.⁴²⁰

3) 1794-97. Formentlig har også stolestaderne været omfattet af Kruuses og Hiernøes hovedistandsættelse, om end detaljerede redegørelser for arbejdets karakter ikke kendes. Dog indskærpedes det i overslaget af 12. maj 1794, at alle stoleløre skulle have forsvarlige låse og nøgler, der afleveredes til kirkens inspektører efter endt arbejde.⁴³⁹ Antallet af stader udgjorde nu hhv. 22 i midtskibets mands- og kvinderækker samt 26 og 25 i søndre og nordre sideskib.⁵¹² Kasseret 1864.

† *Skrifestole*. Præstens skriftestol var antagelig indtil 1741 'ved den nordre side på korsdøren', dvs. ved korgitterets eller -skrankens nordside. På dette tidspunkt blev det dog tilladt apoteker Jacob Schmidt for egen bekostning at opføre en lukket stol på dette sted (jfr. ndf.),³⁸⁵ og skriftestolen må da være blevet flyttet til nordsiden af koret ved alteret, hvor den omtales 1742 i forbindelse med sognepræst Peder Aagaards fundats (jfr. (†)begravelse nr. 1).⁵¹³ En tilsvarende oprindelig placering samt flytning af kapellanens stol ved korets sydside kan være gennemført på samme tidspunkt. 1752 marmorstafferede maler Jens Frederiksen begge stole og forsynede disse med 'versioner', vel bibelcitater.⁵¹⁴ 1775 forandrede snedker Rasmus Thomassen skriftestolen (begge stole?) med knæfald og gjorde 'klædningerne', vel brystværket, lavere. Endvidere udførtes fire skamler og et tilsvarende antal armlæn hertil.⁴⁴¹ 1794, umiddelbart før kirkens store istandsættelse, forsynedes begge stole med beslag.

1797 indrettedes nye skriftestole i korets nord- og sydside i nederste etage af det nyudførte pulpitur til Latinskolens hørere og disciple (jfr. ndf.). Heri var løse ruskindsbetrukne knælestole eller -skamler.⁴³⁹ Mindre reparationer af stolene, herunder staffering og udskiftning af de tilhørende grønne merinogardiner, er nævnt 1845, 1853 og

1861-62.⁵¹⁵ Et areal bag alteret, der både før og efter hovedrestaurationen 1864-66 var afskærmet med gardiner, er på en af Walthers projekttegninger (fig. 23) vist udstyret med et sæde (skriftestol?), flankeret af panelværk. På to andre (fig. 21-22) afskærmes rummet ('præstens stol') bag alteret af en nygotisk skranke. En tilsvarende samt et overdækket sæde (skriftestol?) ses fig. 101.

Præstestol, 1950. Et sæde af halvcirkulær plan er indrettet til præsten i marmorskrankemuren ved nedgangen til kryptens præsteværelse og sakristi (s. 5470f.). Polstret hynde af mørkegråt, groftvævet stof. To *armstole*, nyere, i renæssancestil af mørktbejdet eg med ryghynde og sæde, polstret med grønt fløjlsvelour, er i sidstnævnte rum (jfr. ndf.).

†*Præstestole*. Særlige embedssæder til sognepræsten og hans familie er lejlighedsvis nævnt i forbindelse med stolestaderne og pulpiturene (s.d.). En stol til sognepræsten hvidmaledes og lakeredes 1904. Den var formentlig placeret bag alteret, hvor den endnu nævnes 1947.⁵¹⁶

Degnestol (fig. 151), 1935-36. I forbindelse med restaureringen etableredes en stol i første stade af søndre sideskibs stolestadeblok efter tegning af Viggo Norn.

†*Degnestol*. 1842 nævnes en nøgle til degnestolen, placeret i de lukkede stole i korets sydside

og omtalt som degnens sæde endnu 1858.⁵¹⁷ Efter nedtagelsen af korets pulpiturstole 1864-66 må degnen have fået sæde andetsteds, præcis hvor fremgår dog ikke. En degnestol i nygotisk stil er angivet på Walthers projekttegninger fra 1864 (fig. 21-23), men vides ikke realiseret, ligesom det er uvist, hvorvidt hans forslag 1873 til stolens istandsættelse blev ført ud i livet.⁴⁶³

Brudestole (fig. 152-53, 231), den ene på bagsiden ved overgangen mellem ben og sæde mærket med to brandstempler, hhv. »HH« og et kronet monogram (»1780«). Af mørklakeret eg, hhv. 105 og 102 cm høje. Begge er betrukket med gyldent, riffelvævet stof. Såvel den stemplede stol som dens pendant forekommer ældre end det angivne år. Antagelig er den stemplede stol fra o. 1750, mens pendanten synes noget yngre.⁵¹⁸ Selvom stemplerne tilsyneladende ikke kendes fra andre eksempler, er det nærliggende at antage, at i hvert fald den mærkede stol og måske også dens pendant kunne hidrøre fra Den kongelige Hofhusholdning i Horsens, der netop etableredes 1780 (jfr. s. 5355).⁵¹⁹ I apsis bag alteret.

†*Brudestole* mv. 1713 repareredes 'stolen til brudefolket' (her eller i Klosterkirken?).⁴⁰⁶ 1743 var pladserne for disse og andre særlige kirkegæster (dåbsfolk og kirkegangskoner) i midtskibets første stader. 1777 istandsattes brudestolen med hæng-

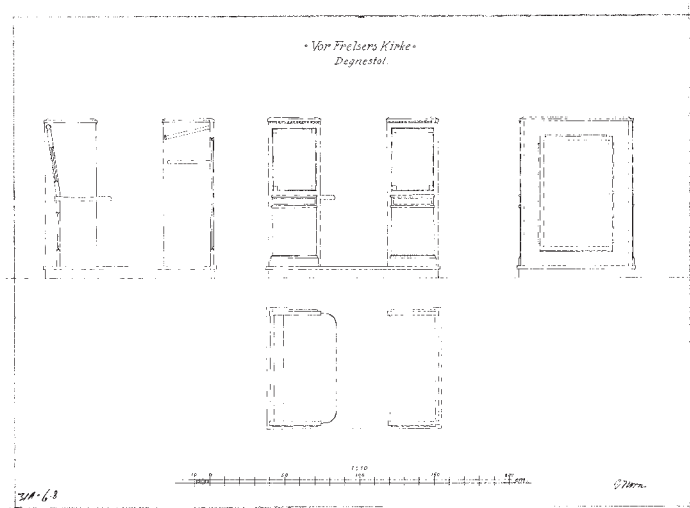

Fig. 151. Udkast til degnestol, 1935-36 (s. 5333). 1:50. Tegning af Viggo Norn. I Horsens Museum. — *Proposal for chair for the parish clerk, 1935-36. Drawing by Viggo Norn.*

sler (en af disse?).⁴⁴¹ Efter ændringen 1794-97 var pulpiturstol nr. 15 i korets nordside 1802-03 i funktion som 'ceremonialstol', jfr. ndf. Siden (eller parallelt hermed) anvendtes 1. stade i midtskibets kvinderække.⁵²⁰

Børnestole m.m. En gruppe moderne børnemøbler med lave borde og tilhørende stole af lakeret fyr med røde stofhynder er opstillet i nordre sideskibs østende.

†*Barnestol*. Omtalt 1858, placering dog uvis.⁵²¹

†*Lukkede stole*. Enkelte stole på gulvet blev i løbet af 1700'erne – antagelig gennem tilføjelse af loft, vægge og gardiner – omdannet til lukkede sæder. Den manglende konsekvens i de ældre kilder mht. brugen af betegnelsen 'lukkede stole', snart refererende til stole på gulvet, snart til havede pulpiturpladser ved kirkens vægge, medfører en vis usikkerhed i ældre angivelser af det præcise antal inden for hver gruppe, jfr. også †pulpiturer. 1784-93 angives dog utvetydigt fire lukkede stole (nummereret 1-4).

1) 1715, bekostet af Henriette von Uscher, Mouritz Sveistrup og Margrethe Jørgensdatter 'i de små skamler bag døren til klokmesterens gårdsrum', dvs. i nordre sideskibs 5. fag ved døren til baggården ved klokkerens bolig (s. 5473).⁵²²

2) 1733, indrettet af svogrene Claus Cordtsen og Erik Hofgaard i stolestade nr. 2 i midtskibets mandsrække, umiddelbart vest for prædikestolen. Udstyret med 'himmel over samt vinduer og lås for'. Omstændighederne omkring stolens tilblivelse er et illustrativt – og samtidig arkivalisk meget velbelyst – eksempel på, hvor mange problemer etableringen af en sådan stol kunne medføre i lokalsamfundet. Disse skal kort refereres: Den pågældende stol var som nævnt ovf. under Magistratens opsyn. Nyindretningen var imidlertid sket uden dennes vidende og samtykke i forståelse mellem provsten, Jesper Norup, og de to kirkevæger (hvoraf Claus Cordtsen var den ene). Idéen havde oprindeligt været Norups, der betragtede initiativet som et vigtigt middel til at forøge kirkernes indtægter, ligesom Cordtsen hermed kunne være et forbillede for byens øvrige rige slægter og officersfamilier. Samtidig kunne sidstnævnte også med den nye plads tage hensyn til sin hustru 'langvarige store hoved-

smerter og synssvaghed'. De indiskutable ulemper ved en sådan lukket stol, der kunne forringe udsynet til prædikestolen og vanskeliggøre adgangsforholdene for de tilstødende pladser, havde man efter bedste evne forsøgt at afhjælpe ved stolens indretning. Magistraten, repræsenteret ved borgmester Hans Rodenborg og rådmænd Jesper Axelsen, rejste imidlertid en klagesag over det 'lovstridige, ubillige og selvmyndige' initiativ, hvilket også forelagdes for Stiftsøvrigheden. Denne afgjorde salomonisk sagen efter mere end et halvt års debat og tillod de to stoleindehavere at bevare deres lukkede plads, idet dog provsten skulle have en reprimande på Rådstuen og de to stoleejere tillige betale stadepenge for de pladser, der var blevet forringet, give erstatning til de personer, der hidtil havde siddet her og i øvrigt hver lægge en mulkt på 6 rdl. i de fattiges kasse. Men undervejs i forløbet blev hvirvlet ganske meget mudder op inden for byens administrative og økonomiske elite, herunder betænkelige anklager for nepotisme og favorisering, både i Magistratens og kirkens egne rækker (Hofgaard var provstens svigersøn).⁵²³ Det private sæde fik kun en yderst kort levetid. Efter Hofgaards og Cordtsens død hhv. 1737 og 1740 blev den i forbindelse med nyordningen 1743 – tankevækkende nok – forbeholdt Magistraten. De to enker fik herefter sæde i den lukkede stol nr. 5 (jfr. ndf.).

3) 1740, indrettet i nordre sideskibs stade nr. 18. Tidligst anvendt af byfoged Niels Rask.³⁸⁵ Antagelig identisk med den i kirkeregnskaberne omtalte lukkede stol nr. 4.⁴⁰⁹

4) 1742, placeret i søndre sideskibs stolestade nr. 11. Indrettet 'i muren', dvs. op imod muren, af Jens Jørgen Lindvig, der til gengæld for betaling af kirkens nye stolestader nød frit fæste. Det er antagelig hertil, murer Peder Jacobsen Alstrup 1742 opmurede et hul ved søndre side, 'hvor stolen skal stå' og slog en bue over samme, opmurede et stykke mur oven over denne og gjorde 'vinduerne til rette'.⁴⁶⁶ Antagelig identisk med den i regnskaberne nævnte lukkede stol nr. 2.⁴⁰⁹

5) 1742, indrettet i søndre sideskibs stol nr. 12. Tidligst anvendt af enkefruerne Cordtsen og Hofgaard (Gertrud Hofgaard og Anne Brød-

Fig. 152-153. Brudestole, o. 1750, mærket 1780 (s. 5533). Roberto Fortuna fot. 2004. – *Bridal chairs, c. 1750, marked 1780.*

strup). I forbindelse med stolens etablering blev muren ved pillen 'tilrettegjort' med en gesims foroven, hvor muren var borttaget på grund af stolen.⁴⁶⁶ Antagelig identisk med den i regnskaberne omtalte lukkede stol nr. 3.⁴⁰⁹

6) Før 1743, indrettet i nordre sideskibs stade nr. 19 til Hans Lykjærs hustru.

7) 1743, placeret i søndre sideskibs stolestade nr. 1. Tidligst anvendt af skoleholder Jonas Dalhofs hustru (jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5596) og hustruerne til Oluf og Jens Bagger. Antagelig identisk med lukket stol nr. 1.⁴⁰⁹

†*Konge- og dronningestol* (sidstnævnte betegnet 'fruens stol'). Nævnt 1630.⁵⁰⁸ Formentlig første stade i midtskibets mands- og kvinderække. Det er uvist, hvorvidt disse pladser var særligt markerede i form og udsmykning (f.eks. med de kongelige våbenskjolde). Stolene, betegnet 'slotsstolene', benyttedes også af den lokale kongelige repræsentant, lensmanden på Stjernholm, hvis mandlige personale dog havde plads i midtskibets vestende (stade nr. 13). Efter lenets nedlæggelse 1660 fulgte retten til stolene de skiftende ejere af Stjernholm og det dertil knyttede Bygholm

Slot, senest generalmajor Theodosius Levetzau til Oxholm. Under en sammenkomst 1714 med Horsensprovsten Anders Winding bevilgede denne dog, at 'honette og smukke folk her i byen ... måtte betjene sig af dem', hvilket Winding skulle lade godtfolk vide. Eventuel tilladelse til at benytte stolene kunne dog kun udstedes af Levetzau. 1737 påpegedes det imidlertid, at denne uortodokse ordning stred mod loven og byens kirkelement, hvorfor den ophævedes.³⁸⁵ I praksis benyttedes den første stol i mandsrækken siden 1682 af private, mens den tilsvarende, som ligeledes havde ligget til slottet, før 1695 blev nyistandsat på kirkens bekostning og benyttet til sæde for sognepræstens hustru. Efter 1743 blev begge anvendt til brudestol (jfr. ovf.) og som sæde for dåbsfolk og kirkegangskoner samt for officerer, der var indkvarteret i byen (se ndf.).³⁸⁵

Under prinsesse Charlotte Frederikkes eksil i byen 1810–29 anvendtes en plads i nordre sides nederste pulpitrække til *kongelig stol* (indtil 1814 nr. 7, herefter nr. 5). Efter prinsessens bortrejse udlejedes stolen atter til private, dog med den klausul, 'at fæstet ophører, så snart Det kongelige Palæ (jfr. s. 5356) bliver beboet af nogen af den kongelige familie'.⁵²⁴

En række af kirkens stole var udlagt som *embedsstole* eller anvendtes af særlige grupper inden for menigheden. 1630 bestemtes tre stolestader efter de ovennævnte til *magistratsstole*, dvs. beregnet til borgmestre, rådmænd og byfoged samt deres familier. Systemet for placeringen af rådsaristokratiets medlemmer var dog ikke mere strikt, end at borgmester Jochum Rodenborg og rådmænd Niels Høeg 1667 sad i stade nr. 4 bag ved Christoffer badskærer, mens rådmændene Knud Simonsen og Christoffer Persen, ligesom borgmester Peder Jensen havde pladser længere tilbage i kirken.³⁷⁸ Som nævnt ovf. lå opsynet med magistratsstolene i dennes hænder. Derfor kom det også til en voldsom konflikt, da kirkeværgerne Claus Cordtsen og Rasmus Wolf 1733 havde ladet indrette en lukket stol i mandsrækkens andet stade uden forinden at have opnået Magistratens tilladelse (jfr. ovf.). Efter ombygningen 1794–97 var stade nr. 7 i midtskibets mandsrække udpeget som Magistratens stol.⁵²⁰ Endvidere hav-

de Magistratens medlemmer sæde i de tre første pulpiturstole i nordre sides underste række (nr. 1–3), efter pulpiturernes ændring 1864–1866 dog reduceret til kun et enkelt pulpitur (nr. 1).⁴⁶³ Her havde også rektorer fra Latinskolen sæde sammen med gejstligheden (se ndf.).

†*Militærstole*. Som nævnt ovf. blev de første stole i midtskibets nord- og sydrække 1743 bestemt for indkvarterede officerer i byen. Efter kirkens hovedistandsættelse 1794–97 anvendtes de to forreste stader i mandsrækken fortsat til officererne, suppleret med tre stole til underofficererne.⁵²⁵ Disse, der vel har været placeret i midtskibets nordside eller i nordre sideskib, var hegnet med et 'skærværk', dvs. et udskåret panel, 'for at gøre skel mellem fruentimmerne og mandfolkenne'. Hertil kom, at der som en tilføjelse til Hiernøes og Kruuses oprindelige akkord efter Kirkeinspektionens ønske indrettedes plads til 'det ganske regiments gemene (mandskab)' i det tidligere gravkapel i nordre sideskibs østende (s. 5584).⁴³⁹ Denne nye stol, i regnskaberne betegnet 'kyrassér- eller rytterstolen', fungerede i denne kontekst indtil 1842, da garnisonen nedlagdes. Arrangementet kan have omfattet både et areal på gulvet og en hævet plads i forbindelse med pulpitrækken i nordre sideskibs 1.–4. fag. Stolen indrammedes af to postamenter, hvori feston- og rosetprydede døre var fæstnet, og kronedes af vaser, ganske svarende til dåbsindretningen (jfr. ovf.), således at 'begge semitrerer sammen' (vel udgjorde pendants), betragtet fra hovedindgangen. 1827 istandsattes taget over militærstolen, ligesom 'kuplen over rytterstolen' 1851 fik ny belægning.⁵²⁶ Gulvet var på samme måde genstand for tilbagevendende reparationer, således 1834, 1853 og 1861.⁵²⁷ 1834 var desuden opført et antal bænke heri.⁴⁴⁰ Efter 1842 anvendtes rummet bl.a. til materiallager, hvilket antagelig har fremskyndet gulvets ødelæggelse af svamp. Efter forslag fra Hector Estrup 1887 blev området omdannet til venteværelse for dåbsfolk, idet skillevæggen mod kirken flyttedes ca. 1 alen (0,62 m) ud, mens et nyt vindue med blyindfattede ruder indsattes.⁵²⁸

Løse stole. 1965 indkøbtes et antal egetræsstole med flætsæder, tegnet af Hans Wegener. Opstil-

let i grupper foran og bag ved stolestaderne samt langs korets nord- og sydvæg. – †*Løse stole*. O. 1936 skænkedes 100 løse stole til kirken, udstyret med korsprydet ryg.⁴¹⁵ Hertil kom et antal feltstole.

Bænk, o. 1866, med søjleformede støtter, svarende til de tidligere stolegavle; i søndre våbenhus. To (†)bænke af samme type er på kirkens loft. Mørkegrå staffering. – †*Bænke*, o. 1866. I alt 10 bænke af samme type som de førnævnte, dog længere og med otte støtter i stedet for fire ses fig. 95.

Møbler i præsteværelse og sakristi. I rummet under altergulvet er et antal nyere møbler, foruden de ovennævnte præstestole, to mindre borde, en reol samt to skabe, hhv. et pengeskab til altersølvet og et større skab til opbevaring af messehagler. På væggen er ophængt et *relief af Nadveren, oprindelig hørende til prædikestolen (s.d.).

KISTER OG SKABE

†*Kister*. 1) En brunmalet kasse til opbevaring af de af Bodil Hofgaard de Lichtenberg 1764–66 skænkede tekstiler (jfr. s. 5492, 5504, 5530) fandtes fra 1766 hos sognepræsten;⁵²⁹ en ny nøgle udførtes 1794.⁴³⁹ Senest nævnt 1834.⁴⁴⁰ 2) En kasse til Niels Ottensens alterklæde, skænket 1788–89 (s. 5493), fremstilledes 1800.⁵³⁰ 3) Et egeskrin, beslået med jernplader samt forsynet med tre låse og tilhørende nøgler, heraf to til kirkeinspektionen og én til kirkeværgen, anskaffedes 1827 til opbevaring af kirkens obligationer og øvrige dokumenter. Endnu 1862 nævnt i kirkens beholdning.⁵³¹

†*Skabe*. Et skab bag alteret til opbevaring af lys er omtalt fra o. 1690. 1695 lavede Rasmus (Pedersen) snedker en ny låge hertil, der 1704 fik nyt låsetøj og hhv. 1783 og 1786 nye nøgler.⁵³² Formentlig identisk med 'alterskabet', der 1844 istandsattes med ny lås.⁴¹⁰ 1742 og 1747 solgtes to gamle skabe på auktion, i sidstnævnte tilfælde fremgår det præcise kirkelige tilhørsforhold dog ikke.⁵³³ Et skab til opbevaring af kirkens sølvtoj ved alteret i den 1794–97 indrettede niche er omtalt 1849, da det s.å. forsynedes med en dirkefri lås.⁵⁰⁴

Fig. 154. Pengeblok, 1935–36, (s. 5537). Jesper Weng fot. 2002. – *Almsbox*, c. 1935–36.

PENGEBEHOLDERE

Pengeblokke. 1–3) (Fig. 154), antagelig o. 1935–36, 32×32 cm, 73,5 cm høj, af træ. Firkantet blok på profileret fod med panelsmykkede sider og tandsnit foroven, svarende til stolestadegavlene. Fladt låg med profileret kant og pengerille øverst. Stafferet og marmorert som stolestaderne i mørkerøde og grå nuancer. Placeret hhv. i midtskibets sydside ved opgangen til koret, i midtskibets 5. fag ved udgangen til nordre våbenhus samt i sidstnævnte.

†*Pengeblok*. 1742 solgtes en 'gammel' blok på auktion sammen med andet inventar, der var tilovers efter renoveringen af kirken.⁴⁰⁷

Pengebøsser, 1937;⁴¹⁵ af messing. Cirkulær form, på forsiden smykket med reliefkors med trepasender; pengerille øverst. Monteret på messingplade, fastgjort på 5. pille i søndre sideskib ved indgangsdøren. En tilsvarende henlagt på tårnets 1. loft.

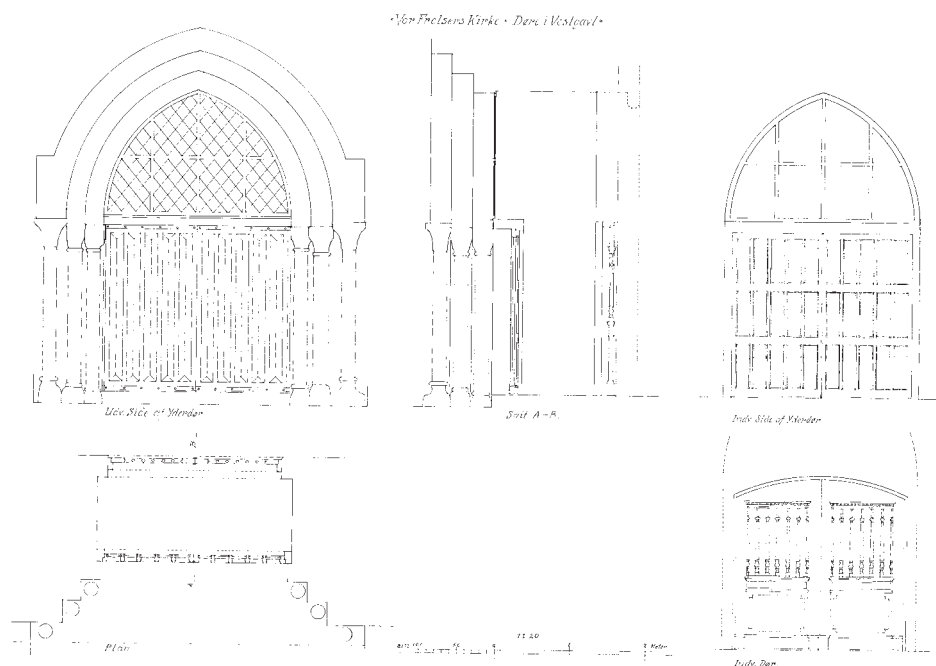

Fig. 155. Dørføj nr. 2, 1935-36 og †dørføj nr. 3, 1873(?), omdannet 1935-36 (s. 5539). Tegning af Viggo Norn. 1:100. I Horsens Museum. – Door no. 2, 1935-36 and †door no. 3, 1873(?), reconstructed 1935-36. Drawing by Viggo Norn.

†*Pengebøsser*. 1) 1716 modtog Henrik Lichtenberg og Hans Christensen betaling på 1 rdl. for en ny kirkebøsse.⁴⁰⁶ 2-3) 1748 anskaffedes to bliksparebøsser, der opbevarede hos præsten og anvendtes til indsamling af kollekter i kirkerne.³⁸⁶ Nævnes ikke efter 1823.⁴⁰⁸ 4) 1793 og endnu 1856 omtales 'orgelværksbøssen'.⁵³⁴ 5-6) 1857 anskaffedes to fattigbøsser, udført af blikkenslager M. C. Dændler. Samme år forsynedes bøsserne, omtalt hhv. som 'kirkens bøsse' og 'fattigbøssen', med fire kroge og en ny hængelås.⁵²¹ Det er sandsynligvis disse, der 1862 omtales som 'to lakerede fattigbøsser med låse'.⁴¹⁵

†*Pengetavler*. 1-2) 1790. To 'skuffer' til at lægge penge i på alteret fremstilledes d.å. af snedker Rasmus Laursen.⁴⁰⁹ 3-5) 1847 indkøbtes tre tavler af messing med skaft og messingklokker.⁵³⁵

†*Klingpunge (tavlepunge)*. 1667 omtales en rød fløjlpunge, 'vel stafferet' (antagelig på skaftet), skænket af Morten Luther, byens postmester (jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5593). Placeret 'neden i kirken'.³⁷⁸ Fra 1699-1700 er registreret to punge. 1705 omtales en ny tavle (tavlepunge?), 'indrettet', dvs. antagelig givet, af provsten An-

ders Winding. Samme skænkede 1709-10 yderligere to punge. Fra 1711-12 anførtes alene to, vel de senest tilkomne.⁴⁰⁶ 1713 repareredes den ene med 1 alen guldgaloners langs kanten. To fløjlpunge indgik i kirkens beholdning indtil 1822, da den ene kasseredes. Fra 1814 omtales disse sammen med tre tilsvarende punge, dog forsynet med sølvbjælder, og siden 1751 anført under Klosterkirkens inventarium.³⁸⁶ 1822 havde den ene heraf mistet sin bjælde.⁴⁰⁸ De fire øvrige er senest nævnt 1856.⁴⁴⁷ En af kirkens tavler (disse eller ovennævnte pengetavler?) omtales 1793⁴³⁹ og 1843⁴¹⁰ som 'kirkens første tavle'; 1797 anvendes betegnelserne 'søndags- og fredagstavlen' om to af tavlerne.⁴³⁹

DØRFLØJE OG PULPITURER

Dørfloje. *Udvendige*. 1) 1881(?). Rundbuet dobbeltfløj af eg med kvadratiske fyldinger, udvendig beslået med 2×10 små rosetter samt to dørringe af jern. Dørgreb af messing. Indsat i tårnportalen, antagelig ved dennes opførelse under Storcks restaurering 1879-81 (s. 5472).

2) (Fig. 155), 1935-36. Dobbeltfløj, udført efter tegning af Viggo Norn med genanvendelse af beslag fra ↑nr. 6. Af eg; indvendig med smalle, højrektangulære fyldingsfelter, udvendig med foldeværkslignende felter med skiftevis skarpryggede og afrundede stave. Dørgreb af messing. Indsat i vestportalen, jfr. fig. 40.

3) (Fig. 156), 1935-36. Rundbuet enkeltfløj, udført efter tegning af Viggo Norn med genanvendelse af beslag fra ↑nr. 5. Af eg, indvendig smykket med smalle, lodrette lister, udvendig beslået med jernbånd foroven og forneden. Dørring af jern på firkløverbeslag, dørgreb af messing. I apsis.

Dørfløje. Indvendige. Kirkens i alt seks indvendige dørfløje stammer alle fra Walthers restaurering 1864-66. Alle af fyr med hvidmalede fyldinger i grå gerigter. 1-3) Spidsbuede, med fire profilerede fyldingsfelter og messingdørgreb. Fra sideskibene til søndre og nordre våbenhus samt for indbygget skab med elinstallationer i nordre våbenhus. 4) Som ovennævnte, dog rundbuet. Fra nordre våbenhus til sognegården. 5-6) Spidsbuede dobbeltfløje med seks profilerede fyldingsfelter og messingdørgreb. Fra midtskibets 5. fag til nordre og søndre våbenhus.

(†) *Dørfløje.* 1) 1864-66(?). Dobbeltfløjet fyldingsdør af afrenset eg med trepasmotiver foroven, i udformning beslægtet med Walthers stolestader (jfr. fig. 95). Oprindelig placering uvis. 2) 1864-66. Enkeltfløj med glaser i de øverste fyldinger, hvidmalet. I udformning nært beslægtet med Walthers indvendige dørfløje og ↑nr. 4 (jfr. fig. 157). Oprindelig placering uvis. 3) 1873(?) og 1935-36 (jfr. fig. 155). Dobbeltfløjet inderdør med balusterformede tremmer og tandsnit samt staffering svarende til Norns omdannelse af stoleværket. Antagelig en tilpasning af den 'tremmedør for hovedindgangen' (dvs. tårnportalen), der 1873 ønskedes anbragt for at opnå bedre ventilation i kirken;⁴⁶³ senest 1935-36 anbragt inden for vestportalen (jfr. fig. 46b) og efterfølgende forsynet med rude foran tremmeåbningen. Antagelig fjernet i forbindelse med omdannelsen af portalens indre åbning 1977 og opstillingen af nyt orgelpulpitur. De nævnte (†)dørfløje opbevares i dag på kirkens loft.

† *Dørfløje. Udvendige.* 1) Før 1690, 'oppe ved renden i tårnet', forsynet med ny lås af Hans klokmester nævnte år (jfr. s. 5444).⁴⁰⁶ 2) 1743 indsattes en dørfløj af fyr, 'beklædt på den ene side', mellem kirken og kalkhuset i nordsidens 5. fag (jfr.

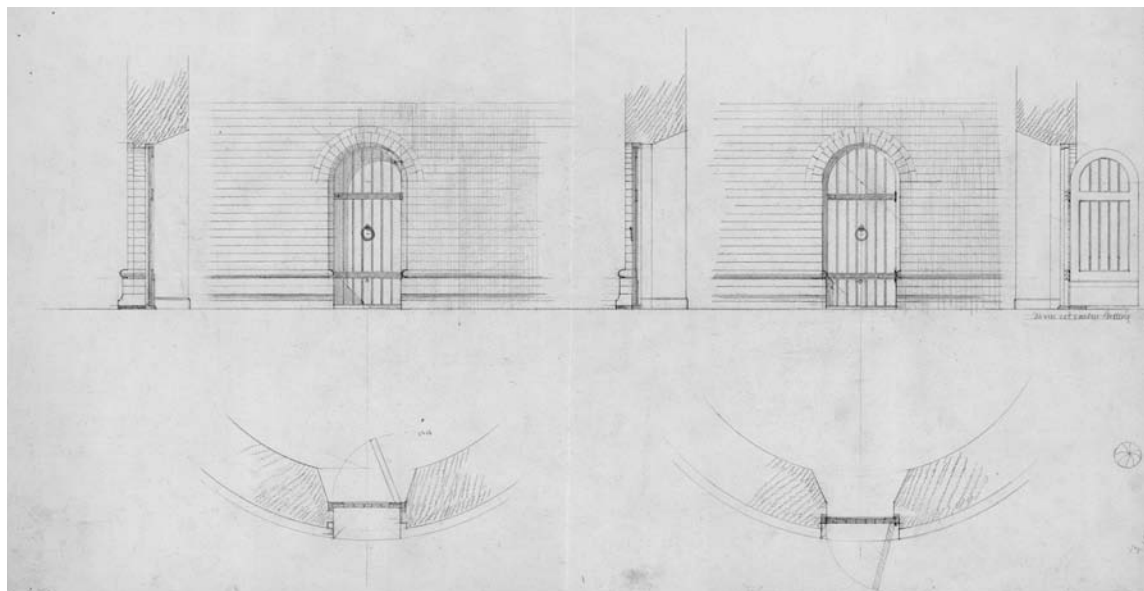

Fig. 156. Udkast til dørfløj nr. 3, 1935-36. Tegning af Viggo Norn (s. 5539). I Horsens Museum. — *Proposals for door no. 3, 1935-36, by Viggo Norn.*

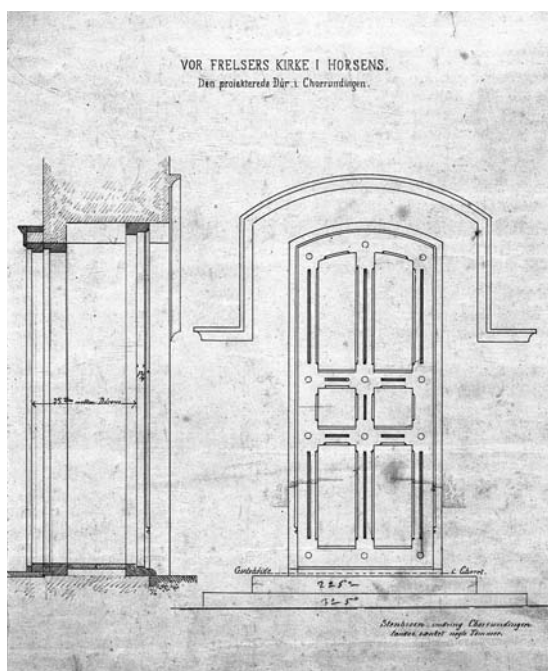

Fig. 157. †Dørfloj nr. 4, 1873–74, udført efter tegning af V.Th. Walther (s. 5540). I Horsens Museum. – †Door no. 4, 1873–74. Drawing by V.Th. Walther.

s. 5473).³⁸⁶ 3) 1830. Dobbeltfloj af fyr med gesims og vinduer foroven og forsynet med beslag og 'hollandske hængsler' af smedemester H. Thaarup;⁵³⁶ indsat 'ved hovedindgangen' (dvs. tårnportalen) nævnte år. 1843 malet (sandfarvet?) sammen med bl.a. portalen,⁴¹⁰ 1858 egetræsmalet og lakeret.⁵²¹ 4) (Fig. 157). 1873–74 indsattes fladbuet yder- og inderdørfloj udført efter tegning af Walther i den da etablerede præstedør i apsis (s. 5473). Ved restaureringen 1879–81 erstattedes yderflojen af †nr. 5. 5) Rundbuet dørfloj i nyromansk stil med jernbeslag og dørning. Ved den indre restaurering 1935–36 erstattedes denne af nr. 3, mens inderflojen helt borttoges. 6) Ved restaureringen 1879–81 indsattes en dobbelt dørfloj, beslået med jernbånd foroven og forneden, i den genåbnede vestportal (s. 5472 og fig. 78). 1935–36 erstattet af nr. 2.

†Dørfloje. Indvendige. 1) 1794–97(?). 1853 males dørene 'til forstuen' samt dennes loft og beklædning ved hovedindgangen (dvs. tårnportalen) perlefarvede.⁴⁰¹ Muligvis et †vindfang; i så fald formentlig identisk med den lave, pilaster-

prydede panelvæg, der skimtes ved overgangen mellem søndre sideskibs 4. og 5. fag på Heinrich Hansens tegning, o. 1855 (fig. 148). At dømme efter gengivelsen kan †vindfanget hidrøre fra hovedstandsættelsen 1794–97. 2) 1888 udføres 'to sammenstemmende skillerum med en dobbelt svingdør i og bræddeloft over'. Opbygningen op-sattes for yderdørene mod Torvet.⁵³⁷

†Pulpiturer. Jfr. også †lektorium og sangerpulpitur (s. 5510). En dækkende oversigt over antal og placering af kirkens ældre pulpiturer lader sig kun opstille med forbehold. Før ændringen af kirkernes stole i 1740'erne opregner stolestadeprotokollen, der antagelig er anlagt o. 1711 (om end med indførsler om ældre forhold) i alt fem pulpiturer (nummereret som nr. 1–3 i nord og nr. 1–2 i syd, antagelig regnet fra vest mod øst).⁵³⁸ Antallet øgedes 1713 med endnu ét. I forbindelse med ændringen af kirkens stole og orgelpulpitur o. 1740 er de ældre pulpiturer antagelig sløjfet eller ombygget. Senere stoleregnskaber angiver fem pulpiturer (nummereret fra nr. 5–9), placeret både ved midtskibets nord- og sydvæg og ved korbuen. Hertil kom siddepladser på orgelpulpituret (jfr. s. 5551), hvilket dog ikke var medtaget i nummereringen. Efter hovedstandsættelsen 1794–97 anførtes i stolestadeprotokollen 16 pulpiturer (nummereret fra nr. 1–16) på midtskibets nordvæg samt ved triumfvæggen. Derudover fandtes smst. og i koret et antal unummerede pulpiturstole. Walthers restaurering reducerede antallet, idet triumfvæggens og korets pulpiturer helt fjernedes. Endelig elimineredes dette særlige element i kirkens indretning helt ved Viggo Norns restaurering 1935–36.

†Pulpiturer før 1794. Om udformningen af de ældste pulpiturer vides intet. Antagelig har de haft et forskelligartet præg, hvilket dog formentlig i nogen grad er blevet harmoniseret i forbindelse med den af Lindvig bekostede istandsættelse o. 1742.

1) O. 1695, benyttet d.å. af Oluf Jørgensen og Hans Christensen; nævnt o. 1711 som nr. 2 i nordsiden.

2) O. 1711 (jfr. ovf.), beregnet til seks fæstere og nævnt som nr. 1 'næst gulvet' i sydsiden. 1740 forandret til orgelpulpitur (jfr. †orgelpulpitur nr. 3). Antagelig placeret i midtskibets 5. fag.

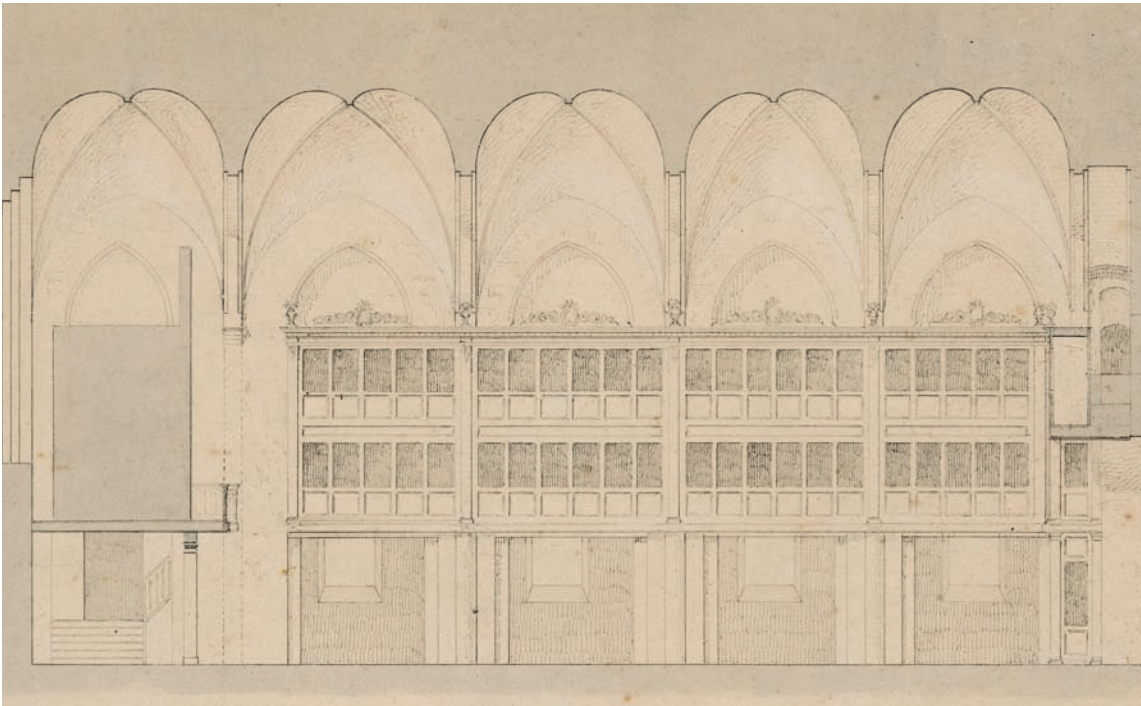

Fig. 158. Længdesnit i skibet mod nord med $\dagger$ pulpiturer fra Kruuses og Hiernøes ombygning 1794-97 (s. 5542). 1:200. V. Th. Walther 1864 (jfr. fig. 20). I Horsens Museum. – Longitudinal section of the nave towards the north with $\dagger$ pulpits made by Kruuse and Hiernøe 1794-97 (cf. fig. 20).

3) O. 1711 (jfr. ovf.), beregnet til fem personer og placeret som ovennævnte 'næst gulvet', her dog i nordsiden. Betegnet som nr. 1 i nord.

4) O. 1711, beregnet til fem personer og omtalt som nr. 2 i sydsiden. Indtil 1719 tilhørende Jonas Svendsen (jfr. gravsten nr. 7, ikke stedfæstet $\dagger$ begravelse s. 5595), der havde overtaget det fra afdøde købmand Nicolai Poulsen.

5) O. 1711, omtalt som nr. 3 i nordsiden og beregnet til fem personer. Ingen fæstere nævnt.

6) 1713, opført af snedker Hans Clausen på provstens ønske på den nordre side ved 'korsdøren', dvs. indgangen i korgitteret eller -skranken eller i 1. fag af midtskibets nordmur.⁴⁰⁶ Opdelt i to stole, der begge bortfæstedes til kvindelige medlemmer af menigheden. Nedbrudt 1741 og erstattet af nr. 9.

7) 1738, opført som et todelt pulpitur, hver del med fire stader, af borgmester Hans Rodenborg og hans nevø, Jochum Hansen Rodenborg (de Lichtenhielm) på det sted, hvor 'orgelværket før var stående' (jfr. $\dagger$ orgelpulpitur nr. 2). Pulpituret

fandtes lige over for prædikestolen, dvs. formentlig i 2. fag af midtskibets nordmur. Den todelte pulpiturstol nummereredes efter 1743 som hhv. nr. 5 og 6.

8) Før 1739, omtalt som pulpituret over kirkedøren eller den søndre dør, dvs. kirkens daværende indgang i søndre sideskibs 4. fag (s. 5473). Pulpituret, der var opført i to dele med fire stader ud mod midtskibet og to imod 'den lille gang', dvs. søndre sideskib, har efter alt at dømme været placeret i sydsiden af midtskibets 4. fag som nabo til $\dagger$ nr. 2, hvor orglet o. 1740 blev anbragt (jfr. nr. 2). Bekostet af Peder Bering ($\dagger$ 1739, jfr. epitafium nr. 3, gravflise nr. 6, $\dagger$ gravsten nr. 14 og ($\dagger$)begravelse nr. 7), men siden benyttet af hans arvinger, fra 1786 dog af oberst von Bardenfleth, mens nabostadet i hvert fald fra 1751 og frem til 1795 anvendtes af etatsrådinde de Lichtenberg (Bodil Hofgaard). Det todelte stade var efter 1743 nummereret som hhv. nr. 8 og 9.

9) 1741 blev det tilladt apoteker Jacob Schmidt at opføre en stol til sig og sin hustru ved kordø-

ren 'på det sted, hvor præsternes stol fandtes' (jfr. *†skriftestole*). Ved samme lejlighed nedtoges *†*nr. 3. Efter alt at dømme fandtes pulpituret således i nordsiden, hvor det dog må have kollideret med de ældre kvinde- og embedsstole. 1756 omtaltes den lukkede stol, som enkefru Schmidt 1751 havde overtaget efter sin afdøde mand, imidlertid 'i søndre side af koret', ligesom hendes søn, apoteker Gottfried Schmidts plads (formentlig den samme) nævnedes som værende syd for kordøren 1764 og 1766-67.⁵³⁹ Dette kunne tyde på, at familiestolen, der må antages at have været den samme, da var blevet flyttet til skrankens sydside. I stolestadeprotokollen registreret som nr. 7.

†Pulpiturer 1794-1864. Kruuses og Hiernøes pulpituropbygning fra 1794-97 (fig. 20, 94, 158) var udformet som en sammenhængende skærmvæg, der – betragtet fra hovedindgangen i sydvest – har omdannet det middelalderlige kirkerum til en moderne 'teaterkirke', svarende til forbilleder som bl.a. Christians Kirke i København (*DK KbhBy* 4, 172ff., pulpiturene opført 1758-59) eller – efterfølgende – til arkitekternes eget værk, Skanderborg Slotskirke (indrettet 1800-02).

Pulpiturene, der undergik flere ændringer under opførelsen, omfattede to etager på nordvæggen, videreført med et tilsvarende antal på triumfmuren. De førstnævnte var ophængt mellem midtskibets piller, idet vægge og lofter har været indfældet i sideskibenes mure. Installeringen af den øvre pulpituretage nødvendigjorde dog, som omtalt s. 5454, en eliminering af de oprindelige, men brøstfældige hvælv i nordre sideskib. Under arbejdet valgte man at flytte pulpiturene 1 alen tilbage mod kirkens mur efter henstilling fra Kirkeinspektionen, der fandt, at 'denne forandring ville give den smalle midterkirke et bedre syn' samt at pulpiturene derved ikke ville 'støde så nær på prædikestolen', som det havde været tilfældet efter den oprindelige tegning. De enkelte fag, der var af uens bredde (hhv. fem småfag mod koret og i skibets 1. og 4. hvælvfag samt seks i 2. og 3. fag), var indbyrdes adskilt af pilastre med nedhængende bladornamenter i stedet for kapitæler. På bjælkevær-

ket herover stod halve vaser, mens midten af de enkelte pulpiturefag smykkedes med guirlandeomkransede medaljoner, ganske svarende den til endnu bevarede udsmykning af Skanderborg Slotskirke. På korvæggen blev 1797 indsat et *†*tur (s.d.) over pulpiturets midte, mens to store bronzerede urner af træ, monteret med fem lysearme af messing i hver, kronede 'de to kolonner ved Duke værket i korbuen', dvs. de indrammende pilastre ved balustraden. To **vaser* (fig. 159) i Louis Seizestil, 125 cm høje og 59,5 cm brede, der 1936 deponeredes i Horsens Museum efter at være fundet på kirkeloftet (HOM, inv.nr. 3006), hidrører antagelig fra pulpiturets udsmykning, om end de næppe er identiske med de ovennævnte (spor efter lysarme ses ikke). Samtidig afviger de begge, både fra dem, der ses på fig. 20, og fra de af Hiernøe og Kruuse anvendte vaser i Skanderborg Slotskirke. Korpus, der kronet af en kugle, er smykket af blomster- og bladværksguirlander (med bl.a. laurbær), der på midten indrammer en medaljon, hvorpå en ikke læselig, formentlig sekundær, blyantspåskrift. Gråmalet i 'stenkulør' (svarende til rammeværket omkring de af Wilrich udførte, genbrugte malerier, jfr. s. 5496) med forgyldning af dekorative detaljer, medaljonen dog hvid.

Tværrrektangulære paneler prydede pulpiturets brystværk, mens åbningerne herover tilsyneladende har været uden vinduer og måske alene var afskærmet med gardiner mod midtskibet. Under arbejdet valgte man at afskærme pulpituret mod nord med afsatser (til opstilling af siddepladser) og gitterværk, det sidste 'for at bringe lys fra kirkens nordre vinduer, såvel nede i kirken som på gangen bag pulpiturene'. Mod midtskibet blev buerne over pulpiturene til gengæld 'indklædt med fjæl', dvs. forsynet med skærmvægge af brædeværk, for at modvirke trækvind. Adgangen til nordre pulpitur skete via en trappe mellem nordre sideskibs 4. og 5. fag.

Triumfvæggens pulpitur undergik på samme måde ændringer undervejs. Et oprindeligt pulpitur til kirkens kor (s. 5510) erstattedes af pulpitter ved hhv. korets nord- og sydvæg, opført i to etager med tilhørende trapper og dannet efter en halvrund plan med to halvcirkler eller buer her-

over, svarende til alterets kuppelniche. Heri var nederst skriftestol til præst og kapellan (s.d.) og derover pladser til skolens hørere og disciple. Om udstyret i de enkelte pulpiturstole er i kirkeregnskaberne lejlighedsvis kun anført gulvbeklædningen (sivmætter eller gulvtæpper). Ud over løse stole kan også have været bænke på trinpodierne på nederste pulpituretage.

Ved selve triumfmuren indsattes 1797 et nyt pulpitur (fig. 94), der i første række beregnedes til menighedens medlemmer. Adgangen hertil var dels via nordre sideskibs pulpitur, dels via den murede trappe til triumfvæggens løbegang (s. 5420). En adgangsvej fra korets sydvesthjørne via trappen i korets søndre prydniche har muligvis også været benyttet.

Pulpiturerne var som kirkens stoleværk i øvrigt oprindelig hvidstafferede med forgyldning af ornamentik og detaljer.⁵⁴⁰ 1853 stafferedes alt i perlefarve med forgyldning.⁴⁰¹

Ved nordvæggen var 14 nummererede pulpiturer (nr. 1-14) i to etager, hver på fire stader, bortset fra pulpitur nr. 7 og det ovenliggende nr. 14, der begge rummede seks stader og antagelig var placeret i nordvestenden. Det er ikke klart, hvordan de i alt syv pulpiturer eller 30 stader i hver etage har været fordelt inden for de fire hovedsektioner, der som nævnt ovf. var opdelt i hhv. fem eller seks åbninger. Om anvendelsen af pulpitur nr. 1-3, 5 og 7 til særlige embeds- eller kongelige stole, jfr. s. 5536. Pulpituret over for prædikestolen (antagelig nr. 5, der fra o. 1814 anvendtes af prinsesse Charlotte Frederikke) var iflg. Chr. Molbech markeret med et grønt klæde.⁵⁴⁰ Til samme stol anskaffedes 1836 20 alen rødt morin (uldstof) og et højrødt klæde på 1 alen (hhv. til gardiner og betræk på brystværn?).⁴¹⁰

Ved triumfvæggens vestside var to lukkede stole 'på jorden' ved korets nordre og søndre side (nr. 15-16). Antagelig identiske med de nederste pulpiturstole foran triumfvæggen på hver side af korbuen (fig. 94). 1802-03 blev nr. 15 midlertidigt anvendt som ceremonistol i forbindelse med særlige kirkelige handlinger (jfr. s. 5534);⁵²⁰ hhv. på fire og to stader. 17-18) Formentlig indrettet oven over førnævnte i triumfvæggens mellemste pulpituretage. Heraf er dog i stolestadeprotokol-

Fig. 159. *Vase, o. 1794 (s. 5542). Jesper Weng fot. 2002. – *Vase, c. 1794.

len kun nævnt pladsen ved sydsiden ('lukket stol over den søndre side ved koret') med fire stader.⁵²⁰ 19) Lukket stol 'over eller langs koret' på 10 stader. Som anført ovf. indrettet som herskabsstol i stedet for den oprindeligt opførte stol til kirkens kor.

Ved korets nord- og sydmur: 20-21). I de nederste stole var indrettet præste- og kapellanstole (jfr. s. 5532), mens de øvre rummede pladser til elever og lærere fra Latinskolen. *Synsprotokollen* nævner 1862 to *†malerier*, indsat over 'indgangen' til højre og venstre for alteret, dvs. antagelig som udsmykning af de sammenbyggede skriftestole (s.d.) og pulpiturer.⁴¹⁵

†Pulpiturer 1864-1935. I forbindelse med hovedrestaurationen 1864-66 indgik også pulpitu-

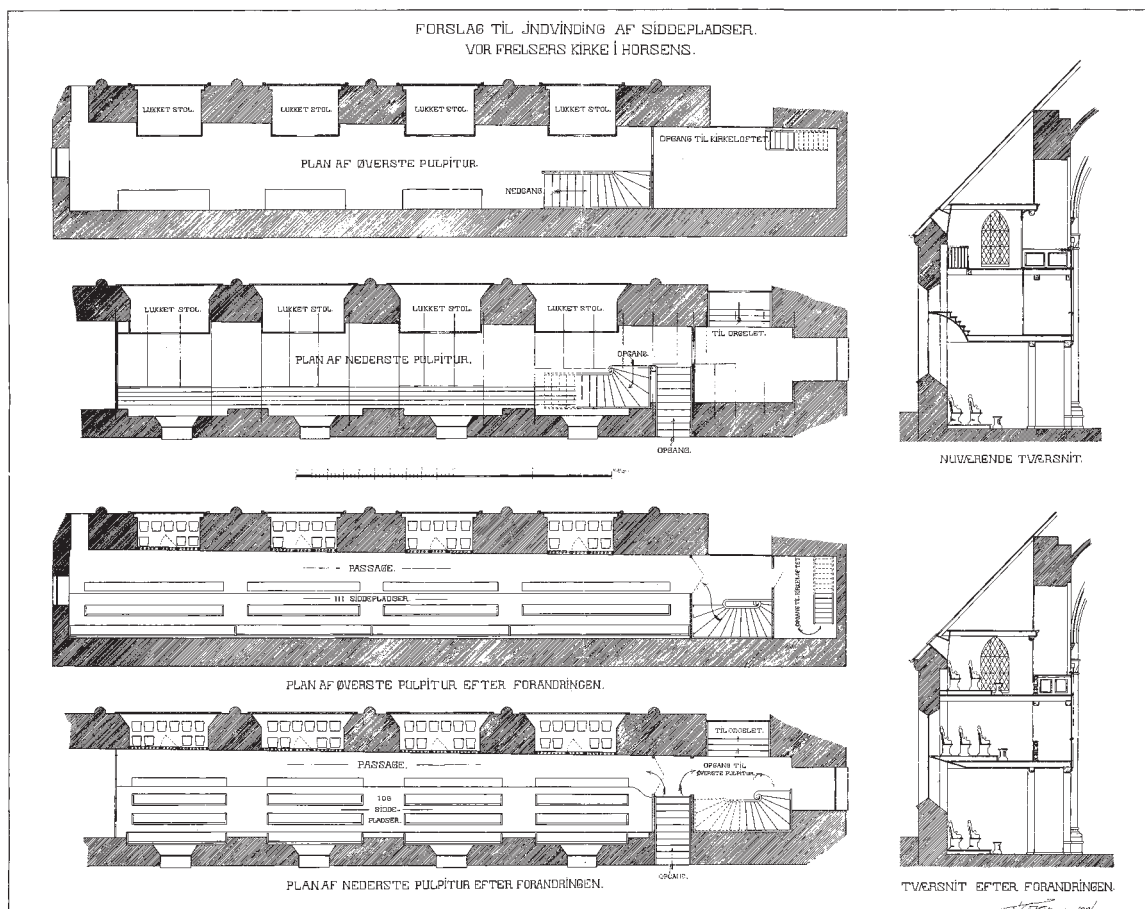

Fig. 160. Projekt til ændring af nordre sideskibs $\dagger$ pulpiturer (s. 5545). 1:300. Tegnet af Hector Estrup 1886. I Horsens Museum. – Project for alteration of $\dagger$ pulpits in the north aisle.

ernes fortsatte bevaring i debatten, hvor modstridende ytringer blev fremført, jfr. s. 5488. Walthers projekt »A« (fig. 22) viste kirken uden pulpiturer i nord og øst, mens projekt »B« (fig. 23) genanvendte nordsidens pulpiturer, om end trukket ca. 1 alen tilbage mod arkaderne, således at nordvæggens halvsojler var frilagt. Også øvre pulpituretages overbygning foresloges delvist fjernet.

Efter henstilling fra Kirkeinspektionen, der ikke mindst tog hensyn til de økonomiske fordele ved bibeholdelsen af pulpiturerne som indtægtskilde,⁵⁴¹ gennemførtes det sidstnævnte forslag, om end i en i detaljerne ændret skikkelse i forhold til fig. 23. I nordsiden indrettedes lukkede stole i to etager i hvert af de fire fag, formentlig

med genanvendelse af det ældre panelværk. Mod midtskibet, hvor hvert pulpiturafag var indrammet af sammensatte piller med topspir, indsattes dog rundbuede arkader i underste pulpituretage, i hvert af de fire fag reduceret til fem åbninger mod tidligere seks i 2. og 3. fag. Et trinpodium ved nordmuren gav mulighed for ekstra siddepladser. I øvre etage fjernedes som nævnt den ældre overbygning. En gesimskronet bagvæg ved pillernes nordside lukkede for udsynet mod den bagvedliggende gang. Opgangen til nedre etage skete fra den lille syddør i 5. fag (jfr. fig. 160). Ved færdiggørelsen fremtrådte pulpiturerne smukt egetræsmaledede i lighed med stolestaderne.³⁹⁵ Som nævnt ovf. elimineredes både triumfvæggens og korets pulpiturer ved denne lejlighed.

1886 udarbejdede Hector Estrup et *forslag* til en øgning af pladserne på begge pulpituretager (fig. 160).⁵³⁷ En forhøjning ved ydermuren gav bænkeplads, parallelt med kirkens længderetning til hhv. 106 fornedet og 111 foroven. Dertil kom, at den tidligere lukkede bagvæg for de lukkede stole tænkte erstattet af en lav balustrade, således at der var sæder for ti personer fornedet og otte foroven i hver af disse. Et særligt trapperum, adskilt fra pulpituret, tænkte indrettet i nordre sideskibs vestfag. For flertallet af de indvundne pladser vedkommende ville man dog kun kunne se en mindre del af kirkerummet. »Men fra enkelte Pladser vil dog Prædikestolen kunne ses, og man vil upaatvivlelig fra dem alle

kunne høre fuldkommen tydeligt«(!). Efter alt at dømme blev projektet ikke realiseret. I et restaureringsforslag 1933 foreslog Viggo Norn pulpiturene definitivt fjernet, hvilket gennemførtes kort efter. De derved tabte 80 siddepladser foresloges ved denne lejlighed erstattet med 50 nye i kirkens kor.⁵⁴²

ORGLER

Orgel (fig. 161), 1977, med 40 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby og Horsens. Nyt setzeranlæg indbygget 2000 i forbindelse med en renovering af registraturanlægget, udført af samme firma.

Fig. 161. Orgel og orgelpulpitur, 1977, tegnet af Inger og Johannes Exner (s. 5545). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Organ and organ loft, 1977, drawn by Inger and Johannes Exner.*

<i>Hovedværk (Manual II)</i>	<i>Positiv (Manual I)</i>
Gedakt 16'	Gedakt 8'
Principal 8'	Quintaton 8'
Gedakt 8'	Principal 4'
Spidsgamba 8'	Rørfløjte 4'
Oktav 4'	Gemshorn 2'
Spidsfløjte 4'	Quint 1 1/3'
Oktav 2'	Scharf
Sesquialtera	Krumhorn 8'
Mixtur	Tremulant
Trompet 8'	
<i>Svelleværk (Manual III)</i>	<i>Pedal</i>
Rørfløjte 8'	Principal 16'
Fugara 8'	Subbas 16'
Celeste 8'	Oktav 8'
Salicional 4'	Gedakt 8'
Kobbelfløjte 4'	Oktav 4'
Rørnat 2 2/3'	Nathorn 2'
Blokløjte 2'	Cornet
Tertian	Mixtur
Mixtur	Basun 16'
Fagot 16'	Trompet 8'
Obo 8'	Skalmøj 4'
Tremulant	

Kopler: SV-HV, Pos-HV, SV-Pos, HV-P, SV-P, Pos-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f. Setzeranlæg. Mekanisk traktur, elektrisk registratur, sløjfevindlader. Setzeranlægget erstatter en tilsvarende, men mindre avanceret indretning fra 1977.

Orgelhusene, der er tegnet af Inger og Johannes Exner i samarbejde med orgelbyggeriet, er af fyr, partielt tonet med kalk. Det centrale hus, der rummer hovedværket, positivet (anbragt som

brystværk) samt svelleværket (anbragt som overværk, bag en front af svelledøre), flankeres af to skråtstillede pedalhuse. De enkle, kasseformede huse har ingen pibegitre eller andre udsmykningsdetaljer. Frontpartiet er udstyret med rustikke tværstivere, der røber inspiration fra middelalderlige orgelhuse. Det fritstående orgelpulpir er opbygget i skibets vestre fag. Spillebordet er placeret midt på pulpiturets frie gulvareal, med østvendte klaviaturer. Ved udformningen og indretningen af det polygonale orgelpulpir har arkitekterne tilstræbt en virkning, hvor instrumentet, organisten og sangerne udgør en totalitet. Dette understøttes af en 'stjernehimmel' af uafskærmede glødelamper, der belyser kor- og organistområdet og genspejles i prospektpiberne. Bag det centrale orgelhus findes en serviceelevators, der benyttes ved stemme- og vedligeholdelsesarbejder.⁵⁴³

†*Orgler*. 1) Middelalderligt. 11 lispd. (87,3 kg) blypiber fra et orgel blev 1558 bragt til Boller Slot, hvor metallet antagelig omstøbtes til andet formål (s. 5354). Pibematerialets vægt tyder på, at der har været tale om et efter senmiddelalderens målestok ganske veludstyret instrument, muligvis et 4 fods blokværk med hen ved 200 piber.⁵⁴⁴ På †orgelpulpir nr. 1. Bælgene kan have stået i det søndre eller nordre triforiegalleri.

2) *Positiv*, omtalt o. 1667. 23. december 1679 indgik byens borgmester og råd kontrakt med organisten, Søren Willumsen, om reparation af instrumentet.⁵⁴⁵ Samtidig forpligtede han sig til fremover at forestå dets vedligeholdelse og mod betaling spille på det for 'kirkekoner,⁵⁴⁶ dåbsbørn og brudefolk'. Det forudsattes i denne aftale, at kirkeværgerne drog omsorg for, at positivet blev lukket forsvarligt inde, således at ingen kunne komme til at gøre det skade. Af en takstfortegnelser o. 1667 fremgår, at rekvirenterne skulle bidrage med et beløb til vedligeholdelsen, når positivet benyttedes ved særlige lejligheder. Endvidere var det muligt at leje instrumentet til brug uden for byen, dvs. i omegnens landsbykirker.⁵⁴⁷ 1695/96 omtales instrumentet som gammelt.⁵⁴⁸

3) Før 1686. Repareret 1686/87 af Hans Nielsen, Viborg, for 98 sldl., af hvilke de 50 var doneret af Anders Jensen Thonboe og dennes hustru, Dorthe Hansdatter.⁵⁴⁹ 1689 anskaffedes en

stige til orglet, antagelig til brug ved stemning af et højtsiddende værk.⁵⁵⁰ 1704 foretog organisten en reparation af de rotteangrebne bælg, og 1706 blev orglet på forskellig vis beskyttet mod skader: bælgene blev overdækket for at skærme dem mod regn og sne, og ved indgangen til orgelpulpituret opsattes en beklædning over døren, således at drengebørn ikke kunne kravle ind og gøre fortræd. 1708 udførte Arend billedhugger (Arent Friederichsen Slache) en mindre reparation ved orgelværket efter anvisning fra Johan organist, og 1714 tilkaldtes Jørgen Arentsen Slache til en tilsvarende opgave. Ved denne lejlighed etableredes et anhangspedal med tilhørende orgelbænk. 1717 blev orglet malet af Niels Nielsen.⁴⁰⁶ 1736 betegnede instrumentet som meget slet og næsten ubrugeligt. På †orgelpulpir nr. 2.⁵⁵¹ Bælgene, der åbenbart stod udsat for vejr og vind, må have haft deres plads på loftet over nordre sideskib; vindkanalen kan have været ført gennem en triforieåbning. Orglet blev nedtaget 1738.⁵⁵²

4) 1738, bygget af Lambert Daniel Kastens, København.³⁸⁶ Instrumentet, der delvis blev betalt af private borgere,³⁸⁵ indgik i en samlet leverance, der også omfattede Klosterkirken. Orglet i Klosterkirken var åbenbart det største, eftersom man senere, da Vor Frelses Kirke fik status som byens hovedkirke, foretrak at ombytte de to instrumenter. Orgelbyggerne Benjamin Wulff og Peder Pedersen forestod opstillingen i begge kirker og repræsenterede bygmesteren ved afleveringsforretningen. Synet blev foretaget af organisterne Friderich Stolpenberg, Århus Domkirke, og Johan Jochum Mejer, Vejle S. Nicolai Kirke.⁵⁵³ I begge kirker blev orgelværkerne, i modstrid med almindelig praksis, leveret og opstillet uden komplette orgelhuse. I Vor Frelses Kirke blev denne mangel udbedret i 1742, hvor der opsattes sidevægge og bagklædning af fyr.⁴⁶⁶ Bælgene må have været placeret i tårnet eller på loftet over nordre våbenhus. Orglet renoveredes 1745 af Carl Friedrich Gerstendorff, og 1751 samt 1762 udførte Amdi Worm reparationsarbejder.⁵⁵⁴ Ombyttedes 1794-97 med Klosterkirkens orgel (jfr. †orgel nr. 5).

†*Orgelfacaden* var antagelig tegnet af orgelbyggeren efter dennes normale skabelon, jfr. f.eks. Slangerup S. Mikael Kirke (DK *Frborg* 2078 og

fig. 7). Facaden maledes og stafferedes i perioden 1741–43 af Mogens Christian Thrane.⁴⁶⁶ På *†*orgelpulpitur nr. 3.⁵⁵⁵

5) Overflyttet 1794–97 fra Horsens Klosterkirke, hvortil det var bygget 1738 af Lambert Daniel Kastens.⁴⁶³ I forbindelse med flytningen blev værket formentlig tilsluttet bælganlægget fra *†*orgel nr. 4. Instrumentet var oprindelig leveret uden gavle og bagklædning, og det havde følgelig stået ubeskyttet, indtil snedker Mathias Jørgensen Wilhelm 1762 forsynede det med en omklædning af høvlede og pløjede fyrrebrædder.⁵⁵⁶ Orgelhuset havde således ikke den normale rammekonstruktion med udtagelige fyldinger, og selv om der fandtes en lille låge i bræddevæggen, var dette ikke tilstrækkeligt til at give den nødvendige adgang til stemning og vedligeholdelse af værket. Fejlen blev udbedret 1769, da Amdi Worm etablerede et antal adgangsluger.⁴²⁰ Specifikationen af de indkøbte brædder til orgelhusets vægge tyder på, at dette har været af nogenlunde samme størrelse som Kastens-instrumentet i Slangstrup (jfr. omtalen under *†*orgel nr. 4). Worm havde i 1762, kort tid før opsætningen af bræddevæggen, istandsat orglet og udvidet det med en Basun 16 Fod.⁵⁵⁷ Mens orglet endnu stod i Klosterkirken, var det endvidere blevet repareret 1741/42 af orgelbyggeren Jørgen Mickelsen, 1745 af Carl Friedrich Gerstendorff og 1751 samt 1762 af Amdi Worm. I 1799 gennemgik det en klangmæssig omdannelse, udført af den omrejsende orgelvirtuos og 'orgelreformatør' Georg Joseph Vogler. Denne fik antagelig – sin sædvane tro – på få dage udtaget en del piber af orglet og omflyttet andre i overensstemmelse med sit selvopfundne 'simplifikationssystem'.⁵⁵⁸ Omdisponeringen blev udført mod betaling, og man forestillede sig åbenbart fra Kirkeinspektionens side, at orglet ved denne lejlighed havde gennemgået en hovedstandsættelse, hvorfor man stillede sig skeptisk over for et ønske om reparation af bælgene i 1806, et arbejde, som orgelbygger Caspar H. G. Worm, Engum, havde givet tilbud på.⁵⁵⁹ I perioden 1821–41 blev stemning og vedligeholdelse iflg. fast aftale varetaget af Worm.⁵⁶⁰ Instrumentet var skænket til Klosterkirken af købmand Peder (Thomasen) Bering, jfr. epitafium

nr. 3. Dele af værket genanvendtes i *†*orgel nr. 6. Forskelligt tiloversblevet 'træskramleri' blev overladt til klokkeren, skolelærer Poulsen, som tak for dennes ulejlighed i det halve år, hvor det nye orgel havde været under opstilling. Til gengæld for gaven tilbød klokkeren at vaske og skure den pulpiturgang, orgelbyggeren havde benyttet som værksted, mens han arbejdede i kirken.⁵⁶¹

*†*Orgelfacaden er muligvis gengivet i fri form på et emblemmaleri i Klosterkirken (søndre stolestadeblok, nr. 10 fra øst, s.d.), hvor der vises en facadeopbygning med hovedværk og brystværk, der synes udformet efter L. D. Kastens' sædvanlige skabelon. Prospektpiberne, der af besparelsesgrunde ikke var fremstillet af rent tin, havde en belægning af bladsølv. 1787 afskrabede maler Henrich Møller det gamle sølv på alle 59 prospektpiber og nyforsøvede disse 'med sølvfernis'.⁵⁶² På *†*orgelpulpitur nr. 4.

6) 1844, bygget af Peter Ulrik Frederik Demant, Dalum, med genanvendelse af dele fra *†*orgel nr. 5. 18 stemmer, to manualer og pedal.⁵⁶³

<i>Hovedmanual</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8 Fod (Tin)	Octavbas 8 Fod (Træ)
Bordun 16 Fod (Træ)	Subbas 16 Fod (Træ)
Huulflöite 8 Fod (Træ)	Octava 4 Fod (Træ)
Octava 4 Fod (Metal)	Basun 16 Fod (Metal)
Spidsflöite 4 Fod (Metal)	
Nassat 3 Fod (Metal)	
Mixtur 3foldig (Metal)	
Superoctave 2 Fod (Metal)	

<i>Overværk-Manual</i>
Principal 4 Fod (Tin)
Gedackt 8 Fod (Tin)
Oboe 8 Fod (Tin)
Flöite 4 Fod (Træ)
Viola di gamba (Tin) ⁵⁶⁴
Sveizerflöite 2 Fod ⁵⁶⁵ (Tin)

Manualkoppel.

Registernavne mv. stod malet på 22 små skilte over udtrækkene i spillebordet. Ud over de 18 stemmer kan registertavlerne have rummet træk til tre spærreventiler samt evt. et klokkesignal til bælgtræderen.⁴¹⁰

I en samtidig beskrivelse af orglet anføres det, at alle metalpiberne måtte betegnes som nye, idet nogle var fuldstændig nye og andre var nybygget af det gamle metal.⁵⁶⁶ Alle træpiberne samt de

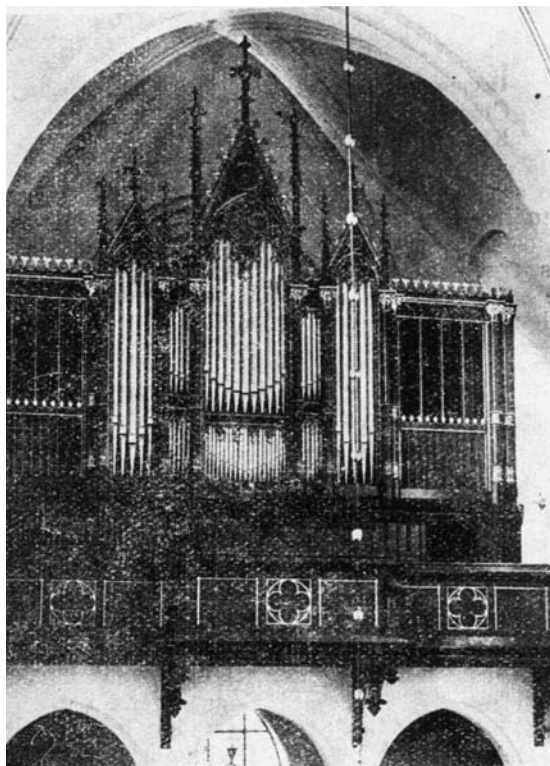

Fig. 162. †Orgelpulpitur nr. 6, 1864-66 (s. 5552), med samtidig †Orgelfacade, tegnet af V.Th. Walther til †Orgel nr. 7 (s. 5548). I siderne ses logelignende tilbygninger fra 1928, tegnet af Viggo Norn til †Orgel nr. 8. Ældre fot. i Den Danske Orgelregistrant. – †Organ loft no. 6, 1864-66, with contemporary †organ facade, drawn by V.Th. Walther for †organ no. 7. In the sides can see the box-like additions from 1928, designed by Viggo Norn for †organ no. 8.

to af vindladerne⁵⁶⁷ var ligeledes nye. Da arbejdet ifølge kontrakten skulle udføres for blot 1650 rdl., må det formodes, at bælgeanlægget og væsentlige dele af det tekniske anlæg blev genanvendt fra †Orgel nr. 5. Orglet tilhørte en tomanualse orgeltype, der 1800-tallet igennem kunne findes i en lang række danske købstadskirker. Den karakteriseredes ved et veludstyret hovedværk, et stilfærdigt præludereværk og et forholdsvis beskedent pedalværk. Klangen var nobel, diskret og afrundet. Når instrumentet i Vor Frelsers Kirke udskiftedes efter kun 22 år, skyldtes det næppe utilfredshed med de klanglige ressourcer. Derimod kan der have været tekniske problemer med de genbrugte dele fra Kastens-orglet samt utilfredshed med den arkitektoniske udformning.

†Orgelfacaden, der var tegnet af orgelbyggeren, blev i projekteringsfasen kritiseret for sin højde, der ville medføre, at hele vestvinduet blev dækket. Prospektpiberne (fra hovedværkets Principal 8 Fod og overværkets Principal 4 Fod) var udstyret med 'ophævede labier'. I sommeren 1844 blev facaden malet og forgylt.⁴¹⁰ På †Orgelpulpitur nr. 5.

7) 1866, bygget af Peter Mortensen Gudme, Svendborg. 23 stemmer, to manualer og pedal.⁵⁶⁸

Hovedmanual

Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Hulfløite 8 Fod
Qvinte 6 Fod
Octav 4 Fod
Spidsfløite 4 Fod
Salcional 4 Fod
Qvinte 3 Fod
Octav 2 Fod
Tertz 1 3/5 Fod
Trompet 8 Fod

Pedal

Subbas 16 Fod
Qvinte 12 Fod
Principal 8 Fod
Violon 8 Fod
Octav 4 Fod
Bassun 16 Fod

II. Manual

Serpent 8 Fod
Gamba 8 Fod
Nathorn 4 Fod
Fugara 4 Fod
Fløite 2 Fod
Dulcian 8 Fod

Det færdige orgel blev undersøgt og godkendt af professor I. P. E. Hartmann.⁵⁶⁹ Denne havde tidligere, i forbindelse med orgelprojektet i S. Marie Kirke, Helsingør (DK Frborg 424f.), udtalt, at det næppe var tilrådeligt at lade Gudme udføre større orgelbygningsopgaver. Derimod kunne hans mindre instrumenter, trods visse fejl, være 'ret anbefalelige' på grund af deres prisbillighed. Gudmes orgel viste sig da også hurtigt at være behæftet med alvorlige fejl, og allerede i 1873 lod man Johan Andreas Demant, Århus, undersøge det og afgive erklæring om manglerne. Et af dennes væsentligste kritikpunkter rettede sig mod vindforsyningsanlægget, der ganske vist bestod af hele seks bælge, men alligevel ikke havde den fornødne kapacitet. De øvrige anmærkninger i erklæringen vedrørte i første række orglets klang, der efter Demants opfattelse savnede fylde og dybde og således ikke besad 'den kirkelige tone'. Hovedårsagen hertil var, at pibernes mensurer var for

snævre,⁵⁷⁰ så for at tilvejebringe en fyldigere klang ville det blive nødvendigt at udstyre hovedstemmerne med hver fire nye baspiber med videre mensur, samt at rykke Gudmes piber opefter i tonefølgen og forkorte dem tilsvarende, hvorved også disse ville blive videre i forhold til længden.⁴⁶³ Gudmes orgler var normalt karakteriseret ved en blid, kammermusikalsk intonation, der udmærkede sig mere ved velklang end ved styrke og bæreevne. Mens hans landsbyinstrumenter synes at have nydt stor popularitet, var hans købstadsarbejder ikke sjældent udsat for kritik på grund af deres tilbageholdte klangkarakter.

1878 foretog J. A. Demant en større ombygning efter de foreslåede retningslinier. Ved denne lejlighed blev Gudmes bælganlæg kasseret til fordel for fire nyrenoverede bælg, der tidligere havde gjort tjeneste i Klosterkirken og uden tvivl var bygget hertil i 1738 af L. D. Kastens. To af orglets mest karakteristiske stemmer, de dybe kvintregistre i hovedværk og pedal, der vidnede om påvirkning fra Rudkøbing-orgelbyggeren Hans Friedrich Oppenhagen (1766–1833), blev omdannet til almindelige fløjtestemmer i 4 og 8 fods lejet. Ombygningsarbejdet afsynedes af Marcusen & Søn, Åbenrå.⁵⁷¹ Dispositionen var nu reduceret til 21 stemmer:⁵⁷²

<i>Hovedmanual</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16 Fod	Subbas 16 Fod
Principal 8 Fod	Principal 8 Fod
Gemshorn 8 Fod (1878)	Violon 8 Fod
Tectus 8 Fod	Tectus 8 Fod (Omdannet
Octav 4 Fod	1878 af Qvinte 12 fod)
Spidsfloite 4 Fod	Octav 4 Fod (1878)
Qvinte 3 Fod	Bassun 16 Fod
Octav 2 Fod	
Trompet 8 Fod	

II. Manual

Serpent 8 Fod,
Gamba 8 Fod
Fugara 8 Fod fra c (1878)
Fugara 4 Fod
Floite 4 Fod (Omdannet
1878 af Qvinte 6 Fod)
Dulcian 8 Fod

Som følge af omdisponeringen blev forskelligt pibemateriale til overs. Disse 'udskudte' piber forblev i kirken, hvor man søgte at sælge dem så fordelag-

tigt som muligt.⁵⁷³ År 1900 istandsattes orglet af J. A. Demants efterfølger, Frederik Nielsen, Århus,⁵⁷⁴ og 1920 eller 1921 installeredes elektrisk luftforsyning.⁴³³ I perioden mellem 1916 og 1927 indsattes en ekstra stemme, Sedecima 1', i hovedmanualen. Eftersom betegnelsen Sedecima almindeligvis ikke benyttedes på dette tidspunkt, er det tænkeligt, at der var tale om genanvendelse af en ældre stemme under bibeholdelse af dennes oprindelige navn.⁵⁷⁵ En del af piberne blev genanvendt i †orgel nr. 8.

Fig. 163. †Orgelpulpitur nr. 7, 1935–36, med samtidig †orgelfacade, tegnet af Viggo Norn (s. 5551f.). En tilsvarende facade fandtes i pulpiturets sydside. Kun en lille del af orglet (†orgel nr. 8, Th. Frobenius & Co. 1928) stod på selve orgelpulpituret; resten var placeret over nordre våbenhus. Annelise Olesen fot. 1974. Den Danske Orgelregistrant. – †Organ loft no. 7, 1935–36, with contemporary †organ facade drawn by Viggo Norn. There was a similar facade on the south side of the loft. Only a small part of the organ (†organ no. 8, Th. Frobenius & Co. 1928) was in the actual organ loft; the rest was above the northern porch.

†*Orgelfacaden* (fig. 162), i nygotisk stil, var tegnet af V. Th. Walther, uden tvivl efter et oplæg fra orgelbyggeren, P. M. Gudme, der 10 år tidligere havde anvendt en tilsvarende facadeopbygning i Assens Kirke (Odense Amt). En karakteristisk og usædvanlig detalje var den etagevise gruppering af de midterste pibefelter, hvilket illuderede en klassisk facadeinddeling med brystværk og hovedværk, flankeret af et todelt pedalværk. Der har dog næppe været overensstemmelse mellem facadens udseende og orgelværkets opbygning. Fem af facadefelterne kronedes af gavlparter, udsmykket med cirkel- og firpasfyldinger. De tre største gavle var hver udstyret med tre høje fialer; den midterste prydedes af et kors. På *†Orgelpulpitur* nr. 6.

8) 1928, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens, med genanvendelse af facaden og en del af piberne fra *†Orgel* nr. 7. 41 stemmer og én transmission, tre manualer og pedal.

<i>Manual I</i>	<i>Manual III</i>
Bordun 16'	Rørfløjte 16'
*Principal 8'	Principal 8'
Hulfløjte 8'	Bordun 8'
Bordun 8'	Flüte harm. 8'
*Fugara 8'	Aeoline 8'
*Oktav 4'	*Voix celeste 8'
*Spidsfløjte 4'	Principal 4'
*Kvint 2 2/3'	Flüte trav. 4'
*Oktav 2'	Piccolo 2'
Rausquint II	Mixtur 1 1/3' IV
Trompet 8'	Oboe 8'
	Euphon 4'
	Svelle
<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Violon Principal 8'	Principal 16'
*Gemshorn 8'	Subbas 16'
Rørfløjte 8'	Ekkobas 16' (transmission)
Quintatøn 8'	Kvintfløjte 10 2/3'
Unda maris 8'	*Principal 8'
*Dolce 4'	*Gedaktfløjte 8'
*Fugara 4'	(ikke dækket!)
Kvint 2 2/3'	*Oktav 4'
Oktav 2'	Bombarde 16'
Terz 1 3/5'	
Krumhorn 8'	
Svelle	

Klokkespil (4 harmoniklokker). Kopler: II-I, II 16'-I, II 4'-I, III-I, III 16'-I, III 4'-I, III-II, III 16'-II, III 4'-II, I-P, I 4'-P, II-P, II 4'-P, III-P. Manualomfang: C-c^{'''}, pedalomfang: C-f'. 2 frikombinationer; den ene af disse kunne indføres separat i hvert enkelt værk. Tutti. Generalcoppel. Afstillere for 1) rørværk (generelt og sepa-

rat), 2) Mixtur, 3) 16' i man., 4) 2' i man., 5) generalcrescendo, 6) man. I (friløbskoppel), 7) ped. (friløbskoppel). Generalcrescendo. Automatisk pedalomveksling. Vakante registertræk: man. I Kornet 4' IV og ped. Cello 8'. Mekanisk-pneumatisk traktur, pneumatisk registratur. Bælgeventilvindlader.

De med * mærkede stemmer rummede ældre piber.

Orglet stod de første år på *†Orgelpulpitur* nr. 6. Den genanvendte *†Orgelfacade* fra 1866 blev udvidet ved siderne med to logelignende tilbygninger, tegnet af Viggo Norn (jfr. fig. 162).

I forbindelse med kirkens restaurering 1935-36, hvor det store vestvindue blev frilagt, foretog Th. Frobenius & Co. en opdeling og omflytning af orglet, der nu opstilledes diskret hhv. i nord- og sydsiden af det nye pulpitur (*†Orgelpulpitur* nr. 7), muligvis med inspiration fra Maribo Domkirke, hvor H. B. Storck havde gennemført noget tilsvarende i 1914. Den største afdeling, rummende de tre manualværker, blev opstillet i nord, med hovedparten af piberne anbragt uden for synsvidde på loftet over nordre våbenhus. Der byggedes to nye facader uden klingende piber, og de piber, der hidtil havde spillet i facaden, erstattedes af nye, anbragt i orglets indre. Herudover blev der ikke foretaget ændringer ved pibeværket. Spillebordet (fig. 165) blev placeret foran det nordre orgelhus.

Ved orglets projektering medvirkede domorganist Jørgen Nielsen, Århus, som sagkyndig rådgiver. Instrumentet var klangligt og teknisk beslægtet med Århus Domkirkes orgel, således som dette fremtrådte efter en gennemgribende ombygning og udvidelse, foretaget 1928 af Th. Frobenius & Co., jfr. s. 586f.⁵⁷⁶ Domorglet, der i realiteten var en nybygning med genanvendte dele – blev indrettet i overensstemmelse med Albert Schweitzers ideer om et moderne idealinstrument, der forenede de klanglige kvaliteter i tysk barok og fransk romantik. Tilsvarende idealer prægede instrumentet i Vor Frelses Kirke, der de første år berømmes for sin fremragende musikalske virkning. Desværre indebar ombygningen 1935-36 en væsentlig klanglig forringelse. Størstedelen af stemmerne blev gemt af vejen i et sidelokale og kunne ikke længere klinge frit

ud i kirken. Marinus Sørensen, der var kirkens organist fra 1924–48, var selv uddannet orgelbygger. Han havde 1909 grundlagt det succesfulde Horsens Orgelbyggeri og havde været dets leder indtil 1925, hvor han solgte virksomheden til Frobenius-firmaet.

En sølvplade, der sad på orglet og nu er genopsat på Frobenius-orglet fra 1977, bærer følgende inskription:

»Dette Orgel er anskaffet i Aaret 1928.

Giverne ere

Tobaksfabrikant Chrf. Petersen	Kr. 10.000.
Bevilget ved Kirkebestyrelsen.	» 1.000.
Købmand Joh. Kirkemann.	» 1.000.
Købmand Andreas Hansen.	» 1.000.
Sparekassen for Horsens & Omegn.	» 1.000.
Indsamling i Menigheden.	» 6.000.«

Efter nedtagningen blev en del ældre piber fra orglet overdraget til Danmarks Orgelmagasiner. En Octav 2 Fod fra 1866 indsattes 1976 i et Gudme-orgel i Idestrup Kirke, (DK Maribo 1343).

De to modstillede *†orgelfacader* fra 1935–36, tegnet af Viggo Norn, var enkelt opbygget af uindrammede zink-atrapppiber, hvis munder dannede kurvede formationer (se fig. 163, 165). Det søndre orgelhus og den synlige del af det nordre var desuden udstyret med atrapppiber i de østvendte gavle.⁵⁷⁷

†Orgelpulpiturer. 1) Middelalderligt. Placering og udformning uvis. Muligvis opført som svaalerede pulpitur med adgang fra den højsiddende løbegang ved triumfvæggens vestside. Orglet kan dog også have været anbragt på et tømret *†flektoarium* (jfr. s. 5510).

2) Indrettet til *†orgel* nr. 3, der nævnes 1686, men har antagelig været betydelig ældre. Ved nordvæggen i hovedskibets 2. fag. Omtales 1738 som 'det lille pulpitur over for prædikestolen'.⁵⁷⁸

3) Etableret 1738–42. Betegnedes som en omdannelse af det lavtsiddende *†pulpitur* nr. 2 ved sydvæggen, antagelig i skibets 5. fag, men var muligvis i realiteten en nybygning. Pulpituret har formentlig strakt sig hen foran vestvinduet, således at orglet kunne placeres i skibets midterakse, med østvendt facade. Mogens Thranes staffering af 'orgelværket' i perioden 1741–43 omfattede

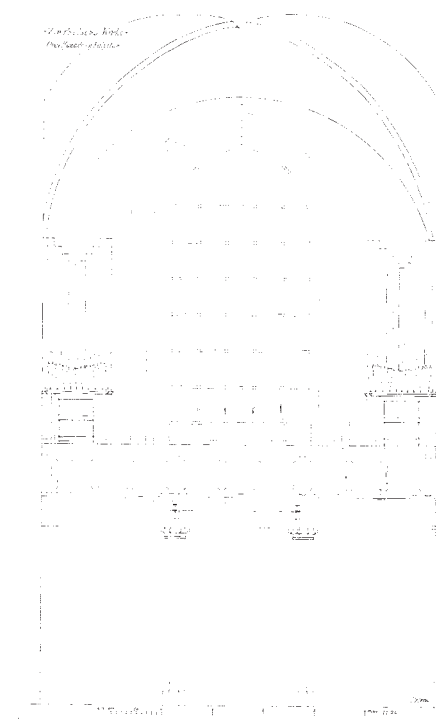

Fig. 164. Udkast til *†orgelpulpitur* nr. 7 med nyopstilling i to afdelinger af *†orgel* nr. 8, (s. 5550) jfr. fig. 163. 1:150. Tegning af Viggo Norn 1935–36. I Horsens Museum. – *Sketch of †organ loft no. 7, with new layout of †organ no. 8, cf. fig. 163.*

antagelig såvel orgelfacaden som pulpiturforsiden. 1751 opsattes 'et stykke med det kongelige våben' på orgelværket, muligvis anbragt midtfor på pulpiturbrystningen som skærm bag organisten ligesom i Århus Domkirke (jfr. s. 591).⁵¹⁴

4) Bygget 1794–97 som led i Kruuses og Hiernøes nyindretning af kirken. Det tømrede pulpitur har givetvis været tilpasset den nyklassicistiske udformning af kirkens øvrige pulpiturer. I 1837 opstod der en konflikt vedrørende den musikalske praksis i kirken: Ved højmesserne fungerede skolebørn (skiftevis fra Borgerskolen og den frie fattigskole) som forsangere, og disse havde deres plads ved siden af orglet. Organisten følte sig imidlertid forurettet herover, idet han tidligere havde haft en ekstra indtægt ved at leje pladserne ud.

5) Bygget 1844, evt. som en omdannelse af *†orgelpulpitur* nr. 4, der iflg. orgelbyggerens er-

Fig. 165. †Spillebord, 1928, fra †orgel nr. 8 (s. 5550), placeret foran den nordre orgelfacade (1935-36, jfr. fig. 163). Annelise Olesen fot. 1974. Den Danske Orgelregistant. – †Console, 1928, from †orgel no. 8, placed in front of the northern organ facade (1935-36, cf. fig. 163).

klæring var utilstrækkeligt til det nye orgel. Opbygningen understøttedes af to firkantede piller. Pulpiturområdet var møbleret med borde og tilhørende bænke til sangerne, et bord med flere rum, en lænestol og to tavler og har åbenbart været anvendt til undervisning. Foran vestvinduet ophængtes et gardin af grønt multum. Juni 1844 maledes pulpituret udvendig og indvendig med perlefarve og 1853 blev det malet og forgyldt.⁵⁷⁹

6) (Fig. 162), 1864-66, opført af V.Th. Walther i forbindelse med kirkens hovedrestauration. Op-muret i midtskibets vestfag med tre spidsbuede arkader. Brystningen, hvis midtparti skød sig frem, havde paneler, smykket med cirkelomkransede firpasornamenter. Pulpiturets forreste, frem-springende del understøttedes af udskårne konsoller i nygotisk stil.

7) (Fig. 163-64), 1935-36. Let, søjleunderstøttet pulpituropbygning af træ, tegnet af Viggo Norn. Pulpiturforsiderne var udsmykket med stiliseret marmorering og søjlerne med malede bånddekorationer.

FORSKELLIGE TAVLER

Salmenummertavler. 1-8) (Fig. 166), 1936, af træ, 63×61 cm, tegnet af Viggo Norn.⁵⁸⁰ Gave fra et medlem af menigheden.⁵⁸¹ Enkel profileret ramme og inddelt i fem vandrette felter; skydebrikker af metal. Rammen er brun, bagklædningen sort, skydebrikkerne sorte med hvide tal og skrift i antikva.

†*Salmenummertavler*. 1695 anskaffedes 11 tavler til begge kirker, udført af Rasmus snedker og stafferet af Peder maler med sort oliefarve og sorte bogstaver. Tavlerne i Vor Frelsers Kirke nymalede dels 1706 af maler Niels Nielsen, der forsynede disse med bogstaver på begge sider, dels 1716 af Peder maler. Det samlede antal i begge kirker udgjorde da 10.⁴⁰⁶ I forbin-

Fig. 166. Salmenummertavle, 1936, efter tegning af Viggo Norn (s. 5552). Roberto Fortuna fot. 2004. – Hymn board, 1936, after drawing by Viggo Norn.

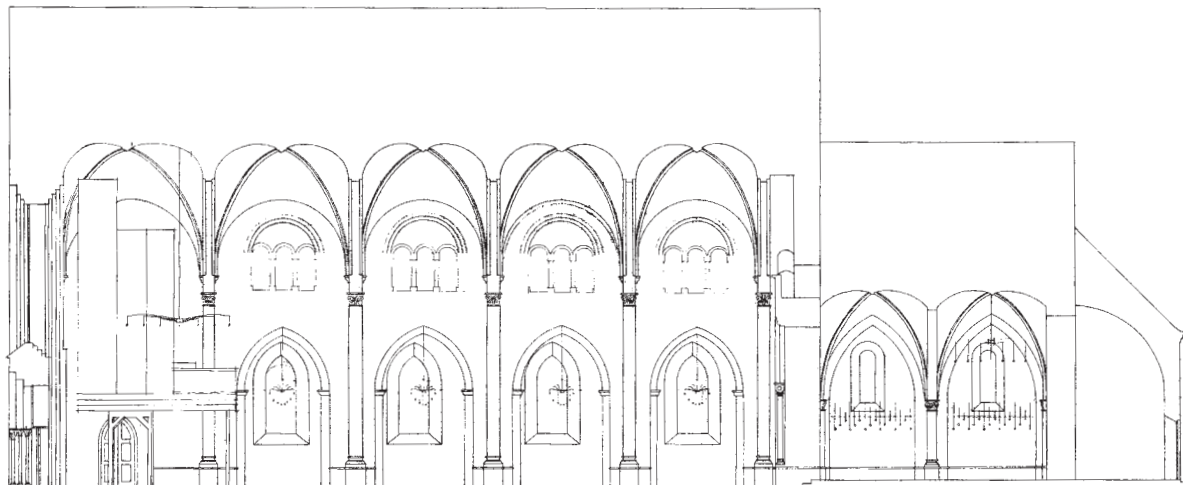

Fig. 167. Belysningsprojekt for kirken 1979 (s. 5554). Tegning af Inger og Johannes Exner. Ved embedet. – *Lighting project for the church, 1979, by Inger and Johannes Exner.*

delse med kirkens hovedstandsættelse ophængtes 1797 fire 'smukke' tavler med skydenumre. En af disse var indkøbt i København, mens to af de øvrige udførtes ekstra store 'formedelst stedet (hvor) de skulle anbringes'.³⁸⁹ 1836 forsynedes tavlerne med påskrifterne 'aftensang' og 'højmesse', mens skydebrikkerne hvidmaledes med sorte tal.⁵⁸² 1851 anskaffedes en ny tavle, mens fire tavler 1853 fik perlefarve og forgyldning som kirkens øvrige inventar, idet dog to tavler på pulpiturene sortstufferedes og fik skriften opmalet.⁴⁰¹ Af yngre dato, antagelig fra istandsættelsen 1864–66, var fire større og to mindre tavler, der ses på ældre fotografier (fig. 95). Rammeværk med små topspir og hængknopper.

†*Skriftetavle.* 1787 udførtes 'et stort bræt' til at anføre skriftegængerne på.⁵⁸³

Andre tavler. Mindetavle. 1939, af kobber, 43,5×27 cm, udført og skænket af ingeniør H. C. Granner til minde om kirkens genindvielse 24. maj 1936. Indskrift af sognepræst Engsig-Karup, med reliefversaler og -antikva, hvorover Georgskors i cirkelslag.⁵⁸⁴ På nordre apsis' østmur. – †*Tavle.* 1717 istandsattes en gammel tavle 'ved koret', måske identisk med den 1755 omtalte 'gamle tavle' vedr. Jomfru Mariæ Kirkegårds omdannelse 1575 (s. 5350, 5377) eller en Taltertavle (s. 5496).⁴⁰⁶

BELYSNING

Kirken oplyses i dag af seks lysekroner, 28 dobbelte lysearme og fire lysarmaturer, hvert med 16 lys.

Ældst er tre kroner (nr. 1–3) fra 1600'ernes slutning, skænket af borgere i Horsens. Disse kan til dels have erstattet to ældre Tlysekroner (nr. 1–2) fra o. 1586 og 1645, ligeledes private donationer. I forbindelse med hovedstandsættelsen 1794–97 forsynedes de tre førstnævnte med nye jernkæder med drejede kugler, der 1826 stafferedes i sort og gult.⁵⁸⁵ Året efter istandsatte gørtler Michel Hansen samtlige kroner og lysearme.⁵⁸⁶

Under hovedrestaurationen 1864–66 var de tre lysekroner midlertidigt ophængt i Klosterkirken, mens en fjerde krone af glas (Tlysekrone nr. 3), omtalt 1862, helt fjernedes ved denne lejlighed.⁵⁸⁷ 1872 karakteriserede Kirkeinspektionen belysningen, bestående af fire gasblus anbragt på alterstagerne, tre 'ikke store' messingkroner i midtskibet med stearinlys samt stearinlys på stolestadernes lysepiber, som »saare tarvelig i vor Tid, da der saavel paa Gader som i de private Huse ved de nu almindeligt brugelige billige Belysningsmidler haves en smuk og god Belysning; men der er i Sidskibene og under Orgelet saa mørkt, at de af Menigheden som tage Plads i disse Partier af Kirken ikke kunne følge med i deres Psalmebøger«.⁵⁸⁸

Fig. 168-169. 168. Lysekroner nr. 1, 1689, skænket af Knud Thomassen og Kirsten Jochumsdatter Rodenberg (s. 5554). 169. Lysekroner nr. 2, 1691, skænket af Anders Jensen Thonboe og Dorthe Hansdatter Lottrup (s. 5555). Jesper Weng fot. 2002. – 168. *Chandelier no. 1, 1689, donated by Knud Thomassen and Kirsten Jochumsdatter Rodenberg.* 169. *Chandelier no. 2, 1691, donated by Anders Jensen Thonboe and Dorthe Hansdatter Lottrup.*

1872-74 installeredes gas, og lyskilderne øgedes væsentligt ved tilføjesen s.å. af to kroner (nr. 4, †nr. 4) og 18 væglampetter (†lampetter nr. 13-30, jfr. fig. 232).⁵⁸⁹ Ved istandsættelsen af kirkens indre 1908-09 blev der indlagt elektricitet i midtskibet og 1928-32 tillige i sideskibene.⁵⁹⁰

I forbindelse med restaureringen 1935-36 og orglets ombygning forbedredes belysningen med en †olielampe ved fonten, en lysekroner på orgelpulpeturet (††lysekroner) og antagelig samtidig en lampe i nordre våbenhus (nr. 5).⁵⁹¹ Kirken var dog fortsat meget mørk. I forbindelse med ændringen af alterudsmykningen 1950 drøftedes belysningsforholdene i kirken, men tanker om at nedtage de tre gamle kroner og indlægge lysstofrør i triforierne, »som dér ville kunne virke som brede sollysstriber gennem rummet«, realiseredes ikke.⁵⁹² En samlet belysningsplan for kirken fremlagdes 1979 af arkitekterne Inger og Johannes Exner (fig. 167).⁵⁹³ Heraf er dog kun anskaffet to lysekroner (nr. 6-7) og fire lysarmaturer (nr. 29-32).

Lysekroner mv. 1) (Fig. 168), 1689, skænket af Knud Thomassen og hustru, Kirsten Jochumsdat-

ter Rodenberg. Otte s-svungne lysearme med delfinsmykkede led og flade lyseskåle. I de indre slyng ender armene i mandshoveder med mitralignende huer. Derover fire pyntearme, dannet som søheste med oprullede haler. Balusterskaft med kugle- og siveled, forneden afsluttet af en stor hængekugle med profileret knop. På hængekuglen graveret indskrift med versaler: »Gud alene bør æren. Anno 1689« samt en engel med udbredte vinger, der holder et klæde med givernes initialer »KTS KJD« for giverne, Knud Thomassen og Kirsten Jochumsdatter (Rodenborg).

Kronen var oprindeligt ophængt over ægteparrets begravelse (††begravelse nr. 9) i midtskibets 4. fag. Diederich von Ham, g.m. Kirsten Jochumsdatter Rodenberg, indstiftede efter hustruens død 1722 et legat på 80 rdl., hvoraf renterne skulle anvendes til '10 à 16 vokslys ... deraf er tvende sæt til den her for hængende lysekroner over deres begravelsessted, hvilke vokslys skal årlig i froprædiken tændes klokken tre kvart til seks og brænde til tjenesten er ganske til ende, og det fra Alle Helgens Dag til Mariæ Renselses inklusive', jfr. †epitafium nr. 5.⁵⁹⁴ 1789 omtales kronen

som ikke længere i brug, hvorfor legatmidlerne i stedet anvendtes til kirkens reparation.⁴⁰⁹ Nu i midtskibets 2. fag.

2) (Fig. 169), 1691, skænket af Anders Jensen Thonboe og hustru Dorthe Hansdatter Lottrup. 2×6 s-svungne lysearme med delfinled og flade lydeskåle. Rigt profileret og sammensat balusterskaft, der forneden afsluttes med stor hængekugle med profilknop. På hængekuglen graveret en blomsterkartouche med englebørn, der holder en krone over givernes initialer »AJS TB DHD L« for Anders Jensen Thonboe og Dorthe Hansdatter Lottrup samt årstallet »1691«. Ægteparrets epitafium i Hansted kirke (s. 4852ff.) bekræfter, at de blandt andre gaver forærede »en Lyse Crone med aarlig Lys til Torve Kircken i Horsens«. ⁵⁹⁵ Kronen hang o. 1711 øst for nr. 3 og 1, formentlig den oprindelige placering.³⁸⁵ O. 1937 kortvarigt ophængt i Klosterkirken i forbindelse med anskaffelsen af nye kroner til denne kirke, for hvilke den danner forlæg.⁵⁹⁶ Nedtaget ved opstillingen af det nye orgel 1977 og erstattet af nr. 4.⁵⁹⁷ Kronen henlå da en årrække på kirkens loft, men blev 1990 ophængt på sin nuværende plads i midtskibets tredje fag.⁴¹⁵

3) (Fig. 170), 1700, skænket af rådmand Urban Jacobsen og hustru Bodil Olufsdatter. Otte s-svungne lysearme med bladornamenter og flade lydeskåle. I de indre slyng ender armene i ørne-næbslignende spidser; mellem armene otte pyntearme. Yderligere otte dekorerede pyntearme udgår øverst fra det rigt profilerede balusterskaft, der kronet af en ørn med udbredte vinger. Nederst en stor hængekugle med profileret knop. På kuglen er graveret en bladværskartouche, hvori giverindskrift med skriveskrift: »Aar: 1700 haf(ver) Velvise Vrban Jacobsen Radmand her Horsens og hans kjere Hvstrve Bodil Ollufsdatter forærit hertil St Ibs Kjercke denne Ljusekrone ofüer deris begrafüelsted, samme aar de bege vdi en ærefüld opstandelses haab S: hensoff«. Lysekronen blev 1701 ophængt i en kæde med 12 forgyldte træknapper,⁵⁹⁸ formentlig over ægteparrets begravelse i midtskibets 2.-3. fag (†)begravelse nr. 6) (s. 5591). I dag i midtskibets 1. fag.

4) 1874.⁵⁹⁹ Barokkopi. Ottearmet lysekrone med s-svungne arme; derover to pyntearme i

Fig. 170. Lysekrone nr. 3, 1700, skænket af rådmand Urban Jacobsen og Bodil Olufsdatter (s. 5555). Jesper Weng fot. 2002. — *Chandelier no. 3, 1700, donated by Councillor Urban Jacobsen and Bodil Olufsdatter.*

form af dyrefigurer med halerne opsvunget i s-form. Midtbaluster med kugle- og skiveled, kronet af en flakt ørn og afsluttet af en stor hængekugle med profilknop. Kronen hang som den fjerde og vestligste krone i midtskibet indtil opstillingen af det nye orgel 1977, hvor den flyttedes til 3. fag som erstatning for nr. 2. Siden 1990 ophængt i søndre våbenhus.⁴¹⁵

5) O. 1935-36. Lampe med hvid kugleskærm af glas, ophængt i nordre våbenhus.⁵⁹¹

6-7) (Jfr. fig. 92-93, 167), 1977 og 1981, udført efter tegning af Inger og Johannes Exner. To 16-armede lysekroner med spinkle, let buede arme; fra hver arm hænger to eller tre elektriske pærer. Opsat hhv. 1977 over det nye orgelpulpitur og 1981 i koret.⁶⁰⁰

(†) *Lysekrone* (jfr. fig. 165). O. 1936⁵⁹¹ ophængtes en seksarmet lysekrone med s-svungne arme og midtdelt hængekugle med profilknop på orgelpulpituret. I dag henlagt på loftet over nordre sideskib.

† *Lysekroner*. 1) Før 1586, skænket af borgmester Oluf Jørgensen (†1586). Omtalt 1667 som 'gammel' og placeret over ovennævntes begravelse,³⁷⁸ hvis placering dog ikke kendes. 2) Før 1645.

1667 omtales 'en dobbelt lysekrone', skænket af rådmand og kirkeværge Peder Jensen Thonboe³⁷⁸ efter hvem der blev afholdt skifte 1645.⁶⁰¹ 3) 1862 omtales en gammel, seksarmet glaslysekrone, ophængt i koret.⁴¹⁵ Den 'store, smukke glaslysekrone' blev kasseret i forbindelse med restaureringen 1864-66.⁶⁰² 4) O. 1872,⁶⁰³ antagelig seksarmet, ophængt som erstatning for †nr. 3, oprindelig i kirkens kor.⁶⁰² Ophængt i søndre våbenhus, da belysningen i koret ændredes (1930?, jfr. ndf.). 1990 erstattet af lysekrone nr. 4. 5) 1934. Kuppellampe, opsat i koret over døbefonten.⁴¹⁵

Lysearme. 1-28) (Fig. 171-72), o. 1928, tegnet af Viggo Norn og udført af gørtler Chr. Nielsen Seeberg.⁶⁰⁴ I alt 28 dobbelte lysearme i barokstil, inspireret af lysekrone nr. 1,⁶⁰⁵ med s-svungne arme med delfinled samt mandshoveder med mitralignende huer i de indre slyng. 1929 opsattes otte lampetter i nordre sideskib, 1930 yderligere otte i søndre sideskib samt fire i koret;⁶⁰⁶ sidstnævnte blev o. 1981 opsat under orgelpulpituret. Otte tilsvarende er o. 1985 opsat på pillerne i nordsiden af midtskibet.⁶⁰⁷ 29-32) (Jfr. fig. 167), 1981, tegnet af Inger og Johannes Exner. 2×2 lys-

Fig. 171. Lysearm, 1928-30, udført af gørtler Chr. Nielsen Seeberg efter tegning af Viggo Norn (s. 5556). Jesper Weng fot. 2002. – *Light armature, 1928-30, by the brazier Chr. Nielsen Seeberg after drawing by Viggo Norn.*

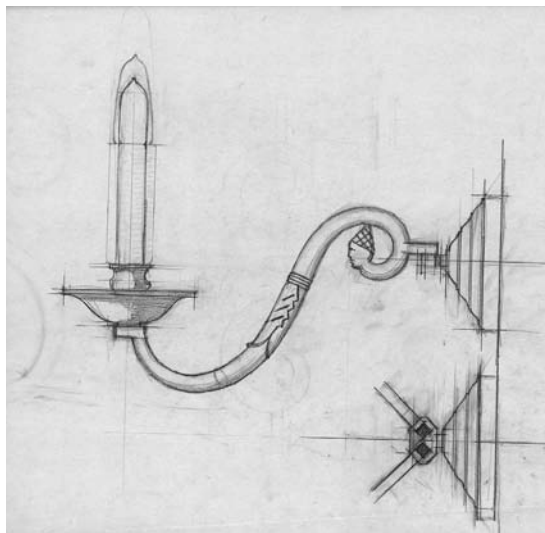

Fig. 172. Lysearm, 1928-30 (s. 5556). Tegning ved Viggo Norn. I Horsens Museum. – *Light armature, 1928-30.*

armaturer af messing, hvert med 16 lys i form af udækkede pærer, ophængt i arme af skiftende højde. På korets nord- og sydmur.⁶⁰⁸

†*Lysearme og -plader.* 1) 1667 omtales en lille lysearm på prædikestolen.³⁷⁸ O. 1711 holdt Bodil Eskesdatter, enke efter postmester Jørgen Hansen Aldum, armen med lys.³⁸⁵ 2) Før 1700. Dobbelt lysearm, opsat på pillen lige over for prædikestolen. Elisabeth Andersdatter, der år 1700 blev begravet i midtskibets tredje fag (†)begravelse nr. 7), holdt det ene lys ved lige;⁴⁰⁶ o. 1711 betalte Mourids Rasmussen for lysene.³⁸⁵ 3) O. 1722. En tredelt lysearm, opsat på triumfvæggen over borgmester Steffen Rasmussen Hofgaards begravelse, nær hans epitafium (†)begravelse nr. 3; epitafium nr. 1). Nævnt første gang 1722, da kirken fik bevilget at måtte holde den med lys for renten af en kapital på 100 rdl., Hofgaard havde doneret til kirken.⁶⁰⁹ 4) Omtalt o. 1748. En dobbelt lysearm opsat på en pille i nordre sideskib.³⁸⁵ Muligvis identisk med nr. 2. 5-7) Omtalt o. 1748. 3 små lysearme opsat på pillerne i søndre sideskib.³⁸⁵ 8-9) 1844. To messinglampetter til orglet, leveret af gørtler Michel Hansen.⁴¹⁰ 10) 1862 omtales to massive, trearmede lampetter i sideskibene.⁴¹⁵ 11-12) 1864-66(?). To lysearme af messing, hver til to lys, opsat på prædikestolen. Antagelig borttaget efter indlæggelse af elektricitet i

midtskibet 1908-09 (s. 5476, 5554). 13-30) (Jfr. fig. 232), o. 1872. 2×8 messinglampetter til gas, opsat i sideskibene, samt to dobbelte lysearme på midtskibets vestmur.⁶¹⁰

Kandelaber, 1986, af messing, 131 cm høj. Anskaffet som dåbslysestage i lighed med nyere praksis, tidligst muligvis ved Helligåndskirken i Århus.⁶¹¹ Ved døbefonten.

Lysglobus, 1998, af messing, 107 cm høj. Globen på cirkulær fod er dannet af fire vandrette bånd, hver med seks skåle til lys; desuden lysholder i globens midte.

†*Kandelaber*. 1874, skænket af fabrikant Stallknecht. Fritstående kandelaber, antagelig af støbejern. Opstillet i det nordlige hjørne af koret.⁴⁶³

†*Olielampe (evighedslampe)* (fig. 173), o. 1936, af messing og glas, efter tegning af Viggo Norn.⁶¹² Ophængt i kæder i niche ved døbefont.

KIRKESKIBE OG BEGRAVELSESTILBEHØR

Kirkeskib. (Fig. 174), 1821, skænket af konstitueret herredsfoged, prokurator Jens Palle Holst og kobberhandler Lambert Melskens.⁴⁰⁸ Tremastet orlogsfregat med 17 kanoner på hver side og to

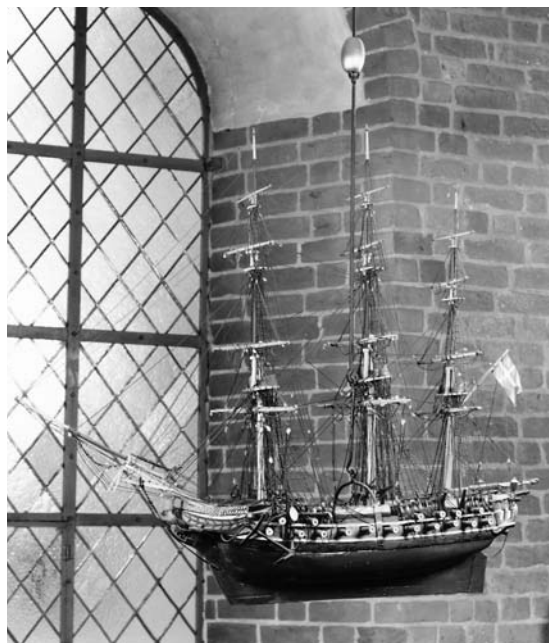

Fig. 174. Kirkeskib, 1821, skænket af konstitueret herredsfoged, prokurator Jens Palle Holst og kobberhandler Lambert Melskens (s. 5557). Jesper Weng fot. 2002. – *Ship model, 1821, donated by acting district judge, attorney Jens Palle Holst and the copper merchant Lambert Melskens.*

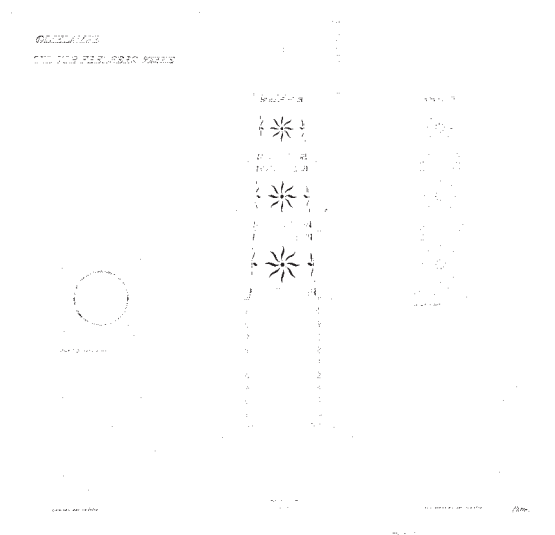

Fig. 173. †Olielampe (evighedslampe), o. 1936. Tegning ved Viggo Norn (s. 5557). I Horsens Museum. – †*Oil lamp (perpetual lamp)*, c. 1936. Drawing by Viggo Norn.

i agterstavnen samt kvindelig gallionsfigur med fremstrakte arme. Grønmalet med sorte, hvide, brune og røde detaljer. På fregattens agterspejl en plade med indskrift i fordybet skriveskrift: »18 Erindring fra Horsens Søfolk 21«. Opmalet og forsynet med nye flag af malermester A. Schumann 1853;⁴⁰¹ atter istandsat 1936 ved kirkens restaurering.⁶¹³ Indtil o. 1856 nævnt i 'kirkens lille gang lige over for prædikestolen', dvs. i søndre sideskibs 1. fag.⁴⁰⁸ Nu i søndre sideskibs 2. fag.

**Kirkeskib*. Tidligst omtalt 1853, da det blev istandsat sammen med ovennævnte. 1862 hang skibet ligesom dette i en jernkæde 'i hvælvingen'.⁴¹⁵ Ikke siden nævnt i inventariet og formentlig identisk med det i Klosterkirken ophængte (s.d.).

†*Ligbærer*. 1705 omtaltes kirkens ligbærer, da urlodet var faldet ned og havde ødelagt en af disse samt en stol (s. 5532, 5558). Båren blev repareret af Arent Slache.⁴⁰⁶ 1771 udførte snedker Rasmus Thomassen en ny bære til 'kirken' og reparerede

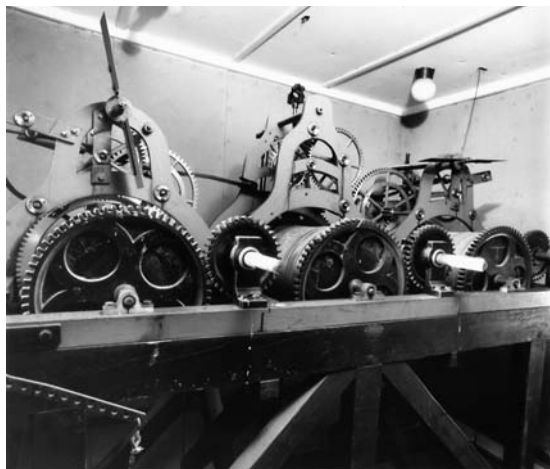

Fig. 175. Tårnure nr. 1, 1881, udført af urmager J. Chr. Jensen, Bornholm (s. 5558). Roberto Fortuna fot. 2004. – *Tower clock no. 1, 1881, by clockmaker J. Chr. Jensen, Bornholm.*

samtidig den lille ligbåre, mens maler Thomas Bang stafferede bårerne og forsynede disse med indskrifter.⁴²⁰ Hvilken kirke, arbejdet kom til gode, fremgår ikke, men 1789 omtales to ligbårer under orglet i Vor Frelser Kirke,⁴⁰⁹ muligvis disse eller de efterflg. Fra 1746 var skomagerlavets to bårer ophængt under orglet, hvorfor der – i hvert fald fra 1748 – svaredes en årlig afgift på fire mk.³⁸⁵ S.å. tillodes det skrædderlavet at hæn-ge deres ligbårer smst. Fra 1797 fandtes bårerne i Klosterkirken, der fra dette år tjente som gravkirke, og hvor snedkerlavet siden 1748 havde sine bårer.⁶¹⁴ 1792 anskaffedes to ligbårer.⁴³⁹ En bære, henlagt i 1900'ernes første årtier på kirkens loft, er siden forsvundet.³⁸²

TÅRNURE

Tårnure. 1) (Fig. 175), 1881, udført af urmager J. Chr. Jensen. Rødmalet støbejernsværk med tre store valser, opstillet på stol af sortmalet træ. På træstellets forside en plade med graveret skønskrift »J Chr. Jensen Bornholm 1881«. Opstillet i 4. stokværk. Det mekaniske ur blev 1976 taget ud af drift og erstattet af nr. 2.

2) Opsat 1976. Elektrisk centralur (Euroclock) med indbygget slagstyreværk, fabrikat Korfhage. De eksisterende aksler til viserne samt de fire sæt

visere fra nr. 1 bibeholdtes ved opsætningen.⁶¹⁵ *Urskiver*, jfr. ndf.

†*Tårnure.* 1) Før 1624. Omtales første gang dette år i forbindelse med en reparation af spindelen og hjulene, udført af Tomis (Thomas) klokker.⁶¹⁶ 1688 og 1690 repareredes hhv. gang- og slagværket ved Hans klokmester; 1696 omtales et stort blylod, som drev slagværket.⁴⁰⁶ 1701 ombyggedes det da 'ganske udygtige og ubrugelige' sejerværk ved urmager Peder Nielsen fra urotil pendulreguleret,⁶¹⁷ gang- og slagværkets hjul blev udskiftet, og der opsattes et nyt kvarterslagsværk.⁶¹⁸ Ved arbejdets afslutning genopførtes de nedrevne mure omkring værket.⁴⁰⁶ Allerede 1705 faldt det store lod dog ned og ødelagde i faldet en stol og en ligbåre (jfr. ovf.). 1715 repareredes sejerværket ved urmager Johan Jensen.⁴⁰⁶ 1758 omtales uret som så dårligt, at det ikke kunne holdes i gang; en indsamling blandt byens formuende indbyggere muliggjorde en hovedreparation ved 'klokmester' Andreas Zacho og Hans Nysted.⁶¹⁹ Uret skulle nu gå 26 timer mod hidtil 11 timer og forsynedes med to nye lodder på 12 og 8 pd.⁶²⁰ I forbindelse med tårnets hovedindsættelse 1767 (s. 5450) blev sejerværket taget ned og repareret af de ovennævnte.⁴²⁰ 1778 istandsattes værket ved urmager Peder Buchholtz.⁶²¹ Til trods for de talrige reparationer karakteriseredes uret 1796 som værende 'i meget slet stand', og der fremførtes et ønske fra byens borgere om et nyt ur, 'uden hvilket orden og drift i embeds og nærings flid meget måtte lide og svækkes'.⁶²² Det erstattedes da af †nr. 2.

2) 1796, udført af den engelskfødte urmager Jonathan Green, Åbenrå.⁶²³ Det fornemme ur havde rammeværk af skabelonjern, 2 alen 2 tommer langt, 1 alen 2 tommer bredt, 1 alen 6 tommer højt (ca. 130×65×78 cm). Værket, der kunne gå i 72 timer, bestod af gang-, fuldslags- og kvarterslagsværk. Alle hjul og bøsninger blev udført i messing, driverne og pendulet af hærdet stål og viserne af jern. Opsat på en egetræsstol smst. som †nr. 1.⁶¹⁶ 1825 blev gang-, fuld- og kvarterslagsværket hovedstandsats ved urmager Peter Møller, Horsens,⁶²² og fra 1833 varetog han den løbende vedligeholdelse mod en fast årlig betaling.⁶²⁴ 1852 overtog urmager N. P. Madsen tilsy-

net med uret, 1853 opsattes et lukket pendulhus i tårnet, og 1858 istandsattes værket ved samme.⁶²⁵ Det dyrt indkøbte ur blev dog allerede i forbindelse med restaureringen 1879-81 taget ned og erstattet af et nyt (nr. 1).

Urskiver. 1-4) 1881 (m. ændring 1940), udført efter tegning af H. B. Storck (fig. 176). Samtidig med det nye tårnur opsattes fire runde urskiver, mod syd og vest af glas og belyst indefra, mod nord og øst af jern.³⁸¹ Hvidmalede med sorte romertal og visere. Urskiverne anbragtes lavere end de kasserede (†urskiver nr. 4-7, jfr. †tårnur nr. 2), dvs. antagelig på den ældre placering. 1940 erstattedes de to jernskiver af glasskiver. En ældre gasbelysning bag skiverne erstattedes 1923 af elektrisk belysning.⁴¹⁵

†*Urskiver.* 1) Før 1624. Dette år blæste 'solskivens' viser ned og blev slået itu. Repareret med jern og stafferet med guld og cinnober ved Jens maler.⁶¹⁶ Solgt 1715. 2) 1715, udført i egetræ af snedker Rasmus Pedersen, malet og forgyldt af Peder maler. Opsat på tårnet nævnte år, formentlig på sydsiden. I forbindelse med tårnets reparation 1737 blev solskiven opmalet af Peder Rasmussen.⁶¹⁶ Solgt på auktion 1767. 3) 1767, stafferet med grøn, sort og 'berliner-blå' (ren blå) oliefarve, mens visernes spidser, cifrene, en sol midt på skiven og årstallet (vel 1767) forgyldtes med ægte guld, og rammen 'forfærdigedes med marmor' (antagelig en marmorstaffering) og forgyldning. Arbejdet udført ved maler Henrich Møller. Kobbersmed Jørgen Lindberg udførte viserne, mens smed Andreas Zacho leverede en stang til at »vrie« viserne om (antagelig viserakslen) samt beslag og ankre til at fastgøre skiven med.⁴²⁰ 4-7) 1796. I forbindelse med anskaffelsen af det nye ur (†nr. 2) d.å. forsynedes tårnet med fire urskiver, som placeredes højere end de tidligere, dvs. i 6. stokværk over vægtergangen, halvt dækkende for glamhullerne (jfr. fig. 9, 25, 74).⁶²⁶ De firkantede skiver blev udført af egetræ, beklædt med kobber og stafferet, cifrene med ægte guld.⁶²⁷ 1805 maledes rammerne med sandstenskulør.⁴³⁰ Skiver og visere istandsattes gentagne gange op gennem århundredet.⁶²⁸ 1873 indgik istandsættelse af urskiverne (beklædning med kobber, maling og forgyld-

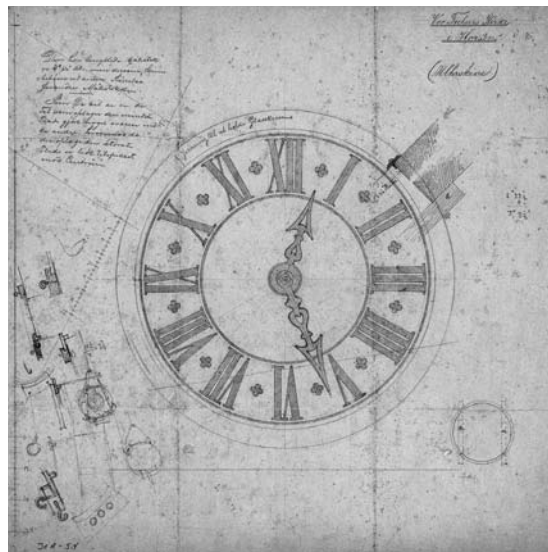

Fig. 176. Udkast til urskive nr. 1-4 (s. 5559). Tegnet af H. B. Storck 1881 og sendt til Hector Estrup (jfr. fig. 234). – *Sketch for dials of clock, nos. 1-4. Drawing by H. B. Storck 1881, dispatched for Hector Estrup, cf. fig. 234.*

ning) eller udskiftning af samme i Walthers forslag til den udvendige restaurering (s. 5462).⁶²⁹ Kasseret 1881.

Andre †ure. 1796, udført af urmager Peder Buchholtz, Horsens; opsat i pulpituret over indgangen til koret med skiven mod vest (jfr. fig. 94).³⁸⁶ Uret, det skulle gå i otte dage og slå kvarter- og fuldslog, blev indsat i en 18 tommer høj, 16 tommer bred og 8 tommer dyb ramme (ca. 47×42×21 cm) med en rund urskive. Urværket udførtes af messing, skiven af kobber, alt med staffing. De to store lodder måtte anbringes bag korets loftsrum.⁴³⁹ Uret anskaffedes efter Kirkeinspektionens ønske for yderligere at bidrage til den nyrenoverede kirkes 'indvortes forskønnelse og gudstjenestens tidelige orden'. Anskaffelsen var dog i modstrid med biskoppens synspunkt omkring sagen, idet denne hævdede, at det var en uskik at have ure inde i kirkerne, da de var overflødige og forstyrrede opmærksomheden på prædikenen. I øvrigt påpegede han, at den nyistandsatte kirke ikke ville savne 'noget af al den anstændige pynt som vel kan stemme overens med vor religion og gudstjeneste'.⁶²² 1862 var uret 'ubrugeligt'.⁴¹⁵

KLOKKER

Kirkens middelalderlige beholdning af klokker er yderst sparsomt belyst. I teorien fandtes muligheder for klokkeophæng, dels i de ældste tvillingetårne (s. 5437), dels i det i 1400'ernes anden halvdel forhøjede sydtårn (s. 5444), bortset fra alternative muligheder i form af klokkekamme eller -spir andetsteds på bygningen; heraf findes dog ingen spor. Ældst kendt er en lille senmiddelalderlige klokke (†nr. 1), siden *Høyen* (1830) betegnet 'stormklokken'. En klokke med denne funktion er dog allerede nævnt 1667, jfr. ndf. Den middelalderlige klokke kan have tilhørt kirken fra første færd eller være blevet overført fra ↑Vor Frue Kirke, dels i forbindelse med sogneændringen o. 1480 (jfr. s. 5368), dels efter 1540, da den gamle kirke ved nedrivningen måtte afgive sine klokker (s. 5354). Et værdifuldt supplement, måske en kompensation for afleverede klokker (dog ikke specificeret) under de landsdækkende konfiskationer 1528-29 (s. 5353), var en – sikkert – middelalderlig klokke, udleveret 1564 til bykirken i Horsens fra det tidligere Benediktinernonnekloster i Ring (s. 4667). Ud over denne, sandsynligvis identisk med den 1565 betegnede 'jomfruklokke' ejede kirken, der i modsætning til byens hovedkirke, Klosterkirken, alene synes at have haft egnede faciliteter til klokkeophæng på dette tidspunkt yderligere et antal 'store og små' klokker, antagelig ligeledes middelalderlige, indbefattet den førstnævnte og en 'søndagsklokke'. Antallet kan muligvis allerede da have omfattet fem, jfr. ndf. nr. 1-5. Taksterne for ringning ved begravelser udgjorde d.å. (1565) 3 mk. for samtlige klokker, 2 mk. uden jomfruklokken og 1½ mk. for 'de andre små', inklusive søndagsklokken. For fattige ringedes de to små klokker gratis.⁶³⁰ 1624 nævnes en 'andenklokke', vel en af de ovennævnte.⁶¹⁶ At dømme efter klokkeringningstaksterne 1630 fandtes da mindst fire klokker (den store klokke (identisk med jomfruklokken?), to små klokker og søndagsklokken). Selve stormklokken var dog ikke direkte anført. 1667 synes antallet at have udgjort fem (den store klokke, tre små og stormklokken).³⁷⁸ Sidstnævnte måtte kun anvendes til øvrigheden og 'ingen anden' uden til-

ladelse. En samlet beholdning på fem fremgår utvetydigt af senere omtaler, både af *Danske Atlas* (1768) og *Høyen*.⁶³¹

Ophængningen kan allerede fra ældre tid have svaret til situationen, som den registreredes o. 1880, nemlig at de fire klokker fandtes på række i en fælles klokkestol, mens stormklokken var ophængt i et lydhul mod vest.⁶³² På dette tidspunkt reduceredes antallet fra fem til tre, idet to af de ældre klokker (†nr. 1 og 8) omstøbtes til en ny (nr. 3), mens en tredie (jfr. ndf., *klokke) overførtes til Klosterkirken. 1945 nyanskaffedes en fjerde klokke (nr. 4).

Ingen af de ældste klokker er bevaret. Tre omstøbtes så sent som hhv. 1766 (†klokke nr. 2 til klokke nr. 1), muligvis 1830 (†nr. 5 til *klokke) og 1880 (†klokke nr. 1 og 8 til klokke nr. 3). De to øvrige (†klokke nr. 3-4) blev tilsyneladende omstøbt indtil flere gange, således 1687, 1710, 1727, 1784 og 1835. Ndf. er de respektive forløb – om end med forbehold – søgt rekonstrueret med udgangspunkt i de oplyste vægtangivelser. Også klokkestolene og selve ophængningen er lejlighedsvis blevet istandsat. 1685 blev tre klokker således omhængt af Hans klokmester, 1694 repareredes akslerne på de to mindste klokker med jern af frygt for, at de skulle styrte ned ved ringningen, og 1695, da der skulle ringes i anledning af prins Christians død, måtte bjælken, der bar de fire klokker, forstærkes med fire ankere. 1705 omhængtes en af de små klokker, da der atter var fare for nedstyrtning, og 1706 blev de to største klokker gjort fast med jernkiler.⁴⁰⁶ 1754 krævede klokkestolen omgående reparation, og det følgende år var klokkerne slet ikke i brug.⁶³³ I forbindelse med omstøbningen af den største klokke 1766-67 (nr. 1, †nr. 2) opførtes en ny klokkestol, og vindespillet («Vænspælet»), dvs. et hejseapparat i spiret, repareredes med jern. Samtidig blev de øvrige klokker istandsat.⁴²⁰ Tårnets skrøbelighed var 1880 motiveringen bag en reduktion af klokkernes antal, jfr. ovf. Samtidig frarådedes anvendelse af den største klokke (nr. 1). Den manglende stabilitet i tårnet ved klokkeringning var dog fortsat et problem, og 1925 blev klokkerne efter tårnets forstærkning (s. 5467) omhængt af De Smithske Jernstøberier og Ma-

skinværksteder i Aalborg.⁶³⁴ I forbindelse med installation af elektrisk ringeanlæg 1976 retablere- des tre af klokkerne i slyngebomme, mens den fjerde (nr. 4), der tidligere kun anvendtes til kim- ning den 5. maj, bevarede i vuggebom med ma- nuel betjening.⁶³⁵

1) (Fig. 177), 1766, omstøbt af Michael Carl Troschell, København, af kirkens 'store klokke' klokke (†nr. 2). Tvm. 116,5 cm. På legemet ind- skrift med reliefversaler: »Anno MDCCLXVI da herr kammer herre Peder von Rosenørn var stift amtmænd og S S Theol Doctor herr Povel Matthias Bildsøe var biskop over Aarhvs Stift samt herr Niels Frimodt var sogne præst Chri- stian Frydensberg borgemester Søren Høstmarck raadmand og vice borgemester Andreas Flens- bvrge raadmand og byefoget Hans Nyeland og lens Bering vice raadmand vdi Horsens er den- ne klokke omstøbt vdi Kiøbenhavn af Michael Carl Troschell königlicher hoff glocken gieser«. På den modsatte side ses med tilsvarende typer: »Soli Deo Gloria«, herunder et kronet mono- gram for Christian VII og et opbyggeligt vers:

»Christne siæle som vil höre
Herrens ord med villigt öre
kommer naar I hör min klang
i Gvds hvvs at sivnge beede
han vil eders siæl bereede
til en evig glæde sang«

Hankene er smykket med løvemasker. Om klok- kens hals perlestav mellem dekorative borter, der anvender velkendte motiver inden for værkstedet, foroven med spinkelt bladværk og rocailler (jfr. s. 626 (Århus Domkirke, 1762), s. 2671 (Hunds- lund, 1762), s. 3119 (Adslev, 1766), s. 1719 (Tri- ge, 1776)), forneden med akantus (jfr. s. 2190 (Kolt, 1771)); om slagkanten tilsvarende borter, hvis nedre del dog er næsten helt bortslidt.

Omstændighederne omkring den gamle klok- kes transport til København, selve omstøbningen i juli 1766 og tilbageføringen til Horsens okto- ber s.å. er fyldigt belyst i kirkeregnskaberne.⁴²⁰ Ophængningen skete dog først året efter i en ny klokkestol af eg, bygget af tømrer Jens Niel- sen.⁶³⁶ 1851 blev klokkes knebel belagt med nyt jern.⁵⁰⁴

Fig. 177. Klokke nr. 1, omstøbt 1766 af M. C. Troschell, København (s. 5561). Jesper Weng fot. 2002. – *Bell no. 1, recast in 1766 by M. C. Troschell, Copenhagen.*

Da der ved restaureringen i 1879-80 var kon- stateret revner i tårnets murværk, turde man ikke ringe med klokken, men kun slå på den 'hvilket muligvis kan blive skadeligt for klokken selv, men i hvert fald lyder uskønt'.⁶³⁷ Først 1925, da tår- net var blevet restaureret og klokkerne omhængt, kunne klokken atter tages i brug.⁴¹⁵ Ophængt i moderne slyngebom.

2) (Fig. 178), 1835, omstøbt af Carl Frederik Weiss, Horsens, af en ældre klokke (†nr. 9).⁶³⁸ Tvm. 77 cm. Om klokkes hals et dobbelt orna- mentbånd, hvorimellem indskrift med reliefver- saler: »Gud alene æren« og på modsatte side: »An- no 1835«. På legemet støberindskrift og årstal: »Støbt i Horsens af Carl Frederik Weiss MDCC- CXXXV« samt på den modsatte side Frederik VI's kronede monogram. Ophængt i moderne slyngebom.

3) (Fig. 179), 1880, omstøbt af Jørgen Stall- knecht, Horsens, af to ældre klokker (†nr. 1 og 8).⁶³⁹ Tvm. 86 cm. På legemet indskrift med re- liefversaler: »Vivos voco, mortuos planco, fulgura franco« (Jeg kalder på de levende, begræder de døde, sønderbryder lynene); på den modsatte si- de »Omstøbt 1880«, hvorunder støberisignatur »J. Stallknecht. Horsens«. Om klokkes hals og på

Fig. 178-179. Klokke nr. 2 og 3. 178. Klokke nr. 2, omstøbt 1835 af Carl Frederik Weiss, Horsens (s. 5561). 179. Klokke nr. 3, omstøbt 1880 af J. Stallknecht, Horsens (s. 5561). Jesper Weng fot. 2002. – Bells nos. 2-3. 178. Bell no. 2, recast in 1835 by Carl Frederik Weiss, Horsens. 179. Bell no. 3, recast in 1880 by J. Stallknecht, Horsens.

slagkanten to lister. Ophængt i moderne slyngebom.

4) (Fig. 180), 1945, udført af Jysk Jernstøberi i Brønderslev som angivet med reliefversaler mellem rammelinier på klockens hals; smst. endvidere støberisignatur (medaljon med klokke samt »Brønderslev Jernstøberi«). Tvm. 60 cm. På klokkelegemet, med reliefversaler:

»5 maj 1945
Jeg melder om fred efter krigens øde
Jeg ringer Guds fred over Danmarks døde«.

Klokken, betegnet 'fredsklokken', blev anskaffet efter en indsamling, foranstaltet af pastor Engsig-Karup til minde om fredsbudskabet efter Anden Verdenskrig.⁶⁴⁰ Ophængt i moderne vuggebom og har som anført ovf. været anvendt ved minde-ringning på denne dag.

*Klokke (fig. 181), omstøbt 1830 af J. C. & H. Gamst, København af 'en af kirkens mindre klokker' (muligvis †nr. 5).⁶⁴¹ Tvm. 65 cm, vægt 175 kg. På klokkelegemet støberisignatur »J. C. & H. Gamst. Kjøbenhavn 1830«, om halsen en frise med palmetornament. 1880 tjente klokken som brandklokke. På grund af tårnets brøstfældighed

og pladsproblemer nedtaget s.å. og deponeret i Klosterkirken, hvor den o. 1894 ophængtes i den nyopførte tagrytter.⁶⁴² En planlagt omstøbning 1930 ændredes dog, da klokken kort efter genanvendtes i et kirkegårdsmonument for Klosterkirkens 1931 afdøde sognepræst, Thordur Tomasson. På Vestre Kirkegård, København.⁶⁴³

Omstøbte klokker. †1) (Fig. 182, 233), senmiddelalderlig, tv. ca. 65 cm. Om halsen listeindrammet plattysk minuskelindskrift; som skilletegn Georgskors. Et udsnit af indskriften, der af Fabricius o.a. betegnedes som vanskeligt tydbar eller ligefrem så ulæselig, 'at det ikke var muligt at optage nogen forståelig tegning deraf', blev afskrevet af Høyen 1830.⁶⁴⁴ Iflg. denne læsning, kombineret med en meget usikker aftegning ved fornævnte (fig. 233), har der måske stået: » ... goth min(?) Here godt vader unse du bist yn deme gere(?) ... « (...støbte mig (?). Herre Gud Vor Fader du er i (?) ...). Klokken, antagelig identisk med stormklokken (jfr. ovf.), blev 1687 repareret med jernkiler af Hans klokmester;⁴⁰⁶ 1862 omtalt som 'kasseret'.⁴¹⁵ Efter at være blevet aftegnet af Estrup (fig. 182) omstøbtes den 1880 sammen med den næststørste klokke (†nr. 8) til klokke nr. 3. Vægten udgjorde da 67 kg. I forbindelse med om-

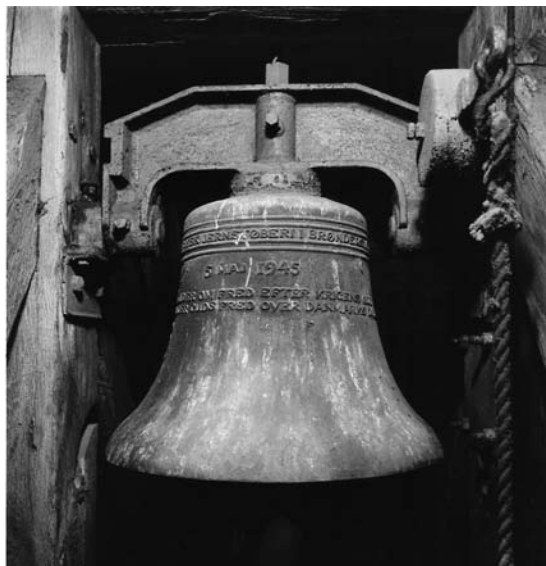

Fig. 180. Klokke nr. 4, støbt 1945 af Brønderslev Jernstøberi (s. 5562). Jesper Weng fot. 2002. – *Bell no. 4, cast in 1945 by Brønderslev Jernstøberi.*

støbningen karakteriseredes klokken, der i sin tid 'blev brugt til ringning ved ildebrande', som ubrugelig, da de to flige af kronen var itu, og den hang skævt i de andre to flige, således at den 'truede med at falde ned på gaden'.⁶³⁹

†2) Før 1564, d.å. på Frederik II's befaling overladt af Herluf Trolle til borgerne i Horsens og deres bykirke fra nonneklosteret i Ring (jfr. s. 4667).⁶⁴⁵ Til gengæld skulle sendes et lige så stort kvantum 'godt kobber' til København. Antagelig identisk med den 1565 omtalte 'jomfruklokke' og den siden 1630 nævnte 'store klokke'. 1698 genophængt med nye bøsninger.⁴⁰⁶ 1766 omstøbt i København til klokke nr. 1.

†3) En ældre klokke, antagelig tilhørende beholdningen, omtalt 1565, 1630 og 1667, omstøbtes 1687 i Ålborg til †klokke nr. 6. Vægten udgjorde da 330 kg. (2 skippd., 1 lispd. og 4 pd.).

†4) En ældre klokke, antagelig tilhørende den ovennævnte beholdning og 1689 betegnet 'den mindste klokke', omstøbt 1710 til †klokke nr. 7. Vægten var da 169 kg. (338 pd.).

†5) En ældre klokke, antagelig tilhørende den ovennævnte beholdning og 1689 betegnet 'tolvklokken', muligvis identisk med 'en af de mindre klokker', der 1830 omstøbtes til *klokke.

†6) 1687, omstøbt af †nr. 3 af klokkestøber Rudolf Baltzersen (Melchior) i Ålborg med et tillæg på 47 kg til en samlet vægt på ca. 377 kg. Allerede 1689 måtte den nye klokke 'ved fremmede folks hjælp' forsynes med to nye bøsninger, da ingen kunne ringe med den.⁴⁰⁶ At dømme efter vægten var det denne, der 1727 omstøbtes til †nr. 8. Denne hypotese forudsætter dog, at funktionen som tolvklokke efter 1689 er overført til denne klokke, jfr. ndf.

†7) 1710, omstøbt af †nr. 4 af Frederik klokkestøber (antagelig klokkestøber Friderich Kesler fra Flensborg,⁶⁴⁶ (jfr. (†)alterstager) med et tillæg af kobber, messing og tin, indkøbt til formålet eller foræret af 'fornemme godtfolk' i Horsens. Den nye vægt udgjorde 262 kg (1 skippd., 12 lispd. og 12 pd.). Muligvis identisk med 'tiklok-

Fig. 181. *Klokke, omstøbt 1830 af J. C. & H. Gamst, København (s. 5562). Rikke I. Kristiansen fot. 2004. – **Bell recast 1830 by J. C. & H. Gamst, Copenhagen.*

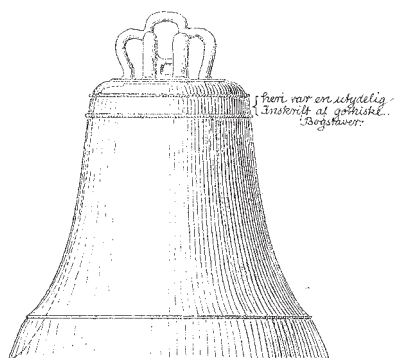

Fig. 182. †Klokke nr. 1, senmiddelalderlig (s. 5562). Tegning af Hector Estrup, 1884, jfr. fig. 27. – †Bell no. 1, Late Medieval.

ken', nævnt 1725 og 1767. Det er antagelig denne, der 1784 omstøbtes til †nr. 9, om end da nævnt med vægten 251,5 kg (1 skippd., 11 lispd., 7 pd.).

†8) (Fig. 183), 1727, omstøbt af †nr. 6 ('den søndrige tolvklokke') af Henrik Tessin, København.⁶⁴⁷ Tvm. ca. 103 cm. Om klokens hals var et bånd med versalindskrift: »Anno 1727« mellem to trekløvere og adskilt af en rombe. På legemet tilsvarende versalindskrift:

»Da Mag: Iesper Norvp Var Sogne-Præst
Mag: Lavritz Fogh Med-Tiener
Morten Cordtsøn Borgemester
Thomas Panck Oc Hans Rodenborg Raadmænd Clavs
Cordtsøn Oc Rasmus Wvlf Kirche-Wærgere Er Denne
Klocke Om Støbt I Kiøbenhavn
Af Henrich Thessin«. ⁶⁴⁸

På den modsatte side »Gloria deo in Excelsis«, samt, under et bladornament og Frederik IV's monogram, et vers forfattet af rektor ved Latinskolen, magister Erik Bredahl:

»Ved Lyd og Klang om Kirkegang
jeg Byens Folck paaminder.
Lyksalig er da een og hver,
som villig sig indfinder«. ⁶⁴⁹

Halsens indskriftbånd var indrammet af akantusblade (jfr. s. 3293 (Linå Kirke, 1738)), mens hankene havde maskehoveder (jfr. *DK Frborg* 2085 (Slangerup Kirke, 1738)).

Da tårnet 1767 forsynedes med en ny klokkestol, blev klokken repareret og hullet i kronen gjort større, så det passede til en større bom.⁴²⁰ 1880 var klokken revnet og blev sammen med †nr. 1 omstøbt til klokke nr. 3.⁶⁵⁰ Betegnet tolvklokken.

†9) 1784. Omstøbt 1784 af klokkestøber Daniel Conrad Herbst, København, af 'en gammel kirkeklokke' (antagelig †nr. 7). Ved omstøbningen forsynedes klokken med en nu ukendt indskrift, bestående af 460 bogstaver samt et våben. Efter ombygninger i tårnet blev klokken atter hængt op.⁶⁵¹ Muligvis identisk med den 1793 betegnede 'tiklokke'.⁴³⁹ Omstøbtes 1835 til klokke nr. 2.

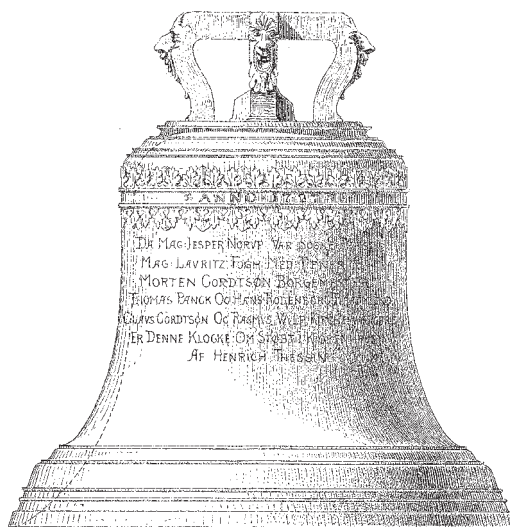

Fig. 183. †Klokke nr. 8, omstøbt 1727 af Henrik Tessin, København (s. 5564). Tegning af Hector Estrup 1884, jfr. fig. 27. – †Bell no. 8, recast in 1727 by Henrik Tessin, Copenhagen.

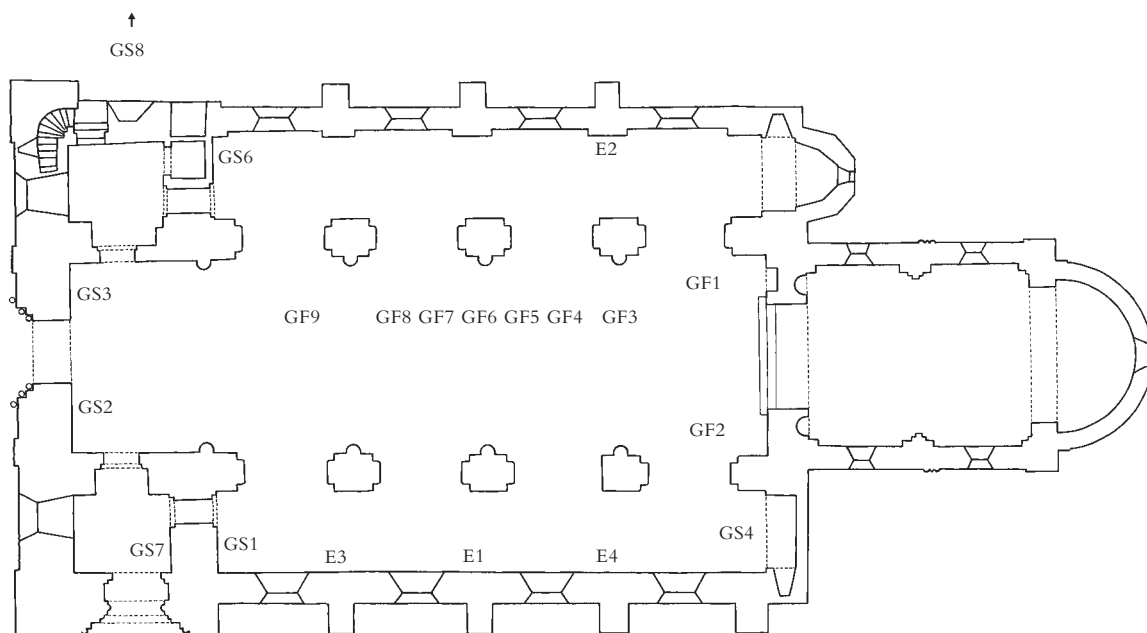

Fig. 184. Oversigtsplan over placeringen af epitafier (E 1-4), for Steffen Rasmussen Hofgaard, Dorte Didrichsdatter, Peder Thomasen Bering og Claus Cordtsen), gravsten (GS 1-4, 6-8, for Mikkel Grape, Oluf Jørgensen, Jacob Thenower, ukendt, Søren Christensen Grenaa, Jonas Svendsen og Didrich Cordtsen) samt gravfliser (GF 1-9, for Claus Cordtsen, Steffen Rasmussen Hofgaard, Anders Tykjær, Jacob Hansen, Urban Jacobsen, Peder Thomasen Bering, Didrich Cordtsen, Broder Lichtenberg og Diederich von Ham). Tegning af Marianne Nielsen 2004. – *Overview of placing of sepulchral tablets (E 1-4), for Steffen Rasmussen Hofgaard, Dorte Didrichsdatter, Peder Thomasen Bering and Claus Cordtsen), tombstones (GS 1-4, 6-8, for Mikkel Grape, Oluf Jørgensen, Jacob Thenower, unknown, Søren Christensen Grenaa, Jonas Svendsen and Didrich Cordtsen) and sepulchral slabs (GF 1-9, for Claus Cordtsen, Steffen Rasmussen Hofgaard, Anders Tykjær, Jacob Hansen, Urban Jacobsen, Peder Thomasen Bering, Didrich Cordtsen, Broder Lichtenberg and Diederich von Ham).*

GRAVMINDER

NOTER s. 5630

Oversigt. Den nuværende beholdning af gravminder omfatter i alt fire epitafier eller mindetavler og otte gravsten eller -plader. Hertil kommer ni nyere gravfliser, lagt i forbindelse med hovedrestaureringen 1935-36 som markeringssten over en række murede begravelser, der blev påvist i midtskibets fire første fag (jfr. ndf.). Epitafierne udgør dog kun en mindre del af den oprindelige bestand, hvis eksistens man dels kan udlede af spredte omtaler i regnskaberne mv. (oftest i forbindelse med flytning eller – navnlig – ved kassatio-

ner), dels må formode ud fra kendskabet til de nævnte begravelser. En systematisk eller detaljeret registrering af gravminderne og deres indskrifter kendes dog hverken for denne kirke eller for Klosterkirken.⁶⁵² Bortset fra omtale af udvalgte gravminder over legatstiftere i *Hofmans Foundationer* (1756) er den ældre status kun beskrevet i få generelle vendinger i Pontoppidans *Danske Atlas* (1768): »Her ere og nogle Capeller, og endeel Epitaphier deels af Billedhugger-Arbeid, deels af Marmor ...«. ⁶⁵³ Ved sit besøg i kirken 1770 fandt arkivteg-

Fig. 185. Gravplade nr. 1, 1558, over Mikkel Grape (†1551) og Dorte Sehested (†1579) (s. 5576). Tegning af Søren Abildgaard o. 1770. – Metal slab no. 1, 1558, to Mikkel Grape (†1551) and Dorte Sehested (†1579).

neren Søren Abildgaard alene anledning til at aftegne to gravsten eller -plader, beholdningens to ældst kendte (gravplade nr. 1 og †gravsten nr. 1, fig. 185, 191). Derfor kan man heller ikke nærmere præcisere karakteren af de store indgreb i kirkens gravminder, der vitteligt blev foretaget, navnlig i forbindelse med hovedstandsættelserne o. 1740 og 1794-97.

Kirken som begravelsesplads. Som nævnt s. 5582 og ndf. findes kun et enkelt sikkert vidnesbyrd om benyttelsen af den middelalderlige kirke som gravkirke og dette kun fra 'sagnetiden', dvs. o. 1480-1532. Her til føjer sig enkelte, dog ikke nærmere beskrevne iagttagelser, foretaget i forbindelse med restaureringen 1864-66. Antagelig vil dog fornyede arkæologiske un-

dersøgelser af gulvet kunne bringe større klarhed over dette spørgsmål, jfr. også s. 5586. Til gengæld er det hævet over enhver tvivl, at Vor Frelseres Kirke – på trods af de administrative ændringer – efter reformationen fungerede som gravkirke for byens borgere, parallelt med Klosterkirken, indtil nyordningen 1794-97 definitivt bragte kirkens anvendelse som 'mausolæum' til ophør (s. 5356).

Et overblik over den sociale gruppering i de to kirkers 'klientel' i 15-1700'erne viser, at Vor Frelseres Kirke til trods for sin status som annekskirke udvalgte som gravkirke for en række fremtrædende familier fra rådmands- og købmandsaristokratiet samt fra byens embedsstand. Fra 1500'ernes anden halvdel noterer man sig endog et adeligt monument, den usædvanlige gravplade af støbejern fra 1558 over parret, Mikkel Grape og Dorte Sehested (gravplade nr. 1), oprindelig placeret i det daværende gravkapel i nordre sideskibs apsis (s. 5584). Fra samme tidrum er gravstenen (†nr. 2) over borgmester Oluf Jørgensen (†1586) og hustruen, Kirsten Clementsdatter (†1605). Blandt medlemmer af Magistraten i 1600'- og 1700'erne foretrak mindst to borgmestre, Rasmus Christensen, (†1660), (jfr. †begravelse nr. 6) og Steffen Rasmussen Hofgaard (†1716), (jfr. epitafium nr. 1, gravflise nr. 2, †begravelse nr. 3) denne kirke som begravelsesplads ligesom adskillige rådmænd.⁶⁵⁴ Desuden bemærkes byens postmestre, Morten Luther (†1686) og Jørgen Hansen Aldum (†1710), (jfr. for begge ikke stedfæstet †begravelse s. 5593), toldbetjent (og kirkeværge) Jonas Svendsen, fader til byens berømte søn, Vitus Bering (†1719), (jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5595), bartskeer (dvs. kirurg) Jochum Frandsen Plochhoff (†1733), (jfr. †begravelse nr. III,3) og guldsmed og skoleholder Jonas Dalhof (†1768), (jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5596). Blandt kirkens egne embedsmænd fandt flere af kapellanerne, der navnlig havde denne kirke som arbejdsmark, deres sidste hvilested her,⁶⁵⁵ mens byens præster, bortset fra Gjerd Petersen (†før 1650), (jfr. †begravelse nr. I,1) foretrak Klosterkirken.⁶⁵⁶ Med hensyn til repræsentanter for det militære mandskab, der fra 1700'erne havde Horsens som forlægningsby, kan dog kun nævnes enkelte begravelser her (løjtnant von Calvin (†1724), (jfr. †begravelse nr. IV,2), løjtnant Detten (†1745 eller 1746), (jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5597) og oberstløjtnant von Rotter (†1760), (jfr. †begravelse nr. V,2).

Det var i første række medlemmer af byens driftige købmandsstand, der satte sig varige og monumentale minder i kirken, ikke blot i form af penge- og inventargaver (jfr. ovf.), men også gennem deres gravmæler. Slægtsbånd, som i hvert fald rakte tilbage til 1600'erne, er formentlig baggrunden for, at Kirsten Jochumsdatter Rodenborg (†1729) og hendes to ægtemænd, købmændene Knud Thomassen (†1706) og Diederich von

Ham (†1737) valgte denne kirke frem for Klosterkirken, hvor den store og vidt forgrenede Rodenborg-familie hvilede (jfr. mindetavle nr. 2, gravflise nr. 9, (†)begravelse nr. 9). På samme måde blev Vor Frelsers Kirke begravelsesplads som ovf. nævnt for borgmester Steffen Rasmussen Hofgaard og hans nærmeste, formentlig via hans første ægteskab med Karen Esbendsdatter (†1688), enke efter handelsmand Søren Christensen Grenaa (†1679), (jfr. gravplade nr. 6). Også den hovedrige købmand og kirkeværge Claus Cordtsen (†1740), (jfr. epitafium nr. 4, gravflise nr. 1, (†)begravelse nr. 2), der på flere måder begunstigede kirken (jfr. ovf.), foretrak dette sted, hvor hans forældre, købmand Didrich Cordtsen og Mette Clausdatter (†hhv. 1724 og 1708), (jfr. mindetavle nr. 2, gravsten nr. 8, gravflise nr. 7, (†)begravelse nr. 8) hvilede, og hvor andre medlemmer af hans familie også lå, således hans svigerforældre, borgmester Hofgaard og dennes anden hustru, Karen Jensdatter (†1700), hans søster og svoger (Dorthe Didrichsdatter Cordtsen (†1730) og Broder Lichtenberg (†1710), (jfr. mindetavle nr. 2, gravflise nr. 8, (†)begravelse nr. 8)) samt hustruens halvsøster og dennes ægtemand (Elisabeth Cathrine Hofgaard (†1731) og Peder Bering (†1739), (jfr. epitafium nr. 3, gravflise nr. 6, †gravsten nr. 14, (†)begravelse nr. 7). Hofgaard, Cordtsen og Bering efterlod sig fornemme gravminder, sidstnævnte og måske også Cordtsens udført af den kongelige hofbilledhugger, Friederich Ehbisch og begge opsat på markante pladser ved koret. Derimod vides intet nærmere om gravminder for andre købmandsfamilier, der lå begravet her.⁶⁵⁷

Et særligt islat blandt gravminderne var i øvrigt en række legattavler, opsat ikke blot som epitafier, men også som erindringstegn om pengegaver, skænket til Guds ære, kirkens forskønnelse og til gudstjenestens fremme, som det bl.a. understregedes på mindetavle nr. 2 over Dorthe Didrichsdatter Cordtsens legat:

»Gud lad det bestandigt være
som er givet til hans Ære.«

Større istandsættelser eller ændringer. Bortset fra enkelte eksempler på genanvendelse af ældre sten synes hovedistandsættelsen o. 1740 af kirkens gulve og mure (s. 5447) i høj grad at have medført en reduktion af gravminder. Således afhændedes allerede 1738 tre ligsten til hhv. Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) og Jens snedker, mens yderligere 12 gamle sten solgtes på auktion 1746–47, formentlig optaget af gulvene i forbindelse med begravelsesernes istandsættelse nogle år forinden.⁶⁵⁸ Det skal dog understreges, at det ikke af sammenhængen kan afgøres med sikkerhed, hvorvidt disse stammede fra Vor Frelsers Kirke eller Klosterkirken (eller fra begge). Heraf indkøbte Jochum Rodenborg yderligere tre sten. Derudover omtaler regnskaberne fra 1742 i forbindelse med disse renoveringer optag-

ning – og vel til dels genplacering – af et antal gravsten og -rammer.⁶⁵⁹ Ved Kruuses og Hiernøes renovering 1794–97 måtte Berings og Cordtsens monumenter (epitafium nr. 3–4), måske placeret i koret eller på triumfvæggens vestside, vige pladsen for en ny pulpiturindretning (s. 5542). Alt tyder på, at fire udvalgte epitafier (nr. 1–4) ved denne lejlighed anbragtes på rad og række på sydmurens 1.–4. vinduespille. Til gengæld har man antagelig ryddet ud blandt kirkens øvrige gravmæler, ikke blot på væggene, men også i gulvet. De eventuelt tilbageblevne gravsten, i hvert fald i midtskibet, dækkedes af et nyt bræddegulv (s. 5472), således at man ifølge Chr. Molbech (1815) forgæves måtte søge monumenter eller ligsten i kirken (s. 5370). Finnur Magnússon (1821, jfr. s. 5369f.) bemærkede tilsvarende kun tre epitafier i kirken, to 'temmelig nye, formodentlig af Hiernøe' (antagelig nr. 3–4) samt et ældre, 'over en 1721 hensovet matrone' (sandsynligvis nr. 1 over Steffen Rasmussen Hofgaard og Bodil Høgsbro (†1721)). Efter istandsættelsen ophørte begravelserne i Vor Frelsers Kirke (jfr. s. 5370): Oprydningen blandt kirkens gravminder kan således i høj grad ses som udtryk for et ønske om at markere dens nye status som hovedkirke, der skulle betjene den levende menighed med gudstjenester i velordnede og hygiejniske omgivelser, mens Klosterkirken i første række varetog begravelseshandlinger for bysognets afdøde medlemmer.

Ved kirkesynet 1862 hang de fire bevarede epitafier endnu på sydmuren i søndre sideskib,⁶⁶⁰ mens et antal ikke nærmere specificerede 'ældre ligsten, hvis indskrifter er til dels udslættede', lå i gangen under org-

Fig. 186. Relief af Tiden. Detalje af epitafium over Claus Cordtsen, 1742 (s. 5572). Jesper Weng fot. 2002. – *Relief of Time. Detail of sepulchral tablet to Claus Cordtsen, 1742.*

let, dvs. i midtskibets 5. fag.⁶⁶¹ Antagelig har det bl.a. drejet sig om seks af de otte gravsten eller -plader, der endnu findes i kirken eller opbevares på Vestre Kirkegård (nr. 2-5, 7-8). De to støbejernsgravplader (nr. 1 og 6) har antagelig været indsat i muren, uvist dog hvor. Ved hovedrestaurationen 1864-66 fastlagdes den nuværende placering af epitafierne. Det betød, at mindetavle nr. 2 ved opførelsen af skillemuren mellem søndre sideskibs 4. og 5. fag (s. 5459) overflyttedes til nordre sideskib. Samtidig fornyedes det ældre trægulv. Ved samme lejlighed synes en række af de ældre gravkrypter sløjfet og et antal gravsten (hidtil til dels placeret under det sekundære trægulv(?)) henlagt på Klosterkirkens kirkegård. Bortset fra nr. 7 lader disse sig dog ikke sikkert eftervise i dag.⁶⁶² De bevarede gravsten er flyttet flere gange i forbindelse med ombygninger og istandsættelser. Bl.a. var gravsten nr. 4 indtil o. 1880 indsat i midtskibets vestmur, således at figursiden vendte ind mod kirkerummet, mens bagsiden indgik i den daværende tilmuring af vestportalen (jfr. fig. 25).

†MIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

Kendskabet til kirkens middelalderlige begravelser er yderst mangelfuldt. Som anført af *Fabricius* stødte man i forbindelse med hovedrestaurationen 1864-66 »paa Masser af Skeletter og enkelte Menneskebeben under Gulvene, ligeledes paa Levninger af murede Begravelser, endog ofte inden i endnu ældre Gravsteder«. Hvorvidt der var middelalderlige dele herimellem, lader sig dog ikke afgøre.⁶⁶³ Det eneste kendte gravminde fra middelalderen, †gravsten nr. 1 over rådmænd Olof Olofsen (†1511), fandtes o. 1770 i midtskibets østende nærmest koret. Det er uvist, om dette var stenens og den tilhørende gravs oprindelige placering.

EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) (Fig. 187), opsat 1719.⁶⁶⁴ Steffen Rasmus(sen) Hofgaard, borgmester i Horsens, †26. juni 1716 i sit 64. år. Endvidere hans tre hustruer, Karen Espensdaater (Esbensdatter), 1° g.m. Søren Christensen Grænæ (Grenaa), (jfr. gravplade nr. 6), †18. aug. 1688 efter seks års ægteskab i sit 66. år, Karen Jensdaater (Jensdatter), †6. febr. 1700 i sit 29. år efter ni års ægteskab, velsignet med to sønner og tre døtre og Boedild Jørgensdaater Høx-

brov (Bodil Jørgensdatter Høgsbro), <†24. maj 1721> i sit <38.> år efter 15 års ægteskab, hvor de sammen avlede fire døtre. Steffen Rasmussen Hofgaard og Bodil Jørgensdatter Høgsbro skænkede en række gaver til kirkerne i Horsens, således et legat på 100 rdl. samt midler til udsmykningen af Klosterkirkens døbefont (s.d.), ligesom de lod opsætte et epitafium smst. over sidstnævntes forældre.⁶⁶⁵ Jfr. også †lysearm nr. 3; gravflise nr. 2; †gravsten nr. 10, (†)begravelse nr. 3.

Epitafium af rød kalksten indsat i samtidig ramme af træ; 241×191 cm. Indskrift med reliefversaler, navne dog med kursiverede versaler. Det højovalt skriftfelt indrammes af krans af palmeblade og flankeres af to keruber med flammesværd, stående på postamenter med volutter og bladornamenter. Over skriftfeltet ses den liggende personifikation af Tiden, hvilende med højre albue på et dødningshoved med korslagte knogler, mens venstre hånd holder et timeglas. Under skriftfeltet findes et skjoldformet felt under to ridderhjelme; det deles lodret af et anker, til heraldisk højre ses en borg, til heraldisk venstre Korslammet. I hjørnerne evangelistmedaljoner, indrammet af laurbærkrans; foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Stentavlen er stafferet med mørkebrunt, indskriften dog forgyldt. Indsat i en rigt udskåret ramme, smykket med en bred bræmme af akantusløv og her inden for en smallere bladbord, hvorimellem enkelte rosenkviste; rødbrunt stafferet med forgyldt ornamentik.

Epitafiet er nævnt i forbindelse med Klosterkirkens fontelukkelse med tilhørende himmel (s.d.), som ægteparret bekostede efter en testamenterisk donation 1716. Dette arbejde, der ligesom billedrammen har dekoration af yppigt akantusløv, blev tidligere tilskrevet Horsensbilledskæreren Jørgen Arentsen Slache, men er for nylig henført til hans bysbarn, billedhuggeren, Christian Jürgen Hansen Schou (-1718-35).⁶⁶⁶ Jfr. også epitafium med indramning i akantusbarok over Mourids Hansen Høyer i Hvirring Kirke (s. 5256).

1862 hang epitafiet på sydmuren i søndre sideskibs 1. fag, øst for vinduet, umiddelbart op til dåbsnichen og tæt ved familien Hofgaards be-

Fig. 187. Epitafium nr. 1, 1719, over borgmester Steffen Rasmussen Hofgaard (†1716) og hustruerne Karen Esbendsdatter (†1688), Karen Jensdatter (†1700) og Bodil Jørgensdatter Høgsbro (†1721) (s. 5568). Roberto Fortuna fot. 2004. — Sepulchral tablet no. 1, 1719, to Mayor Steffen Rasmussen Hofgaard (†1716) and his wives Karen Esbendsdatter (†1688), Karen Jensdatter (†1700) and Bodil Jørgensdatter Høgsbro (†1721).

Fig. 188. Mindetavle nr. 2, 1740, over legatstifter Dorte Didrichsdatter (†1730) og dennes familie (s. 5570). Jesper Weng fot. 2002. — Memorial tablet no. 2, 1740, to endowment founder Dorte Didrichsdatter (†1730) and her family.

gravelse ((†)begravelse nr. 3). Hvorvidt dette var den oprindelige placering, står ikke klart.⁶⁶⁷ Ved istandsættelsen 1864–66 synes epitafiet flyttet til sin nuværende placering på muren mellem 2. og 3. fag.⁶⁶⁸

2) (Fig. 188), o. 1740.⁶⁶⁹ Legatstifter Dorethe Didrichs Dotter (Dorte Didrichsdatter Cordtsen), †1730 i sit 55. år og hendes ægtemand, Broder Lichtenberg, handelsmand i Horsens, †1710 i sit 42. år efter ni års ægteskab, velsignet med en søn og to døtre »som alle døde for Moderen«. Endvidere hendes forældre, Didrich Cordtsen (Cordtsen), handelsmand i Horsens, †1724 i sit 85. år, og hustru Mette Clausdotter (Clausdatter), †1708 i sit 67. år efter 40 års ægteskab, velsignet med fem sønner og fem døtre. Jfr. gravfliser

nr. 7–8, (†)begravelse nr. 8 (s. 5592), gravsten nr. 8.

»Hendes Legats et Tusinde Slette Daler ere paa hendes Begiering til gudelig Brug af hendes eeneste Broder Claus Cordsen saaledes anvendte efter hans derover d: 11 jan: 1740 forfattet og i Stikt (dvs. Stift) Kisten samt Raadstuen indlagte Fundats neml(ig) til Kirckerne og Spiirets Vedligeholdelse her i Byen 400 Slettedaler til Fattige i Horsens 200 Sl(ette) Daler til Collegæ ved den latinske Skole 400 Sl(ette) Daler«

Legat- og mindetavle af kalksten, 121×81,5 cm. Indskrift med reliefversaler, navne og begyndelsesbogstaver dog med kursiverede versaler, i svagt forsænket felt inden for en smal ramme. Tavlen er stafferet med sort, bogstaverne guldbronzerede.

Som fastlagt i fundatsen antagelig oprindelig placeret 'på siden af pillen ... lige over for prædikestolen', dvs. vel på 2. pille i midtskibets nordside, nær familiebegravelsen ((†)begravelse nr. 8) i midtskibets 3. fag.⁶⁷⁰ Ifølge synsprotokollen hang epitafiet 1862 på 4. pille i søndre sideskib (dvs. antagelig på muren mellem 4. og 5. fag), hvortil det muligvis var flyttet i forbindelse med 1790'ernes forandringer i kirkens indretning.⁶⁶⁰ Antagelig ved etableringen 1864–66 af skillemuren mellem 4. og 5. fag (s. 5459) flyttet til nordre sideskib og indsat i muren på den nuværende plads mellem 1. og 2. fag.

3) (Fig. 189), opsat 1742 og udført af den københavnske hofbilledhugger, Friederich Ehbisch.⁶⁷¹ Peder Thomæson (Thomassen) Bering, *i Randers, †1739 i Horsens i sit 43. år, og hustruen, Elisabeth Catharina Hofgaard, *i Horsens, †1731 smst. i sit 24. år efter seks års ægteskab. Af fire døtre efterlevede de tre forældrene, som bl.a. skænkede Klosterkirkens orgel:

»Udi Closter-Kirken høriss
Orgelverket som De gaf
Deris been maa her ei roris
I den hvile søde graf.«

Jfr. †pulpitur nr. 8, †orgel nr. 5, gravflise nr. 6, †gravsten nr. 14 og (†)begravelse nr. 7.

Epitafiet består af en træskåret, arkitektonisk opbygget ramme, hvori er indsat to skrifttavler af sort

Fig. 189. Epitafium nr. 3, 1742, over Peder Thomasen Bering (†1739) og hustru Elisabeth Catharina Hofgaard (†1731) (s. 5570). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Sepulchral tablet no. 3, 1742, to Peder Thomasen Bering (†1739) and his wife Elisabeth Catharina Hofgaard (†1731).*

marmor; ca. 370×193 cm. Indskrift med fordybede versaler. Efter personalia moraliserende vers:

»Du Dødelig betenk:
Her har du Slæb og Möye
Du intet med dig faar
hvad ont du end maa döye
I Graven hviler du
og intet Arbeid har
I Himlen frjydes du, blant
dend udvalde Skar.«

Gravmindet har et portallignende storstykke, indrammet af festonprydede pilastre med kerubhovedsmykkede kapitæler. Over den forkrøppede hovedgesims hæver topstykket sig, flankeret af blomstervaser og kronet af en skyformation i strålekrans. På hver side af storstykket sidder kvindelige dyder, hvis attributter dog delvis mangler. Den venstre figur støtter venstre arm på et dødningshoved, mens den løftede højre hånd har fatet om en nu tabt genstand, mens kvindeskikkelsen th., der har lagt højre arm hen over brystet, med venstre hånd fatter om en kort, nu afbrækket, stav (et kors?). Det brede postamentfelt, der danner fodstykke for de to figurer, gennembrydes i midten af den cirkulære indskrifttavle, indrammet af palmegrene og bladværskartoucher; foroven krones sidstnævnte tavle af dødningshoved, korslagte knogler, flammende fakler og skriftrulle med fjerpen, mens endnu et forkrænkelighedsymbol, et vinget timeglas mellem to putti, afslutter kompositionen forneden.

Træværket er sekundært stafferet med lysegrå stenkulør, sort og forgyldning; indskriften udfyldt med guld. I følge Chr. Axel Jensen (1908) var den oprindelige bemaling mere broget med røde og grønne pilasterfelter med sølv- og guldglimmer.⁶⁷² I forbindelse med nystafferingen af kirkens inventar 1853 (jfr. s. 5491) blev kirkens fire epitafier, heriblandt dette, malet med perlefarve, sort og forgyldning ved malermester A. Schumann.⁶⁷³ Ved restaureringen 1864-66 har epitafiet antagelig fået den egetræsbemaling, der vel 1908 erstattedes af den nuværende staffering.⁶⁷⁴

Epitafiet udførtes efter kontrakt (ikke bevaret) af Friederich Ehbisch for et beløb af 244 rdl.⁶⁷⁵ Både arkitekturen, de figurative led og de ornamentale detaljer (heriblandt blomstervaserne)

finder flere paralleller – om end ikke nøje identitet – blandt Ehbisch' talrige, men kun delvist bevarede, kirkelige arbejder, således bl.a. de feston- og kerubhovedprydede pilastre på altertavlen i Trinitatis Kirke, København (*DK KbhBy* 2, 300f.), de siddende kvindelige dyder på en række af hans prædikestole, f.eks. i Københavns og Fredensborg Slotskirker (*DK KbhBy* 5, 84f., *DK Frborg* 834fff.), blomstervaserne bl.a. på den Ehbisch tilskrevne prædikestol og alterskranke i Reformert Kirke, København (*DK KbhBy* 3, 72ff.), mens sidestykker til de sprælske putti findes i rigt mål inden for hans værk.

Som anført i *Danske Atlas* dannede epitafiet pendant til Claus Cordtsens epitafium (nr. 4) som »de fornemste paa hver sin Side i Choret«.⁶⁷⁶ Begge kan have været opsat, enten på korets nord- og sydvæg eller måske snarere på triumfvæggens vestside, eventuelt i skrå placering ved korbuen og oven over $\dagger$ korgitteret, svarende til placeringen af Hans Olufsen Ribers og Oluf Ibsens epitafier i Klosterkirken (s.d.). Berings monument (men ikke Cordtsens, jfr. ndf.) var dermed løsrevet fra en plads tæt ved familiegravstedet (($\dagger$)begravelse nr. 7) i midtskibets 3. fag. I forbindelse med opsætningen af korets eller triumfvæggens pulpiturer ved hovedstandsættelsen 1794-97 antagelig flyttet til den nuværende placering i søndre sideskib på sydmuren mellem 3. og 4. fag, hvor det tidligst er registreret 1862.⁶⁸⁰

4) (Fig. 190), opsat 1742,⁶⁷⁷ her tilskrevet Friederich Ehbisch. »Skyggen af sallig« Claus Cordsen (Cordtsen), negotiant (købmand) og kirkeværge i Horsens, $\dagger$ 1740 i sit 67. år, og hustruen, Giertrud Hofgaard, $\dagger$ 17<66> i sit <70.> år efter 27 års ægteskab, velsignet med syv sønner og tre døtre, hvoraf en søn overlevede forældrene. Jfr. spir (s. 5448), $\dagger$ lukkede stole nr. 2 og 5, gravflise nr. 1 og ($\dagger$)begravelse nr. 2. Efter personalia et mindevers:

»Horsens gav dem Liv og Lykke
De igen gav Arme Brød
Kirken gav de Spiir og Smykke
Hviler nu i Abrams Skiød.«

Træskåret epitafium med indsat skrifttavle af sort marmor, 375×230 cm. Indskrift med fordybede versaler.

Fig. 190. Epitafium nr. 4, 1742, over handelsmand Claus Cordtsen (†1740) og hustru Giertrud Hofgaard (†1766) (s. 5572). Henrik Wichmann fot. 1999. – Sepulchral tablet no. 4, 1742, to merchant Claus Cordtsen (†1740) and his wife Gertrud Hofgaard (†1766).

Epitafiet omfatter en rigt udsmykket ramme omkring indskrifttavlen, førstnævnte af uregelmæssig, forkrøppet form uden klar arkitektonisk struktur. Storstykkets skriftfelt flankeres af to siddende kvindelige dyder, th. Håbet med due i venstre hånd og (nu tabt) attribut i højre (et anker?), tv. antagelig Troen med brystharnisk, bog i venstre hånd og flamme i højre. Det trapezformede topstykke udfyldes af Gudssolen i strålekran, hvorover er en skyformation med otte kerubhoveder (heraf to vist som spædbørn uden hårvækst). På volutkonsoller ved topstykkets fod er yderligere to putti i hel figur, den højre sørgende med klæde foran øjnene, mens den venstre er vendt ud mod beskuerne.⁶⁷⁸ Postamentfeltet, hvorpå et vinget timeglas balancerer, er smykket af et relief med den vingede Tid, udstyret med le i højre hånd og timeglas i venstre; han troner blandt pakkasser, vareballer, en tønne og et kompas som referencer til afdødes erhverv (fig. 186). Hængestykket viser en påtrængende realistisk fremstilling af et kranium med de øvre led af rygsojlen; en (delvis afbrækket) engle- og en flagermusevinge er fæstnet hertil.

Epitafiet er sekundært stafferet som epitafium nr. 3. 1862 beskrevet som 'rigt udskåret og forgyldt',⁶⁶⁰ 1908 stod det egetræsmalet.⁶⁷⁹

Det usædvanlige og kvalitetsprægede arbejde er hverken signeret eller arkivalisk dokumenteret, hvad angår ophavsmanden. Men i betragtning af dets fremtrædende placering som pendant til nr. 3 (jfr. ovf. og ndf.) og af det nære slægtskab mellem de to ægtepar er det nærliggende at henføre også dette til Friederich Ehbisch eller hans værksted. Foldekastet i de to dydefigurers klædninger er dog mindre rigt og bevæget i forhold til pendantens dyder.

Som nævnt ovf. var epitafiet placeret over for epitafium nr. 3 i nærheden af familiegravstedet ((†)begravelse nr. 2),⁶⁸⁰ men blev som dette flyttet til søndre sideskib, hvor det 1862 var opsat på sin nuværende plads på muren mellem 1. og 2. fag.⁶⁶⁰

†EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) O. 1654. Thomas Knudsen, skriver og ridefoged på Stjernholm, siden rådmand i Horsens,

†1654, og hustru Anne Sørensdatter (Winther), †25. dec. 1687, 2° g.m. med Nicolai Poulsen. Parret fik sammen tre sønner og fire døtre.⁶⁸¹ Jfr. †epitafium nr. 3 og (†)begravelse nr. 9 (s. 5592).

Epitafiet omtales 1768 sammen med en legattavle, opsat af samme »i Kirken«, antagelig her (jfr. ndf., †nr. 2).

2) O. 1654. Legattavle, opsat – antagelig i denne kirke – af ovennævnte til erindring om fundats af 29. juli (S. Olai dag) 1654 vedrørende en donation på 50 rdl. hvis renter skulle anvendes til »den Prædicant, som Aftensangs-Prædiken udi Horsens Torve-Kirke, som kaldes St. Ibs Kirke, forretter«.⁶⁸¹

3) O. 1673. Legattavle, opsat i kirken (formentlig denne) af rådmand Nicolaus (Nicolai) Poulsen og hustru, Anne Sörens Daatter Winter (Sørensdatter Winther, jfr. †nr. 1-2) til minde om fundats af 1. maj 1673, hvis formål var af omtrent samme indhold som ovennævnte.⁶⁸²

4) Før 1690, genanvendt 1694. Laurids Jensen Fogh, kapellan, †30. dec. 1728 (jfr. †begravelse I, 2). Sten, ca. 130×90 cm (2×1,5 alen), med udhuggede bogstaver. Tidligere gravsten over Laurids Knudsen, placeret over dennes begravelse i korets nordside (†gravsten nr. 2, †begravelse nr. I, 2); genanvendt 1694 som mindesten over førstnævnte og opsat på korets nordmur nær den fælles begravelse.⁶⁶⁴

5) 1730. Kirstine Jochums Daatter (Jochumsdatter) Rodenborg, †27. sept. 1729 i sit 64. år, samt hendes to ægtemænd, Knud Thomæsen (Thomasen), med hvem hun i 16 års ægteskab fik sønnerne Jochum, Thomas og Nicolaus (†1730), og Diderich (Diederich) von Ham, †20. marts 1737 i sit 63. år. Han »levede med hende udi 22 Aars Ægteskab uden Livs-Arvinger, og (har) til et Minde-Tegn ladet dette Epitaphium opsætte 1730«. Jfr. lysekrone nr. 1, gravflise nr. 9 og (†)begravelse nr. 9.

Minde- og legattavle af sten. Efter personalia oplysninger om donationer, bl.a. bidrag til af-

Fig. 191. Gravplade nr. 1, 1558, over Mikkil Grape (†1551) og Dorte Sehested (†1579) (s. 5576). Roberto Fortuna fot. 2004. – *Metal slab no. 1, 1558, to Mikkil Grape (†1551) and Dorte Sehested (†1579).*

tensangsprædikanten »for Catechismum at forklare« og til vokslæs, beregnet til »den her for hængende Lyse-Krone over deres Begravelses Sted«. ⁶⁸³ Tavlen var opsat på 4. pille i midtskibets sydside nær familiebegravelsen i 4. fag.

6-7) To epitafierammer, hhv. fra 1600'erne og 1700'erne, den førstnævnte med rest af indskrift, registreredes 1908 af Chr. Axel Jensen på kirkens loft med henblik på en mulig deponering på Horsens Museum. Dette sidste synes dog ikke gennemført. ⁶⁸⁴

GRAVSTEN OG -PLADER

1) (Fig. 185, 191), 1558, signeret af den hessiske jernstøber Konrad Scharff. Michel Grape (Mikkel Grape, Grop eller Grup, †før 21. dec. 1551) og Dorte Sestede (Sehested, †9. febr. 1579). ⁶⁸⁵ Jfr. †gravkapel nr. 1.

Figurplade af støbejern, 196,5×111 cm. Indskrift med reliefversaler (skilletegn prikker), til dels i forsænkede bånd, omfatter plattysk randskrift med vers i fire strofer (»wo wol wir hir ligen vnd vor wesen v(nd) sin dach(!) arme svn-der gewesen so loven wi doch ein ewich leve(n) welch v(n)s in Christo is gegeben«), endvidere afdødes navne, dels på indskrifttavle dels på oprullede bånd, hhv. foroven og forneden på pladen. Endelig er mellem de to figurer angivet udførelsestidspunkt (»gegotten im jare 1558«), ligesom støberens sammenskrevne initialer (»KS« for Konrad Scharff) er vist ved Dorte Sehesteds venstre skulder. Figurfeltet indrammes af den omløbende indskrift i forsænkede bånd mellem hjørnecirkler, hvori ægteparrets våbenskjolde, foroven begges fædrene våben, tv. med tre gryder eller potter (tysk: »Grapen«) og fjervinget hjelmprydelse for Mikkel Grape og th. for Sehested, forneden tv. prydet med en grif, antagelig en hen-tydning til førstnævntes pommerske afstamning, mens pendanten th. viser Gøyevåbenet for Dorte Sehesteds mødrene slægt.

Parret står vendt mod hinanden under en konsolbåren rundbuet tvillingearkade med muslingeskalsnicher. Under midtkonsollen et krucifiks; Kristus er vist med let skrånende arme, hovedet hældende mod højre skulder samt et stort flag-

rende lændeklæde, mens et kerubhoved er indskudt mellem arkaderne. Den pommerske adelsmand Mikkel Grape, der bl.a. havde Voer Kloster i pant (s. 3875), er rustningsklædt med strids-hjelm og opslået visir; højre hånd fatter om et spyd, mens det store slagsværd ses ved venstre side. Dorte Sehested er i enkedragt med tilhørende hovedtøj med lange nedhængende snipper og en plisseret kåbe. Chr. Axel Jensen iagttog 1907 en ældre, dog næppe oprindelig, overmaling med grå oliefarve. ⁶⁸⁶

Den i både dansk og udenlandsk sammenhæng sjældne jernstøbte gravplade (jfr. også nr. 6), ⁶⁸⁷ der med Søren Abildgaards ord (1770) er »formet ved Støbning paa samme Maade som Kakkelovns Plader«, er signeret af den hessiske jernstøber Konrad Scharff (også betegnet Cort eller Kurt Scharpe, Scharpe eller Schrappen) fra Kloster Haina. Denne samarbejdede med billedhuggeren og 'formskæreren' Philip Soldan, der at dømme efter pladens »gnidret dekorative Holdning« (Chr. Axel Jensen) muligvis kan have udført modellen hertil. ⁶⁸⁸ En nøje parallel til pladen ses i S. Jacobi Kirche, Lübeck (gravplade over Katharina Fürstenberg, 1559); således er såvel formatet, randskriften og den arkitektoniske indramning som kvindefiguren identisk med det jyske eksempel, om end støbersignatur på den lybske plade ikke er angivet. ⁶⁸⁹

Gravpladen fandtes i østenden af nordre sideskib, der var indrettet som gravkapel, formentlig netop til ægteparret (s. 5584). Dorte Sehested, der i sin enkestand lod udføre det fælles monument, blev dog selv begravet i Frørup Kirke (Sønder Tyrstrup Hrd., Haderslev Amt) sammen med sin tredje ægtemand, Mogens Kaas til Brendore under en fælles sten (*DK Sjyll* 360). ⁶⁹⁰ Pladen lå antagelig i gulvet, men blev (omtalt som 'jernbegravelse') midlertidigt optaget 1742 i forbindelse med tilmuringen af et hul i kapellet. ⁶⁹¹ 1770 registreredes pladen af Abildgaard (fig. 185) som indsat i kapellets mur. ⁶⁹² Det usædvanlige gravminde tiltrak sig fleres opmærksomhed, heriblandt Høyen, der 1830 aftegnede og beskrev pladen med særlig omtale af Dorte Sehested med »Pleureuse og Hagetørklæde«. ⁶⁹² I forbindelse med Walthers restaurering eller muligvis al-

Fig. 192-93. 192. Gravsten nr. 2, o. 1586, over borgmester Oluf Jørgensen (†1586) og hustru Kirsten Clementsdatter (†1605) (s. 5577). 193. Gravsten nr. 3, o. 1634, over vinhandler Jacob Thenower (†1632) og hustruerne Inger Andersdatter (†1620) og Lene Nielsdatter (†1634) (s. 5578). Jesper Weng fot. 2002. – 192. Tombstone no. 2, c. 1586, to Mayor Oluf Jørgensen (†1586) and his wife Kirsten Clementsdatter (†1605). 193. Tombstone no. 3, c. 1634, to the wine merchant Jacob Thenower (†1632) and his wives Inger Andersdatter (†1620) and Lene Nielsdatter (†1634).

lerede ved istandsættelsen 1794-97 synes pladen flyttet. O. 1901 fandtes den på nordre sideskibs vestmur og omtales s.å. som yderst medtaget. Et forslag til en rensning og præparering ved konservator V. Steffensen synes ikke realiseret, eftersom den 1907 sammen med nr. 6 blev beskrevet som 'forrustet og skæmmet af en delvis afsprunget oliemaling'. Et forslag til flytning til dens nuværende placering i søndre sideskibs vestende er antagelig realiseret kort herefter.⁶⁹³ Fæstnet til muren med profilerede jernkramper, formentlig af ældre dato.

2) (Fig. 192), o. 1586. Oluf Jørgensen (Oluf Jørgensen), borgmester i Horsens, †23. aug. 1586 i sit [5]4. år,⁶⁹⁴ med hustruen, Kersten Clementsda-

ter (Kirsten Clementsdatter), † 31(?) dec. 1605.

Figursten af lysegrå kalksten; 200×120 cm; stærkt nedslidt som følge af den tidligere placering i gulvet. Indskrift med fordybede versaler i fodfeltet. Ægteparret er vist frontalt med let drejning mod hinanden. Oluf Jørgensen, med lang moustache og tvedelt hageskæg, bærer en kort kappe med opretstående krave over knækorte, folderige pludderbukser samt skamkapsel og stramtsiddende hoser. I højre hånd holder han et par handsker. Hustruen, vist med armene lagt over hinanden, er klædt i en fodlang kjole med vid, plisseret nederdel og høj, opretstående krave, dertil tætsluttende hue. Under kjolen titter hendes tåspidser frem. I stenens øvre hjørner er to

Fig. 194. Gravsten nr. 4, o. 1650, over ukendt (s. 5578). Jesper Weng fot. 2002. – Tombstone no. 4, c. 1650, deceased unknown.

våbenskjolde, formentlig ægteparrets. Det venstre, sandsynligvis Oluf Jørgensens, har bomærke i relief, det højre, hustruens, viser en vanskelig identificérbar vandret genstand med bomærke i relief. Mellem ægteparrets hoveder et kerubhoved, hvorunder et skjold med Jesumonogram i relief.

Stenen er af Chr. Axel Jensen karakteriseret som et værk, tilhørende den såkaldte Himmerlands-gruppe, knyttet til det store østjyske stenhuggerværksted med centrum i Århus.⁶⁹⁵ Indmuret på midtskibets vestvæg, syd for døren, en placering, den allerede synes at have haft 1879.⁶⁹⁶

3) (Fig. 193), o. 1634. Rådmand Iacob (Jacob) Tenover (Thenower, også benævnt »Hollænder«),⁶⁹⁷ 'vinfører' (vinhandler) i Horsens, †5. juni 1632, med sin første og anden hustru, hhv. Engier Andesdatter (Inger Andersdatter), †16. aug.

1620, og Len Nelsdatter (Lene Nielsdatter), †3. juni 1634. Jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5597.

Figursten af sort kalksten; 200×116 cm. Indskrift med fordybede versaler i fodfeltet. Ægtemanden og hans to hustruer, alle med hænderne samlet i bøn, er placeret under en tredelt, rundbuet arkade, på hvis midterste bueslagskant læses »I(a)kop Tenover« i fordybede versaler. Arkaden støttes i midten af konsoller, formet som drueklaser, mens siderne hviler på volutkonsoller. I de midterste svikler ses forkrænkelighedssymbolerne: timeglas (tv.) og dødningehoved på korslagte knogler; øverst er tre våbenskjolde, formentlig for de tre afdøde, det venstre og højre af en enklere udformning med Jesumonogram og for det højres vedkommende med initialerne: »(?) .N.D«, sandsynligvis for (Lene) Nielsdatter. Det midterste våbenskjold for Jacob Thenower er hjelmprydet og har en vanskelig identificérbar genstand (et vinget timeglas?) i skjoldfeltet. I hjørnerne evangelistsymboler i relief med tilhørende navne i fordybede versaler, foroven »S. Mattevs« (tv.) og »S. Marc(s)«, forneden »S. Lvcas« (tv.) og »S. Iohannes«; de nederste placeret i udsparede, cirkulære felter. I figurfeltet ses Jacob Thenower, skaldet, med moustache og lige afskåret hageskæg, klædt i borgerdragt med en kort, gennemknappet trøje med pibekrave over let posede, knælange bukser med knapper langs sidesømmene samt hoser. Derover bærer han en halvlang, åbentstående kappe. På fødderne har han sko med opstikkende pløs og sløjfespænder. Ægtemandens fremtrædende position understreges ved, at hans kappe delvis dækker hustruernes, ligesom fødderne overlapper fodfeltet. Mellem benene ses hans bomærke med initialerne: »ITNW« for Jacob Thenower. De ensklædte hustruer, der er let vendt mod ægtemanden, har dragter med pibekrave, kjoleliv over fodlangt skørt og lang kåbe, på hovederne tætsluttende konehuer.

Den velbevarede, velhuggede og detaljerige sten har tidligere ligget over Jacob Thenowers begravelse i et af sideskibene, uvist dog hvilket (jfr. s. 5586). I dag indmuret i midtskibets vestvæg, nord for døren.

4) (Fig. 194), o. 1650, over ukendt ægtepar. Figursten af rødlig kalksten; 230×151 cm; stærkt nedslidt. Det gælder således personindskriften i

tværovalt skriftfelt, flankeret af engle med palme-grene, på stenens nedre halvdel, ligesom to våbenskjolde herunder, der indrammer kerub- og dødningehoveder, heller ikke lader sig tyde. Stenens øvre halvdel smykkes af motiver fra Det Gamle og Det Nye Testamente; i midten Kobberslangen som præfiguration for Korsfæstelsen,⁶⁹⁸ vist tv. over for Opstandelsen, begge indsat under kølbuer. Øverst, i cirkelfelt indrammet med laurbærkrans, ses Gud Fader i skybræmme, rækkende en krone og en krans til to knælende, nøgne figurer (stenens indehavere?). I stenens hjørner evangelistmedaljoner, foroven Mattæus (tv.) og Markus i ottekantede rammer med bruskværk, nederst Lukas (tv.) og Johannes. Stenen er – bortset fra det øvre cirkelfelt – nært beslægtet med og måske udført efter samme forlæg som sten i Århus Domkirke (o. 1652, s. 805), Århus Vor Frue (o. 1658, s. 1241) og Tilst (o. 1650 s. 1587). Oprindelig placering uvis. O. 1880 indmuret i kirkens vestmur (fig. 25). I dag i gulvet i søndre sidskibs 1. fag.

*5) (Fig. 195) o. 1650, over ukendt. Rødlig kalksten, 219×146 cm. Stærkt slidt og indskriften helt udvisket; af den omløbende randskrift ses kun enkelte reliefversaler. Det højrektangulære skriftfelt flankeres af stående, kvindelige dydefigurer: Kærligheden med to småbørn, hhv. ved hånden og på armen (tv.) over for Retfærdigheden (th.) med sværd i højre hånd og vægt over venstre arm. På stenens øvre del indrammer en vinkelknækket arkadebue et portalfelt, hvori ses en fremstilling af Dommedag med anvendelse af elementer fra det velkendte kobberstik af Johan Sadeler efter Christopher Schwartz.⁶⁹⁹ Under en skybræmme med basunblæsende engle skilles de fordømte fra de frelste; derover ses Kristus, siddende på regnbuen med jordkuglen under sine fødder, flankeret af Maria og Johannes. I stenens hjørner evangelistmedaljoner med delvist bevarede navne med fordybede versaler, foroven Matthæus (tv.) og Markus, forneden »Lvc(as)« (tv.) og »(Joh)anne(s)«. Mellem de nedre medaljoner flankerer to skjolde, hvis mærker er helt udviskede, en engel med timemeglas i højre hånd og dødningehoved i venstre.

Stenens komposition er nært beslægtet med en tilsvarende i Århus Domkirke (o. 1650, s. 800),

Fig. 195. Gravsten nr. *5, o. 1650, over ukendt (s. 5579). Otto Norn fot. 1944. – *Tombstone no. 5, c. 1650, deceased unknown.

dog er anvendt forskellige forlæg til de enkelte figurfremstillinger. Oprindelig placering i kirken uvis. På ældre fotografier vist ophængt i gangen uden for norddøren. Stenen opbevares i dag på Vestre Kirkegård.

6) (Fig. 196), o. 1682.⁷⁰⁰ Søren Christensøn (Christensen) Grenaa, borger og handelsmand i Horsens, †15. sept. 1679 i sit 62. år, med hustruen, Karen Espensdatter (Esbensdatter), barnefødt i byen, † [] (18. aug. 1688 i sit [] år efter 29 års ægteskab, velsignet med to sønner og to døtre, som alle var afgået ved døden før forældrene. Endvidere sidstnævntes ægtemand af andet ægteskab, Stæffen Rasmvssen Gyling (Steffen Rasmussen Gylling (Hofgaard)), kongeligt forordnet

Fig. 196. Gravplade nr. 6, o. 1682, over Søren Christensen Grenaa (†1679), hustruen Karen Esbendsdatter (†1688) og dennes mand af andet ægteskab, Steffen Rasmussen Hofgaard (†1716) (s. 5579). Jesper Weng fot. 2002. – Metal slab no. 6, c. 1682, to Søren Christensen Grenaa (†1679), his wife Karen Esbendsdatter (†1688) and her second husband Steffen Rasmussen Hofgaard (†1716).

rådstueskriver i byen og handelsmand, † (26. juni 1716) i sit (64.) år. Jfr. epitafium nr. 1, gravflise nr. 2, (†)begravelse nr. 3.

Figurplade af støbejern, 191×130,5 cm, delvis udslidt. Indskrift i reliefversaler, placeret i vandrette bånd i højrektangulær skrifttavle på pladens midte (personalia) og i tværovalt felt herunder (skriftsted, Åb. 7, 13–15) samt i et omløbende bånd i portalbuen, der indrammer figurfeltet (re-

Fig. 197. Gravsten nr. 7, o. 1719, over toldbetjent Jonas Svendsen (†1719) og hustruerne Elisabeth Berendsdatter (†1671) og Anne Pedersdatter Bering (†1719) (s. 5581). Jesper Weng fot. 2002. – Tombstone no. 7, c. 1719, to the customs officer Jonas Svendsen (†1719) and his wives Elisabeth Berendsdatter (†1671) and Anne Pedersdatter Bering (†1719).

ligiøs sentens). Skrifttavlen indrammes af stående dydefigurer, tv. kvinde, antagelig Troen, med bog i højre hånd og stav, måske kors i venstre over for Retfærdigheden th. med vægt i højre hånd og sværd i venstre. Portalfeltet foroven viser Dommedag med de salige i Paradis, knælende for Kristus, over hvis hoved en krone svæver. Hans højre hånd er udstrakt mod en skægget, knælende mand i forgrunden, mens han med venstre rækker en bog til en tilsvarende skikkelse; begge adskiller sig i størrelse fra de øvrige. Imellem de to mænd ses en kalk, stående på et bord eller en bog. Et timeglas og et kranium på korslagte knogler er vist under skrifttavlen, mens de fire evangelister i bladkranse markerer hjørnerne, øverst Mattæus (tv.) og Markus, nederst Lukas (tv.) og Johannes. I sviklerne ved de øvre medaljoner er kerubhoveder og over de to nederste bruskværkskartoucher. En flammeliste indrammer hele figurfeltet.

Med sit ualmindelige materiale finder pladen en direkte parallel i gravplade nr. 1. I modsætning

til denne savnes dog støbersignatur eller -mærke. Den danske indskrift og ligheden med samtidige gravsten (jfr. nr. 5) gør det rimeligt at antage, at den er udført i et hjemligt støberværksted og ikke som den ovennævnte er en importvare.

Pladen har antagelig været placeret på familiebegravelsen i søndre halvdel af midtskibets 1. fag ((†)begravelse nr. 3). 1830 omtaltes den af Høyen, men uden angivelse af placering, mens den o. 1900 fandtes i våbenhuset.⁷⁰¹ 1907 nævntes den i lighed med nr. 1 som skæmmet af rust og en delvis afsprunget oliefarve (jfr. ovf.). I dag opsat på vestvæggen i nordre sideskibs 4. fag.

7) (Fig. 197), o. 1719. Ionas Svendsen (Jonas Svendsen), toldbetjent i Horsens, *i Halmstad, †29. nov. 1719 i sit 82. år, med sine to hustruer af første og andet ægteskab, hhv. Elisabeht(!) Berends Datter (Elisabeth Behrendsdatter), †19. april 1671 efter 10 års ægteskab, med hvem han avlede to sønner og to døtre, og Anne Pedersdatter Bering, †18. dec. 1719 i sit 68. år efter 48 års ægteskab; parret fik sammen tre sønner og to døtre (deriblandt søfarenen Vitus Bering). Jfr. ikke stedfæstet †begravelse s. 5595.

Gravsten af rød kalksten; 207×131 cm; indskriften med fordybede versaler er sekundært op-hugget. Inden for dukatmønstret ramme skriftfelt med personalia, hvorover vinget kerubhoved og forneden tomt (udslebet eller slidt?) tværovalt felt, indrammet af laurbærkrans. I stenens hjørner er evangelistmedaljoner, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes; mellem de sidstnævnte er trebladede rosetter.

Ved restaureringen af kirken 1864-66 blev Jonas Svendsens begravelse i den søndre gang (jfr. s. 5586) nedlagt, og stenen flyttet til Klosterkirkegården. 1943 ønskede menighedsrådet at anbringe gravstenen i kirkens våbenhus, og den vanskeligt læsbare indskrift blev ved denne lejlighed ophugget af en lokal stenhugger.⁷⁰² 1944 blev stenen opsat på østvæggen i søndre våbenhus.

8) (Fig. 198), o. 1724. [Did]r[i]ch Cord[t]son (Cordtsen), †13. dec. 1724 [i sit 85. år], og hustru [Mette Clausdotter] (Clausdatter), †1708 i sit 67. år. Parret fik sammen 10 børn. Jfr. mindetavle nr. 2, gravflise nr. 7, ((†)begravelse nr. 8.

Fig. 198. Gravsten nr. 8, o. 1724, over Didrich Cordtsen (†1724) og hustru Mette Clausdatter (†1708) (s. 5581). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Tombstone no. 8, c. 1724, to Didrich Cordtsen (†1724) and his wife Mette Clausdatter (†1708).*

Grå kalksten med mange ortoceratitter; 207×145 cm; fremstår stærkt flammet i hvidt og gråt, antagelig som følge af fugtskade; desuden er stenen revnet diagonalt og øverste venstre hjørne mangler. Næsten nedslidt indskrift på 20 linjer med fordybede versaler i højovalt, let hvælvet skriftfelt indrammet af palmegrene. Skriftfeltet flankeres af to stående kvinder, iklædt folderige klædninger, der er opslidset over knæet. Begge står på volutkonsoller foran kugleprydede piller. Øverst Korslammet i skybræmme som et Opstandelsesmotiv, nederst vinget timeglas i Evighedens slangering foran krydsende flammesværd og palmegren. Fra hvert af stenens hjørner udgår kraftige akantusblade og frøstande.

Den kvalitetsprægede sten må oprindelig have ligget over Didrich Cordtsens begravelse i midtskibets 3. fag ((†)begravelse nr. 8). 1904 nævnt i 'tilbygningen', måske nordre våbenhus eller gan-

Fig. 199. Indskrift på gravfliser over Claus Cordtsen (†1740) og Steffen Hofgaard (†1716) (s. 5582). Skitse ved Viggo Norn. I Horsens Museum. – *Inscriptions for tomb slabs of Claus Cordtsen (†1740) and Steffen Hofgaard (†1716)*.

gen uden for norddøren,⁷⁰³ hvor den 1963 ændrede placering i forbindelse med gennembyrningen af en dør mellem kirken og den daværende kordegnebolig nord herfor.⁷⁰⁴ O. 1989 indmuret i gangen bag kordegnekontoret.

GRAVFLISER

I forbindelse med kirkens restaurering 1935–36 fremdroges i midtskibet et antal murede begravelser (s. 5586), der ved fornyelsen af gulvet med Ølandsfliser markeredes med ni gravfliser, 40×40 cm, udført 1936 efter tegning af Viggo Norn (fig. 199). Fliserne har ensartede indskrifter med fordybede versaler, alene med oplysninger om navn, erhverv og fødsels- samt dødsår. I det følgende beskrevet fra øst mod vest.

1) Claus Cortsen (Cordtsen), negotiant, *1673, †1740. Midtskibets 1. fag, nordre side.

2) Steffen R. Hofgaard, borgmester, *1652, †1716. Midtskibets 1. fag, søndre side.

3) Anders U.[!] Thykiær (Anders H. Tykjær), køb- og handelsmand, *1716, †1785. Ved pillen mellem midtskibets 1. og 2. fag, nordre side.

4) Jacob Hansen, kapellan, *1728, †1786. Midtskibets 2. fag, nordre side.

5) Urban Jacobsen, rådmann, †1700. Midtskibets 2. fag, nordre side.

6) Peder Thomasen Bering, køb- og handelsmand, *1696, †1739. Ved pillen mellem midtskibets 2. og 3. fag, nordre side.

7) Didrich Cordsen (Cordtsen), handelsmand, *1639, †1724. Midtskibets 3. fag, nordre side.

8) Broder Lichtenberg, handelsmand, *1668, †1710. Midtskibets 3. fag, nordre side.

9) Diederich v. Ham, handelsmand, *1674, †1737. Midtskibets 4. fag, nordre side.

†GRAVSTEN

Om de forsvundne gravsten generelt, jfr. oversigt, s. 5565ff. I forbindelse med gulvistsættelsen 1742 optoges et antal gravsten, der enten genplaceredes eller kasseredes. Om dateringen af disse og deres præcise tilhørsforhold kan intet sikkert udsiges.

1) (Fig. 200), o. 1511. Oloff Oloffs (Olof Olofsen), rådmann, †14. maj 1511, og hustruen, Ingha (Inger Madsdatter).⁷⁰⁵ »An(n)o d(omi)ni xvcxi dm[diē]⁷⁰⁶ xiiii me(n)s(is) maii o(biit) oloff oloff(s) ... ingha uxor ei(us) or(a)te p(ro) eis« (I det Herrens år 1511 14. maj døde Olof Olofsen ... Inger, hans hustru. Bed for dem).

Af *Abildgaard* registreret o. 1770 som værende »af hviidagtig Marmor« og placeret i midtgangen mod koret, dvs. i midtskibets 1. fag. Latinsk randskrift med minuskler, hvoraf nedre halvdel mangler. Stenen, der ikke senere er omtalt, er formentlig kasseret i forbindelse med hovedistsættelsen 1794–97, jfr. s. 5567.

2) Før 1690. Tidligere placeret på graven for Laurids Knudsen (†begravelse nr. I, 2). Erhvervet 1690 af kapellan Laurids Jensen Fogh sammen med begravelsen.⁷⁰⁷ Det kan være denne, omtalt som en sten med udhuggede bogstaver, 2 alen høj og 1,5 alen bred (ca. 130×90 cm), som kapellannen 1694 fik tilladelse til at opsætte på kirkens mur i koret (jfr. †epitafium nr. 4).⁶⁶⁴

3) Før 1700. Omtalt d.å. som placeret på en grav lige for nordre kirkedør, dvs. i nordre sideskibets 4. fag.⁶⁶⁴

4) Før 1701. 'En gammel ligsten', tidligere i Klosterkirkens kor (s.d.), erhvervedes 1701 af Anders Brædstrup og placeredes på dennes grav i nordre sideskibets vestende (†begravelse nr. V, 1).⁶⁶⁴

5) Før 1710. Tidligere i midtskibet; et stykke heraf erhvervet af Peder Jørgensen (Flensborg) før nævnte år (jfr. †begravelse i Klosterkirken, s.d.).⁶⁶⁴

6) O. 1724. Rådmann Niels Pedersen Høeg (jfr. †begravelse nr. V, 1). Stenen, der bekostedes af afdødes bror, Jørgen Pedersen Høeg, placeredes på

førstnævntes begravelse i nordre sideskibs vestende.⁶⁶⁴

7-9) Før 1738. D.å. erhvervede Jochum Rodenborg (de Lichtenhielm) to ligsten på auktion; heraf var den ene 2 alen 1½ kvarter lang, 2 alen bred (ca. 150×125 cm). Ved samme lejlighed købte Jens snedker en ligsten »nr. 1«.⁷⁰⁸

10) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt 'mad. Hofgaards sten', antagelig for en af Steffen Rasmussen Hofgaards tre hustruer (Karen Esbendsdatter, †1688, Karen Jensdatter, †1700 eller Bodil Jørgensdatter Høgsbro, †1721), jfr. epitafium nr. 1 og (†)begravelse nr. 3.⁶⁵⁹

11) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt 'mad. Tykjærs sten', måske for en hustru til Hans Andersen Tykjær (†1728), jfr. (†)begravelse nr. 4).⁶⁵⁹

12) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt en sten på en begravelse ved siden af mad. Tykjærs, dvs. måske på Peder Helles begravelse ((†)begravelse nr. 6) og for denne (†1716) eller en af hans slægtninge.⁶⁵⁹

13) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt en sten på Diederich von Hams begravelse, for denne (†1737) eller for en af hans slægtninge(?), jfr. (†)begravelse nr. 9.⁶⁵⁹

14) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt en sten på Peder Berings grav, for denne (†1739) eller for en af hans slægtninge(?), jfr. epitafium nr. 3 og (†)begravelse nr. 7 i midtskibets østlige del.⁶⁵⁹

15) Før 1742. I forbindelse med istandsættelsen d.å. er omtalt en sten på Bertel Fædders grav (†begravelse nr. III,2).⁶⁵⁹

16) Før 1742. D.å. er omtalt en sten på den grav, der sammenlægges med Bertel Fædders grav (†begravelse nr. III,2).⁶⁵⁹ Begravelsens ejer er uvis.

17) Før 1742. D.å. er nævnt en stor ligsten under orglet, for Jørgen Luther, en slægtning af denne eller en ukendt(?), jfr. s. 5594.⁶⁵⁹

18) Før 1742. D.å. er nævnt fjernelsen (vel midlertidigt) af en gravsten, placeret 'neden for salig von Hams', dvs. antagelig vest for (†)begravelse nr. 9.⁶⁵⁹

19-22) Før 1742. D.å. er omtalt fire, ikke nærmere identificér- eller lokaliserbare sten, således en ligsten inden for kirkedøren, en sten på en be-

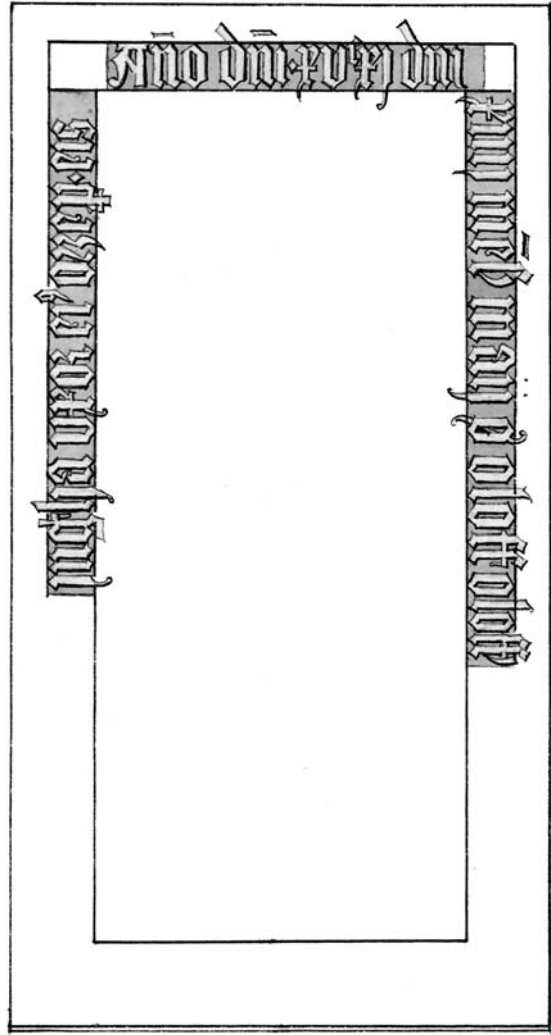

Fig. 200. †Gravsten nr. 1, o. 1511, over rådmand Olof Olofsen (†1511) og hustru Inger Madsdatter (s. 5582). Tegning af Søren Abildgaard o. 1770. – †Tombstone no. 1, c. 1511, to Councillor Olof Olofsen (†1511) and his wife Inger Madsdatter.

gravelse i tværgangen (jfr. s. 5586), og to sten, der optoges og efterfølgende forsænkedes.⁶⁵⁹

23-34) 1746-47 afhændedes 12 gamle ligsten på auktion. Heraf købte Jochum Rodenborg de tre. Det fremgår imidlertid ikke, som nævnt ovf., fra hvilken kirke disse hidrørte, og de kan derfor principielt lige så vel tilhøre Klosterkirkens beholdning.⁶⁵⁹

35) 1773-74 fjernes en stor ligsten af en begravelse, uvist hvilken.⁷⁰⁹

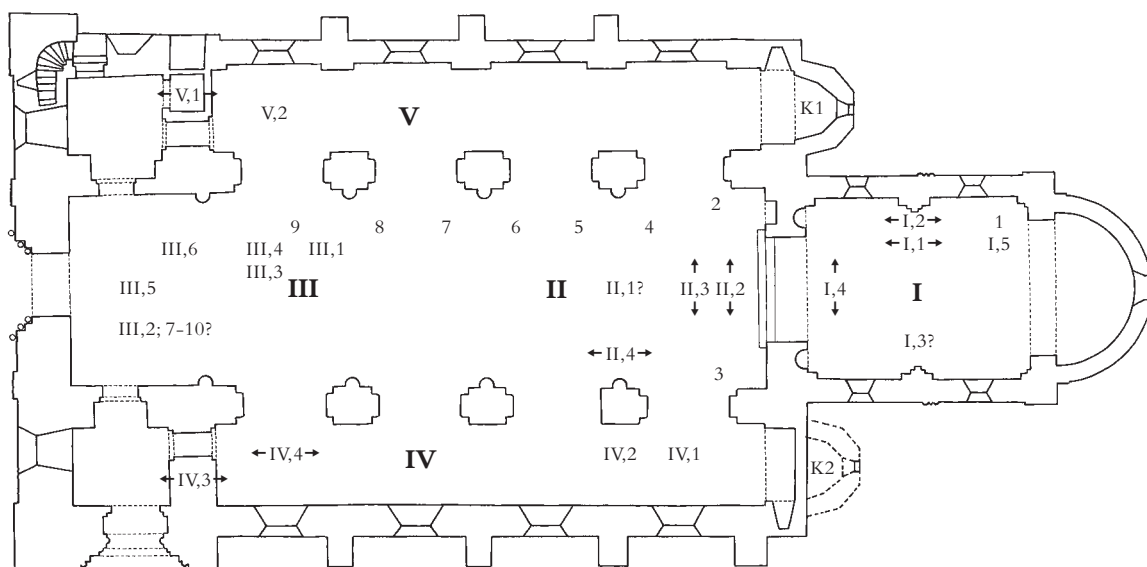

Fig. 201. Oversigtsplan med omtrentlig angivelse af placering af 17teftermiddelalderlige kapeller (K1-K2) og eftermiddelalderlige begravelser, hhv. (†)begravelser nr. 1-9 og †begravelser gruppe I-V. Tegning af Marianne Nielsen 2004. – Survey plan with approximate placement of post-medieval †chapels (K1-K2), (†)burials (nos. 1-9) and †burials (groups I-V).

†EFTERMIDDELALDERLIGE GRAV- KAPELLER

1) *Kapel ved østenden af nordre sideskib.* Indrettet i †nordre sideskibsapsis (s. 5451); 1695 omtalt som placeret ved kirkens nordøstre hjørne på overgangen mellem kor og skib. Kapellet havde da et særskilt tag, og bygningens overdelt fandtes af et syn d.å. i en så ruineret stand, at et midlertidigt 'tække eller skur' af træ byggedes hen over begravelsen, 'så den endnu nogen tid kan blive stående'.⁶⁶⁴ 1767 blev kapellet nedrevet og erstattet af en ny, femsided bygning med underliggende gravkrypt. Bygningen, der opførtes af murermeister Niels Trolle og søn,⁷¹⁰ er overdækket med et kuplet hvælv og har to vinduer, hhv. i øst og nord. Jfr. s. 5451 om udformning og senere istandsættelser i øvrigt.

Formentlig oprindelig tilhørende Mikkel Grape og Dorte Sehested, jfr. gravplade nr. 1. Et 17teftermiddelalderligt kalkmaleri på apsidens nordvæg med et fragment af et våbenskjold (se †kalkmalier) kunne referere til en af de ovennævnte. Kapellet er antagelig identisk med den 1689 om-

talte 'oberstens begravelse', formentlig refererende til oberst Abraham von Reichart, der 1695 nævntes som værende begravet i et særskilt gravkapel ved kirkens nordøstre hjørne, hvor koret og kirken mødes.⁶⁶⁴ 1696 ejede kirken gravkapellet, der dog 1723-70 benævnedes 'Brommels begravelse', formentlig efter en person af dette navn, begravet her.⁷¹¹ 1742 tilmuredes et hul i kapellet, og 'en jernbegravelsesplade' (gravplade nr. 1) blev midlertidigt optaget.⁶⁵⁹ Kapellet anvendtes også – i hvert fald 1723 – som materiallager for opbevaring af kalk til brug ved Klosterkirkens reparation.⁶⁶⁴

Som en reminiscens fra anvendelsen som gravkapel er antagelig en Kristusfigur (fig. 202, 235), stående på en †globus, alt modelleret af stuk, 31×12 cm og placeret over østvinduet ved hvælvet fødselslinje. Figuren kan enten have været en selvstændig dekoration eller være indgået som topstykke af et †epitafium.

Begravelser: Mikkel Grape, †1551; Abraham von Reichart, før 1695; Peder Pedersen, søn af rytter Peder Pedersen 'af major Knejels (generalmajor Johannes Kneyl) kompagni', begr. 14. maj 1728; Brommel(?), dødsår uvist.

2) *Kapel ved østenden af søndre sideskib*. I lighed med ovennævnte antagelig opført som en erstatning for søndre $\dagger$ sideskibsapsis (s. 5452). Både den middelalderlige apsis og dens yngre afløser har antagelig været af polygonal plan. Indgangen til det eftermiddelalderlige kapel var tilsyneladende fra øst, dvs. udefra, og kapellet kan have været lukket mod kirken, siden begravelsen 1765–66 omtales som værende ‘uden(for) kirkens mure’.⁷¹² En tilhørende $\dagger$ gravkrypt, fremdraget af Estrup 1879–81, er formentlig ligeledes eftermiddelalderlig. Det er antagelig dette kapel, der 1790 omtales som meget brøstfældigt, idet det ikke var blevet istandsat siden 1742. Samtidig opfordredes efterkommere til de oprindelige ejere til at medvirke ved en reparation, da bygningen i modsat fald ville blive nedrevet.⁷¹³ Nedrivningen gennemførtes i forbindelse med hovedistandsættelsen 1794–97, da kapellet bl.a. ‘gjorde dåben uformelig’ (s. 5508).

Kapellet havde – som nævnt ligeledes 1790 – ifølge en indskrift over indgangen tilhørt Knud Pedersen Schmidt (Smed), ($\dagger$ 1734) og dennes hustru, Else Bendixdatter Sperling ($\dagger$ 1745). 1735–42 benyttedes gravkapellet af Wilhelm Bendsens familie. Ved en istandsættelse 1742 præciseredes det, at ‘begravelsen var 20,5 alen (ca. 12,9 m) fra det hul ved søndre side, hvor stolen skal stå’, vel en henvisning til $\dagger$ herskabsstol nr. 4. Kapellet er formentlig tillige identisk med den grav i den lille gangs østende, uden for kirkens bygning, som Knud Groths morforældre skal have købt, og hvori hans mosters mand, Røtger Dieck blev nedsat 1750.⁷¹⁴ Knud Groth omtales 1765–66 som ejer af gravkapellet.⁷¹²

Begravelser: Knud Pedersen Schmidt (Smed), begr. 25. jan. 1734; Wilhelm Bendsen i ‘en seks ugers tid’, 26. maj 1735; sammes søn Knud, 4½ år gammel, død af børnekopper, begr. 5. sept. 1738; Else Bendixdatter Sperling, enke efter Knud Pedersen Schmidt (Smed), begr. 1. okt. 1745; Røtger Diecks to små børn begravet hhv. 1. febr. og 8. febr. 1746 i ‘familiebegravelsen i S. Ibs kirkes lille gang, østre ende’⁷¹⁵; Simon Magnus, søn af Knud Groth, begr. 12. okt. 1748 i ‘familiebegravelsen i S. Ibs kirke, søndre side, østre ende’; Røtger Dieck, begr. 12. okt. 1750; Rebekka Pedersdatter Smidt, enke efter ovennævnte, begr. 22. juni 1763; Agathe Møller, Knud Groths enke, begr. 28. dec. 1765, iflg. kirkeregnskaberne ‘uden for kirkens mure’.

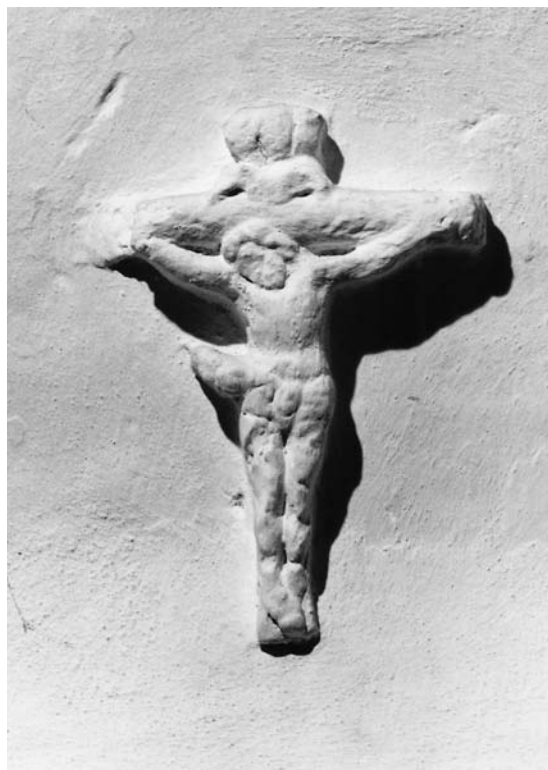

Fig. 202. Krucifiks fra $\dagger$ eftermiddelalderligt kapel nr. 1 (s. 5584). Henrik Wichmann fot. 2002. – *Crucifix from $\dagger$ post-medieval chapel no. 1.*

EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

Som nævnt ovf. benyttedes Vor Frelsers Kirke hyppigt og ligeværdigt med Klosterkirken som begravelseskirke i århundrederne efter reformationen. De to kirker havde identiske takster for begravelser, således som det fastlagdes 20. nov. 1692 i henhold til Christian V's begravelsesforordning fra 7. nov. 1682.⁷¹⁶ Priserne var gradueret efter gravens placering, udformning og den afdødes alder. Dyrest var en muret begravelse i koret (20 rdl. for en voksen, 15 rdl. for et barn mellem 14 og fem år og 10 rdl. for et barn under fem år), mens en jordfæste- eller umuret begravelse for de samme var 5 rdl. billigere. I midtskibet ‘indtil midten’ (antagelig i 1. – 3. fag) var taksterne for murede begravelser til disse grupper hhv. 15, 10 og 6 rdl. (for umurede begravelser hhv. 10, 8 og 4 rdl.). I midtskibets vestligste fag, ‘fra midten til enden’ (antagelig 4. – 5. fag) kostede det hhv. 12, 8 og 5 rdl. for en muret og 8, 6 og 3 rdl. for en umuret begravelse. Billigst var en grav i de to sideskibe, hhv. 8, 6 og 3 rdl. for en muret og 6, 4 og 2 rdl. for en jordgrav. Disse takster giver samtidig – ligesom menighedens placering i stolestaderne (s. 5531) – en indika-

tion af det sociale hierarki i kirkerne, idet de fornemste grave fandtes østligst i kirken. Forordningerne fastslog samtidig en standard mht. dimensionerne af en muret begravelse for hver af de tre grupper, hhv. 3,5×2 alen (ca. 2,2×1,3 m), 2,75×1,75 alen (ca. 1,7×1,1 m) og 2×1,25 alen (ca. 1,3×0,8 m). For åbning af eksisterende murede begravelse betales en ottendedel af taksten, mens der endelig noteredes prisen (10 rdl.) for at bryde lufthuller, højst dog 'alenstore' (dvs. ca. 0,6 m i diameter) til gravkamrene gennem kirkens mur eller fundamenter. Desuden fastlagdes prisen for hhv. en gravsten eller en enkelt flise på begravelsen (4 rdl. eller 2 rdl.), mens et epitafium kostede 8–15 rdl. De ovf. anførte takster kan, om end med stort forbehold, benyttes som vejledning mht. at drage slutninger om de enkelte graves udformning og placering, når kun beløbet er angivet i regnskaberne.

Samtidige kilder til en præcis beskrivelse af de forsvundne begravelse er sparsomme. Der savnes således både begravelsesprotokoller og oversigtsplaner over gravenes placering i tiden før det definitive forbud mod begravelse i kirkerummet 22. febr. 1805. Dog viser angivelsen af numre ved enkelte begravelse i 1740'ernes første halvdel,⁶⁵⁹ at der vitterligt fandtes en systematiseret fortegnelse over gravene. De vigtigste oplysninger om gravenes art og placering må derfor udledes af kirkens regnskaber, hvoraf de ældste notitser stammer fra 1685, og fra kirkebøgerne, ført fra 1680.⁷¹⁷ I lighed med situationen for inventaret (s. 5483) savnes dog ofte en præcis angivelse af, hvilken af sognets to kirker, der refereres til. Stedsangivelserne er desuden – når de optræder – tilsvarende ganske summariske, som f.eks. 'i koret', 'i midtskibets øverste (dvs. østlige) eller nederste (dvs. vestlige) del'; endvidere 'i korsgangen' eller 'tværgangen' med henvisning til hhv. midt- og sideskibenes 1. eller 4. fag (øvre og nedre kors- eller tværgang). Betegnelsen, 'lille gang', bruges i flæng om søndre og nordre sideskib. Undertiden sættes gravenes placering i relation til kirkens indgange (jfr. s. 5472f.) eller inventar (s.d.), således 'inden for kirkedøren', 'under orglet' og 'for korsdøren' (døren eller åbningen i korsranken).

Langt den overvejende del af begravelseerne erhvervedes af private. Dog havde – som fastslået o. 1667 for både Vor Frelsers Kirke og Klosterkirken – byens borgmestre ret til fri begravelse på et bekvemt sted for sig selv, sine hustruer og børn, ligesom klokkeringningen for disse skete uden betaling.⁷¹⁸ Også kirkens præster og kapellaner samt personer, der ved deres død fungerede som kirkeværger o.a., nød i et vist omfang fri begravelse (jfr. s. 5588, 5596). To begravelse omtales hhv. 1707 og 1742 som tilhørende kirken, nemlig †begravelse nr. I,1 og †begravelse nr. 6.

Ved synsforretningen over kirken 1736 (jfr. s. 5486) konstateredes det, at gulvet og en del af de murede begravelse var forfaldne, og en større istandsættelse

af disse med forbedring af udluftningsforholdene gennemførtes 1742. Ved reparationen fjernedes en del af de eksisterende gravsten fra kirken, formentlig dog kun en midlertidig foranstaltning.⁷¹⁹ Gennem hele 1700'erne skete yderligere enkelte opfyldninger af grave med sand (jfr. s. 5567).

Den øgede opmærksomhed omkring de uhygiejniske og generende omstændigheder ved indendørs begravelse afspejler sig bl.a. 1790 i en betænkning, sendt fra Stiftsovrigheden i Århus til Horsens Magistrat. Foranlediget af en henstilling fra Danske Kancelli om det uanstændige og farlige i, 'at døde legemer bisættes i kirkerne, hvor de både forårsager stinkende lugt og ofte kunne udbrede smitsomme sygdomme', opfordrede man til et generelt forbud mod begravelse under gulvet, 'medmindre samme var forsynede med hvælvede kældre, som kunne afværge stank'.⁷²⁰ Seneste begravelse i kirken var muligvis Lene Hofgaards 29. april 1795, jfr. †begravelse nr. 3. I forbindelse med kirkens statusændring 1794–97 blev der derfor et kardinalpunkt, at bygningen ikke længere skulle anvendes som gravkirke (jfr. s. 5357). Ved den samtidige hovedstandsættelse lagdes et fyrretrægulv henover såvel begravelse som gravsten (s. 5472).⁷²¹ Antagelig er der samtidig foregået opfyldninger af begravelse, undertiden endog på en ganske hårdhændet måde. Som konstateret i forbindelse med krypternes undersøgelse ved hovedrestaureringen 1935–36 var kisterne i Didrich Cordtsens begravelse (†begravelse nr. 8) helt trampet sammen, mens gravkammeret var fyldt med murbrokker og kalkpuds. I enkelte tilfælde var knoglerester samlet i kasser, der var genplaceret i andre, endnu intakte gravkamre.⁷²²

Ved synet forud for hovedrestaureringen 1864–66 viste det sig imidlertid, at denne løsning havde været mangelfuld, da udluftningskanalerne var blevet tilmurret, og gulvet derfor i vid udstrækning fandtes angrebet af råd.⁶⁶⁰ Under istandsættelsen blev en række af de endnu bevarede gravkamre, deriblandt Jonas Svendsens begravelse i søndre sideskib (s. 5595), tømt og opfyldt, mens de tilhørende gravsten, deriblandt dennes (gravsten nr. 7) flyttedes til Klosterkirkegården.⁷²³ I forbindelse med istandsættelse af tårnet (s. 5461) konstateredes 1924 en begravelse ved hjørnepillen mod nordvest. Ved restaureringen 1935–36 blev trægulvene i kor og skibe erstattet med en belægning af Ølandsfliser. Bibeholdt blev dog trægulvet under stolestaderne. Alt hvilede på et dække af jernbeton. Som det fremgår af Viggo Norns notater og udarbejdelsen af ni gravfliser (s. 5582) med tilhørende navne, var et tilsvarende antal begravelse i midtskibet (delvis rækkende ind i nordre og søndre sideskib) på dette tidspunkt tilgængelige for undersøgelse. En opmåling af samtlige begravelse savnes imidlertid. En oversigt over iagttagelser fra undersøgelsen af en række krypter (Steffen Hofgaards, Anders Tykjær, Jacob Hansens, Urban Jacobsens og Peder

Fig. 203–204. 203. Ramme til $\dagger$ kisteplade. Kistebeslag nr. 1, 1700'ernes første halvdel (s. 5599). 204. Beslag med bærehank. Kistebeslag nr. 4, 1700'ernes første halvdel (s. 5599). Jesper Weng fot. 2002. – 203. *Frame from $\dagger$ coffin plate no. 1, first half of the 18th century.* 204. *Coffin mounting no. 4, first half of the 18th century.*

Berings (($\dagger$)begravelser nr. 3–7) publiceredes hhv. 1936 og 1937 af Otto Norn og J. K. Jensen.⁷²² I forbindelse med udgravningerne til det nye alter 1949 registreredes endnu en muret gravkrypt i korets nordøsthjørne (fig. 47).⁷²⁴

Februar 2002 foretog Danmarks Kirker en foreløbig undersøgelse af fire af de ovennævnte, vanskeligt tilgængelige kryptrum (($\dagger$)begravelser nr. 1–4) under midtskibets nordre halvdel.⁷²⁵ Endvidere iagttoges et rum under første fag af midtskibets søndre halvdel og søndre sideskib. Adgang til de fem krypter skete via en 90 cm bred gang fra en udvendig lem i nordre sideskibs østligste fag.⁷²⁶ I flere af kryptrummene, hvis lofter er beklædt med brædder, iagttoges kister, såvel voksen- som barnekister, der dog på grund af adgangsforholdene ikke lod sig undersøge nærmere. Endvidere registreredes i (($\dagger$)begravelser nr. 2 og 3 enkelte kisteplader samt diverse beslag og hank, hvis oprindelige proveniens dog ikke kan fastslås med sikkerhed. Disse er derfor, bortset fra to kisteplader med indskrifter (s. 5589), beskrevet i afsnittet *Ikke stedfæstede kistebeslag* (s. 5599).

I den følgende redegørelse er først anført de ovennævnte (($\dagger$)begravelser, der foreløbig er søgt relateret til de fra kilderne kendte. Det skal dog understreges, at fornyede undersøgelser af de eksisterende kister under forbedrede adgangsforhold meget vel kan revidere dette billede. Derefter omtales $\dagger$ begravelser, såvel murede som umurede, der i første række kendes fra regnskaber og kirkebøger, med angivelse af type, placering, ejerforhold, større istandsættelser og kendte begravelser. De under afsnittet *eftermiddelalderlige begravelser* nævnte datoer henviser til døds- eller begravelsestidspunktet (markeret med $\dagger$ eller begr.), for så vidt

disse er oplyst. Hvis intet andet er anført, refereres til dagen (eller året) for betalingen af begravelsen, som det er nævnt i regnskaberne. Begravelser, der ud fra arkivalske oplysninger eller fra gravminderne lader sig stedfæste inden for de angivne områder i kirken (I. Koret; II. Midtskibets 1. – 3. fag; III. Midtskibets 4. – 5. fag; IV. Søndre sideskib; V. Nordre sideskib), er beskrevet før begravelser med uvis placering (VI–VII). Begravelser uden nærmere stedsangivelse er inden for hver gruppe opregnet kronologisk. Udeladt generelt er dog begravelser, hvis tilstedeværelse alene kan deduceres af et eksisterende eller forsvundet gravminde (jfr. fig. 200 og 202); endvidere er udeladt oplysninger om personer, begravet i kirken, når intet er andet er oplyst om den konkrete begravelse.

(($\dagger$))EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

1) (Fig. 47 og 201, 1). Kryptum i koret, påtruffet 1949 under udgravningen til det nuværende alterbord; opmuret af små flensborgsten. Det næsten kvadratiske rum (2,5×2,27 m) var for den sydøstligste dels vedkommende placeret under det daværende alter, mens nordvæggen lå knap 1 m fra kirkens nordmur. I graven fandtes dele af et skelet under flere skifter mursten.⁷²⁴

Ud fra placeringen kan begravelsen antagelig identificeres med *kapellan Peder Sørensen Aagaards anden begravelse* (jfr. s. 5593), en i kilderne omtalt muret begravelse til ovennævnte og 'hans salige

hustruer imellem alteret og min skriftestols nordre side og tillige en del ind under alteret', jfr. og- så †begravelse nr. I,5. Et ventilationshul førte herfra 'ud til hans gård' (i Kippervig, jfr. s. 5382).⁷¹⁹ Erhvervet 1742 af kapellanen, der samtidig indstiftede et legat på 220 rdl. til kirkens bedste på den betingelse, at begravelsen efter hans død ville blive vedligeholdet af kirken, og at ingen andre end hans arvinger nedsattes deri.⁷²⁷

Begravelser: Margrethe Jacobsdatter, formentlig overført fra †begravelse nr. I,5; Kirsten Jacobsdatter Kruse, tredje hustru til ovennævnte, begr. 27. juni 1741; et spædbarn, barn af ovennævnte, antagelig begr. samtidig; to spæde børn af Peder Aagaard, begr. i én kiste 5. okt. 1745; et barn af Peder Aagaard, begr. i juli 1747; Peder Sørensen Aagaard, begr. 25. febr. 1750;⁷²⁸ Anna Cathrine Fohlmann, fjerde hustru til ovennævnte, begr. 12. sept. 1770 'i egen begravelse i koret'.⁷¹⁰

2) (Fig. 201, 2). Muret kryptrum, ca. 2,4×5 m. Placeret under nordre halvdel af skibets 1. fag og antagelig rækkende delvis ind i nordre sideskib. I det nordøstre hjørne ses fundamenter for den nuværende døbefont. I rummet registreredes fem voksenkister, delvis itubrudte. Derudover fandtes enkelte løse kisteplader og -beslag (beskrevet s. 5589 og 5599). Endvidere var rummet ved undersøgelsen 2002 opfyldt af forskelligartet materiale bl.a. brædder (fra †kister og muligvis fra †stole eller †pulpiturer).

Med udgangspunkt i gravflise nr. 1 og de arkivalske kilder kan krypten antagelig identificeres med *Kirsten Pedersdatter (Rytters) begravelse, senere tilhørende købmand og kirkeværge Claus Cordtsen*, jfr. også epitafium nr. 4. Den murede begravelse, med plads til to kister, var angivet som placeret i midtskibets 1. fag ('uden for korsdøren'). Begravelsen, betegnet som tilhørende Kirsten salig Peder Rytters, blev ved rådmand Hans Jochum Rodenborgs mellemkomst overtaget af Claus Cordtsen maj 1724, antagelig fordi Peder Rytters enke året forinden var fraflyttet byen.⁷²⁹

Begravelser: Børn af Claus Cordtsen og hustru, Gertrud Hofgaard, begr. hhv. 25. juli 1724, 20. juli og 12. aug. 1725, 8. maj 1727, 22. jan. 1731, 2. maj 1732 ('uden for koret'); Claus Cordtsen, begr. 11. marts 1740; Gertrud Steffensdatter Hofgaard, begr. 28. maj 1766 i sin 'egen købte begravelse øverst i den store gang uden for kordøren'.⁷¹⁰

3) (Fig. 201, 3). Muret kryptrum, ca. 2,25 (2,9)×4 m. Placeret i søndre halvdel af skibets 1. fag og ragende ind i søndre sideskibs 1. fag. Rummets dybde er delvist reduceret af fundamenterne fra korsskæringens sydøstpille. Heri blev 2002 iagttaget mindst to voksen- og fire barnekister, alle placeret – antagelig sekundært – på tværs af den normale orientering, dvs. nord-syd.⁷³⁰ Endvidere fandtes her (2002) diverse kisteplader m.m., antagelig sekundært henlagt fra andre krypter (s. 5587).

Som angivet på den sekundære gravflise (nr. 2) og sandsynliggjort af regnskabsoplysninger samt den oprindelige placering af de tilhørende gravminder er krypten formentlig identisk med *Karen Esbendsdatters og borgmester Steffen Rasmussen Hofgaards begravelse*. Jfr. epitafium nr. 1, gravplade nr. 6; †gravsten nr. 10 og kisteplader nr. 1-4. September 1679 købte Karen Esbendsdatter en begravelse til sig selv og sin første, netop afdøde mand, Søren Christensen Grenaa, i 'den øverste korsgang' lige nord for Jens Frandsens begravelse (†begravelse nr. IV,1).⁷⁰⁷ Karen Esbendsdatters anden mand, borgmester Steffen Rasmussen Hofgaard, lod i februar 1700 en begravelse mure til sin anden, nyligt afdøde hustru, Karen Jensdatter, i den lille gang 'næst ved' Karen Esbendsdatters begravelse.⁶⁶⁴ Familiens begravelse, der ved denne lejlighed kan være forenet til ét rum, omtales herefter som værende i den 'lille gang, søndre side'. En ligsten over mad. Hofgaard (uvist dog hvem af Steffen Hofgaards tre hustruer) blev 1742 – antagelig midlertidigt – fjernet fra kirken i forbindelse med gravkrypternes reparation (jfr. †gravsten nr. 10).⁶⁵⁹

Begravelser: Søren Christensen Grenaa, †15. sept. 1679 (jfr. gravplade nr. 6); Karen Esbendsdatter, †18. aug. 1688; Steffen Rasmussen Hofgaards barn, 19. jan. 1694; Karen Jensdatter, †6. febr. 1700, begr. 14. febr. s.å.; Steffen Rasmussen Hofgaards barn, 30. april 1700; Ane Cathrine Jørgensdatter Hierild, †9. jan. 1711, 23 år gl., begr. 16. jan. s.å.;⁷³¹ Steffen Rasmussen Hofgaard, †26. juni 1716, begr. 3. juli s.å.;⁷³² Erik Hofgaards barn 13. jan. 1727; Erik Hofgaards barn, 3. okt. 1734; Erik Hofgaard, 16. jan. 1737; Steffen Eriksen Hofgaard, søn af ovennævnte, †30. dec. 1741, begr. 8. jan. 1742 (jfr. kisteplade nr. 2); Jesper Hofgaards spædbarn, 8. dec. 1757; datter af Jesper Hofgaard, død af børnekopper, begr. 25. sept. 1762; Jesper Gustavus Fri-

Fig. 205. Kisteplade nr. 1 med spejlmonogram med initialerne »PRH«, o. 1700 (s. 5589). Jesper Weng fot. 2002. – *Coffin plate no. 1 with back-to-back monogram with the initials "PRH", c. 1700.*

modt, søn af sognepræst Niels Mikkelsen Frimodt og Karen Eriksen Hofgaard, begr. 28. april 1764;⁷³³ Jesper Hofgaards barn, 1765; Jesper Hofgaard, †7. juli 1777 (*kisteplade nr. 3); Anders Hofgaard 'lige ved koret', begr. 29. jan. 1781; Jesper Hofgaards enke, Lene Hofgaard, begr. 29. april 1795 (*kisteplade nr. 4).

Kisteplader. 1) (Fig. 205), antagelig o. 1700 og at dømme efter initialerne hidrørende fra familien Rasmussen Hofgaards krypt. Af bly, ca. 32×50 cm, partielt beskadiget. Spejlmonogram i oval ramme, hvori ses initialerne: »PRH«, antagelig for et barn af Steffen Rasmussen Hofgaard.

2) (Fig. 206), 1742. [Stephan Erich]søn Hofgaard (Steffen Eriksen Hofgaard), *. febr. 1724, †30. dec. 1741.⁷³⁴ Af bly, 57×53 cm; oval plade, afbrækket foroven og forneden. Indskrift med fordybet kursiv, navne med kursiverede versaler, i ramme med blomster og bladværk. Rester af sort staffering.

*3) (Fig. 207), 1777. Jesper Hoffgaard (Hofgaard), handelsmand og borger i Horsens, søn af Eric Hoffgaard (Erik Hofgaard) og Anna Bræstrup (Brædstrup), *19. nov. 1731, 16. juni 1760 g.m. ...erthe, †7. juli 1777. Plade af tin, ramme og ornament af bly; 58×38 cm. Oval plade med

indskrift i fordybet kursiv. Ramme, formet som strålekrans, hvorpå er fæstnet støbte skybræmmer med kerubhoveder. I Horsens Museum (HOM nr. 407).

*4) (Fig. 208), 1795. Lene Hoffgaard (Hofgaard), *1734 i Horsens, datter af Knud ..., købmand i ... og Martha(?) Lauridsdatter, 176□ g. m. Jesper Hofgaard og mor til fem børn, †(..) april 1795. Af bly; 32,5×21,5 cm. Oval plade med indskrift i fordybet kursiv, foroven med øsken og snoet tov, hvorfra udgår nedhængende blomsterranker. Dele af rammen mangler eller ligger løst ved denne.⁷³⁵ I Horsens Museum (HOM nr. 413).

4) (Fig. 201, 4). Muret kryptrum, ca. 5 m bredt (dybden har ikke ladet sig registrere). 1937 omtaltes 'foruden en del barnekister', tre voksenkister med bevarede kisteplader for Anders Hansen Tykjær og hans forældre, (jfr. ndf.).⁷³⁶ 2002 iagttoges i det vanskeligt tilgængelige rum fem voksenkister, orienteret øst-vest og muligvis dækkende over endnu et antal kister. Placeret i midtskibets 1. fag og muligvis delvis ind i 2. fag; vest for (†)begravelse nr. 2.

Fig. 206. Kisteplade nr. 2 for Steffen Eriksen Hofgaard (†1741) (s. 5589). Jesper Weng fot. 2002. – *Coffin plate no. 2 for Steffen Eriksen Hofgaard (†1741).*

Fig. 207–208. 207. ★Kisteplade nr. 3 for Jesper Hofgaard (†1777) (s. 5589). 208. ★Kisteplade nr. 4 for Lene Hofgaard (†1795) (s. 5589). I Horsens Museum. Jesper Weng fot. 2001. – 207. ★Coffin plate no. 3 for Jesper Hofgaard (†1777). 208. ★Coffin plate no. 4 for Lene Hofgaard (†1795).

Krypten kan sandsynligvis identificeres med *rådmand Fock Albertsen Withs begravelse, senere tilhørende købmand Hans Andersen Tykjær og hans søn, Anders Hansen Tykjær*. Jfr. gravflise nr. 3, †gravsten nr. 11 og †kisteplader nr. 1–3. 1690 omtalt som placeret øst for Urban Jacobsens begravelse (nr. 6) over for prædikestolen, dvs. i 1. eller 2. fag.⁷⁰⁷ Oktober 1712 erhvervet af Hans Andersen Tykjær.⁶⁶⁴ 1745 skænkede hans søn, Anders Hansen Tykjær 300 rdl. til kirken til gengæld for vedligeholdelse af sin begravelse, formentlig denne.⁷³⁷

Begravelser: Antagelig Fock Albertsen With, †efter 1652;⁷³⁸ Jørgen Mandix, begr. 12. marts 1723 (o. 1724 flyttet til ikke stedfæstet †begravelse s. 5597; Hans Andersen Tykjær, † og begr. 10. dec. 1728, jfr. †kisteplade nr. 1; Maren Olufsdatter Mandix, enke efter ovennævnte, begr. 19. dec. 1777, 87 år gl., jfr. †kisteplade nr. 2; købmand Anders Hansen Tykjær, †5. marts 1785, begr. 11. marts s.å., jfr. †kisteplade nr. 3.⁷³⁹

†Kisteplader. 1) 1728, Hans Andersen Tykjær, køb- og handelsmand, †10. dec. 1728. Af bly. Omtalt

1937.⁷³⁶ Senere placering uvis. 2) 1777, Maren Olufsdatter Mandix, ★1. april 1690 på Hansted Hovedgård,⁷⁴⁰ †o. 19. dec. 1777. Af bly. Omtalt 1937 af Jensen.⁷³⁶ Senere placering uvis. 3) 1785. Anders Hansen Tykjær, køb- og handelsmand, ★18. nov. 1716, †5. marts 1785. Efter personalia rummede kistepladen et blomstrende mindeskrift over afdøde:

»O, jammerfulde Tab af en fast uforlignelig, højst ivrig i sin Guds frygt og nidkær for Guds Ære, højst kærlig i Ord og Gerninger mod alle Mennesker. Højst agtet og elsket af alle sine Dage, nu højst beklaget og savnet af de Fattige, men for sig selv højst salig hos sin Gud. Han fuldkommede velsignelsesrigt en lang Livsbane. Herlig aagrede han med sit store Pund. Tro- lig og rolig gik han hjem til sin Herre i sin Alders 69. Aar.«

Af bly. Omtalt 1936–37.⁷²² Senere placering uvis.

5) (Fig. 201, 5). Muret begravelse, placeret i midt- skibets 2. fag. Krypten var tilgængelig 1935–36, og dens indhold af kister for to voksne og fire

børn blev beskrevet 1936-37.⁷²² Ved undersøgelse 2002 lod dimensioner og indhold sig dog ikke nærmere beskrive på grund af vanskelige adgangsforhold.

Med udgangspunkt i beskrivelsen 1937, den sekundært placerede gravflise nr. 4 og underbygget af de arkivalske oplysninger kan krypten antagelig identificeres som *kapellan Jacob Hansens begravelse*, muligvis udskilt fra nr. 4 eller 6.

Begravelser. Wilhelmine Augusta Sparre, hustru til Jacob Hansen, †27. maj 1783 (jfr. †kisteplade nr. 1); Jacob Hansen, †15. maj 1786 (jfr. †kisteplade nr. 2).

†Kisteplader. 1) 1783. Wilhelmine Augusta Sparre, *23. sept. 1744 i Torsager præstegård som datter af Severin Svendsen Sparre, sognepræst i Torsager-Bregne og hustru, Anna Margrethe Benedichte Ewers, 6. juni 1766 g.m. kapellan Jacob Hansen og †27. maj 1783 i Horsens efter 17 års 'eksemplarisk ægteskab', hvor hun fødte 10 børn, fire sønner og seks døtre; heraf overlevede to sønner og fire døtre moderen. Efter personalia en blomstrende gravskrift, »Hendes Ansigt var et Spejl paa et ædelt Hierte, hendes velskabte Legem paa en velskikket Sjæl ... « og et mindevers:

»Til Himlen foer Jesus! O, drag
mig, jeg følger!
Dog holdes tilbage en kær Mand
og Småa.
Var Plaster mod Døden at finde,
jeg dølger
ej Lysten at leve – og ligger mig
paa.
Men – een Gud, een Fader i Him-
len – paa Jorden(.)
O, tag mig! O, tag mig i faderlig
Favn,
saa vendes og endes dog alting i
Orden.
I lever! – jeg dør! i Jesu dit
Navn.«⁷³⁶

Af bly(?). Omtalt 1936-37.⁷²² Senere placering uvis.

2) 1786. »Den i Livet velærværdige og højlerde« Jacob Hansen, residerende kapellan i Horsens, *10. maj 1728 i Ribe, 1745 student fra Ribe Latinskole, 4. aug. 1747 teologisk kandidat, 1748 lærer ved Ribe Latinskole, 1761 sognepræst ved Torsted Kirke og Horsens Hospital, siden 1782

residerende kapellan i Horsens; g.m. Wilhelmine Augusta Sparre, †15. maj 1786 »efter 58 Aars utrætteligt og flittigt Løb på Livsbanen«. Af bly(?). Omtalt 1936-37.⁷²² Senere placering uvis.

6) (Fig. 201, 6). Muret begravelse, antagelig placeret i midtskibets 2. fag. (jfr. ndf.). Krypten var tilgængelig 1935-36, og dens indhold af (indskriftløse) kister blev beskrevet 1936-37, antal og art dog ikke angivet.⁷²² Ved undersøgelse 2002 lod dimensioner og indhold sig ikke nærmere beskrive på grund af vanskelige adgangsforhold.

Med udgangspunkt i placeringen af lysekrone nr. 3, skænket af rådmand Urban Jacobsen og hans hustru og ophængt »over deres Begravelsessted« samt underbygget af de arkivalske oplysninger kan krypten sandsynligvis identificeres med *borgmester Rasmus Christensens begravelse, senere tilhørende rådmand Urban Jacobsen og tolder Peder Helle; begravelse nr. 3 (1742-nummerering)*.⁶⁵⁹ Jfr. lysekrone nr. 3, gravflise nr. 5 og †gravsten nr. 12. 1742 omtalt som muret, 8,5 alen (ca. 5,3 m) lang og tilgængelig gennem to luger i gulvet.⁶⁵⁹ Placeret i midtskibet over for prædikestolen mellem Fock Albertsens begravelse i øst og Peder Thonboes i vest ((†)begravelse nr. 4 og 7), dvs. i 2. fag. Erhvervet antagelig før 1660 af Rasmus Christensen og overtaget 9. marts 1690 af Urban Jacobsen og hustru, Bodil Olufsdatter. Begravelsen omtaltes da som 'brøstfældig'.⁷⁰⁷ 1742 blev begravelsen, der d.å. nævntes som 'salig tolder Peder Helliges', gennemgribende istandsat på mur og bjælker, kisterne blev taget op, væggene kalket, et hul i muren til Tykjærs begravelse (nr. 4) brudt igennem og to nye luger udført. Ved samme lejlighed blev to kister repareret og en gravsten udført af kirken (†gravsten nr. 12).

Begravelser. Antagelig Rasmus Christensen, †1660;⁷⁴¹ Urban Jacobsens svigermor (antagelig Karen Arrildsdatter),⁷⁴² begr. 10. aug. 1687; Urban Jacobsens mor, begr. 12. aug. 1687; Urban Jacobsen, †18. dec. 1700, 58 år gammel, begr. 28. dec. s.å.; to børn af rådstueskriver Claus Thomsen Voigt, hhv. 24. okt. 1704 og 19. sept. 1718; Peder Helle, 21. sept. 1716; rådstueskriver Claus Thomsen Voigt (Figh), begr. 17. okt. 1727; Jørgen Jørgensen Groth, begr. 5. sept. 1742; Peder Pedersen Fengsteen, begr. 30. sept. 1743; farversvend hos Peder Nyeland, Niels Brøchner Nyegaard, begr. 15. dec. 1745 'efter at være død hastigt af et slag og dødfunden

på farverloppet ved åen, så han med hovedet og hånden fandtes død i vandet'.⁷⁴³

7) (Fig. 201, 7). Muret begravelse, placeret i midtskibets 3. fag. Åbnet 1935-36. I følge beskrivelse 1936 var rummet fyldt, bl.a. med afhugget kalkpuds, mens indholdet af knogler, heriblandt Peder Berings og hans hustrus, muligvis findes »i den Pakkasse med Ben«, som blev bemærket i den tilstødende krypt (Urban Jacobsens, dvs. nr. 6).⁷²² På grund af adgangsforholdene lod kryptens dimensioner og indhold sig ikke beskrive ved undersøgelsen 2002 (jfr. ovf.).

Med udgangspunkt i den sekundært placerede gravflise nr. 6 og underbygget af de arkivalske oplysninger kan krypten antagelig identificeres med *råd- og købmand, samt kirkeværge Peder Jensen Thonboes begravelse, senere tilhørende købmand Peder Thomasen Bering*. Jfr. epitafium nr. 3, gravflise nr. 6, †gravsten nr. 14 og †kisteplade. Beskrevet som muret med plads til to lig og placeret umiddelbart vest for Urban Jacobsens begravelse (nr. 6). 1690 omtalt som tilhørende afdøde Peder Jensen Thonboe.⁷⁰⁷ Juli 1731 erhvervet af Peder Thomasen Bering.⁷¹⁹ 1742 repareret begravelsen, væggene kalkedes, der blev lagt nyt gulv, og en 3 alen (ca. 1,9 m) lang luftkanal blev muret ind til 'kirkens begravelse' (muligvis (†)begravelse nr. 6). I forbindelse med reparationen blev den tilhørende gravsten optaget og to kister istandsat.

Begravelser: Peder Jensen Thonboe, †o. 1645;⁷⁴⁴ Jens Pedersen Thonboe, †før 1700; Elisabeth Andersdatter, enke efter sidstnævnte, begr. 5. marts 1700; Elisabeth Catharina Hofgaard, hustru til Peder Bering, begr. 12. sept. 1731; et barn af de sidstnævnte, 1731-32; Peder Bering, †21. nov. 1739.

†*Kisteplade.* Otto Norn omtalte 1936 'en smuk plade' for Peder Bering. Pladens senere placering er uvis.⁷²²

8) (Fig. 201, 8). Muret begravelse, antagelig placeret i midtskibets 3. fag. 1937 omtales begravelsen som opfyldt med murpuds, kisterne ødelagt og knogler placeret andetsteds, jfr. ovf. På grund af de vanskelige adgangsforhold lod kryptens dimensioner og indhold sig ikke undersøge 2002 (jfr. ovf.).

Med udgangspunkt i placeringen af mindetavle nr. 2 og underbygget af de arkivalske oplysninger

kan krypten formentlig identificeres med *Didrich Cordtsens begravelse; begravelse nr. 5 (1742-nummering)*). Jfr. mindetavle nr. 2, gravfliser nr. 7-8, gravsten nr. 8. Placeret vest for Peder Berings begravelse (nr. 7), dvs. i 3. fag. Erhvervet 1708 af Didrich Cordtsen.⁶⁶⁴ 1742 istandsat, idet muren repareret med sten, væggene kalkedes og der blev brudt en luftkanal til Berings begravelse. Ved samme lejlighed blev den tilhørende gravsten og krypternes kister midlertidigt flyttet og en af kisterne istandsat med lister.⁶⁵⁹

Begravelser: Mette Clausdatter, hustru til Didrich Cordtsen, †7. maj 1708, begr. 15. maj s.å.; Broder Lichtenberg, svigersøn til ovennævnte, †21. jan. 1710, begr. 26. febr. s.å.; købmand Didrich Cordtsen, begr. 29. dec. 1724; Dorte Didrichsdatter Cordtsen, datter af ovennævnte og hustru til Broder Lichtenberg, †12. jan. 1730.

9) (Fig. 201, 9). Muret begravelse, antagelig placeret i midtskibets 4. fag. Antagelig åbnet 1935-36, men ikke nærmere omtalt, hverken 1936 eller 1937. På grund af de vanskelige adgangsforhold lod kryptens dimensioner og indhold sig ikke undersøge 2002 (jfr. ovf.).

Med udgangspunkt i den sekundært placerede gravflise nr. 9 og underbygget af de arkivalske oplysninger kan krypten antagelig identificeres med *rådmand Thomas Knudsens og Anne Sørensdatter Winthers begravelse, senere tilhørende Kirsten Jochumsdatter Rodenborg og Diederich von Ham; begravelse nr. 8 (1742-nummering)*. Jfr. lysekrone nr. 1, †epitafium nr. 5, gravflise nr. 9 og †gravsten nr. 13. Placeret lige vest for Morten Madsen Limes begravelse (1690), 'aller nederst i den store gang' (1742). Juni 1690 købte Kirsten Jochumsdatter Rodenborg, enke efter Knud Thomassen, sine svigerforældre, Thomas Knudsens og Anne Sørensdatter Winthers begravelse.⁷⁰⁷ Istandsatt 1742, bl.a. med indmuring af luftkanal til Fædders begravelse (†begravelse nr. III, 2) og atter 1767.⁷⁴⁵

Begravelser: Thomas Knudsen, †1654; Anne Sørensdatter Winther, †25. dec. 1687; et barn af Knud Thomassen og Kirsten Jochumsdatter Rodenborg, 20. okt. 1689; Knud Thomassen, †1706; Kirsten Jochumsdatter Rodenborg, †27. sept. 1729; Nikolaj Knudsen, søn af ovennævnte, 13. marts 1730; Diederich von Ham, en- kemand efter Kirsten Jochumsdatter Rodenborg, †20. marts 1737.

†EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

I. Koret

1) *Sognepræst Gjord Petersens begravelse* (fig. 201, nr. I,1). Muret begravelse, syd for †begravelse nr. I,2. I forbindelse med istandsættelser 1707 omtales begravelsen som tilhørende kirken.⁷⁴⁶

Begravelser: Gjord Petersen, †før 15. sept. 1650; muligvis Lene Clemensdatter, ovennævntes hustru, †o. 1656.⁷⁴⁷

2) *Laurids Knudsens begravelse (senere tilhørende kapellan Laurids Jensen Fogh)* (fig. 201, nr. I,2). Jfr. †gravsten nr. 2. Muret begravelse i korets nordside mellem kirkens nordmur og sognepræst Gjord Petersens begravelse (nr. 1). Begravelsen, der må være erhvervet til Laurids Knudsen († før 1690), købtes 1. juli 1690 af kapellan Laurids Jensen Fogh til ham selv, hans hustru, Johanne Henriksdatter og deres to børn, tillige med den sten, der lå på graven.⁷⁰⁷

Begravelser: Laurids Knudsen, †før 1690; Johanne Henriksdatter, †1. juli 1717; Laurids Jensen Fogh, †30. dec. 1728, begr. 7. jan. 1729;⁷⁴⁸ Købmand Laurids Foghs kæreste, 'den unge mad. Christiane Fogh', begr. 'i altergulvet' 2. okt. 1773, efter at være afgået ved døden 'i raseri';⁷⁴⁹ købmand Laurids Fogh 'i altergulvet' (antagelig her), 1787.⁷³⁹

3) *Karen, enke efter Niels Sørensen Gyldings begravelse* (fig. 201, nr. I,3). Muret, med plads til to kister. Erhvervet af ovennævnte i forbindelse med ægtemandens død og begravelse 1709.⁶⁶⁴

Begravelser: Niels Sørensen Gylding, †26. maj 1709, 57 år gl., begr. 3. juni s.å.; Anne Nielsdatter Gylding, hustru til Peder Stauning, begr. 5. april 1719 i en egekiste; Karen, enke efter førstnævnte, begr. 4. jan. 1743; købmand og skipper Søren Nielsen Toftebjergs enke, Anne Elisabeth Nielsen Gylding, datter af Niels Sørensen Gylding og hustru, Karen, begr. 'i hendes fædrene grav i koret' 11. jan. 1743; Niels Gylding Toftebjerg, begr. 26. marts 1743 i familiebegravelsen i koret.⁷⁵⁰

4) *Købmand Peder Jørgensen Staunings begravelse* (fig. 201, nr. I,4). Åben muret begravelse, dækket med luger og placeret i 'koret næst korsdøren'.⁷¹⁹ Erhvervet af ovennævnte 1728.⁷⁵¹

Begravelser: Et barn af Peder Jørgensen Stauning og hans anden hustru, Sidsel Andersdatter Brædstrup, 1730-31; endnu et barn af ovennævnte, 1741-42;⁷¹⁹ Sidsel Andersdatter Brædstrup, begr. 1. april 1754; Peder Jørgensen Stauning, begr. 2. jan. 1761, 70 år gammel.

5) *Kapellan Peder Sørensen Aagaards første begravelse* (fig. 201, nr. I,5). Jordfæstebegravelse i korets nordside ved alteret. Jfr. (†)begravelse nr. 1.

Begravelse: Margrethe Jacobsdatter, anden hustru til Peder Sørensen Aagaard,⁷⁵² begr. 1. april 1737.

II. Midtskibets 1. - 3. fag

1) *Inger Jørgensdatters begravelse* (fig. 201, nr. II,1). Muret begravelse i øverste del af midtgangen, 24. okt. 1707.

2) *Kirsten Gjordsdatter* (fig. 201, nr. II,2). Fri begravelse 1716 hos sin afdøde mand 'for korsdøren'.⁶⁶⁴

3) *Anne Sørensdatter Stauning* (fig. 201, nr. II,3). Begr. 9. okt. 1761 i muret begravelse 'i korsgangen', antagelig i skibets 1. fag.⁷⁵³

4) *Vicebyfoged og legatstifter Caspar Bormanns begravelse* (fig. 201, nr. II,4). Muret, placeret under prædikestolen nærmest koret, dvs. i sydsiden af midtskibets 1. eller 2. fag. For begravelsen betales 1763 15 rdl.⁷¹²

Begravelse: Caspar Bormann, †25. juni 1763.

Begravelser i midtskibets 1. - 3. fag med usikker placering:

Postmester Morten Luthers begravelse, senere tilhørende postmester Jørgen Hansen Aldum. 1688 erhvervede Jørgen Hansen Aldum begravelsen efter sin forgænger, postmester Morten Luther for 15 rdl., at dømme efter taksten en umuret begravelse i koret eller en muret grav i midtskibets tre øverste fag.⁶⁶⁴ Donationen fra Bodil Eskesdatter, Jørgen Aldums hustru, af en lysearm, placeret på prædikestolen (s. 5556), kan tyde på den sidstnævnte placering.

Begravelser: Morten Luther, begr. 1. april 1686; et barn af Bodil Eskesdatter og Jørgen Hansen Aldum, begr. 2. sept. 1691; Katrine Mortensdatter Luther, datter af Morten Luther, begr. 15. juni 1692; Jørgen Hansen Aldum, †13. sept. 1710, 53 år gl., begr. 22. sept. s.å.; Bodil Eskesdatter, enke efter ovennævnte, †7. dec. 1714, 55 år gl., begr. 14. dec. s.å.

Kapellan Peder Jensen Munks ('Jens Jacobsens hustrus forrige mands') begravelse. 1701 afregnedes begravelsen med 10 rdl., hvilket var prisen for en umuret begravelse i midtskibets øverste del.

Begravelser: Antagelig Peder Jensen Munk, begr. 3. nov. 1684; Karen Ovesdatter Piilgaard, 1° g.m. Peder Jensen Munk, 2° m. Jens Jacobsen (Thonboe?), begr. 11. april 1701.

III. Midtskibets 4. - 5. fag

1) *Morten Madsen Limes og Anne Frandsdatters begravelse, senere tilhørende Jens Rasmussen Tyrsted* (fig. 201, nr. III,1). Muret, placeret øst for Knud Thomassens begravelse ((†)begravelse nr. 9). Karakteriseret som brøstfældig 1680, da den købtes af ægteparret Jens Rasmussen Tyrsted og Kirsten Pedersdatter.⁷⁰⁷

Begravelser: Antagelig Morten Madsen Lime og Anne Frandsdatter, begge †før 1680; et barn af Jens Rasmussen Tyrsted, 20. maj 1696; Jens Rasmussen Tyrsted, †24. okt. 1699, begr. 31. okt. s.å.; Maren Fædder, 1° g.m. ovennævnte (2° m. rådmand Vineche), 18. maj 1715.

2) *Skipper Jens Sørensens begravelse* (fig. 201, nr. III,2). Februar 1694 købte Jens Sørensen lejersted til to kister i 'midtgangens nederste del' med henblik på at lade det opmure; dette synes dog først sket oktober 1696.⁶⁶⁴

Begravelser: Jens Sørensen, begr. 22. juni 1702, 58 år gl.; Johanne Sørensdatter, ovennævntes hustru, †17. jan. 1710, 67 år gl., begr. 23. jan. s.å.

3) *Bartskærer Jochum Frandsens (Plochhofs) familiegravelse* (fig. 201, nr. III,3). Jordbegravelse i midtskibets vestende, omtalt 1733-34 som tilhørende ovennævntes forældre.⁷¹⁹ Formentlig identisk med 'Frands Joachimson Plageshofds ... begravelse i den lille gang', omtalt 1697,⁶⁶⁴ og her vel refererende til den nedre tværgang.

Begravelser: Knud Frandsen Plochhofs, begr. 13. juli 1697; antagelig Frands Jochumsen Plochhofs og dennes hustru, †før 1733-34;⁷⁵⁴ Jochum Frandsen Plochhofs, begr. 11. nov. 1733.

4) *Overretsprokurator Bertel Fædders begravelse* (fig. 201, III,4). Åben muret begravelse i midtskibets vestende ('i den vestlige korsgang') mellem Diederich von Hams og mad. Muncks begravelse ((†)begravelse nr. 9 og ndf. †nr. 6), dvs. i 4. fag. 1742 slået sammen med en begravelse, antagelig syd herfor i 'tværgangen' og gjort 2,5 kvarter (ca. 39 cm) dybere; ved samme lejlighed repareredes mure, vægge og luger, mens en 9-10 alen lang luftkanal (ca. 5,6 - 6,3 m) muredes fra den sekundære begravelse til en tilsvarende i søndre sideskib. Endelig udførtes to nye benkister, en stor og en lille.⁶⁵⁹

Begravelser: Antagelig Bertel Fædders forældre, †før 1742; Sine Jochumsdatter, hustru til Bertel Fædder, begr. 28. dec. 1742; Bertel Fædder, begr. 19. april 1751; Jesper Gustavus Frimodt, søn af Niels Frimodt, begr. 28. april 1764.

5) *Jørgen Luther og hustrus begravelse, senere tilhørende ovennævntes svigersøn, Jens Hansen Helleboe og dennes hustru* (fig. 201, nr. III,5). Jordbegravelse, tilhørende førstnævnte og 1750-51 omtalt som placeret under orglet. Erhvervet d.å. af Jens Hansen Helleboe og hustru.⁷¹⁹ Ved istandsættelsen 1742 blev en stor ligsten 'under orglet' midlertidigt optaget (muligvis tilhørende Jørgen Luther eller hans hustru), jfr. †gravsten nr. 17.

Begravelser: Jørgen Luther og hustru, †før 1750; Jens Hansen Helleboe og hustru, †efter 1750.

6) *Købmand Niels Jensen Muncks begravelse* (fig. 201, nr. III,6). Muret, placeret vest for den ovf. nævnte begravelse (nr. III,4) 'neden for korsgangen' (1759-60) og forsynet med en luftkanal til denne, dvs. i 5. fag. Nævnt 1733-34 som tilhørende Niels Jensen Muncks forældre.⁷¹⁹

Begravelser: Antagelig Niels Jensen Muncks forældre, †før 1733-34; Niels Jensen Muncks søn, 16. okt. 1713; endnu et barn af samme, 27. dec. 1715; Niels Jensen Munck, begr. 17. aug. 1733; Knud Christian, søn af byskriver og rådmand Christian Kragh i 'dennes salige svigerfars (dvs. Niels Jensen Munck) begravelse', begr. 17. marts 1733; Niels Munck, søn af Christian Kragh,

død af børnekopper 4½ år gl., begr. 12. sept. 1738; Elsebeth Munck, død af børnekopper, begr. 19. sept. 1738; Christian Kraghs spæde datter Elsebeth, begr. 18. dec. 1739; rådmand Christian Kragh, begr. 21. maj 1759; mad. Munck, 30. maj 1769; mad. Kragh, 24. juli 1772.

7) *Kapellan Samuel Baufein (Beaufin) og hustrus (Karen Ananiasdatter Norup) begravelse* (fig. 201, nr. III,7). Ægteparret blev 1782 begravet i midtskibets nederste del.⁷⁵⁵

Begravelser: Samuel Beaufin, begr. 29. maj 1782; Karen Ananiasdatter Norup, begr. 10. juni 1782.⁷⁵⁶

8) *Jørgen Hansens begravelse* (fig. 201, nr. III,8). 1784 betales for en muret begravelse i midtskibets vestende til mad. Hansen.⁷⁵⁹

Begravelser: Mad. Hansen, 1. maj 1784; Jørgen Hansen, begr. 9. april 1787.

9) *Konsumptionsforvalter Hans Chr. Barfoeds begravelse* (fig. 201, nr. III,9). Omtalt 1788 som placeret 'nederst i kirkegulvet'. Det er uvist, hvorvidt begravelsen var muret eller ej.

Begravelser: Hans Chr. Barfoed, begr. 13. maj 1788.⁷¹³

10) *Frk. Numsens begravelse* (fig. 201, nr. III,10). Omtalt 1793 i midtergangens nederste del; udformningen uvis.⁷⁵⁷

Begravelse: Frk. Numsen, begr. 12. juni 1793.

Begravelser i midtskibets 4.-5. fag med usikker placering:

Rådmand Jonas Nielsens begravelse. At dømme efter taksten en muret begravelse i midtskibets vestende.⁷⁵⁸

Begravelser: To børn af Jonas Nielsen, 17. aug. og 2. okt. 1688; antagelig Jonas Nielsen, †efter 1717.⁷⁵⁹

Unavngiven begravelse under pulpituret. 1709 leveredes sand til en forfalden begravelse under pulpituret, hvilken anføres dog ikke.⁶⁶⁴

IV. Søndre sideskib

1) *Købmand Jens Frandsens begravelse, senere tilhørende købmand Christen Sørensen Gylding* (fig. 201, nr.

IV,1). Muret; i søndre sideskibs østende (1. fag), syd for Karen Esbendsdatters begravelse (1679) (jfr. (†)begravelse nr. 3) og 'næst syd' for borgmester Hofgaards begravelse (1735–36), jfr. sidstnævnte begr. 1679 nævnt som tilhørende Jens Frandsen; 1735 erhvervet af Christen Sørensen Gylding i forbindelse med hans første hustru, Anne Michelsdatters, begravelse.⁷¹⁹ 1738 betalte hans anden hustru for en luge over sin afdøde mands begravelse.⁷¹⁹

Begravelser: Jens Frandsen 'i egen begravelse', begr. 4. juli 1687; Anne Michelsdatter, begr. 14. juni 1735; skipper og købmand Søren Nielsen Toftebjerg, Christen Sørensen Gyldings svoger, begr. 25. sept. 1737; Christen Sørensen Gylding, begr. 27. juni 1738; Søren, søn af Søren Nielsen Toftebjerg, begr. 5. sept. 1738; Søren, søn af Christen Sørensen Gylding, død af børnekopper, begr. 26. sept. 1738.

2) *Løjtnant von Calvins begravelse* (jfr. fig. 201, nr. IV,2). Jordfæstebegravelse 'bag prædikestolen', dvs. i søndre sideskibs 2. fag, nævnt tidligst 1724.⁶⁶⁴

Begravelser: Løjtnant von Calvin, begr. 31. maj 1724; Sophia Elisabeth von Calvin, enke efter ovennævnte, begr. 2. marts 1734, 54 år gl.

3) *Unavngiven begravelse 'næst oven til kirkedøren',* dvs. i eller ved 4. eller 5. fag (fig. 201, nr. IV,3). Muret begravelse, nævnt 1742 i forbindelse med den gennemgribende istandsættelse, hvorunder rummet kalkedes, 'lufthullet', antagelig et udluftningshul, sænkede knap 50 cm (3 kvarter) og forsynedes med en ny bue.⁶⁵⁹

4) *Begravelse for Frederica Bor(?)oitz (Bauditz?), hustru til auditor Jens Lund* (fig. 201, nr. IV,4). 1744–45 betegnet som 'grav nr. 4', antagelig ud fra en placering i den vestlige del af søndre sideskib.⁷¹⁵

Begravelse: Frederica Bor(?)oitz, †22. sept. 1744, begr. 28. sept. s.å.

Ikke nærmere stedfæstede begravelser i søndre sideskib:

Visiterer (toldbetjent) og kirkeværge Jonas Svendsens begravelse. Jfr. gravsten nr. 7. Åben, muret grav-

krypt, indeholdende tre egekister, antagelig sløjfet 1864–66 i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse.⁷²³ Indrettet april 1671 'i den lille siddegang' af Jonas Svendsen i forbindelse med den første hustrus begravelse;⁷⁶⁰ omtalt 1691 som tilhørende Jonas Svendsen.⁶⁶⁴

Begravelse: Antagelig Jonas Svendsens første hustru, Elisabeth Berendsdatter, †19. april 1671; Berend Jonassen, søn af ovennævnte, begr. 13. okt. 1693; Jonas Svendsens 12 uger gamle søn, 28. dec. 1694; Pernille Jensdatter (Jonasdatter), hustru til Jørgen Hansen Mejer, †2. aug. 1716; Jonas Svendsen, †29. nov. 1719, begr. 6. dec. 1719;⁷⁶¹ Anne Pedersdatter Bering, førnævntes anden hustru, †18. dec. 1719, begr. 23. dec. s.å.; farver Jørgen Hansen Mejer, begr. 27. juli 1733.⁷⁶²

Anna Durups begravelse. Muret, placeret tæt ved kirkens sydmur, som det fremgik i forbindelse med en reparation af sidstnævnte oktober 1713. Ved samme lejlighed forsynet med en ny (grav)ramme af eg.⁶⁶⁴

Begravelse: Jacob Lauridsen Riber, 3. marts 1705 i 'fordum' Anna Durups begravelse.

Skipper Jens Mikkelsens begravelse. Muret, åben begravelse, der 1732–33 istandsattes med to 17 alen (ca. 10,7 m) egelægter samt et firkantet stykke jern, lagt over lufthullet og muren. 1742 fornyedes gravkryptens to luger; i begravelsen, der da var markeret med en †gravramme, istandsattes samtidig de tilhørende kister. Som anført 1710 nød Jens Mikkelsen fri begravelse tillige med gratis klokke og lys, da han 'udi sin svaghed' havde lovet kirken 200 rdl.⁶⁶⁴

Begravelse: Jens Mikkelsen, †19. nov. 1710, 40 år gl., begr. 26. nov. s.å.

Jesper Eriksens begravelse. Umuret begravelse 'i den lille karlegang', nævnt 1725.⁶⁶⁴

Begravelse: Jesper Eriksen, begr. 25. maj 1725.

Skoleholder og guldsmed Jonas Dalhofs begravelse. Muret; tidligst nævnt 1742 som tilhørende Jonas Dalhof.⁷⁶³

Begravelse: Skoleholder Herlow Pedersen Dalhof, †6. juni 1702 (her?), begr. 9. juni s.å.; Anne Cathrine Jonasdatter, †16. maj 1724; barn af Jonas Dalhof, 16. juli 1742; Anne Cathrine, datter af Jonas Dalhof, begr. 5. jan. 1746.

Købmand Niels Lauridsen Nylands begravelse, muligvis identisk med rådmænd Hans Lauridsen Nylands begravelse. 1743–44 omtalt som Niels Lauridsen Nylands familiebegravelse i søndre sideskib, muligvis identisk med den murede begravelse i 'den liden gang', hvori sidstnævnte, en bror til Niels Nyland, og hans enke begravedes hhv. 1769 og 1778.⁷⁶⁴

Begravelse: Elisabeth, datter af Niels Nyland, begr. 14. febr. 1744; et datter af Niels Nyland, begr. 31. juli 1745; Hans Lauridsen Nyland, †13. dec. 1769; Ellen Cathrine Nyland, begr. 3. nov. 1778.

Byfoged Thomas Mavors' begravelse. På grund af hans 'erviste høflighed mod kirken' og boets insolvens tilkendtes Thomas Mavors 1743 fri begravelse.⁶⁵⁹ Jfr. også s. 5598.

Begravelse: Thomas Mavors, begr. 10. dec. 1743.

V. Nordre sideskib

1) *Købmand Anders Brædstrups og Sara Jørgensdatter Hattings begravelse* (fig. 201, nr. V,1). Jfr. †gravsten nr. 4 og 6. Jordbegravelse, 3,5 alen lang og 4 alen bred (ca. 2,2×2,5 m) til to kister, 1701 udstyret med en ligsten (jfr. †gravsten nr. 4) og 1716 – i forbindelse med førstnævntes begravelse – delvis opmuret. Nævnt 1704 som placeret 'i den lille gang ved fonten', dvs. antagelig i nordre sideskibs vestende (jfr. s. 5508).⁶⁶⁴ Erhvervet 1698 af Anders Brædstrup, g.m. Sara Jørgensdatter Hatting.⁷⁶⁵ Antagelig identisk med 'Peder Nielsen Høegs salige forældres begravelse i den lille gang', jfr. ndf.

Begravelse: To børn af Anders Brædstrup, hhv. 5. marts 1704 og 10. april 1707; Anders Brædstup, begr. 18. febr. 1716; Jørgen Hansen Mejers barn, 16. jan. 1717 i en muret begravelse i den lille gang (her?); et barn af Mikkel Tabring, midlertidigt begr. her 15. dec. 1717, flyttet til Hatting Kirke 20. jan. 1718; Nille, datter af Jørgen Hansen Mejer, begr. 17. marts 1722; Niels Pedersen Høeg i 'Sara Jørgensdatter salige Anders Brædstrups begravelse', begr. 15. april 1722;⁶⁶⁴ Anders, søn af Jørgen Mejer, begr. 19. maj 1723; to børn af Peder Jørgensen Stauning, 12. juni 1723 og 2. aug. 1723; Jørgen Fædder, 16. febr. 1724 (antagelig flyttet samme år til †muret begravelse for søstrene Edel og Maren Mouridsdatter, jfr. s. 5597); Sara Jørgensdatters mor (Sara Ludvigsdatter Pontoppidan?), 9. juni 1724, som dog igen derfra 'skal bortflyttes til Hatting';⁶⁶⁴

Søren Andersen Brædstrups barn, 8. aug. 1726; Søren Andersen Brædstrup, 'min anden elskeligste svoger ... begr. i S. Ib i moders begravelse ved dåbsstedet', †8. marts 1737, begr. 15. marts s.å.; oberstløjtnant Godske Lindenov, †5. juni 1738, midlertidigt i 'provstens kærestes begravelse' før overflytningen til familiens kapel i Århus Domkirke (s. 842-43); Peder Nielsen Høegs barn, 30. sept. 1738 i hans salige forældres begravelse i den lille gang; en datter af Mogens Brask, sognepræst til Torsted og Hospitalet, begr. 6. sept. 1738 'i provstens kærestes begravelse i den lille gang nordre side'; Karen Pedersdatter, datter af Peder Nielsen Høeg, død af børnekopper, begr. 3. okt. 1738; Peder Nielsen Høeg, begr. 28. jan. 1743 'i hans fædres grav i S. Ibs lille gang ved den nordre side'; antagelig frk. Høeg, 5. febr. 1759;⁷¹² mad. Mejer, f. Brædstrup, begr. 1. juni 1772;⁷⁶⁶ Ellen Gylding Høeg, †6. nov. 1772, begr. 9. nov. s.å.⁷⁰⁹

2) *Begravelse lige for den nordre kirkedør* (fig. 201, nr. V,2). Jfr. †gravsten nr. 3. Muret, tidligst omtalt 1700, da den efter at være faldet sammen skulle istandsættes og (grav)stenen pålægges igen.⁶⁶⁴ Begravelsen kan være identisk med den murede begravelse i nordre sideskib 'inden for kirkedøren', dvs. i skibets 4. fag; krypten istandsattes 1742 og blev udstyret med ventilationskanaler, dels til kirkens ydermur med udgang 2 alen (ca. 1,3 m) fra jorden, dels – i en længde af 7-8 alen (ca. 4,4 – 5 m) – til Fædders begravelse i midtskibets vestligste fag (†begravelse nr. III,4).⁶⁵⁹ Begravelsen kan ligeledes være identisk med *købmand Christen Pedersen Gjødvads begravelse*. Placeret 'næst inden (for) kirkedøren'.⁷⁶⁷ I givet fald fandtes flg. her:

Begravelser: Christen Pedersen Gjødvad, begr. 15. maj 1743; Anne Kirstine, datter af borgmester Hans Christen Møller, begr. 3. sept. 1742 i den 'lille tværgang i graven næst inden for kirkedøren' (her?);⁷⁶⁸ sognepræst Niels Frimodts to børn, hhv. 3. maj 1756 og 3. okt. 1760 i en muret begravelse i 'den smalle gangs' vestende (her?);⁷⁶⁹ oberstløjtnant von Rotter, begr. 5. nov. 1760 i en muret begravelse 'nederst i nordre side' (her eller i ovennævnte begravelse);⁷⁷⁰ datter af kapellan Samuel Beaufin, begr. 25. sept. 1761 'i muret begr. i nordre sideskibs vestende (her eller i ovennævnte begravelse?);⁷¹² kancelliråd Harbou, begr. 1768 i en muret grav i 'den lille gang vestende' (her?); kaptajn Boegs lille barn, begr. 7. marts 1774 i en muret begravelse i 'den lille gangs vestende' (her?).⁷⁰⁹

Ikke nærmere stedfæstede begravelser i nordre sideskib

Bodil Terkildsdatters begravelse. Jordfæstebegravelse, nævnt 1700.⁶⁶⁴

Begravelse: Bodil Terkildsdatter, enke efter Anders Brasen, begr. 28. dec. 1717 'i en fyrrekiste'.⁷⁷¹

Søstrene Edel og Maren Mouridsdatters begravelse. Muret åben begravelse med plads til fire kister, 1742-43 forsynet med to nye luger og ramme.⁶⁵⁹ Erhvervet april 1724 af søstrene Mouridsdatter til sig selv og deres nyligt afdøde ægtemænd, Jørgen Mandix og Jørgen Fædder.⁷⁷²

Begravelser: Antagelig Jørgen Mandix og Jørgen Fædder, begr. her før april 1724; Peder Staunings barn, 1. aug. 1726.

Løjtnant Dettens begravelse. Muret. Det kan ikke udelukkes, at denne og de øvrige nævnte militærpersoner er begravet i samme begravelse, identisk med †begravelse nr. V,2 eller †kapel nr. 1.

Begravelser: Løjtnant Detten, 1745-46;⁶⁵⁹ ritmester Hoff's søn, Christian Ditlev Hoff, begr. 15. nov. 1756 i en muret begravelse i nordre sideskib (her?).⁷⁷³

Kapellan Justinus Wickmann Hylles begravelse. Muret.⁷¹²

Begravelser: 'Aftensangspræst' Hylle, begr. 5. nov. 1759; majorinde Hylle, 16. juli 1764 i muret begr. i nordre sideskib, antagelig her (?).⁷¹²

VI. Ikke stedfæstede begravelser i sideskibene

Råd- og købmand Jacob ('Hollænder') Thenowers begravelse. Jfr. gravsten nr. 3. Antagelig muret og erhvervet o. 1620.

Begravelser: Antagelig Inger Andersdatter, Jacob Thenowers første hustru, †16. aug. 1620, Jacob Thenowers anden hustru, †3. juni 1634 (jfr. gravsten nr. 3); by- og herredsskriver Anders Hansen Flensborg, 20. marts 1708; Ane Thomisdatter (Thomasdatter), enke efter ovennævnte, †7. marts 1711, 57 år gl., begr. 13. marts s.å.

Henrik Badskærs (antagelig Henrich Steenbloch)⁷⁷⁴ begravelse. Muret, efter taksten at dømme placeret i et af sideskibene. Omtalt maj 1689 i forbindelse med en reparation.⁶⁶⁴

Begravelse: Henrik Badskær, begr. 13. sept. 1689.

Margrethe Holgersdatters begravelse. Muret, efter taksten at dømme placeret i et af sideskibene. Omtalt 1690.⁶⁶⁴

Begravelse: Margrethe Holgersdatter, begr. 22. sept. 1690.

Købmand Jørgen Thonboes begravelse. Muret, efter taksten at dømme placeret i et af sideskibene. Omtalt 1692.⁶⁶⁴

Begravelse: Jørgen Thonboe, begr. 10. aug. 1692.

Jens Vilholts begravelse. Efter taksten at dømme antagelig umuret begravelse i et af sideskibene. Nævnt 1700.⁶⁶⁴

Begravelse: Jens Nielsen Vilholt, †27. sept. 1700, 31 år gl., begr. 2. okt. 1700.

Christian Helmuth Mavors begravelse. Jordfæstebegravelse 'i den lille gang', nævnt 1700.⁶⁶⁴ Begravelsen kan muligvis identificeres med den ovf. nævnte i søndre sideskib, anvendt 1743 af byfoged Thomas Mavors (s. 5596).

Begravelse: Christian Helmuth Mavors, 'amtsforvalter Envold Randulfs fuldmægtig til skattekorsets oppebørsel', †5. okt. 1700, 30 år gl., begr. 11. okt. s.å.

Maren Jensdatters (rådstueskriver Claus Thomsen Voigts steddatter) begravelse. Muret begravelse, tilhørende førstnævntes far og placeret i et af sideskibene. Omtalt 1711.⁷⁷⁵

Begravelse: Maren Jensdatter, †13. okt. 1711.

Unavngiven skolediscipels begravelse. Efter taksten at dømme en jordfæstebegravelse, omtalt 1738-39 som placeret 'nede i den lille gang'.⁷⁷⁶

Muret begravelse i den lille gang. Nævnt 1771, muligvis identisk med en af de ovennævnte.⁷¹⁰

Begravelse: Familien Hansens spædbarn, 30. april 1771.

Frk. Byelows (Bülow) begravelse. Art uvis. Placeret i 'den lille gang', muligvis identisk med en af de ovennævnte.

Begravelse: Sophia Benedicta von Bülow, begr. 14. juni 1779, 27 år gammel efter at være død af børnekopper.⁷⁵⁵

VII. Uvis placering

Kirkevæрге og borger i Horsens, Therkell (Therkel) Jensen Urleffs begravelse. Erhvervet 1637 af ovennævnte for 60 sldl., efter taksten at dømme måske en muret begravelse i koret til tre kister (s. 5585).⁷⁷⁷

Rådmand og kirkevæрге Knud Sørensens begravelse. Nævnt oktober 1672, da ovennævntes efterladte hustru, Gunde Nielsdatter og dennes søsterdatter, Ane Christensdatter fik tilladelse til ved deres død at blive nedsat her, sidstnævnte dog under forudsætning af, at hun ved sin bortgang endnu var ugift.⁷⁰⁷

Begravelse: Knud Sørensen, †før 29. okt. 1672; antagelig Gunde Nielsdatter og Ane Christensdatter, dødstidspunkt uvist.

Rasmus Grindørs begravelse. Art uvis. Nævnt 1689.⁷⁷⁸

Begravelse: Rasmus Grinaa (Grindør), begr. 2. jan. 1689.

Købmand Caspar Diecks begravelse. Art uvis. Nævnt 1769-70.⁷¹⁰

Begravelse: To børn af Caspar Dieck, hhv. 26. febr. 1769 og 1. maj 1770 ('i egen begravelse').

Fig. 209. Ornament. Kistebeslag nr. 2, 1700'ernes første halvdel (s.5599). Jesper Weng fot. 2002. — Ornament. Coffin plate no. 2, first half of the 18th century.

Fig. 210. Hjørnebeslag. Kistebeslag nr. 3, 1700'ernes første halvdel (s. 5599). Jesper Weng fot. 2002. – *Coffin corner mountings no. 3, first half of the 18th century.*

IKKE STEDFÆSTEDE KISTEBESLAG

Følgende kistebeslag med uvis proveniens, alle af bly og antagelig fra 1700'ernes første halvdel, registreredes 2002 i (†)begravelse nr. 2 og 3, jfr. ovf.

1) (Fig. 203), ramme omkring (nu tabt), oval plade, ca. 39×41,5 cm; i to dele, bevaret i fragment. Øverst en sekstakket krone (i dag kun med tre takker), flankeret af to engle, hvorunder fliget bladværk, oprullet i volutter.

2) (Fig. 209), ornament, 25×31 cm, med symmetrisk opbygget bladværk omkring lodret midtakse.

3) (Fig. 210), to hjørnebeslag, hhv. 33×30,5 cm og 36×30,5 cm, med fyldigt akantusløv.

4) (Fig. 204), beslag med bærehank, 37,5×53 cm, smykket med basunblæsende engle, indsat i vegetativ ramme med fligede blade og rosetter eller tulipanlignende blomster.

5-6) (Fig. 211), bærehanke, hhv. 8×15 cm og 22×49 cm; den sidstnævnte har dekoration af oprullede spiraler, svarende til hank på nr. 4.

†*Kistebeslag*. I forbindelse med restaureringen 1879- 81 af tegnede Estrup fire kistebeslag

(fig. 212). Deres senere placering er ukendt. Beslagene, antagelig o. 1700, omfattede: 1) Beslag med bærehank, symmetrisk opbygget omkring Jesumonogram. 2) Krans eller rammeornament, smykket med blade og blomster. 3) Hjørnebånd. 4) Hjørnebeslag med engel, der holder kranium.

GRAVUDSTYR

†*Lys- eller mindeskjolde*. I forbindelse med markeringen af landesorgen ved en række kongelige begravelser (jfr. også s. 5494, 5530), således ved Frederik VI's (1839), Christian VIII's (1848) og Frederik VII's (1863) bisættelser, anskaffedes lys- eller mindeskjolde til montering på alterlysene (jfr. *DK. Odense* 921f.). Således leverede blikkenslager Dændler 1839 to plader, vel af jernblik, til den førstnævnte begivenhed, ligesom han atter 1848 betalte for fire plader 'til at sætte på alteret i anledning af Christian VIII's bisættelse', malet og forgyldt af maler A. Schumann med det kongelige våben og navnefigurer.⁷⁷⁹ Senest 1863 leverede Dændler to lakerede blikplader til alterlysene i anledning af kong Frederik den VII's død.⁷⁸⁰

Fig. 211. Bærehanke. Kistebeslag nr. 5-6, 1700'ernes første halvdel (s. 5599). Jesper Weng fot. 2002. – *Coffin mountings 5-6, first half of the 18th century.*

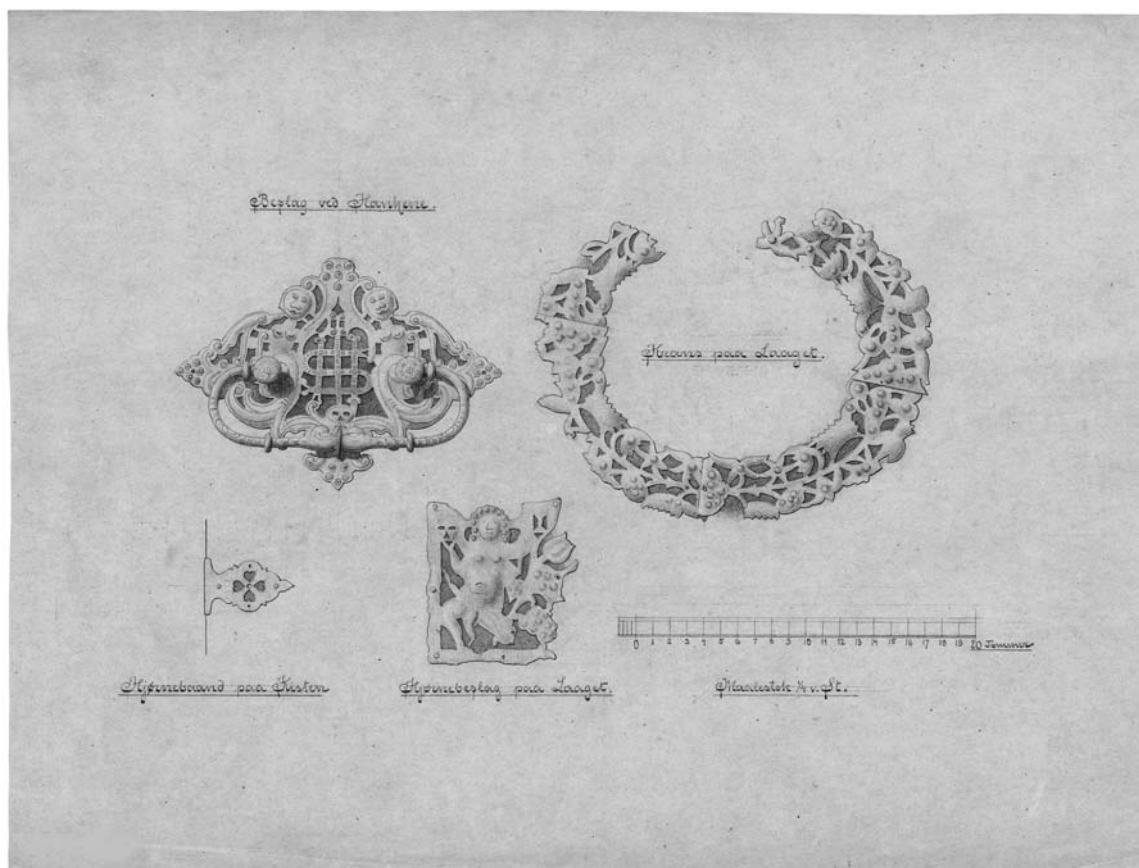

Fig. 212. Kistebeslag, 1700'ernes første halvdel (s. 5599). Tegning ved Hector Estrup 1879-81. I Horsens Museum.
 – Coffin mountings, first half of the 18th century.

KILDER OG HENVISNINGER

Jfr. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i alm. i Gammel Skanderborg amt og vedr. forkortelser smst., s. 2874-78; endvidere fortegnelse over arkivalier og litteratur vedr. kirkerne i Horsens, s. 5359 note 1. Fagordbog s. 15ff.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Danske Kancelli*: F19. Jyske tegnelser (24. jan. 1794); – F20. Koncepter og indlæg til Jyske tegnelser, nr. 18 (6. april 1793; 26. aug. 1793; 17. jan. 1794), nr. 301 (6. dec. 1796 med kgl. approbation 16. dec. s.å.). – *Rentekammeret*: 244.22. 1788-94. Kopibøger (28. sept. 1793; 21. dec. 1793). – *Kultusministeriet*: 1. kontor, Journalsager P 64 (1863); Q 745 (1864); S 508 (1866); V 773 (1869); Z 1476 (1872); C 783 (1877); D 681 (1878); G 339 (1881); JJ 277 (1883); NN 978 (1887); OO 389 (1888). – *Kirkeministeriet*: 1. kontor, Journalsager 3 Z 11.1 (1924); 4 B 11.5 (1928); 4 D 11.3 (1930); 4 J 331 (1935), indlagt i 5 K 695 (1962); 4 K 1917 (1936); 4 X 28 (1948), indlagt i 5 K 695 (1962).

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND (LAVib). *Århus bispearkiv* (C 3): 510-13. 1623-1845. Indkomne breve og journalsager. Horsens kirker. – 728. 1821-31. Stiftsovrighedens journal. – 1783. 1744. Fundats for Christen Pedersen Giødvals legat for S. Ibs Kirke og en dansk skole i Horsens. – 1785. 1760. Fundats for Jens Jørgen Lindvigs legat for Horsens kirker og latinskole. – 1789. 1758. Fundats for provst, mag. Jesper Norups legat 'til gudelig brug i Horsens'. – 1790. 1761. Fundats for Anne Sørensdatter Staunings legat for S. Ibs Kirke og Fattigkassen i Horsens. – 2368-84. 1740-1860. Kirkeregnskaber vedr. Horsens. – 2385-91. 1741-88. Bilag til Horsens kirkers regnskaber. – 2392. 1813-45. Horsens kirker, antegnelser mv. (2368-92 i det følgende forkortet: *Bispeark. Rgsk.*). *Præstearkiver. Horsens købstad* (C 414): 1-4. 1680-1813. Kirkebøger. *Kirkeinspektionsarkiver. Horsens kirke* (C 621): 1-4. 1684-1866. Regnskabsbøger. – 5. 1904-28. Regnskabsbog (621-1-5: forkortet: *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*) – 6. 1630-67. Kloster kirkebog. – 7. 1652. Horsens kirkes stolebog (med uddrag af en ældre regnskabsbog, 1558-1656.). – 8. 1662-1782. Horsens kirkers kirkestol. – 9. 1662-1794. Horsens kirkers kirkestol. – 10. 1667. Horsens kirkers kirkestol. – 11. 1796-1859. Stolestadebog for Vor Frelses kirke. – 16-18. 1790-1831, 1866-85, 1886-1900. Indkomne breve. – 19. 1624, 1665-1869. Forskellige dokumenter. – 20A. 1873-94. Klosterkirkens restauration (med et læg om Vor Frelses Kirkes restauration; forkortet: *Kirkeinsp.ark. Restaur.*).

Af prof. Storcks efterladte papirer. *Amtsarkiver. Århus Stiftamt, Havreballegaard og Stjernholm Amter 1682-1799* (B 5 A): 380. 1739-42. Skifte efter Peder Thomsen Bering og Elisabeth Chatrine Hoffgaard af Horsens. – 434-38. 1761-1813. Horsens bys brandtaksationsforretning. *Retsbetjentarkiver. Horsens købstad* (B 66): 332. 1737. Skiftebrev efter Didrich von Hamm. – 344. (1739-53) 1742. Auktionsprotokol. – Skøde- og panteprotokol. Horsens købstad 1707-40, med tingsvidne af 10. jan. 1713 og afskrift eller referat af sagsakter 28. sept., 4. okt., 18. okt., 25. okt. og 23. dec. 1712. *Rådstuearkiver. Horsens købstad* (D 13) 94. Bygnings- og grundtakster. – 96. 1666-1727. Horsens bys befalingsbog. – 161. Angaaende Gaarde-Kilder i Horsens. *Privatarkiver. O. Fabricius' notater* (H 7 (736)-4).

HORSENS MUSEUM. Per Kristian Madsen, *Registrering af jordfaste fortidsminder i Horsens foretaget for Fredningsstyrelsen på grundlag af 'Projekt middelalderbyens' indsamlede materiale*. Utrykt rapport april-maj 1982 (*Madsen 1982*).

Indberetninger: Kippervig, 1987-88, mus.nr. HOM 320 (Ole Schiørring). – Torvet, 1991-92, mus.nr. HOM 610 (Jørgen Smidt-Jensen m.fl.). – Nørregade 52-54, 1994, mus.nr. HOM 624 (Hans Mikkelsen).

VED EMBEDET. Synsprotokol 1862ff. – Diverse sager vedr. bygning og inventar (*Div. sager*) – *Kirkesølv. Vor Frelses Kirke, Horsens*, utrykt registratur.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK (KglBibl.). Christen Skrams testamente, NyKglSaml 1986c, 4°.

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger*: Søren Abildgaard V, 180; N. L. Høyen VIII, 76ff. (*Høyen*); J. J. A. Worsaae III, 34, 82; Henry Petersen XVIII, 75; V. Koch II, 75; Viggo Norn II, 80ff. (*Viggo Norn*), Jan Steenberg III, 102f. *Indberetninger mv.*: Breve fra H. F. J. Estrup til H. B. Storck (1879-80). Jørgen Olrik u.å. (o. 1900) (inventar og gravminder); Chr. Axel Jensen 1907 (gravminder); Otto Norn 1936 (bygning); Mirjam Hvid, Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen og Rikke Ilsted Kristiansen 1999-2002 (inventar, gravminder og krypt).

TEGNINGER

NATIONALMUSEET. *Bygning mv.*: Prospekt ved Alexander Nay o. 1855. – Interiør samt detalje af granitportal ved Heinrich Hansen o. 1855. – Div. kalker af opmålinger med bygningsarkæologiske spor på facader, kalkmaleri samt registrering af udgravninger ved Hector Estrup 1879-81. – Tegninger og kalker af restaureringsforslag til apsis, sydfacade og tårnportal ved H. B. Storck 1879-81. – Fire blade med grundplan, diverse facader og inventar, sammentegnet af Hector Estrup 1883-84. – Indvendigt murværk omkring vestportal ved Morten Aaman Sørensen 1976. *Gravminder*: To blade med gravsten ved Søren Abildgaard o. 1770. – Krucifiks fra alter eller epitafium ved Hector Estrup 1879.

KUNSTAKADEMIETS BIBLIOTEK. Seks blade med tegninger af alterstage og prædikestol ved Thorvald Jørgensen 1886.

HORSENS MUSEUM. (Kgl. bygningsinspektør Viggo Norns tegningsarkiv, omfattende ældre materiale ved Hector Estrup og V. Th. Walther, jfr. specificeret tegningsoversigt i HOM). *Bygning mv.*: Fem farvelagte blade samt kalke med grundplan, diverse snit med opmåling samt restaureringsforslag ved V. Th. Walther 1864. – Forslag til præstedør i apsis ved V. Th. Walther 1872. – Div. tegninger af portaler, vinduer, tårn m.v. ved H. B. Storck og Hector Estrup 1879-81. – Forslag til tårnets forstærkning 1924-25 ved Viggo Norn. – Grundplan og snit med restaureringsforslag ved Viggo Norn 1935 samt grundplan, snit og detaljer ved samme efter restaureringen 1935-36. – Aksonometrisk forslag til regulering af kirkens omgivelser ved Viggo Norn 1936. – Planer til underjordisk sakristi bag alteret foruden udgravninger smst. ved Viggo Norn 1935 og 1949. – Planer af udgravninger på torvet ved Ina D. Holst 1993. *Inventar*: Udkast til urskiver og skitse af klokke ved H. B. Storck 1879-81. – Forslag til ændring af pulpitur ved Hector Estrup 1886. – Plan for gasbelysning ved Hector Estrup 1889. – Udkast til og tegning af alterparti ved Viggo Norn 1908, før 1935 og 1942. – Udkast til og tegning af alterskranke, dåbsfad, korbuekrucifiks, lampetter, olielampe, stolestader, dørfløje, salmenummertavler, orgelfacader, pulpitur mv. ved Viggo Norn 1935-36. *Gravminder*: Kistebe-
slag ved Hector Estrup 1879-81. – Udkast til gravfliser og tegning af kiste ved Viggo Norn 1935-36.

LITTERATUR

Tegninger af ældre nordisk Arkitektur 1, 1, Kbh. 1872. – Aage Simonsen, »Vor Frelsers Kirkes Taarn og Spir«, *Jul i By* 4, 5, 1929, 18-19. – Aage Simonsen, »Vor Frelsers Kirke i Horsens«, *ÅrbÅrhSt* 24, 1931, 127-29. – N. F. S. Dahl og C. E. T. Engsig-Karup, *Den evangelisk-luther-*

ske Kirke i Horsens 1532 – 17. November – 1932, Horsens 1932 (*Den ev.-luth. Kirke*). – J. K. Jensen, »Vor Frelsers Kirke i Horsens«, *Fra Kirkehus og Skolestue i Aarhus Stift* 1, 1936, 27-43. – Otto Norn, »De gamle Horsens-Slægter og Vor Frelsers Kirke«, *Horsens Avis*, 22. maj 1936. – J. K. Jensen, »Vor Frelsers Kirke's Historie«, *Horsens-Bladene*, 23. maj 1936 (genoptryk fra *Horsens Avis* 19.-23. maj 1936) (Jensen 1936). – J. K. Jensen, »Familiegravsteder i Vor Frelsers Kirke«, *Horsens-Bladene*, oktober 1937 (genoptryk fra *Horsens Folkeblad* 20. okt. og 21. dec. 1937) (Jensen 1937). – C. E. T. Engsig-Karup, *Horsens Vor Frelsers Kirke*, Horsens 1940 (Engsig-Karup 1940) – Otto Norn, *Vor Frelsers Kirke i Horsens. Opmaalinger af V. Norn og H. F. Estrup*, Kbh. 1948 (*Ældre dansk Arkitektur* 2) (Otto Norn 1948). – C. E. T. Engsig-Karup, »Alteret i Vor Frelsers Kirke«, *Horsens Jul* 5, 1959, 10. – »Vor Frelsers kirke«, *Tegl* 69, 4, 1966, 16-17. – Sv. Aage Bay, *Horsens Klosterkirke 1275-1975*, Horsens 1975 (Bay, *Klosterkirken*). – Hanne Jönsson, *Gud til Ære, Kiercken til Zirat. Peder Jensson Koldings prædikestol i Vor Frelsers Kirke i Horsens 1670*, Horsens 1987 (Jönsson 1987). – Birgitte Bøggild Johannsen, »Paneler på vandring«, *Kirkebladet. Vor Frelsers Sogn*, marts-maj 2004.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard og Birgitte Bøggild Johannsen. Beskrivelse af kirkens omgivelser ved Birgitte Bøggild Johannsen og Mogens Vedso, bygning ved Hugo Johannsen og Mogens Vedso, kalkmalerier ved Hugo Johannsen, inventar ved Birgitte Bøggild Johannsen, Rikke Ilsted Kristiansen, Hugo Johannsen (prædikestol) og Ole Olesen (orgler og orgelpulpiturer), gravminder ved Birgitte Bøggild Johannsen og Rikke Ilsted Kristiansen. Engelsk oversættelse ved James Manley. Latinsk oversættelse ved Peter Zeeberg. Redaktionssekretær Annelise Olesen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet 2004.

NOTER TIL HISTORISK INDLEDNING

¹ Jfr. således 1493 (»Sti Jacobi Kirke«) i Mourids Nielsen Gyldenstiernes regnskabsbog, I, fol. 8 i RA. *Privatark*. (Mourids Nielsen Gyldenstjerne, G), her citeret efter Annalise Dam Kofoed, *En undersøgelse af nordjysk lavadelstrukturer i senmiddelalderen belyst gennem Mourids Nielsen Gyldenstiernes arkiv*, utrykt specialeafhandling, Århus 1975, bilag; betegnelsen 'kirke' findes 1519 i Christen Skrams testamente, KglBibl. *NyKglSaml* 1986c, 4°, og 1532 (»sancti Ieps kircke«) i *Frederik I.s Registranter* 464.

² Om S. Jakobspatrocinier, jfr. Jørgensen, *Helgendyrkelse* 141. I det 11. og 12. årh. forekommer i Europa talrige Jakobspatrocinier, jfr. også K. Herbers, *Der Jakobs kult des 12. Jahrhunderts und der "Liber Sancti Jakobi"*. *Studien über das Verhältnis zwischen Religion und Gesellschaft im hohen Mittelalter* (Historische Forschungen VII, udg. Karl Erich Born og Harald Zimmermann), Wiesbaden 1984.

³ Jfr. ndf. Navneændringen anføres året før af biskop Hector Janson, RA. *DaKanc* F20. Indlæg til jyske tegnelser 1796, nr. 301 (6. dec. 1796 med kgl. approbation 16. dec. s.å.).

⁴ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i nr. 5 K 695 (1962), brev af 6. maj 1936. 'Parentesløsningen' anvendes således som titel i monografien om kirken fra 1940, forfattet af den daværende sognepræst, C. E. T. Engsig-Karup (*Engsig-Karup 1940*), hvorimod Otto Norns værk om kirken fra 1948 (*Otto Norn 1948*) alene angiver det nuværende navn.

⁵ Jfr. *KancBrevb* 8. dec. 1564, da bymændene i Horsens fik overladt en klokke fra Ring Kloster til deres sognekirke, jfr. *Iklokke* nr. 2. Det er i denne sammenhæng næppe sandsynligt, at der her hentydes til den tårnløse sognekirke, Klosterkirken. Derimod kan der ikke sluttet sikkert om, hvorvidt der henvises til denne, til Vor Frelses Kirke eller til begge, når 'bykirken' en række gange betænkes i forbindelse med tilskud fra kronens part af korntiende i Stenderup og Nebsager sogne (Bjerger Hrd., Vejle Amt), med henblik på bygningsreparationer i tidsrummet 1581-95, jfr. *KancBrevb* 29. jan. 1581 ('Bykirken'); 13. nov. 1581 ('Horsens Bykirke'); 14. febr. 1583 ('Bykirken'); 11. maj 1584 ('Bykirken'); 12. aug. 1590 ('Byens kirke'); 9. juli 1591; 21. sept. 1593 ('Byens kirke'); 2. sept. 1594; 16. okt. 1595 ('Horsens kirke').

⁶ *Resen* 104. Jfr. desuden de regelmæssige omtaler under dette navn i kirkegsk., således i LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1709 (C 621-1); 1733-34 (C 621-2); Forsk. dok. 1737 (C 621-19); 1740 (C 621-19).

⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391). 'Den store kirke' omtales bl.a. 1741, 1742, 1746, 1747 og 1759, i de to sidste tilfælde i relation til begravelser eller gravminder i Klosterkirken, jfr. smst. Rgsk. 1741-42, 1746-47, 1759 (C 3-2385, C 3-2387).

⁸ Jfr. *KultHistLeks* VIII, 246.

⁹ *ActaPont* IV nr. 2779. Jfr. s. 5352. Ud over at understrege anneksforholdet til Vor Frue Kirke og de begrænsede rettigheder og funktioner i forhold til denne, kunne betegnelsen 'kapel' også afspejle tilknytningen til kongsgården, jfr. således Valdemar Atterdags stiftelse (før 1361) af et antal kapeller på, foran eller nær ved seks af sine sjællandske borge (Vordingborg, Kalundborg, Søborg, Gurre, Korsør og København), jfr. *DiplDan* 3, VI, nr. 118; blandt disse synes i hvert fald S. Jakobs Kapel i Gurre at have været en ældre bygning, der ved denne lejlighed måske er blevet ombygget eller udvidet, jfr. *DK Frborg* 721f.

¹⁰ *DiplDan* 4, VI, nr. 9 (1. febr. 1396) med omtale af gaver til franciskanerne i Horsens, brødrene i S. Hans Kloster og 'enhver af kirkerne sammesteds', gradueret med en gave på 2 mk. sølv til de første, 1 mk. ditto til johannitterne og 1 sk. grot til de sidste; *DaMag* 3, III, 1851, 299, hvor S. Hans Kloster betænkes med 2 sk. grot, mens 'hver kirke og kloster' smst. modtog 1 sk.

¹¹ *Frederik I.s Registranter* 464, 471.

¹² Det gælder således et stykke jord nord for kirken bag en gård, tilhørende skomager Jens Sørensen, '17 horsenske alen langt og 12 horsenske alen bredt', som kirkeværgerne 1573 bortfæstede til denne; endvidere 1576 et tilsvarende stykke til Rasmus Olufsen Årup, beliggende mellem hans hus og kirken, og 1577 et stykke jord, udlejet i tre år til borgmester Jørgen Gregersen bag hans gård og op til kirken, 'så vidt som hans gård begreb' (dvs. udstrækning) med den betingelse, at han ikke måtte 'opføre nogen bygning eller (efterlade) nogen urenlighed på samme jord'. Endelig nævnes s.å. et stykke jord, for hvilket skomager Søren Jensen betalte jordskyld, og som var beliggende mellem kirken og hans hus og bag den gård, Niels Lamb boede i, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes stolebog (C 621-7). 1630-67 opregnes endnu et antal jorder og ejendomme, kirken tilhørende, ved Vor Frelses Kirke, antagelig til dels de samme som ovf. nævnt: således Niels Thomsens hus nord for kirken i Kippervig, Niels Hofmands hus nord for samme kirke og Rasmus Pedersens hus øst og nord for kirken, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Kloster kirkebog; Horsens kirkers kirkestol (C 621-6, C 621-10) og senere, 1685-1728, jfr. Rgsk. (C 621-1). Et af disse huse beboedes af kirkens klokker, jfr. s. 5382. Ifølge *HofmFund* II, 197 modtog kirken endnu i 1700'ernes anden del jordskyld af tre huse, der var »bygde paa Kirkens Fortog, eller tilhørende Grund«, dvs. vel de ovf. nævnte.

¹³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

¹⁴ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). For denne praksis, der også kendes fra andre kirker, både i hovedstaden og i en række købstæder, jfr. *DK Odense* 305 med henvisninger.

¹⁵ RA. *DaKanc* C 52. Indb. om købstadskirkernes tilstand.

¹⁶ En udførlig redegørelse for kirkernes tilstand i tidsrummet 1736-55, udarbejdet af Jochum de Lichtenhielm, findes bagest i LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9). Redegørelsen er publiceret i Otto Norn, »Om Horsens Kirkers Tilstand 1736-1755«, i *Horsens Museum*, 1945-46, 8-10. Jfr. endvidere rgsk. Supplerende indtægter tilvejebragtes endelig gennem salg på auktioner 1738 og 1742 af kaserede materialer, jfr. LAVib. *Retsbetjenteark.* Horsens købstad. Auktionsprot. (B 66-344).

¹⁷ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-510).

¹⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

¹⁹ RA. *DaKanc* F 20. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, nr. 18 (indlæg fra Stiftsøvrigheden 26. aug. 1793). De samlede udgifter kom dog til at beløbe sig til 9.482 rdl., hvor af Kruuse skulle have udbetalt 7.000 rdl. eller 73%. Kruuses slutudbytte blev yderligere forøget med nogle hundrede rigsdaler, jfr. ndf. og Jacob B. Jensen, »Arkitekten som bymatador. Bygmester Anders

Kruuse», *Synligt og usynlig. Studier tilegnede Otto Norn*, Hugo Johansen (red.), Herning 1990, 248.

²⁰ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. Overslag af 5. maj 1794 fra Anders Kruuse og Jens Hiernøe (C 3-2372).

²¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

²² L. M. Wedel, *Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser I*, Kbh. 1803, 328.

²³ F. Magnússon, *Optegnelser paa en Reise til Jellinge, gennem forskellige Egne af Sjælland, Fyen og Jylland i Aaret 1821*, Kbh. 1821, 156.

²⁴ Chr. Molbech, *Ungdomsvandring i mit Fødeland II*, Kbh. 1815, 192.

²⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3); *Bispeark*. Horsens kirker (C 3-513).

²⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4).

²⁷ Ved embedet. *Synsprot*.

²⁸ *Horsens Avis* 24. dec. 1866; jfr. også *Dagbladet* 28. dec. 1866.

²⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A).

³⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A). Brev fra Kultusmin. til Storck 24. dec. 1878; brev fra Kultusmin. til Stiftsovr. 29. jan. 1879.

³¹ *Horsens Avis* 28. aug. og 15. dec. 1880.

³² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5).

³³ Forslag af 11. nov. 1989, i NM.

³⁴ *Schiørring 2000*, 114ff. Jfr. også udgravningsrapporter i Horsens Museum, mus.nr. HOM 320, 610 og 624.

³⁵ Notat i Viggo Norns tegningsarkiv (HOM 31A-6.18); NM. *Møntsaml.* Fundprot. nr. 1598. I den lokalhistoriske litteratur omtales fund 1927 af mønt(er) fra Erik Menveds tid i tårnfundamentet, jfr. Aage Simonsen, »Vor Frelsers Kirke i Horsens«, *ÅrbÅrhSt* 24, 1931, 129; N. F. S. Dahl og *Den ev.-luth. Kirke*, 43; *Engsig-Karup 1940*, 7; Bay, *Horsens historie* 23. Denne eller disse mønter er dog ikke registreret i Nationalmuseet, og der kan være tale om en fejltolkning af mønten fra Wismar.

³⁶ De to øvrige er et S. Hjælper-mærke og et ikke identificeret mærke, jfr. *Schiørring 2000*, 143f; Horsens Museum, mus.nr. HOM 320.

³⁷ Blandt mønterne er en malmøsk hvid fra 1450-1500, en lybsk-mecklenburgsk hulpenning fra 1350-60, en kobbersterling fra o. 1422 og to mønter fra Christoffer II's tid, hhv. fra Roskilde og Saksøbing samt nogle ubestemmelige mønter.

NOTER TIL KIRKENS OMGIVELSER

³⁸ *Schiørring 2000*, 123. Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1814.

³⁹ *Schiørring 2000*, 130; Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1814.

⁴⁰ Jens Jeppesen og Hans Jørgen Madsen, »Stormandsgård og kirke i Lisbjerg«, *Kuml* 1988-89, 289-310.

⁴¹ Hverken ved den store udgravning på Torvet 1991-92 (Horsens Museum, mus.nr. HOM 610) eller ved den noget mindre arkæologiske udgravning nord for kirken 1987 (Horsens Museum, mus.nr. HOM 320) fremkom spor af begravelser. Ældre efterretninger, fra o. 1875, om rester af grave og kirkegårdsmure nordvest for kirken, har ikke kunnet verificeres af nyere arkæologiske undersøgelser, jfr. *Fabricius* 21 og 52f. En række begravelser, der ved kirkens restaurering 1935-36 afdækkedes i gulvene, må alle regnes for eftermiddelalderlige. Kun tilstedeværelsen af en gravsten fra o. 1511 (†gravsten nr. 1) er et sikkert vidnesbyrd om middelalderlige begravelser i selve kirken, jfr. s. 5582.

⁴² Der er tilsyneladende ikke syd for kirken afdækket spor af bebyggelse fra 1200'erne; Torvet kan derfor have været i funktion tidligere end det generelle anlægsestidspunkt o. 1300.

⁴³ Horsens Museum, mus.nr. HOM 624, A150, A11.

⁴⁴ Tilsvarende befæstninger af kirker eller deres omgivende kirkegårde er usædvanlige. Sml. dog kirkerne i Malling, s. 2307ff. og Åbenrå, *DK Sjyll* 1674. Den såkaldte Arnolds mur uden om Roskilde Domkirke har en beslægtet karakter, men skal formentlig blot betragtes som en – om end særdeles markant – angivelse af domkirkeområdets afgrænsninger, *DK Kbh.Amt* 1279.

⁴⁵ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610 (resumé, s. 7), med stolpehullerne A1829, A1830 og A1831.

⁴⁶ *Schiørring 2000*, 131-33.

⁴⁷ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1453.

⁴⁸ *Schiørring 2000*, 138. Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1061.

⁴⁹ Tilbygningen var – teknisk set – sekundær, idet dens fundamenter tydeligvis var anlagt op mod rådhusbygningens sydmur, men dens opførelse faldt sandsynligvis i umiddelbar forlængelse af den øvrige byggeaktivitet.

⁵⁰ *Schiørring 2000*, 140. Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1260, A1267 og A1269.

⁵¹ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1230.

⁵² Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A355.

⁵³ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A1382. To stykker tømmer fra denne bygning er dateret til efter hhv. 1412 og 1417.

⁵⁴ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A297. Muren eller bygningen blev fjernet i slutningen af 1400'erne eller begyndelsen af 1500'erne, jfr. HOM 610, resumé s. 19.

⁵⁵ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, resumé, 19.

⁵⁶ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A360.

⁵⁷ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, A410.

⁵⁸ *Fortid og Nutid II*, 1919, 98; *Baumgarten* 146; *Madsen 1982* nr. 16 og 20 (46, 51).

⁵⁹ *Madsen 1982*, 49.

⁶⁰ Horsens Museum, mus.nr. HOM 624, resumé s. 2, 4.

⁶¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes stolebog (C 621-7). Jfr. også note 12 og ndf.

⁶² HofmFund II, 197.

⁶³ Møller Knudsen og Schiørring 64.

⁶⁴ Jfr. LAVib. Rådstueark. Angaaende Gaarde-Kilder i Horsens (D 13-161). Selve brønden var 1879 blevet overdækket med en muret hvælving, mens en gaskandelaber med vandspring opsattes ovenover. Jfr. RA. Kultusmin. 1. kt., Journalsager D 681 (1881).

⁶⁵ LAVib. Kirkeinsp.ark. Kloster kirkebog (C 621-6). Om betegnelsens etymologi vides intet nærmere. Afledningen fra 'kiper'/'kyper', kendt fra lokaliteter i Vestnorge eller 'kippe' (dvs. hytte, knejpe) er nævnt, omend med stort forbehold, af Bent Jørgensen, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet (brev af 22. juli 2003 (19. nov. 2002)). Navnet er hverken registreret af Hugo Matthiessen, *Gamle Gader*, Kbh. 1917 eller af Anders Bjerrum, *Stednavne i Århus og Skanderborg amter* (Danmarks Stednavne nr. 12), Kbh. 1964. Strækningens anden betegnelse, Pustervig, der i det mindste kendes fra 1700'erne (jfr. Robert Müllers kort over Horsens fra 1796), se Matthiessen, 150 om en mulig forbindelse med smedene (jfr. også Nørregades betegnelse som Lille Smedegade) i lighed med gadenavnets anvendelse f. eks. i Århus. Derimod er det uvist, hvor tidligt betegnelsen 'Kirkestræde' for den samme strækning eller 'Kirkegyde' for forløbet mellem kirkens vestgavl og Torvet kendes fra kilderne, jfr. for den førstnævnte Fabricius 21 og for den sidste Jensen 1944, 49.

⁶⁶ Betegnelsen 'Drillborg Plads' knyttes til den svenske major Dril, der under krigen havde sit hovedkvarter i byen, jfr. Baumgarten 16.

⁶⁷ Fabricius 22 i et referat af sagsakterne fra 1699 vedr. en ejendomshandel med Rasmus Pedersen snedker. Om Bjerredam og Bjerrekildetofter, jfr. samme og Jensen 1944, 49.

⁶⁸ Denne besad ejendommen 1648, jfr. Baumgarten 134.

⁶⁹ LAVib. Kirkeinsp.ark. Horsens kirkers kirkestol (C 621-10).

⁷⁰ LAVib. Retsbetjenteark. Skøde- og panteprot. Horsens købstad 1707-40 (B 66-SP2), med tingsvidne af 10. jan. 1713 og afskrift eller referat af sagsakter 28. sept., 4. okt., 18. okt., 25. okt. og 23. dec. 1712. Jfr. også Fabricius 21f., Baumgarten 134f. og Jensen 1944, 211f.

⁷¹ Jfr. promemoria fra Harsdorff til Ove Høgh Guldberg juni 1780, i Otto Norn, »Harsdorff og Palaiset i Horsens«, *Årb. ÅrhSt XXXI*, 1938, 101.

⁷² Sv. Aage Bay, »Di Haassens Hæjstfolk. Horsens som garnisonsby fra 1724 til 1842«, *Vejle Amts Årbog* 1980, 129ff.

⁷³ For redegørelsen for bebyggelsen syd for kirken henvises generelt til Baumgarten 134-71 og Jensen 1944, passim.

⁷⁴ Horsens Museum. Tegninger (HOM 31A-6.1; 34A-1.1-4; 6.1-27).

⁷⁵ Ved embedet. *Div. sager* (4.8.04).

⁷⁶ Jfr. Schiørring 2000, 127 fig. 13, hvor kirken er place-

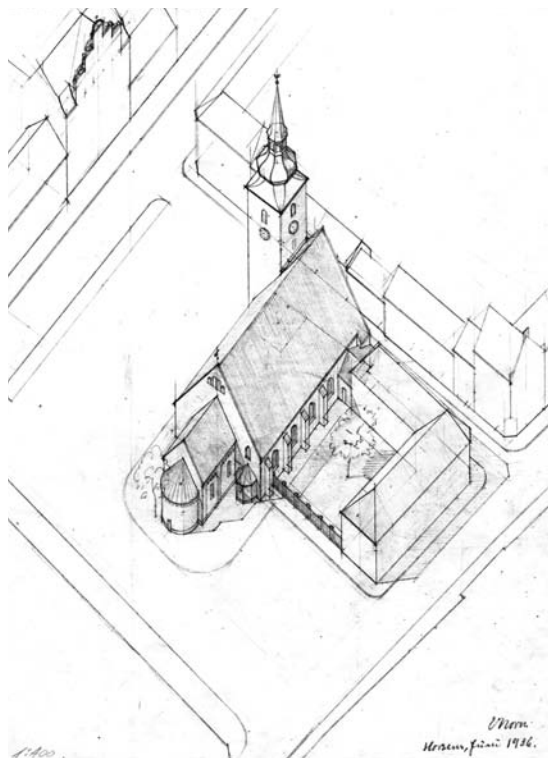

Fig. 213. Projekt til regulering af kirkens omgivelser og bebyggelsen nord for kirken. Skitse ved Viggo Norn 1936 (s. 5380). I Horsens Museum. – *Proposal for regulation of the surroundings of the church and buildings to the north.*

ret sydligst i området, og det indhegnede areals grænser er markeret som forløbende umiddelbart syd for kirken med en større afstand til bygningen i nord og øst, mens udstrækningen mod nord når et godt stykke hinsides den senere Nørregade.

⁷⁷ Om en senmiddelalderlig begravelse og gravsten o. 1511 for Olof Olofsen, jfr. s. 5583.

⁷⁸ Fabricius 21 note 80, 52.

⁷⁹ Fabricius 52.

⁸⁰ *Horsens Avis* 3. april 1909; *Madsen* 1982, 49f. Jfr. opmåling af matr. nr. 409-10 ved Viggo Norn april 1909, i NM.

⁸¹ Fabricius 53.

⁸² LAVib. Kirkeinsp.ark. Rgsk. (C 621-2); Horsens kirkers kirkestol (C 621-9); *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2368).

⁸³ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2368).

⁸⁴ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2389, C 3-2372).

⁸⁵ Udgifter til de store anlægsarbejder, hvortil bl.a. hentes over 1000 læs grus fra byens grusgrav på Lovby Mark, er omtalt i flere regnskabsposter, jfr. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-511, C 3-513, C 3-2379). *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. (C 621-3); Forsk. dok. (C 621-19).

TEGNET AF VIGGO NORN OG EGIL FISCHER
18. SEPTEMBER 1950

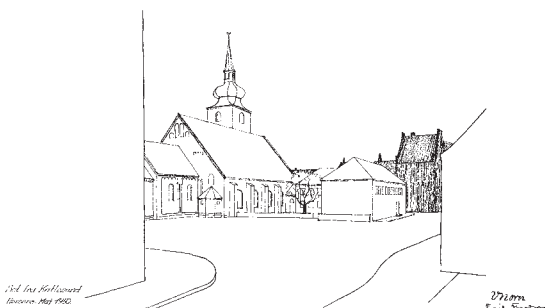

Fig. 214. Vor Frelsers Kirke, set fra nordøst, 1950 (s. 5380). Skitseforslag af Viggo Norn og Egil Fischer. I Horsens Museum. – *Sketch proposal for the surroundings to the north of the church, 1950.*

⁸⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382, C 3-2384).

⁸⁷ Jfr. tegning i NM.

⁸⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁸⁹ Jfr. brev af 29. sept. 1880 fra Estrup til Storck med forslag til løsning på problemerne (fig. 216), i NM.

⁹⁰ *Medd. ÅrhSt* 1989, 150f. Et kort tidsrum forinden – fra 1981 – havde ejendommen Nørregade 47 fungeret som sognehus.

⁹¹ *Fabricius* 52 note 172.

⁹² LAVib. *Rådstueark.* Bygnings- og grundtakster (D 13-94). *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁹³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1, C 621-2).

⁹⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2386).

⁹⁵ LAVib. *Amtsark.* Horsens bys brandtaksationsforretninger 1761 (B 5A-434).

⁹⁶ LAVib. *Bispeark.* Horsens kirker (C 3-512).

⁹⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁹⁸ NM. Gennemgangen ses dog allerede på fig. 218.

⁹⁹ LAVib. *Rådstueark.* Horsens bys befalingsbog (D13-96).

¹⁰⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385, C 3-2368); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

¹⁰¹ LAVib. *Amtsark.* Horsens bys brandtaksationsforretninger 1761-1813 (B 5A-434-38).

¹⁰² LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

¹⁰³ Ved embedet. *Synsprot.* 1862; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17). Det kan være dette plankeværk, der allerede omtales 1717 og 1732 ('mellem Chresten Knapmagers hus og kirken', 'mellem Knud Hiortes og S. Ibs Kirke'), jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1, C 621-2). Sidstnævntes hus, 'der til S. Ibs Kirke findes bygget', tillodes 1735-36 flyttet længere ud på Torvet, jfr. smst. 1851 nævnes et stakit med låge mellem kirken og 'Lorensen', antagelig det samme som omtalt ovf., jfr. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

¹⁰⁴ Jfr. lokalplan nr. 51, 1986 og tilhørende korrespondance. Ved embedet. *Div. sager* (4.8.05).

¹⁰⁵ Jfr. forslag til lokalplan 1991-92 med udkast til belægningskitse m.m., udarbejdet 24. jan. 1992 af firmaet Møller og Grønberg. Ved embedet. *Div. sager* (4.8.06).

NOTER TIL BYGNING

¹⁰⁶ Koncept af 1. aug. 1864 ved N. L. Høyen til Det særlige Kirkesyns udtalelse vedr. V. Th. Walthers restaureringsprojekt. I NM.

¹⁰⁷ Jfr. tillige indb. af januar 1936 ved Otto Norn, i NM.

¹⁰⁸ *Otto Norn 1948*, 5.

¹⁰⁹ *Høyen* 76-83.

¹¹⁰ Ytringer omkring kirkens arkitektur og stil før restaureringens påbegyndelse er den fornævnte af Høyen (note 106) og af J. J. A. Worsaae (brev af 4. juli 1865 i NM). En nærmere redegørelse for Walthers tanker i forbindelse med restaureringen er ikke bevaret, lige så lidt som eventuelle bygningsantikvariske iagttagelser herfra, jfr. også s. 5458. *Fabricius* (1879) indarbejdede kun enkelte iagttagelser fra kirken i den efter Walthers restaurering overleverede skikkelse, mens Estrups overvejelser og fund er dokumenteret, dels i en række opmålinger (jfr. fig. 24-27), dels i den værdifulde bevarede korrespondance i NM af breve til H. B. Storck med tilhørende tegninger. De forskellige udgaver af Traps Danmarksbeskrivelse (*Trap*, 1.-4. udg., 1860, 1879, 1904 og 1926) fremlagde med stigende præcision en vurdering af kirkens datering og stil, jfr. også Beckett, *DaKunst* (1924-26), mens den lokalhistoriske litteratur i videreførelse heraf eller opposition dertil behandlede kirkens arkitektur, jfr. her navnlig Engsig-Karup (1932) i *Den ev.-luth. Kirke* og samme efter hovedrestaureringen (*Engsig-Karup 1940*).

¹¹¹ Viggo Norn ytrede sig allerede om kirkens bygningshistorie i et brev af 4. dec. 1935 til menighedsrådet (RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935)). Af stor værdi for bygningshistorien er navnlig hans notebog fra restaureringen (*Viggo Norn*) samt et meget stort tegningsmateriale, som hidtil kun delvist er publiceret i *Otto Norn 1948*.

¹¹² Jfr. J. K. Jensen, »Vor Frelsers Kirkes Historie«, *Horsens-Bladene*, 23. maj 1936 (*Jensen 1936*); samme, »Familiegravsteder i Vor Frelsers Kirke«, *Horsens-Bladene*, oktober 1937 (*Jensen 1937*); *Engsig-Karup 1940*; *Otto Norn 1948*.

¹¹³ *Bay 1952*; *Bay, Horsens historie*.

¹¹⁴ *Schiørring 2000*, 137f.

¹¹⁵ J. J. A. Worsaae, der fejlagtigt var blevet fortalt, at man ved den planlagte restaurering (s. 5456) påtænkte at fjerne midtskibets granitkapitæler, bad i skrivelse af 4. juli 1865 (i NM) V. Th. Walther om at skåne disse »forsirede Kapitæler, der sammen med Vestportalen turde

Horsens.
Mandag, 9. Juli 80.
Ar. Professor Storck!

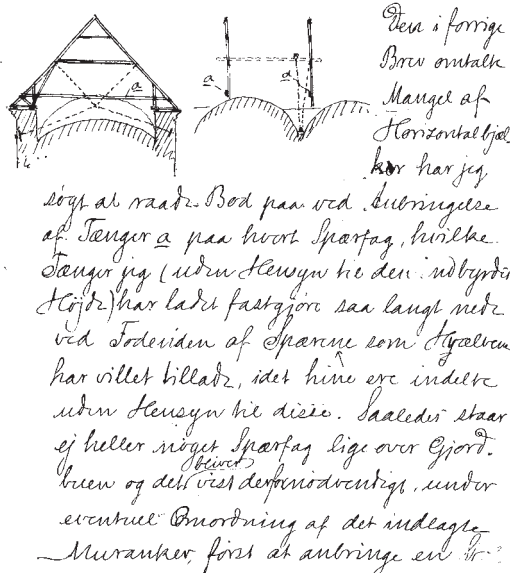

Fig. 215. Udkast til hængeværk i koret (s. 5475). Skitser i brev fra Hector Estrup til H. B. Storck, dateret 12. juli 1880. — Sketch for a truss in the chancel, July 1880.

være Rester af en ældre Kirke i Rundbuestil». Samme opfattelse kommer til udtryk i teksten til Heinrich Hansens kapiteltegninger, som 1872 publiceredes i *ÆldNordArch*. Her hedder det til planche nr. 16: »I den vestre Gavl er der paa Vor Frelsers Kirke i Horsens, som for øvrigt er udført af røde Mursten, indmuret en Granitportal, der er ældre end den nuværende Kirke.« O. Fabricius (1879) anså derimod vestportalen, som han mente stammede fra det 11. årh., for at være et oprindeligt led og som sådan en af de få muligheder for datering af bygningen, jfr. Fabricius 44.

¹¹⁶ Otto Norn 1948, 12. M. Mackeprang tog i sit samtidigt udgivne værk om granitportalene Norns opfattelse til efterretning, jfr. Mackeprang, *Granitportaler* 73f.

¹¹⁷ Således læser man på et af opslagene med tegninger af midtskibets sydvæg og kirkens grundplan følgende (jfr. fig. 14): »dette Vindue [markeret med x] er brudt igiennem Muren, der før dannede en flad Nische [Høyen angiver med stipling omridset af triforierne], i Aarene 1790. — Saaledes ogsaa i de andre Buer, saa at Emporkirken oprindeligt ei har haft Vinduer«. Og: »Hvælvingen er fra en senere Tid, men Kirken er fra først af beregnet paa Hvælvinge«. Og: »4 Piller bærer

Hovedskibets Hvælving, men de vestlige meget bredere og dybere end de andre og buen mere sammentrykt, da de have baaret Taarnene«. Endelig: »Oprindeligt 2 taarne; nu kun 1«, jfr. Høyen 79-80.

¹¹⁸ Hans udgangspunkt var dog ikke det samme som Høyens, d.e. de vestlige arkadepillers afvigende dimensionering, men derimod opdagelsen af trappeløbet i vestpartiets nordvestre hjørne, jfr. brev fra Estrup til Storck af 26. juni 1879, i NM.

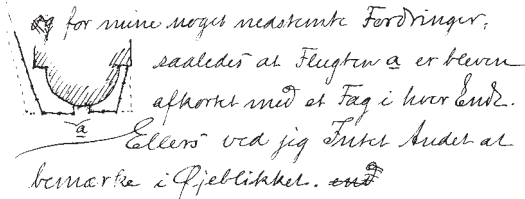
¹¹⁹ Jfr. Aage Simonsen, »Vor Frelsers Kirke i Horsens«, *ÅrbÅrhSt* XXIV, 1931, 127-29; Engsig-Karup i *Den ev.-luth. Kirke* 42f.; iflg. Viggo Norn var kirken oprindeligt tårnløs, og det nuværende ansås for senmiddelalderligt, jfr. redegørelse ved Viggo Norn i brev af 4. dec. 1935 til menighedsrådet (RA. Kirkemin. 1. kt. Journalsager 4J 331 (1935)).

¹²⁰ Engsig-Karup inddrog den allerede af Fabricius 1879 (s. 50) fremdragne regnskabsoplysning om nedtagningen 1696 af et 'lille, gammelt ubrugeligt tårn på kirkens vestende' (s. 5447) som indicium for, at tvillingetårnene formentlig var blevet opført, om end det søndre var senere ombygget, måske under Erik Menved, jfr. Engsig-Karup 1940, 3, 6f.

kedelig Umødelighed hos Arkh., hvilken
jeg tror at kunne tale Ingeniøren
for, da Lagen efter min Mening forlanges
var vedtaget. De mest urimelige Forslag
har jeg maatte imødegaa lige fra:

Arkh. kunde ikke forstå hvad den urimelig,
Gidslen med Plads skulde tie og det var kun
efter min Villie at han hidsidet gav efter
for mine noget nedskærte Fordringer.

saaledes at Flugtvej a er bleven
afhængig med et Fag i hver Ende.
Ellers ved jeg Turets Mødet at
bemærke i Fjeldstikket. end

Ørtrødigst.

H. B. Estrup

Fig. 216. Alternative forslag til tiggertværk omkring koret (s. 5382, 5606). Skitser i brev fra Hector Estrup til H. B. Storck, dateret 29. sept. 1880. — Alternative proposal for tiggertwork around the chancel. Sketches, September 1880.

Fig. 217. Detalje af sokkel under nordre sideskibs 2. støttepille med profileret, genanvendt granitkvader (s. 5404). HJ fot. 2003. – Detail of the base of the second buttress of the north side aisle with profiled, re-used granite ashlar.

¹²¹ Det må undre, at Norn som argument for afvisningen af tvillingetårnene henviser til kirkens ringe længde og navnlig til fravær af ethvert spor herefter i vestpartiet, jfr. *Otto Norn 1948*, 16.

¹²² Hos Sven Aage Bay hedder det blot, at tårnet stammer fra Erik Menveds tid i henhold til den fejlagtige møntbestemmelse (s. 5370), jfr. Bay, *Horsens historie* 23.

¹²³ Francis Beckett opfattede også skibet som et oprindelig basilikalt anlæg, jfr. Beckett, *DaKunst* II, 20.

¹²⁴ Jfr. redegørelse for bygningshistorien i brev af 4. dec. 1935 til menighedsrådet (RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4J 331 (1935)).

¹²⁵ Beckett, *DaKunst* I, 101.

¹²⁶ Mackeprang nævner således både Norns påvisning af, at portalen oprindelig synes at have været rundbuet samt sidstnævntes opfattelse af samtidighed mellem teglstenskirken og granitportalen, jfr. Mackeprang, *Granitportaler* 70–74.

¹²⁷ *Engsig-Karup 1940*, 3, 6.

¹²⁸ *Otto Norn 1948*, 10 note 5, 12f.

¹²⁹ *Otto Norn 1948*, 12 note 1.

¹³⁰ »Hele denne Kirkes vestlige Muurparti vidner om en meget høi Alder, særligen gjælder dette om den nu tilmurede, rundbuede(!) Portal med dens Søiler... De phantastiske Dyrefigurer og Slynngninger ... vise, efter Sagkyndiges Udsagn, hen til en Tid, der ligger omtrent

8 Aarhundreder tilbage og vidne saaledes om, at Kirken maa være bygget i det 11te Aarhundrede«, jfr. *Fabricius* 44.

¹³¹ Beckett, *DaKunst* I, 160f.

¹³² Jfr. *Den ev.-luth. Kirke* 38ff.

¹³³ *Engsig-Karup 1940*, 3.

¹³⁴ *Otto Norn 1948*, 16f. (»Kirkens kunsthistoriske Placering«).

¹³⁵ I forbindelse med godkendelsen af Storcks restaureringsprojekt meddelte Ministeriet 18. aug. 1879 arkitekten, at tegningerne af de fremkomne spor af det oprindelige efter brugen skulle sendes via Ministeriet til »Archivet ved det oldnordiske Musæum«. 23. maj 1881 rykkede Ministeriet for tegningerne, som i øvrigt ønskedes forøget med senere tilkomne spor, »saa som ved Ombygningen af Portalen paa Taarnets Sydside«. Estrup svarede 27. maj, at han »havde optaget de fornødne Notitser og Opmaalinger af alle fremkomne Spor saavel under Udgravningerne som under Nedbrydning«, men disse var endnu ikke »samlede til et for Nogen Anden end mig selv overskueligt Hele«, jfr. LA Vib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

¹³⁶ Brev fra Svend Aage Bay til Otto Norn af 30. dec. 1950, i NM. Heri foreslår han, at vestportalen stammer fra den gamle sognekirke, Vor Frue, som så må være blevet ombygget o. 1225. Bay fastholder, at granitmaterialet i Vor Frelsers Kirke 'vistnok' hidrører fra Vor Frue Kirke, men kombinerede det med tilstedeværelsen af romansk granitmateriale i Klosterkirken, hvor det formentlig skal ses på baggrund af kongens tilladelse 1540 til nedrivning af Vor Frue Kirke og genbenyttelse af materialer herfra til 'sognekirken', dvs. Klosterkirken (s. 5349). Hvad angår granitmaterialet i Vor Frelsers vestportal, foreslog han senere, at den måske først var indsat her i 1580'erne(!), jfr. Bay 1952, 38; senest Bay, *Horsens historie* 22.

¹³⁷ Møller Knudsen og Schiørring 16f.

¹³⁸ Målt ved hjørnerne og midten samt i murkronehøjde.

¹³⁹ De gennemsnitlige mål er ca. 28×13,5×8,5-9 cm, og hvor oprindelig fugning iagttoges, sås den at have skråt beskårne kanter, jfr. *Viggo Norn*, 83-84.

¹⁴⁰ *Otto Norn 1948*, 10, 14 og 16; ved flere af de her nævnte riflede sten er registreret, at riflingen er foretaget før brændingen. Riflingen lader sig i dag kun vanskeligt erkende efter murenes afrensning for kalk og cementpuds ved restaureringen 1935-36. Sml. Hanne Dahlerup Koch, »Et stenhus fra ca. 1300 i Roskilde«, i *Bygningsarkæologiske Studier* 1997, 75 og 82.

¹⁴¹ Viggo Norn foreslog, at stenen kunne have været benyttet som sokkelsten for en dørstolpe, jfr. *Viggo Norn*, 107.

¹⁴² Jfr. *Engsig-Karup 1940*, 16.

¹⁴³ Frisens sten synes tyndere end murværkets øvrige (jfr. fig. 33), hvilket må skyldes, at de er tildannede efter brændingen ved behugning af en 'normalsten' og altså ikke er sten krummede før brændingen.

¹⁴⁴ Friser af bueslag, hvis fremspringende sten bærer pudslag under gesimsen, kendes bl.a. fra det store nordre våbenhus, det såkaldte 'Paradis' (o. 1250) ved Lübecks Domkirke, jfr. Wolfgang Grusnick og Friedrich Zimmermann, *Der Dom zu Lübeck*, Königstein im Taunus 1996 (Die Blauen Bücher) 44.

¹⁴⁵ Brev fra Estrup til Storck af 21. apr. 1880, i NM.

¹⁴⁶ Brev fra Estrup til Storck af 1. juli 1879, i NM. Estrup registrerede tillige en apsisokkelkvader i langhusets vestgavl og en i søndre sideskib.

¹⁴⁷ Tagsporet kunne tolkes som en rest af et ældre tskib(?) i tilknytning til koret, hvilket dog næppe er sandsynligt. Sporet repræsenterer tillige skellet mellem den samtidig med koret opførte del af triumfgavlen og dens efterfølgende fuldførelse i forlængelse af skibets opførelse.

¹⁴⁸ Sammenlign med forskellen i soklerne under øst- og vestafsnittet (s. 5404, 5405, 5408, 5410).

¹⁴⁹ Foruden de allerede anførte forhold kan yderligere tilføjes den uregelmæssige skiftegang østligst i sydsidens 4. fag foroven (s. 5426) samt et knæk i nordre arkademurs flugt mellem 3. og 4. fag.

¹⁵⁰ I brolægningen foran langmuren er nedlagt en række lange granitsokkelkvadre med hulkprofil. De er formentlig fremstillet i forbindelse med restaureringen 1879-81 til indsætning i sideskibet, men blev henlagt i afventen på en sænkning af terrænet nord for kirken, jfr. brev fra Estrup til Storck af 5. juni 1880, i NM.

¹⁵¹ De er sandsynligvis bevaret på plads og viser en sokkeludformning sammenhængende med soklen under langhuset i øvrigt – modsat forholdene ved søndre sideskibs østgavl (jfr. s. 5405).

¹⁵² På dette sted registreredes også i et lidt højere niveau en sokkelkvader, der formentlig var indsat ved en reparation.

¹⁵³ Trods dette er der næppe nogen grund til – som *Otto Norn 1948*, 6 og 10 note 5 – at regne med en fuldstændig ombygning.

¹⁵⁴ Midtskibsgavlens nedre del – indtil korets murhøjde – er formentlig opført sammen med koret og en til dette hørende vestre gavltrekan. Ved opførelsen af langhuset er gavltrekanen inkorporeret i en forhøjelse af murværket; nordre sideskib og den tilhørende apsis er sandsynligvis – senere(?) – opført mod en stående fortanding i midtskibets nordøsthjørne.

¹⁵⁵ Apsidens identifikation med von Reicharts begravelse fremgår af, at denne 'er ej under kirkens tag, men muret til kirken i det nordøstre hjørne, hvor koret og skibet mødes.' LAVib. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk. (C 621-1).

¹⁵⁶ Viggo Norn opfattede apsiderne som femkantede, formentlig med udgangspunkt i de fundamenter af den nedrevne søndre apside, som Estrup havde påvist 1879 (jfr. fig. 27, 34), jfr. redegørelse for bygningshistorien i brev af 4. dec. 1935 til menighedsrådet. RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4J 331. Ifølge *Otto Norn* viste en fornyet undersøgelse 1935(!), at »Apsiden lige

saa godt kan have været rund«, jfr. *Otto Norn 1948*, 10.

¹⁵⁷ Sideskibet, der her er regnet som samtidigt med langhuset i øvrigt, blev ved den arkæologiske udgravning på Torvet 1990-92 som et af dennes mere opsigtsvækkende resultater, dateret til o. 1350, jfr. s. 5389.

¹⁵⁸ Brev fra Estrup til Storck af 26. juni 1879, i NM. Estrup udtog en del af kvadrene og genanvendte dem som supplement rundt om kirkens sydvesthjørne under tårnet. Ved den arkæologiske undersøgelse af Torvet 1990-92 registreredes adskillige steder i den undermuring af sydmuren, der blev foretaget forud for dens skalmuring, tilstedeværelsen af glatte, genanvendte granitkvadre. Disse hidrører sandsynligvis fra en oprindelig, glat sokkel som den endnu synlige under kirkens nord- og vestsider.

¹⁵⁹ Det er uvist om opretningen er sket ved en påføring af facadens nedre del eller ved en dybere udhugning til skalmuren foroven, men den kraftige murtykkelse og den omfattende undermuring tyder snarest på førstnævnte.

¹⁶⁰ Yderligere to piller er inkorporeret i tårnet over sydvesthjørnet og beskrives sammen med vestpartiet (s. 5410).

¹⁶¹ Pillerne regnes i *Otto Norn 1948*, 12 for oprindelige. I udgravningsrapporten fra den arkæologiske udgravning 1990-92 hersker nogen usikkerhed. I konklusionen her (s. 9) fremhæves, at de tre østligste piller er oprindelige, mens den fjerde, vestlige, skulle være opført efter nedrivningen af et tvåbenhus foran 3. fag (jfr. s. 5445). Modsat fremføres i anlægsbeskrivelsen (s. 91, anlæg A1070) at *alle* pillerne er yngre end våbenhusets nedrivning. Sidstnævnte synspunkt forekommer, sammenholdt med nordsidens sekundære støttepiller (jfr. s. 5407), sandsynligt.

¹⁶² Sideskibets gesimsniveau er i dag ca. 50 cm lavere end ved nordre sideskib. Dette forhold kan skyldes en senere nedskæring, f. eks. i forbindelse med ændring af tagformen, men kan også være oprindelig, jfr. en tilsvarende højdeforskel i midtskibets triforiestokværk (s. 5400).

¹⁶³ Apsidens indre tværmål må have været mindre end bredden af den tilstødende, bevarede apsisbue. Da apsiden ydermere sandsynligvis har haft centrum ca. 30 cm inden for gavlens ydre flugt, kan det pågældende buestik først være opmuret efter nedrivningen af apsiden og dens efterfølger. Markeringen er ældre end Storcks restaurering 1879-81, idet stikket er registreret på en af Estrups skitser (fig. 37).

¹⁶⁴ Indtil seks skifter vandretliggende 'sildebæn', dvs. knap gavlens halve højde; det øvrige murværk hidrører i hovedsagen fra restaureringen 1879-81.

¹⁶⁵ Mod ca. 120 cm i den øvrige del af sideskibets langmur inklusive indersidens skjoldbuepiller (sml. s. 5431). En skævhed i murens indre flugt – med tiltagende tykkelse mod vest – kan skyldes en ombygning

af denne, men kan også være forårsaget af hensynet til den i murtykkelsen beliggende trappe (jfr. s. 5435).

¹⁶⁶ Det er samme stiktype, som har fundet anvendelse ved midtskibets arkadeåbninger mod sideskibene samt ved de oprindelige skjoldbuer i koret og nordre sideskib.

¹⁶⁷ Opmuret af tegl. Båndet registreredes allerede 1830 af *Høyen* 82 (jfr. fig. 15), der angiver, at det havde let rundet over- og underkant.

¹⁶⁸ *Høyen* 82.

¹⁶⁹ Bueslagene er, bortset fra granitblokkene, nært beslægtede med buerne over triforierne i midtskibets indre. Blokke af beslægtet form og placering er indsat i vestportalens yderste bueslag (s. 5415).

¹⁷⁰ Sml. de to strækninger rundbuefrise, der flankerer korets tag, på langhusets østgavl (s. 5409); vedr. et enkelt bueslag, jfr. s. 5407.

¹⁷¹ Dette fremgår bl.a. af, at det øvre løb af den i gavlmuren indesluttende ligeløbstrappe er delvis borthugget (s. 5435).

¹⁷² »Da hele Portalet er af huggen Steen, staaer det nu som en (ødelagt (overstreget)) Ruin, der er bevaret midt i den Syndflod af rød Farve og malede Affugnin-

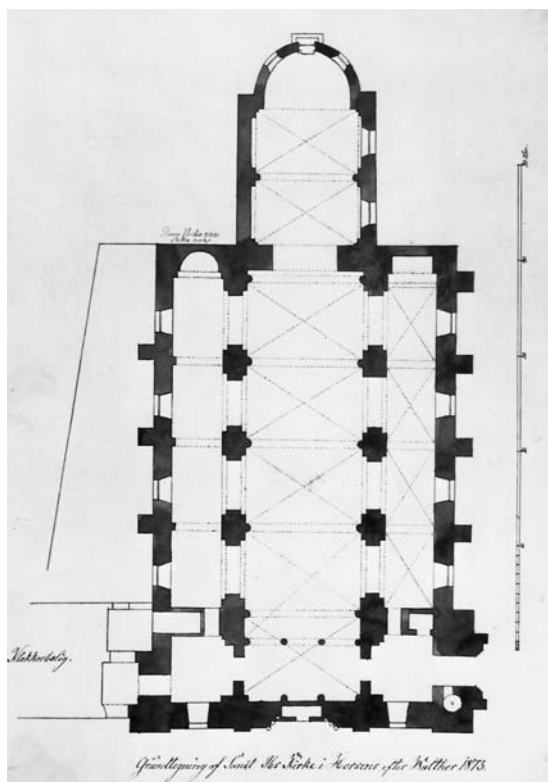

Fig. 218. Grundplan ved V. Th. Walther 1873, kopieret af J. G. Burman Becker. KglBibl. – *Ground plan by V. Th. Walther, 1873, copied by J. G. Burman Becker.*

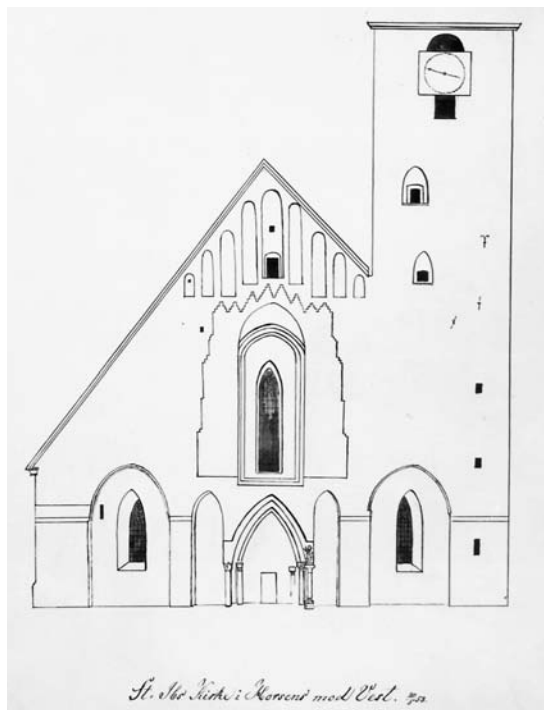

Fig. 219. Vestfacade, tegnet 1853 af J. G. Burman Becker. KglBibl. – *West facade 1853.*

ger, som (nu (overstreget)) dækker Kirkens ydre Oberflade», *Høyen* 83.

¹⁷³ Såvel 1830, o. 1855 og 1879 fremtrådte søjleskaffet afkortet og basen til gengæld opstillet på en 50–60 cm høj plint. Herom bemærker *Høyen* 83 »denne Basis hører ei til Søjleskaffet«. Den er næppe udskiftet i tiden mellem o. 1855 og 1879, om end den af *Høyen* gengivne base kun med nogen vanskelighed lader sig identificere med den af Estrup tegnede med samme anbringelse (jfr. fig. 15, 17 og 39a); det må være denne, der siden restaureringen tjener som kapitel over nordsidens inderste søjle.

¹⁷⁴ Kapitalet tjente formentlig tidligere som, sekundært anbragt, base under yderste søjle i syd (jfr. note 173), ligesom det halve søjleskaffet kan stamme herfra. Hvorfra basen hidrører er uvist. Ved portalens frilæggelse for senere tilmuringer fremkom tilsyneladende ingen løse arkitekturdele. Brev fra Estrup til Storck af 5. juni 1880, i NM.

¹⁷⁵ Beslægtede former findes vist kun på kirkens kapitæler i midtskibet (s. 5427).

¹⁷⁶ *Otto Norn* 1948, 12.

¹⁷⁷ En af disse registreredes allerede af *Høyen* 83.

¹⁷⁸ *Otto Norn* 1948, 12 note 5. Tanken har antagelig allerede været drøftet mellem fader og søn i forbindelse med restaureringen 1935–36 og tillige været nævnt for sognepræsten; i hvert fald nævner denne det som en kendsgerning, at portalen oprindeligt var rundbuet og

senere er omdannet til spidsbuet form, jfr. *Engsig-Karup 1940*, 3; Mackeprang indarbejdede denne nytolkning i en note til sin redegørelse for portalen, jfr. Mackeprang, *Granitportaler* 71 note 2.

¹⁷⁹ Den omtalte kipning af disse to blokke ses tydeligt på stedet (fig. 40), men fremgår ikke af Estrups opmålinger af vestportalen (jfr. fig. 25 og 39a). – »Tegning og Maalning ere foretagne med saa stor Nøjagtighed som den forvitrede og skjævt opstillede Tingest tillader, jeg har optegnet den paa fri Haand for ikke at give et vildledende Indtryk af Forbilledet«. Brev fra Estrup til Storck af 5. juni 1880, i NM.

¹⁸⁰ Af Estrup benævnt »b«. Brev fra Estrup til Storck af 5. juni 1880, i NM, (jfr. fig. 39a).

¹⁸¹ Stikkets fire nederste sten i nordsiden er bevaret. Det anførte højdemål angiver tillige den minimale frihøjde under vestre vederlag for det hvælv, der bar vestpartiets oprindelige tlgalleri (s. 5434).

¹⁸² Af den halvanden sten dybe rundbue over nichen er bevaret indtil fem sten i nordsiden, mens der af fladbuestikkene blot er bevaret begge vederlag i nord. Fladbuens toppunkt har ligget højst ca. 4 m over gulvet, snarere en smule lavere; dvs. at et ydre rundbuet portalstik kunne indpasses under fladbuen, mens det nuværende spidsbuede har toppunkt min. 10 cm højere oppe.

¹⁸³ Det fremgår ikke klart, om disse mål refererer til inder- eller ydersiden, jfr. *Viggo Norn* 88 og *Otto Norn*, indb. 1936, i NM. Den af *Viggo Norn* registrerede fladbue (»Segmentbue«) må have dækket enten dørens indre niche eller dens lysning. Det udvendigt synlige stik har en radius på knap 150 cm og må derfor have været spidst, hvis døren har haft en bredde som den opgivne.

¹⁸⁴ Horsens Museum, HOM mus.nr. 310.

¹⁸⁵ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2385).

¹⁸⁶ Registreringen af denne åbning er noget diffus. På en plan ved Estrup efter restaureringen 1879–81 (fig. 24) er indtegnet den ydre østre vange med fals af åbningen, mens *Otto Norn 1948*, 12 i sideskibets indre registrerer en spidsbuet(?) 'niche', der atter tilmuredes ved restaureringen 1935–36, formentlig i tilknytning til etableringen af nicher til radiatorer under alle vinduerne.

¹⁸⁷ *Høyen* 77 og 79.

¹⁸⁸ Efter Norns restaurering 1935–36 resterer blot dele af prydskifterne over nordvinduerne, idet lysningsmålet, som Storck havde gjort for stort, korrigeredes ved fornyelse af stenene i selve stikket.

¹⁸⁹ Vinduets vestre smig er placeret mindre end en halv sten fra apsisbuevangens vestre hjørne, hvilket viser, at ikke blot buen men også smigene er ændret ved behugning. På det foreliggende grundlag kan det ikke afvises, at vinduerne kan være udført ved gennembrydning af muren og ikke ved ændring af en bestående åbning, men sandsynligheden taler dog snarest for sidst-

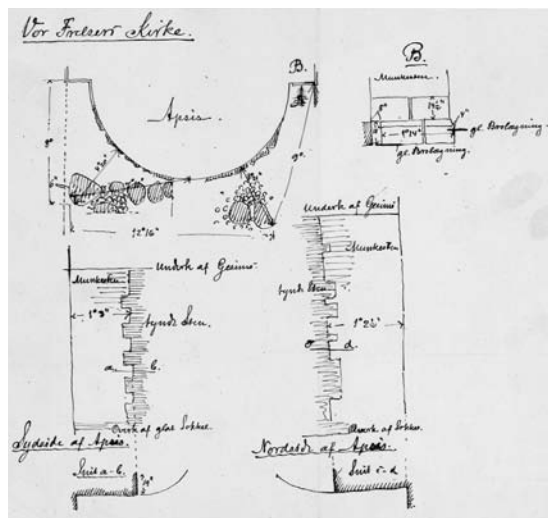

Fig. 220. Udgravning ved apsiden og undersøgelser af dens murværk, som nærmest korgavlens rester af tdstøttepiller (s. 5441). Skitse ved Hector Estrup, sendt til H. B. Storck 1. juli 1879. – *Excavation at the apse and investigations of its masonry, which at the point closest to the chancel gable consists of remains of tbutresses. Sketch July 1879.*

nævnte. Romanske eller senromanske vinduer uden muret stik hører til sjældenhederne, men kendes dog f.eks. fra Fruering Kirke (s. 3979).

¹⁹⁰ Ydersiden blev fremdraget ved nedrivningen af tdegneboligen forud for opførelsen af menighedshuset nævnte år, jfr. s. 5382.

¹⁹¹ Vinduerne blev formentlig helt – eller i hvert fald næsten helt – bortbrudt ved opførelsen af Storcks nye tårnportal 1880–81.

¹⁹² Det må også undre, at skjoldblændingen sidder asymmetrisk i forhold til tvillingevinduet.

¹⁹³ Brev fra Estrup til Storck af 3. sep. 1880, i NM.

¹⁹⁴ En kort stump af et halvtstens rulskeftestik er endnu synlig i tårnets indre helt op mod østhjørnet. Det skal bemærkes, at vinduets østfals sidder omtrent i lod over den tilsvarende fals i det østre vindue i 1. stokværks vinduespar. Det er på dette grundlag fristende at rekonstruere også det øvre vindue som det ene af et par.

¹⁹⁵ 220 cm mod ca. 160 cm.

¹⁹⁶ *Viggo Norn* 97.

¹⁹⁷ Det forløber om bag skjoldbuepillerne og kan derfor næppe være yngre end disse.

¹⁹⁸ *Otto Norn 1948*, 10 note 3.

¹⁹⁹ Nicher, der i størrelse og placering svarer hertil, kendes fra flere klosterkirker, f.eks. Gudum Kloster, jfr. Vilh. Lorenzen, *De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie* (De danske Klostres Bygningshistorie X), Kbh. 1933, tvl. VIII; endvidere Herrisvad Kloster i Skåne, jfr. samme, *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie*

(De danske Klostres Bygningshistorie XI), Kbh. 1941, 224 og fig. 136.

²⁰⁰ *Viggo Norn* 92 og 96-97.

²⁰¹ Sml. *Tikøb og Uggele* (DK *Frborg* 686 og 2007).

²⁰² Der ses ikke i det bevarede materiale nogen begrundelse for denne ændring.

²⁰³ Døren, der på triumfgavlens østside tydeligt ses at være samtidig med det omgivende murværk, regnedes af *Otto Norn* 1948, 13 for hørende til det i 1700'erne op ad triumfmurens vestside anbragte pulpitur (jfr. s. 5542).

²⁰⁴ Den søndre dørs sydside, mod sideskibsloftet, dækkes for den allerøverste dels vedkommende af den skalmur, *Storck* 1879-81 påførte højkirkens yderside, men står uskadet bag denne. Den nordre dør er, på nordsiden, forlænget nedad, formentlig i forbindelse med indretning af et af pulpiturene, der fandtes i nordre sideskib frem til restaureringen 1935-36.

²⁰⁵ Det skal bemærkes, at vægopbygningens forskellige niveauer er placeret lidt højere, 20-30 cm, i nord end i syd. Dette gælder både arkadebuerne kragbånd og triforieåbningernes bund og top; når toppen af buerne i nord og syd ligger i omtrent samme højde, kunne dette tyde på, at buerne i nord er rekonstrueret en smule for flade.

²⁰⁶ Bevarede rester af alle led registreredes på den tredje arkadepille, mens rester af den øvre skråkant kunne ses på første pille fra øst. Trekvartssøjlerne samtidig med pillerne i øvrigt ses af i oversiden af granitsoklen indlagte jernankre, der var fastgjort med bly og indsluttet i mørtel. Her som andetsteds i kirken gælder, at granitten er kraftigt beskadiget, dels ved sekundær behugning, dels og ikke mindst som følge af en brand. Soklen ses da også i vid udstrækning erstattet af en støbt sokkel.

²⁰⁷ Disse kan være kantet af både en enkelt og en dobbelt rille.

²⁰⁸ Brev fra *Estrup* til *Storck* af 20. juni 1879, i NM.

²⁰⁹ Når *Otto Norn* 1948, 14 skriver tre i nordmuren og en i syd, skyldes dette en lapsus. Ved restaureringen 1935-36 registreredes tre oprindelige kapitæler i nordmuren, men det østligste sad i tilknytning til en af *Walther* opført søjle nær triumfmuren (jfr. fig. 95); dette kapitæl flyttedes til sydsidens anden søjle.

²¹⁰ At ikke blot gjordbuen, men også det 'korte' tøndehvælv er ommuret, fremgår af, at sidstnævnte i nord og syd har vederlag på en række fladbuestik, der delvis skærer den oprindelige rundbuede døråbning i hver side.

²¹¹ På *Heinrich Hansens* tegning af kirkens indre (fig. 148) er disse rulskifter gengivet som fremspringende rundstave. Teglstenens nuværende bevaringstilstand, efter afbankning af pudslagene ved restaureringen 1935-36, tillader ikke at afgøre med sikkerhed, hvorvidt et fremspring kan være borthugget. En sådan markering af et hvælvvederlag er ikke ukendt i sam-

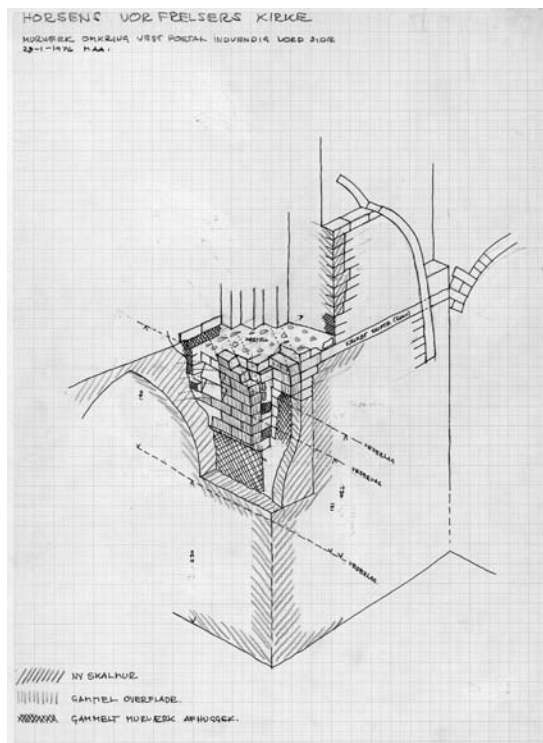

Fig. 221. Aksonometrisk skitse af murværk omkring vestportalens inderside mod nord (s. 5416, 5434). Tegnet af Morten Aaman Sørensen 1976. — Axonometric sketch of masonry around the inside of the west portal towards the north, 1976.

tidens hvælvbyggeri, men da oftest i form af tyndere rundstave opmuret af tungesten. Tegningen kan på dette, som på andre punkter, være mindre nøjagtig. Nævnes i denne sammenhæng skal også udformningen af rulskiftets nedre udspring, der på tegningen vises med et markant knæk; dette træk kendes bl.a. fra sakristiet ved Odense Vor Frue Kirke (DK *Odense* 1051ff.) og – væsentlig senere – fra S. Birgittes Kapel ved Roskilde Domkirke (DK *Kbh.Amt* 1487).

²¹² Ikke regelmæssigt fordelt, idet der hyppigt ses indtil fire løbere mellem binderskifterne.

²¹³ Buetoppene er delvis dækket af de 1935-36 rekonstruerede hvælv, der næppe har fået helt samme højde som de oprindelige eller deres senmiddelalderlige forgængere (jfr. s. 5441).

²¹⁴ Her skyldes forvitringen sandsynligvis skader forårsaget af en brand. Den tilsyneladende grove bearbejdning kan være resultatet af en efterbearbejdning ved kirkens reparation efter branden (s. 5441).

²¹⁵ Endnu på Høyens tid (1830 og 1863) stod de to dele af sideskibet i åben forbindelse med hinanden, *Høyen* 80.

²¹⁶ *Viggo Norn* 86 antog, at her havde været en oprin-

delig, østligere placeret trekvartssøjle – jfr. *Otto Norn 1948* (tv. I). Ved rekonstruktionen af søjlen måtte den imidlertid – af hensyn til hvælvene (der bevarede) – gives samme placering som Walthers søjle.

²¹⁷ Dette harmonerer med, at den vestre arkadepille, hvormed denne tværmur var forbundet, har en bredde af ca. 350 cm mod de øvrige tre pillers ca. 210 cm, altså en forskel på 140 cm.

²¹⁸ Sml. arkaderne til vestpartiets sideskibsfag (jfr. ndf.).

²¹⁹ To åbninger ville, med fradrag af en helstensvange i nord og syd og en kvadratisk midtpille (ca. 120×120 cm) måle ca. 2,9 m i bredden inklusive helstensfalse til begge sider.

²²⁰ Sporene af adskillelsen i syd ud for triforierne viser, at der på dette sted må have været en regulær, muret vange, ikke blot en halvsøjle eller en konsol.

²²¹ Ydermere er den søndre arkades åbning mod syd reduceret i størrelse ved forstærkningsarbejder i tårnet 1924 (jfr. s. 5467).

²²² Målt i sydsiden, der muligvis oprindelig var lidt lavere end nordsidens arkader, jfr. note 205.

²²³ Frem til en restaurering af tårnets indre 1924 (jfr. note 221) var den søndre arkade forsynet med kragbånd i lysningen; disse hidrørte dog i den overleverede form sandsynligvis fra restaureringen 1864.

²²⁴ I et rum, der nu tjener som kontor for kirkens organist. Dog er bunden forstyrret, idet murværket mellem åbningen og arkaden underneden har været borthugget på samme måde, som det var tilfældet med de fire arkadebuer mellem midtskibet og nordre sideskib. Tilmureringen, hvori er udsparet en dør til orgelpulpituret, er udført af røde tegl i moderne format.

²²⁵ Vestvæggens forlæg må i vid udstrækning være om-muret sammen med den øvrige gavlmur (jfr. s. 5442).

²²⁶ Dette rum, der bl.a. indeholder kirkens eltavle, er indrettet o. 1930 som erstatning for et tilsvarende i syd, der lukkedes 1924 i forbindelse med forstærkning af tårnets murværk, jfr. note 221.

²²⁷ Trappens øvre udmunding er, formentlig siden organistkontorets seneste ændring 1989, blændet med en fastskruet træplade.

²²⁸ Det øvre trappeløbs nedre del lader sig kun vanskeligt indpasse under det nuværende tag, der dækker hele nordre sideskib inkl. vestfaget; herved antydes, at vestfaget, som i syd, har haft yderligere – mindst – et stokværk.

²²⁹ *Høyen* 80. At planen tillige viser hvælv i alle nordre sideskibs fag, er blot at betragte som rekonstruktion, idet Høyen selv i den ledsagende tekst nævner, at her »er Hvælvingerne afbrudt – for Pulpiturnernes Skyld?«.

²³⁰ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3–2388).

²³¹ Heraf følger, at de nævnte false på buens vestside har tjent til at bære den resterende del af den ovenover værende murtykkelse hen over hvælvets overside.

²³² Det manglende forbandt kan skyldes mangelfuld

Fig. 222. Halvsøjle i søndre arkademurs østligste triforium, under afdækningen 1935 (jfr. fig. 53, 56). Foto i Horsens Museum. – *Half-column in the easternmost triforium of the south arcade wall, during the uncovering in 1935 (cf. figs. 53, 56).*

planlægning, kombineret med forskelle i tykkelsen af de anvendte mursten.

²³³ En lav, vandret overdækket passage gennem østmuren ved dennes nordende er først gennembrudt o. 1930 for at lette adgangen til loftsetagen. Den var før via en luge i dennes østgavl.

²³⁴ Dette kan kun vanskeligt eftervises med sikkerhed efter trappens lukning, men det synes ikke sandsynligt, at den skulle være sekundært hugget ind i hjørnepillens murværk.

²³⁵ Den markante forskel i udformningen mellem denne dør og adgangene til 3.-5. stokværk (jfr. s. 5444) antyder, at den nedre tilhører den oprindelige trappe, mens de resterende er samtidige med trappens ombygning eller forhøjelse ved opførelsen af den nuværende tårnbygning.

Fig. 223. Cementkapitæl 1864-66 på midtskibets 4. trekvartsojle i syd (s. 5460). HJ fot. 2002. – *Cement capital, 1864-66, on the fourth three-quarter column of the nave in the south.*

²³⁶ Viggo Norn 99.

²³⁷ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610 X900. Stenen var indlejret i fundamentet til det o. 1350 opførte rådhus (sml. s. 5375) og må derfor være fjernet fra kirken på et tidligere tidspunkt end den ndf. omtalte brand med deraf følgende ændring af kirkens overhvelving (jfr. s. 5441).

²³⁸ S. 5043ff. og 5062f. med fig. 18. Dette forhold er da også tidligt blevet påpeget, f. eks. Beckett, *DaKunst* I, 160 samme II, 20 (kirken her fejlagtigt opfattet som basilikal).

²³⁹ Vilh. Lorenzen, *De danske Præmonstratenserklostres Bygningshistorie* (De danske Klostres Bygningshistorie VI), Kbh. 1925, 18.

²⁴⁰ *DK Sorø* 187ff. Generelt om vore senmiddelalderlige pseudobasilikaer, se Beckett, *DaKunst* II, 22ff.; Hugo Johansen, i *Kirkens huse* (Danmarks arkitektur 6), Kbh. 1981, 72, 75f.

²⁴¹ Kirkerum, hvis midtskib kun belyses indirekte fra sideskibene samt korets og skibets gavle er velkendte fra bl.a. de store franske pilgrimskirker. Også de tidlige cistercienserkirker benytter denne struktur, som i Norden kendes fra Alvastra i Sverige (indv. 1185), jfr. Ingrid Swartling, *Alvastra Abbey. The first Cistercian Settlement in Sweden*, Stockholm 1969. I en række af disse klosterkirker bemærker man tillige et 'falsk' triforium, som i form af mindre bueåbninger åbner sig mod sideskibenes loftsrum, jfr. Marcel Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, 1, Paris 1947, 287f.; oftest er sådanne triforier dog kombineret med en opstalt, som omfatter højkirkevinduer; således også i Danmark, jfr. Løgumkloster (*DK Sjælland* 1068f.). Alle disse kirker synes dog at have delt tag. Et stort fælles tag blev imidlertid lagt over de tre skibe i Triers Domkirke, da det blev indhvalvet i 1200'erne, hvorefter midtskibet kun belystes indirekte via sideskibenes og gallerieta-gens vinduer, jfr. Hans Erich Kubach og Albert Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas* 4 (Architekturgeschichte und Kunstlandschaft), Berlin 1989, 429f. med fig. 391-92.

²⁴² *DK Ribe* 238 samt fig. 45b; *DK Kbh.Amt* 1407; Otto Rydbeck, *Lunds Domkyrkas Byggnadshistoria*, Lund 1923, 147; Thomas Rydén, *Domkyrkan i Lund*, Malmö 1995, 54.

²⁴³ Blandt eksempler fra landsbykirkerne kan nævnes Fjenneslev (*DK Sorø* 324ff.), Tveje Merløse (*DK Holbæk* 2953ff.) og Vä i Skåne (*SvK* vol. 139). En borg- og bykirke fra o. 1200-50 med totårnsfacade er kirken i Stege (*DK Præstø* 203ff.).

²⁴⁴ Triforigalleriet i Mariakirken adskiller sig dog fra systemet i Horsens ved at være etableret som løbegange i murtykkelsen, jfr. *NoK Bergen* I, Oslo 1980, 9ff., specielt 18, 20 og 41.

²⁴⁵ *DK Sorø* 120.

²⁴⁶ I Århus Domkirke genfindes en tilsvarende lisén på den søndre vægpille i søndre apsiskapel, jfr. s. 172 og fig. 66, 2. I Vitskøl er motivet derimod som i Ringsted indfældet i retkantede liséner, jfr. Vilh. Lorenzen, *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* (De danske Klostres Bygningshistorie XI), Kbh. 1941, 35.

²⁴⁷ Denne detalje er således flittigt benyttet i Ringsted, jfr. *DK Sorø* 119 ('hjørneblade') 120; endvidere Mogens Clemmensen & Poul Nørlund, *Ringsted Kirke*, Kbh. 1927. Også i Århus Domkirke ses adskillige repræsentanter for denne detalje, jfr. s. 142, 144, 172, 174, 182-83.

²⁴⁸ I Sorø ses ribben benyttet i Friisernes og Høgenes kapeller, jfr. *DK Sorø* 36 (fig. 12), 42 og 46. I Øm klosteruin er ligeledes fremdraget ribber af denne type, jfr. s. 3786 og fig. 32, 4.

Fig. 224. Cementkapitæl 1864-66 på midtskibets 3. trekvartsojle i nord (s. 5460). HJ fot. 2002. – *Cement capital, 1864-66, on third three-quarter column of the nave in the north.*

²⁴⁹ I beskrivelsen af Århus Domkirke er disse og andre samtlige eksempler foruden en række løsfund fra domkirken opregnet og opmålt, jfr. s. 185f. og fig. 68, 70-71. En lignende slutsten fra Skivholme er i virkeligheden af egetræ og beklædt med blyplade (s. 1943). Stenen fra Øm er beskrevet s. 3787.

²⁵⁰ *DK Sjyll* 1083; *Ribe* 1923, 3537f.

²⁵¹ Mackeprang, *Granitportaler* 73; *Otto Norn* 1948, 17f.

²⁵² Jfr. Mackeprang, *Granitportaler* 295f. (kragsten). Mackeprangs illustrationer viser, hvor flittigt terningkapitæler med dyremotiver i de halvrunde skjolde er benyttet i den jyske granitskulptur. I amtet kan f. eks. nævnes portalerne i Tranbjerg (s. 2219f.) og et i sognet fundet kapitæl, der 1948 var i privateje, jfr. *Otto Norn* 1948, 12.

²⁵³ Jfr. C. M. Smidt, *Cistercienserkirken i Løgum*, Kbh. 1931, 34f; *Otto Norn*, »Rhinlandsk Stil paa Sjælland«, i *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*, Uppsala 1967, 109. Udbredelsen af hængeslutsstenen i Rhin-Maas områdets senromanske byggeri er opregnet i *Kubach og Verbeek* (note 241) 451.

²⁵⁴ Denne mode møder man herhjemme bl.a. i Løgum Klosterkirke, i ombygningen af Brøndum Kirkes kor og det senromanske tårnanlæg i Sønder Nærå på Fyn, jfr. *DK Sjyll* 1080; *Ribe* 1922 og indberetning ved O. V. Koch 1893, i NM, jfr. tillige *Kubach og Verbeek* (note 241) 348f.

²⁵⁵ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, lag A 1230 med tilknyttede lag, jfr. beretning s. 14-15.

²⁵⁶ Blandt brokkerne er en række fragmenter af form-

tegl, HOM 610 X349. Tilstedeværelsen af sådanne er ikke at forvente i en bindingsværksbygning som rådhuset, selvom dens tavl (muligvis) har været udmuret med tegl.

²⁵⁷ Brev fra Estrup til Storck af 3. juli 1879, i NM; *Viggo Norn* 102.

²⁵⁸ Prospektet skal dog næppe regnes for at være fuldt pålideligt, jfr. s. 5377.

²⁵⁹ Dette forhold skyldes formentlig problemer med at holde samme højde for hvælvkappernes fødselslinje i nord og syd; sml. den muligt fejlagtige rekonstruktion af de nordre arkadebuers top (jfr. note 205).

²⁶⁰ Der ses ingen umiddelbar forklaring på denne bues markant skæve placering, men den synes ikke at skyldes en senere forandring.

²⁶¹ Murfladen i bunden af disse spidsbuenicher, der formentlig er identisk med den oprindelige facademur mellem vestgavlens piller, ligger én sten bag pillernes forside, modsat den sekundært indsatte murblending ovenover (jfr. ndf.), hvis bund er trukket blot en kvart sten tilbage. Spidsbueslagene tjener derfor til bæring af den 'skalmur', der påførtes gavlens øvre del ved ombygningen.

²⁶² Estrup registrerede en for ham uforståelig karmsten, mærket »d«, i syd inden for den oprindelige (jfr. fig. 39a); brev fra Estrup til Storck af 5. juni 1880, i NM. Da denne sten springer længere frem i døråbningen end den oprindelige, er den indre dørniches bredde formentlig samtidig indskrænket, svarende til omtrent en halv sten i hver side.

²⁶³ Et par overhuggede sten i nordsiden antyder et tidligere bundniveau ca. 20 cm højere oppe.

²⁶⁴ Udvendig kan blandingens bund være opmuret uden forudgående dyb udhugning, idet den i en vis udstrækning har karakter af skalmuring af en ældre facadeflugt (jfr. note 261).

²⁶⁵ Nedskæringen af blandingerne er tydeligvis sket af hensyn til den opsætning af gesimsbånd på gavltrekanter (jfr. fig. 34), der fandt sted 1794-97; af hensyn til lugen i den søndre midtblending kunne buen her ikke gøres helt så lav som pendanten i nord – dette forhold ændredes ved Storcks restaurering, hvor gesimsbåndet fjernedes.

²⁶⁶ Over cementkapitælerne på de af Walther opsatte halvsojler »nærmest Triumfbuen findes Konsolsten af Granit, og der er ogsaa en Konsol under Cementkapitælet paa Sydveggen længst mod Vest«, jfr. *Viggo Norn* 91.

²⁶⁷ Og hermed også større end de oprindelige hvælv.

²⁶⁸ Gluggen tilmuredes af æstetiske årsager, idet den sad skævt over Storcks nye tårnportal. »For at hjælpe paa den omtalte Skjævhed mente han [Kmh. Jessen] det dog nødvendigt, at man tilmurede det nederste af Taarnets Lydhuller paa den Side«. Brev fra Estrup til Storck af 20. sep. 1880, i NM.

²⁶⁹ Formålet med fremspringet er ikke umiddelbart

indlysende; enten markerer det overkanten af bevaret, ældre inkorporeret murværk, eller også er det et resultat af en skalmuring, der er udført for at skjule spor af ændringer udført i tilknytning til opførelsen af det nu stående tårn.

²⁷⁰ Stikket har en opbygning, der er beslægtet med stikket over åbningen gennem triumfgavlen mod korets loftsrums (s. 5423).

²⁷¹ Den nedre dør og gang har været tilmuret siden 1924-26, hvor trappen udstøbtes med beton indtil 3. stokværks overkant (s. 5467).

²⁷² Horsens Museum, mus.nr. HOM 610.

²⁷³ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, anlæg nr. 388, 566 og 1070.

²⁷⁴ Udgraverne tolkede østre flankemurs inderste del (én sten tyk) som en sekundær skalmur; dette forekommer, den resterende mure ringe tykkelse og 'skalmurens' sammenhæng med sydgavlen taget i betragtning, mindre sandsynligt.

²⁷⁵ Ved udgravningen registreredes to skifter munkesten – det nederste et rulskefte – der tilsyneladende var samtidig med våbenhusets flankemure. Deres søndre flugt lå ca. 30 cm syd for sideskibets sydflugt; da denne ved Storcks skalmuring af sideskibet 1879-81 sandsynligvis er rykket ca. 10 cm mod syd (jfr. note 159), er den samlede tykkelse af påforingen dermed ca. 40 cm.

²⁷⁶ Det konstateredes ikke ved undersøgelsen, hvorvidt den beskrevne skalmur var en reel, sekundær skalmuring af sideskibets 3. fag, eller blot en – oprindelig – fortykkelse af sideskibsmuren. Førstnævnte mulighed er langt den sandsynligste, selvom den arkæologiske undersøgelse tilsyneladende regnede tvåbenhus og sideskib for samtidige – fra tiden 1300-50 (vedr. sideskibets datering, jfr. s. 5389).

²⁷⁷ Uden for det rekonstruerede dørspor må have været yderligere en eller to false udsparet i den ovenfor nævnte skalmur.

²⁷⁸ Horsens Museum, mus.nr. HOM 610, anlæg nr. A.

²⁷⁹ Hovedpunkterne i synsforretningen, initiativtagerne og navnene på de vigtigste donatorer af nyt inventar mv. til kirkernes forskønnelse blev 1755 opregnet af Jochum Lichtenhielm i en tilføjelse til Horsens Kirkers Stolebog 1662-1794, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers stolebog (C 621-9), publiceret af Otto Norn, »Om Horsens Kirkers Tilstand 1736-1755«, *Horsens Museum*, 1945-46.

²⁸⁰ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-510). Skrivelserne er desuden refereret hos N. J. Israelsen, *Nicolaus Hinrich Rieman. Bygmester i Jylland* (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring), Kbh. 1965, 20f.

²⁸¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forsk. dok. (C 621-19).

²⁸² Jfr. *Israelsen* (note 280) spec. s. 36f.

²⁸³ Det gælder Nørup, Bredsten, Korning og Ølsted, der alle kom i de Lichtenbergs besiddelse, jfr. *Israelsen* (note 280) 18.

²⁸⁴ Jfr. Otto Norn (note 279) 10.

²⁸⁵ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387).

²⁸⁶ *DK Odense* 356.

²⁸⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385). Begravelsens identifikation med sideskibets apsis fremgår af, at der nævnte år blev ommuret en strækning på 28 alen af nordre sideskibs mur mellem norddøren og Brommels kapel, hvilket svarer til afstanden mellem døren og sideskibets nordøsthjørne.

²⁸⁸ Murtykkelsen var oprindelig blot ca. 50 cm, men er nu, efter en skalmuring af det indre, 70-80 cm.

²⁸⁹ Den 'udvendige mur at opmure og tag der at hænge på med 4 skrå gavle at lægge og indstryge', jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

²⁹⁰ Dette registreredes af Estrup ved åbning af en aflåst dør på nordre pulpitur, jfr. brev til Storck af 7. juli 1879, i NM. Estrup bemærkede: »der er for øvrigt bælmørkt og mine Undersøgelser ere gjorte ved en Stump Lys«.

²⁹¹ Gravkrypten har sandsynligvis været ført gennem apsisbuen frem til dennes vestflugt og adskilt fra sideskibet ved en ca. 65 cm tyk mur (2½ sten, jfr. Brommels gravkapel).

²⁹² RA. *DaKanc* F20. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, nr. 18 (6. april 1793).

²⁹³ RA. *DaKanc* F20. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, nr. 18 (26. aug. 1793).

²⁹⁴ RA. *Rtk.* 244.22 Bygningskontoret. Kopibog nr. 237 1786-1794 (28. sept. 1793; 21. dec. 1793).

²⁹⁵ 23. dec. 1793 rykkede Kirkeinspektionen for svar, og den 31. rettede Stiftsøvrigheden henvendelse til Danske Kancelli, jfr. RA. *DaKanc* F20. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, nr. 18.

²⁹⁶ RA. *DaKanc* F19. Jyske tegnelser (24. jan. 1794) og F20. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, nr. 18 (17. jan. 1794). Endvidere LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

²⁹⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

²⁹⁸ Jfr. s. 5368.

²⁹⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

³⁰⁰ *Høyen* 80.

³⁰¹ Jfr. Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernø og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *Vejle Amts Aarbøger*, 1938, 168-206; samme, »Bygmester Anders Kruuse«, *Kulturminder*, 1944, 33-79; *Jacob B. Jensen* (note 19) 237-50.

³⁰² Otto Norn, »Skanderborg Slotskirke«, *Arkitekten. Ugehæfte*, 1944, 105-09; samme, »Skanderborg Slotskirke«, *Årb. ÅrhSt* 1948, 24-32.

³⁰³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

³⁰⁴ Overslaget opregnede foruden tømmermaterialer 4.500 mursten 'af bedste sort fra Palsgård'. Det approberedes af Stiftsøvrigheden 11. aug., jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

³⁰⁵ Oplysningen om, at Peder Svane Quist i 1801(!) skal have fået til opgave at ombygge spiret i samarbej-

de med Høffner, er tidligst publiceret i Fr. Weilbach, »Gaarden Nr. 14 Ved Stranden og dens Bygmester«, *Historiske Meddelelser om København*, 2. rk. I, 212. Den underbygges af Otto Norn med henvisning til et dokument, som i 1890'erne fandtes i fløjstangens kugle. Heraf fremgik, at tårn og spir opsattes i 1801 af Peder Svane Quist og Johan Joseph(!) Høffner, jfr. »Bygmestrene Peder Svane Quist og Johan Jørgen Høffner«, *ÅrbÅrhSt* 1944, 99 note 1. Muligvis er '1801' en fejllæsning for '1809', i øvrigt er oplysningen gentaget i biografierne over de to bygmestre i Weilbach, *Kunstleks.* Ifølge regnskaberne benyttede Høffner et medlem af jæger (korpset), Christen Jørgensen Birre, hvis seks ugers 'permission' til spirarbejdet, Kirkeinspektionen anmodede om at få forlænget 3. juli 1809, jfr. LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-510).

³⁰⁶ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-513).

³⁰⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3).

³⁰⁸ Brev fra Estrup til Storck af 14. maj 1879, i NM.

³⁰⁹ Konduktør Brunstrøms overslag lød på 492 rbd., men Kirkeinspektionen fik herefter et tilbud fra Dændler på 170 rbd., som man naturligvis modtog – en beslutning, som biskop Brammer godkendte, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

³¹⁰ Rosenstands regning er dateret 14. okt. 1852, og samtidig hermed er en regning på 30 rbd. fra malermester Lindegaard for at male portalen omkring kirkens hovedindgang. Blikkenslager Dændler fik 92 rbd. for at oplægge to zinktagrender, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2383).

³¹¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2383).

³¹² Ved embedet. *Synsprot.*; RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager P 64 (1863).

³¹³ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager P 64 (1863).

³¹⁴ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager Q 745 (1864).

³¹⁵ De implicerede håndværkere var murermester A. Fusing, tømrermester J. Christensen, snedkermester Fischer og smedemester C. Meisner, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4). Konduktøren, Jens Chr. Clausen, der fra opførelsen af Horsens Gasværk 1859 og indtil sin død 1886 havde en blomstrende praksis i Horsens, navnlig inden for industri- og boligbyggeri, tegnede dog også en enkelt kirke på egnen, nemlig Serridslev (1878), jfr. s. 4951f.

³¹⁶ Jfr. note 28.

³¹⁷ Citatet er fra *Horsens Avis* 24. dec. 1866. Hvad angår kapitælerne, henvendte F. Rosenstand sig 5. juni 1865 til J. J. A. Worsaae, direktøren for De Antikvariske Mindesmærkers Bevaring for at gøre opmærksom på, at de ifølge konduktøren, ingeniør Clausen, muligvis skulle borthugges. Worsaae skrev herefter til Walther og gik i brechen for de 'forsirede kapitæler, der sammen med vestportalen turde være rester af en ældre kirke i rundbuestil'. I sit svar af 9. juli kunne arkitekten meddele, at de 'efter planen skulle bibeholdes og restaureres på bedste måde', jfr. NM. *Korresp.ark.*

³¹⁸ Kirkeinspektionens ansøgning, hvori udgiften skønnes at beløbe sig til ca. 1181 rdl., blev approberet af Kultusministeriet 19. juli 1869, jfr. RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager V 773 (1869) og LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

³¹⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A); RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878).

³²⁰ Da man ved synet 1874 konstaterede, at den udvendige reparation endnu ikke var iværksat, nævnes det, at man var ved at afprøve en ny metode til afpuksning, som er 'billigere og mere holdbar end den gamle', jfr. Ved embedet. *Synsprot.*

³²¹ Jfr. Kirkeinspektionens skrivelse af 3. juni 1878 til Kultusministeriet (RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878)). Allerede året forinden havde Synet meddelt, at man så ubetinget foretrak Walthers forslag, dvs. udhugning af hele murværket i ½ stens dybde og indmuring af store røde sten 'af anerkendt holdbarhed og beskaffenhed'. Udgiften på ca. 20.000 kr. ville ikke overstige kirkens økonomiske formåen, når blot den fordeltes på fire år, og 'kirkens skib ind mod degnens og andre tilstødende gårde bliver stående uforandret', jfr. Ved embedet. *Synsprot.*

³²² RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878).

³²³ Jfr. breve fra Kirkeinspektionen til Storck af 21. og 29. apr. 1879, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A).

³²⁴ Korrespondancen, der erhvervedes af NM som en del af Storcks samlinger 1922, omfatter 27 breve fra Estrup til Storck, dækkende tidsrummet 14. maj 1879 til 18. nov. 1880. Storcks breve til Estrup er derimod ikke bevaret.

³²⁵ I en udat. artikel i *Dagbladet*, som refererer til *Horsens Avis*, er der en fyldig omtale af de i det væsentlige afsluttede undersøgelser (udgravninger ved apsiden og søndre sideskibs østende, påvisning af oprindelig sokkel og vinduer bag tilbygningen på korets nordside mv., jfr. s. 5404f. og fig. 34), som 'med temmelig sikkerhed' har afgjort, 'hvorledes kirkens ydre oprindelig har været'. Restaureringens omfang er endnu ikke fastlagt, men kirken vil med sikkerhed gennem delvis skalmuring og afrensning få en fornyet skikkelse og blive befriet for sin 'unaturlige, uskønne og lidet hensigtssvarende overstrykning med oliefarve'.

³²⁶ I brev af 18. juli 1879 fra Kirkeinspektionen til Stiftsovrigheden refereres Storcks tilføjelser til Walthers forslag, jfr. RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878).

³²⁷ Brev fra Estrup til Storck af 19. juli 1879, i NM.

³²⁸ Kladden til Synets svar er signeret af J. D. Herholdt, jfr. NM.

³²⁹ Breve fra Estrup til Storck af 14. og 30. maj, 20. og 26. juni, 1., 3., 7. og 19. juli, i NM.

³³⁰ 16. juni 1880 var den nye apside under opførelse, og nordre sideskibs fire nye vinduer ville være færdige i ugens løb. 8. juli var apsiden færdigmuret, og tagvær-

ket klar til rejsning. 5. aug. var højkirkens nye vinduer færdige, hvorfor stilladset kunne nedtages, jfr. breve fra Estrup til Storck, i NM.

³³¹ Pastor Clausen havde i slutningen af august måned 'trommet' 90 kirkeligt sindede borgere sammen på råd-stuen for at rejse midler til portalen. De indkomne 637 kr. ansås tilstrækkelige til at sætte planen i værk, jfr. breve fra Estrup til Storck af 27. og 30. aug. 1880, i NM.

³³² Breve fra Estrup til Storck af 3., 12. og 20. sept. 1880, i NM.

³³³ *DK Sorø* 21 og 115.

³³⁴ *DK Ribe* 236f.; Jacob Helms, *Ribe Domkirke*, Kbh. 1870, tvl. XIII.

³³⁵ Han kunne dog ikke huske enkelthederne, og af-bildninger af portalen fandtes ikke i Horsens. Han beklagede endvidere, at han i denne forbindelse ikke havde taget »Adelers Backsteinbau« med sig, dvs. F. Adeler, *Mittelalterliche Backsteinbauwerke des preussischen Staates*, Berlin 1862 – et pionérværk i registreringen af den tidlige nordtyske teglstensarkitektur med illustrationer, som mange arkitekter har ladet sig inspirere af. Brev fra Estrup til Storck af 27. aug. 1880, i NM.

³³⁶ *Horsens Avis* 20. okt. 1879.

³³⁷ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager NN 978 (1887); Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-18).

³³⁸ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-18).

³³⁹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager JJ 277 (1883).

³⁴⁰ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 3 Z 11.1 (1924).

³⁴¹ Redegørelsen i RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i 5 K 695 (1962).

³⁴² I en skrivelse til menighedsrådet, dateret 4. dec. 1935, opregner Norn de gradvis øgede økonomiske omkostninger, giver en oversigt over kirkens historie og begrundet restaureringens øgede omfang, jfr. RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935).

³⁴³ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935).

³⁴⁴ Provstiudvalgets brev til Stiftsovrigheden er dateret 18. juni 1933. Heri anføres, at man kan godkende pulpiturnes fjernelse, 'mest fordi de skæmmen kirken'. Stiftsovrigheden anbefalede 11. juli s.å. ministeriet, at man ydede de af menighedsrådet foreslåede arbejder al mulig støtte fra statens eller ministeriets side, jfr. RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935).

³⁴⁵ Jfr. skrivelse af 4. dec. 1935 fra Viggo Norn til menighedsrådet med redegørelse for ændringerne af de økonomiske overslag samt en detaljeret sammenfatning af kirkens bygningshistorie (RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331).

³⁴⁶ En specificeret opgørelse over samtlige udgifter til restaureringen er indlagt i sagen, jfr. RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 K 1917 (1936).

³⁴⁷ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 X 28 (1948).

³⁴⁸ Jfr. *Viggo Norn* 110.

³⁴⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381).

³⁵⁰ Jfr. *Viggo Norn* 99 (fig. 49); *Otto Norn* 1948, 10 samt note 188.

³⁵¹ *Høyen* 79. Det angives ikke, i hvilket fag vinduet har siddet, men den på skitsen viste halvsøjle kan, på grundlag af kapitælet, identificeres med pillen mellem 3. og 4. fag.

³⁵² *Høyen* 79. Det noteres at »et lignende Vindue med halvcirkelformet Bue findes endnu tilmuret i Choret. – Nu forsvundet [1863]«. Sidstnævnte bemærkning gælder formentlig vinduet i sideskibet, ikke det i koret. Under tegningen er tilføjet »denne Bue for spids«, hvilket sandsynligvis er møntet på vinduet, men dog også kan gælde arkadebuerne.

³⁵³ Jfr. *Otto Norn* 1948, 10 note 6.

³⁵⁴ *Viggo Norn* 94.

³⁵⁵ Dette bekræftes af, at de senere indsatte vinduer på samme sted er brudt op gennem toppen på triforieåbningerne (jfr. ndf.).

³⁵⁶ Af de nævnte vinduer er åbningen til vinduet i nordre sideskibs østgavl endnu bevaret (jfr. fig. 35), om end ommuret med muresten udvendig ved Storcks restaurering 1879-81.

³⁵⁷ Estrup redegør i korrespondancen med Storck for korets »næsten dumdristige Tagkonstruktion« uden bindbjælker, hvorfor han indlægger jernankre og en stol af tømmer, jfr. breve af 2. og 12. juli 1880, i NM.

³⁵⁸ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2371).

³⁵⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2379).

³⁶⁰ Jfr. *DK Odense* 354, 1080, 1335.

³⁶¹ Jfr. *Horsens Avis* 24. dec. 1866

³⁶² RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager OO 389 (1888).

³⁶³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

³⁶⁴ Ingen af inspektionens medlemmer havde noget at indvende mod denne beslutning; dog fandt provst J. C. C. Skou, at kirken kunne spare udgiften til indlægning af mønter, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-18).

³⁶⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2369, C 3-2388).

³⁶⁶ I en notis i *Dagbladet*, dateret 18. juli 1865, omtales fundet af et »Frescomaleri« i koret, forestillende Korsfæstelsen og malet over et tilmuret vindue – et fund, der i lighed med de tidligere, i Klosterkirken afdækkede, ville blive 'konserveret'. Lederen af restaureringen, bygningsinspektør V. Th. Walther, meddelte fundet i en skrivelse af 22. juli til J. J. A. Worsaae, som han lovede at holde underrettet, hvis andre 'ældre Malerier' skulle dukke op. Af sådanne fund registreredes 1. aug. et meget utydeligt maleri i søndre sideskib, forestillende Korsbæringen, jfr. indberetning om Århus, Vor Frue Kirke, i NM.

³⁶⁷ Skriftbåndet har utvivlsomt rummet hans »Vere filius Dei erat iste« (Sandelig, han var Guds søn), jfr. Matt. 27, 54.

³⁶⁸ Sml. en række sjællandske udsmykninger i Undløse, Rørby og Viskinge (*DK Holbæk* 367f., 1508f. og 1868f.) med den her anførte litteratur.

³⁶⁹ Jfr. NM. Indb. ved Otto Norn jan. 1936.

³⁷⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

³⁷¹ DK Odense 395f., 1341 og 1804.

³⁷² Oplysningen fremgår af en rykkerskrivelse af 19. april 1743 fra den unavngivne maler, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385).

³⁷³ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

³⁷⁴ Jfr. *Horsens Avis* 24. dec. 1866.

³⁷⁵ Gipsmodellen (AKD 6909) måler 78×75×47 cm.

³⁷⁶ Jfr. *Horsens Folkeblad*, 3. nov. 1950.

NOTER TIL INVENTAR

³⁷⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes stolebog, 1652 (C 621-7); Kloster kirkebog, 1630-67 (C 621-6); Horsens kirkes kirkeistol, 1667 (C 621-10); Rgsk. (C 621-1). Bortset fra enkelte notitser fra 1624-25 rummer Forsk. dok., 1624, 1665-1869 (C 621-19) kun yngre sager, mens *Bispeark.* Indk. breve 1623-1812 (C 3-510) trods betegnelsen alene indeholder sager fra 1692ff.

³⁷⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes kirkeistol (C 621-10).

³⁷⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1, C 621-2).

³⁸⁰ Jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3). Ved embedet. *Synsprot.*

³⁸¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A).

³⁸² Chr. Axel Jensen henviste således i brev af 1. aug. 1908 til Viggo Norn til en samtale om 'de ting, jeg så på loftet', som burde på Bymuseet. Hvilke fremgår ikke. I NM. *Korresp.ark.* En summarisk liste smst., skrevet af førstnævnte, over genstande, hvoraf enkelte er forsynet med påskriften »HM«, refererer dog tilsyneladende til den senere aflevering, jfr. ndf. Foruden den ndf. nævnte mindestøtte, to vaser og syv (ikke otte) fakkelstænger, der deponeredes på museet, anføres to epitafierammer (s. 5576), en ligbære og en munkesten med minuskelindskrift (muligvis »maria«). De sidstnævnte genstandes skæbne er uvis.

³⁸³ Dette gælder i særlig grad for materiale, indkommet fra Klosterkirken, hvilket omtales nærmere under beskrivelsen af denne. Vedr. Vor Frelers Kirke indkom fra snedkermester Hans Clausens dødsbo 1918 to kapitæler fra lanternen i Rieman's spir, jfr. s. 5449 (HOM, inv.nr. 1413-14). I forbindelse med kirkens hovedrestaurering 1935-36 indleveredes en trækasse med beslag (HOM, inv.nr. 2995, jfr. *futtal til altersæt), to halvvaser af træ (HOM, inv.nr. 3006a-b, jfr. s. 5542), en mindestøtte af træ (HOM, inv.nr. 3007, nu i Klosterkirken), et brudstykke af et sandstensornament og otte fakkelstænger, jfr. *Horsens Museums Aarsberetning* 1934-35. De sidstnævnte har dog ikke kunnet identificeres. Endvidere en forgyldt kobberplade, muligvis fra en vindfløj (HOM, inv.nr. 3025, jfr. s. 5477) samt otte malerier (HOM, inv.nr. 3226-33, jfr. *malerier

(s. 5496). Et antependium, skænket til Vor Frelers Kirke 1764 og indleveret til museet 1950 (HOM, inv.nr. 4031, jfr. *alterklæde), er midlertidigt bortkommet, mens to messehagler fra 1764 og 1862 (HOM, inv.nr. 4819-20, jfr. *messehagler nr. 1-2) endnu ses i samlingerne. Usikkerheden omkring museets ældre registreringer betyder, at det ikke kan udelukkes, at andre, ikke identificerede genstande fra de to bykirker stadig findes i beholdningen.

³⁸⁴ Blandt kisteplader, angiveligt afleveret fra det Lichtenbergske kapel i Klosterkirken inden for tidsrummet 1915-18 (HOM, inv.nr. 401-18), fandtes således to med proveniens fra Vor Frelers Kirke (inv.nr. 407 og 413, jfr. (†)begravelse nr. 3).

³⁸⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes kirkeistol (C 621-9).

³⁸⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

³⁸⁷ Snedker Jørgen (Jürgen) Wilhelm Isensee nævnes 1738 som ansvarlig for nedtagelsen af det gamle orgelpulpitur og opførelsen af det nye, mens Søren Pedersen Grøn 1742 udførte arbejder i forbindelse med 'korets' færdiggørelse, vel til pulpituret ved triumfvæggens vestvæg, jfr. ovf. og til skriftestolen(e) i selve korrummet, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385). Den samtidige Horsensbilledhugger Jørgen Arentsen (Slache) nævnes alene i disse år i forbindelse med arbejde ved Klosterkirkens (dáværende) prædikestol 1738, jfr. Rgsk. (C 621-2).

³⁸⁸ Jfr. synsberetning af 19. sept. 1797, LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

³⁸⁹ Jfr. regning fra Jens Hiernø af 24. okt. 1797 over de supplerende arbejder, LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

³⁹⁰ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager P 64 (1863).

³⁹¹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager Q 745 (1864).

³⁹² Jfr. brev af 28. jan. 1864 i RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager Q 745 (1864).

³⁹³ Jfr. koncept til brev 20. sept. 1864 fra Høyen med afsluttende bifaldsytringer fra J. D. Herholdt og Christian Hansen til Kultusministeriet (i NM). Endvidere originalen i RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager Q 745 (1864).

³⁹⁴ Se Kirkesynets kommentarer (note 393) til Kirkeinspektionens betænkning vedr. Walthers tegninger. Betænkningen ses dog hverken i aktstykkerne fra Kultusministeriet eller i *Kirkeinsp.ark.*

³⁹⁵ *Horsens Avis* 24. dec. 1866; *Dagbladet* 28. dec. 1866.

³⁹⁶ Brev af 6. jan. 1933 i RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i 5 K 695 (1962).

³⁹⁷ *Engsig-Karup* 1940, 12.

³⁹⁸ *Engsig-Karup* 1940, 15.

³⁹⁹ NM. *Korresp.ark.* RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 5 K 695 (1962).

⁴⁰⁰ NM. *Korresp.ark.*

⁴⁰¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2383).

⁴⁰² *Horsens Folkeblad* 3. nov. 1950.

⁴⁰³ *Engsig-Karup* 1940, 14.

Fig. 225. Mesterstempel for Knud Rasmussen Brandt. Detalje af alterkalk, o. 1744 (s. 5498). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Knud Rasmussen Brandt's maker's mark on chalice, c. 1744.*

⁴⁰⁴ Ved embedet. *Div. sager* (4.5.07).

⁴⁰⁵ Jfr. *Horsens Museums Årskrift* 1950–51. Antependiet er dog midlertidigt bortkommet jfr. mundtlig meddelelse til redaktionen sommeren 2003.

⁴⁰⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁴⁰⁷ LAVib. *Retsbetjenteark.* Horsens Købstad. Auktionsprot. 1742 (B 66-344).

⁴⁰⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3).

⁴⁰⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2371).

⁴¹⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381).

⁴¹¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5). Ved embedet. *Synsprot.*

⁴¹² Sagsfremstillingen bygger på akterne i RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 5 K 695 (1962) med indlæg af ældre sager, i NM samt ved embedet. *Div. sager* (4.4.03).

⁴¹³ Vedr. tilbud 18. april 1951 om forgyldning, jfr. Ved embedet. *Div. sager* (4.4.03).

⁴¹⁴ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5). Andre kopier af Blochs maleri findes i de jyske kirker Hornstrup, Rødding og Ålso samt i Århus Valgmenighedskirke; endvidere på Fyn og Sjælland i S. Jørgens Kirke i Svendborg og Korsør Kirke, jfr. Nina Damsgaard, *Det danske altertavlemaleri i 1800-tallet og dets forhold til de samtidige religiøse strømninger*, utrykt specialeafhandling, Århus 1979 (eksemplar findes på Danmarks Kirkers redaktion).

⁴¹⁵ Ved embedet. *Synsprot.*

⁴¹⁶ *Engsig-Karup* 1940, 14f.

⁴¹⁷ *Vor Frelseres Sogns Menighedsblad*, august 1953.

⁴¹⁸ Skitser i NM. *Top.ark.* og i Horsens Museum. Endvidere korrespondance i NM samt ved embedet. *Div. sager* (4.4.03).

⁴¹⁹ *DaAtlas* IV, 129.

⁴²⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

⁴²¹ Horsens Museum, HOM inv.nr. 3226–33. Om Wilrich, jfr. Merete Bergild og Jens Bergild, »Portrætmaleren Wilrich i Vivild«, *ØjyHjemst* 68, 2003, 97–104. Ombytningen af alterudsmykningen er kort beskrevet af Birgitte Bøggild Johannsen, »Paneller på vandring«, *Kirkebladet. Vor Frelseres Sogn*, marts-maj 2004, 3. Carsten Bræstrup havde 1786 'med flid afvasket, forbedret og med lakfernis overtrukket malerierne på Klosterkirkens altertavle', nærmere præciseret 'den sammenlukkkelige fløjalters andre sider'. Her var dog anført i alt 12 fyldinger med malerier af lidelseshistorien 'af det gamle italienske maleri', jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391). Muligvis har altertavlen da foruden de to sæt bevægelige fløje, delvist udsmykket med malerier, også omfattet et sæt faste standfløje, hvorpå de sidste fire af passionsseriens billeder har været placeret. Om disse maleriers skæbne vides dog intet nærmere.

⁴²² Carsten Bræstrup havde også 1786 udsmykket et af Anders Kruuse nyopbygget pulpitur i Klosterkirken (s.d.), med tilsvarende motiver, bl.a. 'otte trofæer' og 'adskillige passende kirkeattributter', jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391). Jfr. også Jens Hiernøes udsmykning af prædikestolen i Hatting Kirke (1786, Hatting Hrd., Vejle Amt) og af altertavlen i Vejle Kirke (1791, Vejle Amt), gentaget i Daugaard Kirke (o. 1800, Hatting Hrd., Vejle Amt). Om Hiernøes anvendelse af trofæemotivet i gravskulpturen, jfr. ndf. samt generelt Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *Vejle Amts Aarbog* 1938, 181ff. og specielt 188f. (om Horsensalteret, dog her urigtigt dateret 1790); endvidere Carsten Bach-Nielsen, »At betragte Guds Ord – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar«, *KirkehistSaml* 1987, 171ff. Et tidligt eksempel på anvendelsen af kristne trofæer er prædikestolen i Odense Domkirke, udført 1754–56 af Herman Jansen (DK Odense 576–77).

Fig. 226. Detalje af oblatæske, o. 1746, med giverindskrift og mesterstempel for Knud Rasmussen Brandt (s. 5500). Henrik Wichmann fot. 1999. – *Detail of wafer box with donors' inscription and maker's mark.*

⁴²³ Molbech (note 24) 192.

⁴²⁴ Indramningen er endnu bevaret i sakristiet.

⁴²⁵ Fabricius 47.

⁴²⁶ Jfr. også S. Fritz, »Guldsmede-dynastiet Brandt i Horsens 1737-1818«, *ØJyHjemst* 39, 1974, 9-22. For en udførlig redegørelse for Horsens-guldsmede i 400 år, jfr. Bent Knie-Andersen, *70 Horsens guldsmede 1500-1900*, utrykt afhandling, 2003. Forfatteren takkes for venlig tilladelse til at benytte afhandlingen.

⁴²⁷ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2375); *Kirkeinsp.ark.* (C 621-2).

⁴²⁸ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2376); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3). 1825-26 afregnedes med samme for en indvendig forgyldning og afpolering af kalken.

⁴²⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1); Forsk. dok. 621-19).

⁴³⁰ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2372). 1753 er tidligst nævnt 'en lille sølvkalk og disk, som bruges til de syge', antagelig identisk med sættet fra 1704, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

⁴³¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2368).

⁴³² RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager S 508 (1866), brev af 7. april 1866 fra Ministeriet til Stiftsøvrigheden. Omtalen i brevet, at kanden 'iflg. inskriptionen' var anskaffet 1793 (og ikke, som det fremgår af rgsk. allerede 1789) kunne muligvis bero på en fejltolkning af en eventuel vægtangivelse (93 lod) som et årstal (1793).

⁴³³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5).

⁴³⁴ Sættet er medtaget i den utrykte registratur, *Kirkesølv. Vor Frelser Kirke, Horsens*, udarbejdet 1975 af Niels Lind og Kaj Steinicke med fotografier af Hjalmar Jørgensen. Ved embedet. Den angivne datering her, »ca. 1930«, synes dog at modsiges af firmaet C. C. Hermanns funktionstid. Det ndf. nævnte stempel »X53« kunne muligvis være en henvisning til produktionsåret (1953?).

⁴³⁵ Sættet er ikke medtaget i den ovf. omtalte registratur.

⁴³⁶ Venligst meddelt af tidligere kirketjener ved Vor Frelser Kirke, Jørn Rasmussen.

⁴³⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17). Kalken, formentlig en sygekalk med tilbehør, var indkøbt hos boghandler Holm for 20 kr.

⁴³⁸ For identifikation af dette mærke takkes Bent Knie-Andersen.

⁴³⁹ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2372).

⁴⁴⁰ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2379).

⁴⁴¹ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2389).

⁴⁴² LAVib. *Bispeark*. Rgsk. 1814-15 (C 3-2375). Jfr. også ovf.

⁴⁴³ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2372); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3). Ved embedet. *Synsprot.* Sidstnævnte år er træstagerne ikke anført i Vor Frelser Kirkes inventarium.

Fig. 227. Mesterstempel for Rasmus Jensen. Detalje af kalk, sygesæt nr. 1, 1875 (s. 5501). Henrik Wichmann fot. 2002. – Rasmus Jensen's maker's mark on chalice, communion set no. 1, 1875.

⁴⁴⁴ Om krucifikset, der på H. N. Clausens initiativ i en formindsket udgave i årene 1854-55 skænkedes til en række sjællandske kirker, ejet af Universitetet, jfr. bl.a. *DK Sorø* 426 fig. 5; *Holbæk* 744, 914, 2344.

⁴⁴⁵ Ved embedet. *Div. sager* (4.5.07). *Kirkeblad* nr. 120, april-maj 1987.

⁴⁴⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3); Indk. breve (C 621-18).

⁴⁴⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4).

⁴⁴⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2, C 621-3).

⁴⁴⁹ For udkast til skranken og korrespondance vedr. arbejdet, hvori både arkitekten og billedhuggeren deltog aktivt, jfr. tegninger i NM. *Tøp.ark.* og Horsens Museum, en model i privateje (fig. 97), samt akter i NM. og Ved embedet. *Div. sager* (4.4.03). Arbejdet udførtes af firmaet Victor Andersen, Horsens.

⁴⁵⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2371).

⁴⁵¹ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2377, C 3-2383).

⁴⁵² Alternative forslag til alterskranker ses på fig. 22-23.

⁴⁵³ Fonten afregnedes 1866 med 88 rdl., jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4).

⁴⁵⁴ En rund granitbase med udhugget ornamentbort (fig. 31), i dag indmuret i nordre våbenhus, jfr. s. 5404, tolkedes dog ved sin fremdragning på kirkens loft 1935 som et muligt fodstykke til den oprindelige døbefont, jfr. brev 4. dec. 1935 fra Viggo Norn til Menighedsrådet, RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i 5 K 695 (1962). Jfr. også *Engsig-Karup* 1940, 16.

⁴⁵⁵ 1684 omtales et stillads ved det vestre vindue over fonten, og 1693 blev blyet i vinduet 'over fonten på den vestre ende' fornyet, jfr. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-510, C 3-513). Det fremgår dog ikke klart, hvorvidt der her sigtes til Vor Frelser Kirke eller Klosterkirken. 1704 omtaltes Anders Brædstrup begrav-

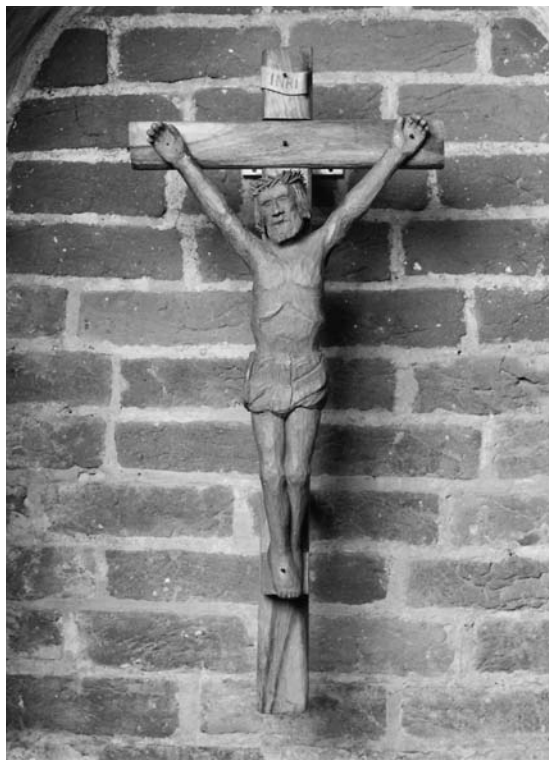

Fig. 228. Krucifiks nr. 2, 1993, udført af kirketjener Jørn Rasmussen (s. 5504). Jesper Weng fot. 2002. – *Crucifix no. 2, 1993, by the verger Jørn Rasmussen.*

velse 'i den lille gang ved fonten', antagelig i nordre sideskibs 5. fag (jfr. *†*begravelse nr. V, 1) og LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁴⁵⁶ 1742 blev et murstykke brækket ned ved Brommels begravelse 'for dåbens plads' skyld'; endvidere borthuggedes et murstykke på nordsiden 'så stor som dåbens bagdel er', jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385). At 'dåben' 1733 befandt sig i nordre sideskib, kan også udledes af oplysningen om istandsættelsen af kirkens fire vinduer i nordsiden, heriblandt 'det fjerde store vindue over dåben', jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2). Hvorvidt opregningen af vinduerne foregik fra øst mod vest eller modsat, fremgår dog ikke. Derfor kan placeringen på dette tidspunkt i østenden som i 1742 kun udledes med forbehold.

⁴⁵⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9). *DaAtlas* IV, 129. Fontelukket er omtalt på en indskrifttavle, opsat på kirkens daværende prædikestol (siden 1794 i Klosterkirken, jfr. s. 5486), der opregner alle Lindvigs donationer. Her nævnes dog hverken fonten eller fadet.

⁴⁵⁸ Om dåbsenglen som type, jfr. Carsten Bach-Nielsen, »Dåbens engel – en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum«, *KirkehistSaml* 1994, 7-33.

⁴⁵⁹ Jfr. Hiernøes regning (note 389) og Ved embedet. *Synsprot.*

⁴⁶⁰ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager P 64 (1864), brev af 29. nov. 1862 fra Kirkeinspektionen til Stiftsoverigheden.

⁴⁶¹ Figurene er dog næppe identiske med (fire af) otte englefigurer, mellem 28,5 og 35 cm høje, på Horsens Museum, antagelig fra 1700'ernes første del (uden inv.nr. og kendt proveniens). Figurene, der oprindeligt kan have udsmykket en fontehimmel, jfr. *DK Ribe* 3049f. (Darum Kirke), har en ensartet bemaling, hvilket udelukker, at fire af disse sekundært er blevet anvendt på et gitter. Hvorvidt englens og en dåbsgruppe med Kristus og Johannes Døberen, (ligeledes i Horsens Museum og uden inv.nr.), hidrører fra ovennævnte *†*fontehimmel eller -låg, er ligeledes ubevisligt. Figurene beskrives nærmere under »Genstande med uvis proveniens« i det afsluttende amtsbind.

⁴⁶² *DaAtlas* IV, 129. Et fad af messing (dette eller det ældre?) er dog nævnt i inv. fra 1740-41, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368).

⁴⁶³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁴⁶⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368, C 3-2381).

⁴⁶⁵ *Engsig-Karup* 1940, 18.

⁴⁶⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385).

⁴⁶⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1); omtalt i sidstnævnte forbindelse 1704, 1713, 1716 (C 621-1); 1742-43 (betegnet »brexdøren«), jfr. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385); 1764-65, jfr. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387); 1766-67, jfr. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

⁴⁶⁸ For betegnelsen »Chor« for et sangerpulpitur, jfr. bl.a. Kristkirken i Tønder (*DK Sjyld* 961). Om sangerpulpiturer i almindelighed, jfr. bl.a. Ebbe Nyborg, »Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationssårhundredet«, *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, Oslo 1991, 223ff.

⁴⁶⁹ Jfr. rapport februar 2004 af Birgitte Larsen, i NM. *Top.ark.* Navnlig anvendelsen af det sjældne slangetræ (*Piratinera guianensis*), der vokser i det nordøstlige Sydamerika og i datiden (ligesom ibenholt) forhandles bl.a. i Holland, repræsenterer en tankevækkende markering af status og kostbarhed. Slangetræets mønstrede åretegning er bevidst vendt udad på de dekorative led. Samtidig har det med sin oprindeligt lysere tone repræsenteret en mere udtalt farvekontrast til ibenholtedele. Brugen af slangetræ i kirkeinventar kendes herhjemme også fra stolegavlne i Frederiksborg Slotskirke, udført 1611-16 af Hans Barchmann (*DK Frborg* 1828ff.), venligst oplyst af Birgitte Larsen.

⁴⁷⁰ Grafiske afbildninger fra tiden før Heinrich Hansens tegning fra o. 1855 (fig. 148) kendes ikke. Bortset fra enkelte notitser om istandsættelser gennem tiderne savnes tillige regnskaber i relation til dens udførelse o. 1670 og til flytningen og genopstillingen i Vor Frelses Kirke (1794-97). På samme måde er de efterføl-

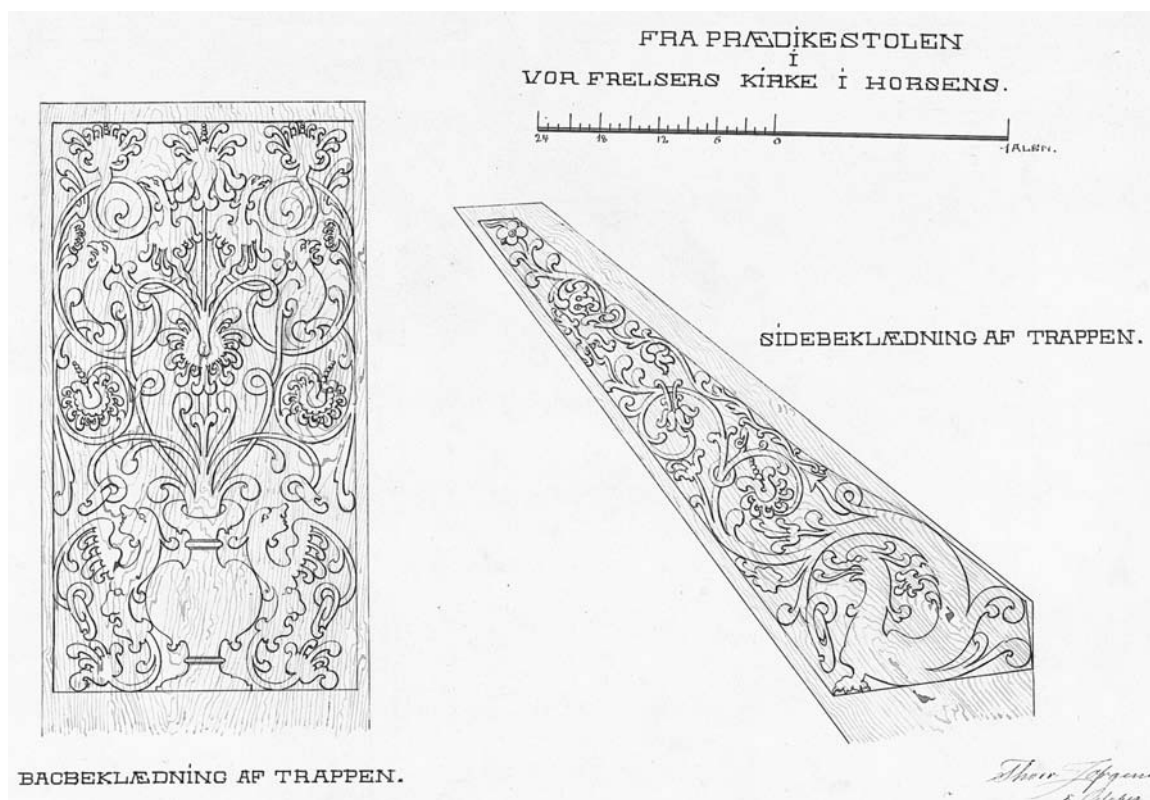

Fig. 229. Beklædning af prædikestolstrappe 1670, jfr. fig. 125 (s. 5517). 1:20. Opmålt af Thorvald Jørgensen 1886. Kunsthøgskolens Bibliotek. – Cladding of pulpit steps, 1670; cf. fig. 125. Measured by Thorvald Jørgensen 1886.

gende ændringer, bl.a. i forbindelse med kirkens senere istandsættelser, kun mangelfuldt dokumenteret. En restaurering af lydhimlen 1987 gav anledning til publiceringen s.å. af en detaljeret redegørelse for stolens udformning, stil og ikonografi ved Hanne Jönsson, *Gud til Ære, Kirken til Zirat. Peder Jönsson Koldings prædikestol i Vor Frelseres Kirke i Horsens 1670*, Horsens 1987 (Jönsson 1987). En grundig restaureringsmæssig analyse af stolens struktur og de enkelte dekorative led, herunder en udførlig beskrivelse af iagttagelser fra arbejdet 1987, mangler dog fortsat.

⁴⁷¹ Jönsson 1987, 99f. identificerer apostelfiguren som Mattæus og hæfter sig bl.a. ved bæltet med det brede spænde (som tolder er Mattæus undertiden vist med pung og bælte). Hun beskriver den løftede hånd som tom, uanset at den på det gengivne fotografi er vist med fjerpen.

⁴⁷² Jfr. Jönsson 1987, 109, der dog ikke omtaler det tidligere attribut, og i stedet foreslår, at stumphen kunne være resterne af en kølle. Kniven ses foruden på fig. 129 og 134 tillige på et par fotografier fra før 1935-36, jfr. Jönsson 1987, fig. 61-62.

⁴⁷³ Iflg. Jensen 1944, 166 anmodede Johan Andersen i 1663 »Peder Billedsnider« i Horsens, dvs. Peder Jensen

Kolding, om at udføre en ny prædikestol til Klosterkirken. Arbejdet strakte sig således over syv år – et åremål, som også nævnes hos Pontoppidan 1768, jfr. *DaAtlas* IV, 124. Jensens kilde har dog ikke kunnet verificeres.

⁴⁷⁴ Høyen 78; Jensen, *Snedkere* 88.

⁴⁷⁵ Jfr. Merete Bergild og Jens Jensen, »Horsens-billedhuggeren Arent Friderichsen Slache 1642-1709«, *Horsens Museums Årsskrift 1987-88*, 43f., 48 (Bergild og Jensen); Vibeke Michelsen, »Snedkere og billedskærere i Horsens snedkerlav 1603-1745«, *Synligt og usynligt. Festskrift til Otto Norn*, Hugo Johannsen, (red.), Herning 1990, 128; Merete og Jens Bergild. Weilbach, *KunstLeks* (4. udg.), 355-56.

⁴⁷⁶ Jönsson 1987, 138f.

⁴⁷⁷ *DK Sorø* 72f. og *DK KbhBy* 2, 94f. Hvad angår ambitionsniveauet, fremhæver Hanne Jönsson (Jönsson 1987, 149) med rette bestemmelserne i Henrik Werners kontrakt på Sorø-stolen, hvori mesteren forpligtede sig til at gøre den 'med så godt billedsniderarbejde, som nogetsteds gøres kan af nogen i dette rige Danmark'. Endvidere at 'dens lige både med sirlighed, kunst og arbejde i historier, bredde og højde ikke skal findes i nogen af de fire hovedkirker i København'. Hvis nogen af de københavnske hovedkirker fandtes

Fig. 230. Formaningstavle på bagsiden af prædikestolsportal 1670, jfr. fig. 125 (s. 5521). Hjalmar Jørgensen fot. 1987. Foto i Horsens Museum. – *Admonitory tablet on back of pulpit portal, 1670; cf. fig. 125).*

‘enten at overgå eller lige at være’ denne, skulle han fortabe sin ære og selv bære alle omkostninger.

⁴⁷⁸ Jönsson 1987, 62ff. Seriens 22 blade er alle gengivet i kataloget over de meget produktive Wierix-brødres arbejder, jfr. Marie Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix* I, Bruxelles 1978, 17f. (nos. 124-144).

⁴⁷⁹ Det er også Hanne Jönssons fortjeneste (Jönsson 1987, 98, 102, 106) at have peget på De Gheyns apostelserie, som i øvrigt tidligst udgaves 1591-92, ikke ca. 1607, jfr. J. P. F. Kok og M. Leesberg, *The de Gheyn family* (The new Hollstein, Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700, ed. G. Luijten) I, Rotterdam 2000, 120-36. Serien, som bevarede sin popularitet langt op i 1600'erne, er i nærmiljøet tillige

benyttet til de malede apostle på døren til det thonboeske kapel (1675) i Klosterkirken (s.d.). Det er karakteristisk, at billedskæreren ved benyttelsen af disse stik fra den nederlandske reproduktionsgrafiks glanstid har neddæmpet forlæggets stærkt manierede stil og i det hele taget omtolket dets bevægelsesmotiv og detaljer.

⁴⁸⁰ Jfr. om brugen af Mathams og Goltzius' dydeserie, se Hugo Johannsen, »The Graphic Art of Hendrick Goltzius as Prototype for Danish Art during the Reign of Christian IV«, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 1983 (Art in Denmark 1600-1650), Delft 1984, 97f.

⁴⁸¹ Jfr. Peder Rasmussen Ryther, *Johan Anderson ... nedsat i Horsens Kloster=Kirke. 1674*, Kbh. 1676, 59f., 14f. (Rasmussen Rytter).

⁴⁸² Eksempelvis prædikestole i Odense Domkirke og Vor Frue Kirke (DK Odense 577f., 1107f.) eller i Nakskov; sidstnævnte med giverportrætter på prædikestolshimlens topstykker (DK Maribo 110f.). Jfr. endvidere Eva de la Fuente Pedersen, »Frömmigkeitsideal und protestantische Ethik«, *Konsthistorisk Tidskrift*, LXVIII, 1999, 155-178 (om Johan Andersens prædikestol, spec. s. 164-166).

⁴⁸³ Om det evangeliske skriftemål og dets betydning for det efterreformatiske kirkerum, se Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug* 109-125. Anbringelsen af Peter med den store nøgle på en så prominent plads over præstens opgang til prædikestolen må forstås som en indirekte hentydning til skriftemålets centrale betydning. Dette understregedes yderligere af Johan Andersens store gave på 1000 rdl. til afholdelse af to ugentlige skriftemålsprædikener, om end først formidlet kort tid før dennes død 1674, jfr. Rasmussen Rytter (note 481) 39.

⁴⁸⁴ Jfr. Peter Poscharsky, *Die Kanzel. Erscheinungsform im Protestantismus bis zum Ende des Barocks*, Gütersloh 1963, 126f. En række markante hjemlige eksempler på motivet, fortrinsvis blandt Schröder-familiens arbejder, opregnes af Jönsson 1987, 58f.

⁴⁸⁵ Ud over de hos Jönsson 1987, 123 nævnte dydehermer, som først og fremmest kendes fra Lorenz Jørgensens og Abel Schröder den Yngres prædikestole kan mht. dydemotivets benyttelse som udsmykning af en prædikestolshimmel nævnes den bruskebarokke modernisering 1624 af S. Olai kirkes prædikestol, jfr. også DK Frborg 174. Et andet eksempel er Statius Ottos fornemme prædikestol i Helsingborg, S. Marie, jfr. Gregor Paulsson, *Skånes dekorative konst*, Sthlm. 1915, 160f.

⁴⁸⁶ Kan malerierne, der navnlig for Johan Andersens vedkommende synes at vise ægteparret i noget yngre alder, oprindeligt være udført til et epitafium for så i stedet at finde anvendelse på epitafieprædikestolen for her at minde kirkegængerne om parrets mangeårige mæcenat?

⁴⁸⁷ Jfr. Rasmussen Rytter (note 481) 24f.

⁴⁸⁸ Jfr. Rasmussen Rytter (note 481) 12f.

⁴⁸⁹ Til prædikestolen i Holmens Kirke bidrog forskelli-

ge private i den kongelige husholdning med 600 sldl., hvortil kom 50 fra viceadmiral Jørgen Biørnsen, jfr. *DK KhbBy* 2, 216 note 57. Til sammenligning fastsattes i Hendrik Werners kontrakt på Sorø Klosterkirkes prædikestol en betaling på i alt 400 sldl. samt 20 læs egeklov, jfr. *DK Sorø* 72. Hvorvidt de 'mere end 1000 rigsdaler', som prædikestolen kostede Johan Andersen, også omfattede de kostbare eksotiske træsorter, vides ikke, men er vel det mest sandsynlige.

⁴⁹⁰ Jfr. *Høyen* 78.

⁴⁹¹ Jfr. *Horsens Avis* 24. dec. 1866.

⁴⁹² *Bergild og Jensen* (note 475) 44; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁴⁹³ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387, C 3-2392); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

⁴⁹⁴ I Klosterkirken, hvis piller var ca. en halv meter spinklere, sprang kurven tilsvarende mere frem i rummet og gav plads til dette fag. Forholdet illustreres tydeligt af Klosterkirkens nuværende prædikestol, som var bygget til Vor Frelses Kirke. Dens kurv omfatter nu et første, glat fag, som tilsattes 1794 for at lukke kurven, der ellers mod øst ikke ville kunne slutte sig til den spinklere pille.

⁴⁹⁵ Ved embedet. *Synsprot.* Iflg. *Jönsson* 1987, 92 var kurven og opgangen oprindelig prydet af 11 frifigurer (S. Peter fra døren fra regnet), men dette er ikke korrekt. Det omtalte placeringsnummer »9«, på kurvens østligste, nu tomme fodstykke, viser, at figurerne er opregnet fra opgangspanelet til kurvens forsvundne fag, hvis østligste figur (jfr. fig. 148) således har været den tiende.

⁴⁹⁶ Det fremgår dog med sikkerhed, at Kristus stod på samme plads som nu, umiddelbart vest for arkaden med Hudflettelsen. Det er også muligt, at Mattæus(?) øst for Frelseren og den uidentificerede apostelfigur vest herfor har samme placering som nu. Derimod stod Jakob den Ældre ikke øst for Mattæus; den af Heinrich Hansen tegnede figur på denne konsol er snarere 'Thomas', nu sekundært opstillet på opgangen nærmest døren. Bag denne Thomas-figur skimtes Andreas på den nu tomme konsol – en identifikation, som fremgår af det karakteristiske kors, hvis skråttillede ene arm rager op. Endelig har Hansen øst for Nadverrelieffet tegnet en apostel, som dog ikke lader sig identificere.

⁴⁹⁷ De nævnte genbenyttede led adskiller sig tydeligt fra stykkets øvrige, som er af farvet fyrretræ.

⁴⁹⁸ Det var sket inden 1935, jfr. *Jönsson* 1987, fig. 62.

⁴⁹⁹ *Fabricius* 47.

⁵⁰⁰ Sml. *Jönsson* 1987, fig. 61 og 62.

⁵⁰¹ En af de apostelfigurer, man tilsyneladende har flyttet mest rundt på, er Andreas, som nu står på kurven nærmest opgangspanelet og syd for Johannes. På et fotografi fra 1930'erne var deres placering den omvendte, og iflg. ældre gengivelser (jfr. fig. 128 og 134) stod Johannes her sammen med den nu forsvundne Lu-

Fig. 231. Detalje af brudestol med brandstempler, mærket 1780 (s. 5533). Roberto Fortuna fot. 2004. – *Detail of fire stamps on bridal chair marked 1780.*

kas(?), mens Andreas antagelig var opstillet som nummer 9 på den nu tomme konsol. I hvert fald anes det fremspringende Andreaskors her på Heinrich Hansens tegning (jfr. fig. 148).

⁵⁰² *Jönsson* 1987, 28f.

⁵⁰³ Situationen o. 1855 er ganske vist ikke dokumenteret for de to dyder, som ikke vises på Heinrich Hansens tegning; men herudover lader den sig bedre forligne med den traditionelle rækkefølge af de tre kristne dyder (Tro, Håb og Kærlighed) samt de fire kardinaldyder (Retfærdighed, Klogskab, Styrke og Mådehold), jfr. Mathams og Goltzius' berømte serie, nævnt i *Johannsen* (note 480).

⁵⁰⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

⁵⁰⁵ Horsens Museum (HOM, 31A-2.1-4; 6.7).

⁵⁰⁶ To stader er placeret på loftet over nordre sideskib.

⁵⁰⁷ Ved embedet. *Div. sager* (4.5.03).

⁵⁰⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Kloster kirkebog (C 621-6).

⁵⁰⁹ 1667 var antallet det samme for mandsstolene vedkommende, mens kvindestolene i midtskibet nu omfattede 20 stader i midtgangen og 16 i nordre sideskib, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-10). Det samme gælder for registranten o. 1662-1794 mht. status før renoveringen o. 1740, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

⁵¹⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385); *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

⁵¹¹ *HofinFund* II, 168.

⁵¹² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadebog (C 621-11).

Synsprot. Ved embedet, nævner dog 23 stole i nord og 24 i syd.

⁵¹³ *HofmFund* II, 170ff.

⁵¹⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2386).

⁵¹⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3, C 621-4); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381, C 3-2383).

⁵¹⁶ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 X 28 (1948), indlagt i 5 K 695 (1962).

⁵¹⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381, C 3-2382, C 3-2384).

⁵¹⁸ Et større udvalg af forskelligartede privatstole fra varierende stilepoker findes i Christianskirken, København, jfr. *DK KbhBy* 4, 166ff. Sml. her med stol nr. 23 og 30.

⁵¹⁹ Iflg. meddelelse oktober 2003 fra Horsens Museum og Byarkivet kendes stemplerne ikke fra andre eksempler her. Tove Clemmensen, *Møbler af N. H. Jardin, C. F. Harsdorff og J. C. Lillie og eksempler på deres interiørdækoration. Et bidrag til nyklassicismens historie i Danmark fra 1753-1800*, Kbh. 1973, 18ff. nævner heller ikke stemplet »HH« blandt brandstempler fra samtiden med enten de kongelige personers initialer eller signaturer for det respektive slot, eventuelt suppleret med et årstal. Stemplets kroneform svarer dog nøje til de afbildede eksempler fra Christian VI's til Frederik VII's inventarbeholdninger, jfr. fig. 1 a-c, f. Bohavet fra det russiske hof solgtes ved auktion 1808, jfr. samme, 232 note 413.

⁵²⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadbog (C 621-11).

⁵²¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2384).

⁵²² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1); Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

⁵²³ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-510).

⁵²⁴ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-512); *Kirkeinsp.ark.* Stolestadbog (C 621-11).

⁵²⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadbog (C 621-11); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

⁵²⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2377, C 3-2382).

⁵²⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2379, C 3-2383). Ved embedet. *Synsprot.*

⁵²⁸ RA. *Kultusministeriet.* 1. kt. Journalsager NN 978 (1887).

⁵²⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2369, C 3-2370).

⁵³⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2373).

⁵³¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381). Ved embedet. *Synsprot.*

⁵³² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2390, C 3-2391).

⁵³³ Jfr. LAVib. *Retsbetjentark.* Horsens købstad. *Auktionsprot.* 1742 (B 66-344); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385).

⁵³⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372, C 3-2384).

⁵³⁵ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2377, C 3-2381).

⁵³⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2377).

⁵³⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-18).

⁵³⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9). Protokollens datering er sekundær, og den indledes med indholdsfortegnelse, dateret 1711.

⁵³⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2386, C 3-2388).

⁵⁴⁰ *Molbech* (note 24) 192.

⁵⁴¹ Først 1912-13 ophørte lejen af lukkede stole, dvs. pulpiturer, jfr. Bay, *Menigheden* 98.

⁵⁴² RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i nr. 5 K 695 (1962).

⁵⁴³ Ideerne bag orgelprojektet beskrives i Johannes Exner, »Status quo – en arkitekts tanker efter 40 års bekendtskab med orgelparadokset«, *Dansk Orgelkultur*, Claus Røllum-Larsen m.fl. (red.), Jelling 1997, 29-53.

⁵⁴⁴ Blokværk: et orgelværk med to eller flere piberækker, der ikke er opdelt i enkeltregistre og således kun kan spilles samlet. Orgelbygger Mads Kjersgaard takkes for oplysninger om senmiddelalderlige blypipers vægt.

⁵⁴⁵ LAVib. *Rådstueark.* Horsens bys befalingsbog 1666-1727 (D 13-96).

⁵⁴⁶ Positivet benyttedes åbenbart i forbindelse med kvinders første kirkegang efter barsel.

⁵⁴⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-10). Takstfortegnelsen indeholder følgende punkter: Brudefolk betaler for at benytte orgelværket 2 mk. Når børn døbes eller kvinder går i kirke, gives 1 mk. I S. Ibs Kirke gives for positivet 3, for brudefolk 1 mk. Når børn døbes eller kvinder ledes i kirke 1/2 mk. Når orgelmesteren bliver bevilget positivet uden byen, gives 3 mk. Og når det bevilges ham i byen at bruge, gives 2 mk. (Den sidste post vedrører antagelig muskalsk betjening ved festligheder i private hjem).

⁵⁴⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Positivet nævnes 1684/85-1695/96 som værende 'til borgmester Jørgen Hansen', hvormed muligvis menes, at denne på Magistratens vegne administrerede vedligeholdelse og udlejning af instrumentet.

⁵⁴⁹ Donationen omtales på Anders Jensen Thonboes epitafium i Hansted Kirke (jfr. s. 4852f.), hvor det nævnes, at ægteparret gav de 50 sldl. til bygning af orgelværket i Torvekirken. Donationstidspunktet, mellem 1680 og 1697, angives ikke på epitafiet. I regnskabsbogen anføres, at Hans Nielsens arbejde kostede 98 sldl., af hvilke de 52 var foræret af en del af borgerskabet. Det specificeres ikke, i hvilken af byens kirker Hans Nielsen arbejdede, men sandsynligheden taler for, at det var denne opgave, der sponsoreredes af ægteparret, og at arbejdet derfor, jfr. epitafiets påskrift, vedrørte orglet i Vor Frelsers Kirke. (LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1)).

⁵⁵⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Det specificeres ikke, hvilken af kirkerne, der er tale om, men anskaffelsen havde antagelig sammenhæng med orgelarbejderne i Vor Frelsers Kirke omkring denne tid.

⁵⁵¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9). Kirkesyn.

⁵⁵² 17. november 1738 betales snedkeren Jørgen Wilhelm Isensee for pulpiturets nedtagning. (LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forsk. dok. (C 621-19).

⁵⁵³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2). Efter orglets aflevering gik der 3-4 år, før indretningen af orgelpulpituret var fuldført.

⁵⁵⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368, C 3-2386, C 3-2387).

⁵⁵⁵ Vedr. dette orgel, se endvidere under beskrivelsen af Horsens Klosterkirke.

⁵⁵⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387). Omklædningen blev opsat 'for støv og lyden des bedre at brede sig ud i kirken'. Der indkøbtes følgende fyrrebrædder til formålet: 4 stk. à 7 al., 9 stk. à 6 al., 1 stk. à 5 al. samt yderligere 2 lange brædder.

⁵⁵⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387). Basunen var muligvis en pedalstemme med begrænset toneomfang.

⁵⁵⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2). Udbetalingen til G. J. Vogler (30 rdl.) fandt sted i regnskabsåret 1799-1800. Vogler besøgte Danmark i flere omgange, men synes kun at have opereret i Jylland et enkelt år, nemlig 1799, hvor han var på færde i Viborg og Århus.

⁵⁵⁹ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-510). Organisten havde længe klaget over orglets, særlig bælgernes, tilstand, hvorfor Worm blev tilkaldt for at afgive et overslag. Inspektionen anså imidlertid dette for overdrevent og henviste til, at 'den berømte Abbed Vogler' få år tidligere havde sat værket i stand, samt at organisten tidligere havde erklæret sig tilfreds med dette arbejde.

⁵⁶⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3); *Bispeark.* Indk. breve (C 3-513).

⁵⁶¹ LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-513).

⁵⁶² LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391). Iflg. oplysning fra orgelbygger Mads Kjersgaard var sølvfernis antagelig betegnelsen for en linoliefernis, der benyttedes som klæbemiddel under sølvbladene.

⁵⁶³ Dispositionen gengives efter organist Muth Rasmussens optegnelse af 27. oktober 1844, sendt på opfordring til kirkeinspektionen for Nykøbing Falster. Optegnelsen er uden tvivl afskrevet efter Demants senere forsvundne tilbud (i Den Danske Orgelregistrant).

⁵⁶⁴ Antagelig et 8 eller 16 fods register. Placeringen blandt dispositionsoptegnelsens højt klingende stemmer tyder på, at der var tale om et diskantregister. Demant havde tidligere (1825) disponeret en Gambe 16 fuß discant i brystværket i Garnisons Kirke, København jfr. Den Danske Orgelregistrant.

⁵⁶⁵ Tonehøjden for denne stemme fremgår af synsmændenes rapport 23. august 1844. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381).

⁵⁶⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381).

⁵⁶⁷ Åbenbart genanvendtes mindst en af vindladerne fra det gamle orgel.

⁵⁶⁸ Dispositionen gengives efter J.A. Demants erklæring

om orglet af 12. februar 1873. (LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17)).

⁵⁶⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4). Ordlyden af Hartmanns godkendelsesattest kendes ikke. Vedr. dens vurdering af Gudmes arbejder, se Inger Sørensen (udg.), J. P. E. Hartmann og hans kreds. *En komponistfamilies breve 1780-1900*, Århus 1999, 612.

⁵⁷⁰ Ved snævert mensurerede piber forstår man piber, der i forhold til længden har et lille indvendigt areal. Pibernes viddemensurer har afgørende betydning for klang og tonefylde.

⁵⁷¹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager C 783 (1877).

⁵⁷² Dispositionen gengives efter J. A. Demants erklæring 1873 (jfr. note 568). Flere af stemmerne har muligvis haft afvigende navneformer, jfr. *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927 samt Marinus Sørensen, »Orgleet i Vor Frelsers Kirke, Horsens«, *Dansk Kirkemusiker-Tidende* 1929, 20-21.

⁵⁷³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17). Skrivelse fra Marcussen & Søn 20. august 1878.

⁵⁷⁴ *Organist- og Kantorembederne*, 2. udg. 1916.

⁵⁷⁵ Iflg. *Organist- og Kantorembedernes* 1906- og 1916-udgaver havde orglet 21 stemmer (det samme som i 1878), mens 1927-udgaven og M. Sørensens artikel 1929 (jfr. note 572), der begge anfører dispositionen, omtaler 22 stemmer. Trods en række divergenser mellem dispositionerne fra 1878 (iflg. Demants overslag) og 1928 (iflg. *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927 samt M. Sørensens artikel 1929) synes disse i det store og hele at referere til de samme registre; dog er det tvivlsomt, hvorvidt Oboe 8' (omtalt 1927) var identisk med 1878-dispositionens Dulcian 8 Fod - en Gudmestemme fra 1866, der havde fået nye lydbægre. Sedecima 1' har givetvis været anbragt på en af de pibestokke, der blev ledige i 1878, hvor Demant reducerede hovedværket fra 11 til 9 stemmer.

⁵⁷⁶ Sørensen (note 572) 20-21.

⁵⁷⁷ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant og på hjemmesideadressen: www.musikhistoriskmuseum.dk/orgelreg.htm.

⁵⁷⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkeistol (C 621-9). Pulpituret var placeret så lavt, at det i et vist omfang begrænsede lysindfaldet fra de dengang højsiddende vinduer i nordre sideskib. (LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forsk. dok. (C 621-19)).

⁵⁷⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2381, C 3-2383).

⁵⁸⁰ Tegning i Horsens Museum (HOM 30A-5.45).

⁵⁸¹ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 K 1917 (1936).

⁵⁸² LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372, C 3-2379).

⁵⁸³ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391); jfr. for tavlens funktion Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, Hugo Johannsen (red.), Kbh. 1983, 116. Den almindelige udformning var et bræt med borede huller, hvor præsten ved at flytte en pind kunne tælle de skrifiesøgende; se f.eks. Hansted Kirke (s. 4844).

⁵⁸⁴ Ved embedet. *Div. sager* (4.4.01).

⁵⁸⁵ LAVib. *Bispeark. Rgsk.* (C 3-2372, C 3-2377).

⁵⁸⁶ LAVib. *Bispeark. Rgsk.* (C 3-2377). En oplysning om, at kirken 1842 betalte for pudsning af fem lysekroner, kan skyldes en fejlskrivning. Efter alt at dømme hang kun tre kroner i kirken på dette tidspunkt. LAVib. *Bispeark. Rgsk.* (C 3-2381).

⁵⁸⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* (C 621-4). Ved embedet. *Synsprot.*

⁵⁸⁸ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager Z 1476 (1872).

⁵⁸⁹ Samtidig blev de tre gamle lysekroner omdannet til gas ved gasmester F. C. Hansen, der havde udført tilsvarende arbejder i Holmens, Vor Frelses og Garnisons Kirker i København. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁵⁹⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* (C 621-5); RA. *Kirke-min.* 1. kt. Journalsager 4 B 11.5 (1928); 4 D 11.3 (1930); Ved embedet. *Synsprot.*

⁵⁹¹ Jfr. tegninger i Viggo Norns tegningsarkiv (HOM 32A-2.2; 32A-2.3).

⁵⁹² *Horsens Social-Demokrat* 3. nov. 1950.

⁵⁹³ NM. *Korresp.ark.* Forslag til ny belysning ved arkitekterne Inger og Johannes Exner, dec. 1979; Ved embedet. *Div. sager* (4.4.04).

⁵⁹⁴ *HofmFund* II 194. *Engsig-Karup* 1940, 18, anfører, uden dokumentation, at kronen oprindeligt var foræret til Klosterkirken.

⁵⁹⁵ Som anført s. 4852 er epitafiets indskrifttavle udført for Anders Jensen Thonboes død i 1697; antagelig i umiddelbar tilknytning til ægteparrets donation af lysekronen (m.m.) som et konkret vidnesbyrd om parrets godgørelse. Der er i 1900'erne opstået en tradition for at opfatte kronen som skænket til Klosterkirken; først efter ægteparrets død skulle kronen være flyttet til Vor Frelses Kirke, jfr. *Engsig-Karup* 1940, 18; *Jensen* 1944, 194. Menighedsrådet ved Klosterkirken anmodede på denne baggrund om at få kronen 'tilbageleveret', da den 1984 lå ubenyttet på Vor Frelses Kirkes loft (jfr. ndf.). Ved embedet. *Div. sager* (4.4.06). Påstanden kan dog ikke bekræftes.

⁵⁹⁶ Jfr. foto i NM. *Tøp.ark.*

⁵⁹⁷ Begrundet i arkitektens ønske om tre ens kroner i midtskibet, jfr. skrivelse fra arkitekt Erik Lerbech-Sørensen. Ved embedet. *Div. sager* (4.4.07).

⁵⁹⁸ Hans klokimester fremstillede kæden, og Rasmus drejer leverede de 12 knapper, der blev forgyldt af Peder maler. LAVib. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* (C 621-1).

⁵⁹⁹ 1874 købte kirken en lysekron, antagelig denne, for 199 rdl. 48 sk. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁶⁰⁰ Kronen over orgelpulpeturen er udgangspunkt for den samlede belysningsplan for kirken, som arkitekterne fremlagde 1979. Heraf blev dog kun delene vedrørende koret realiseret (lysekron nr. 6, lysearme nr. 29-32). Planen omfattede endvidere otte mindre, ottearmede lysekroner i samme stil, der skulle opsættes i

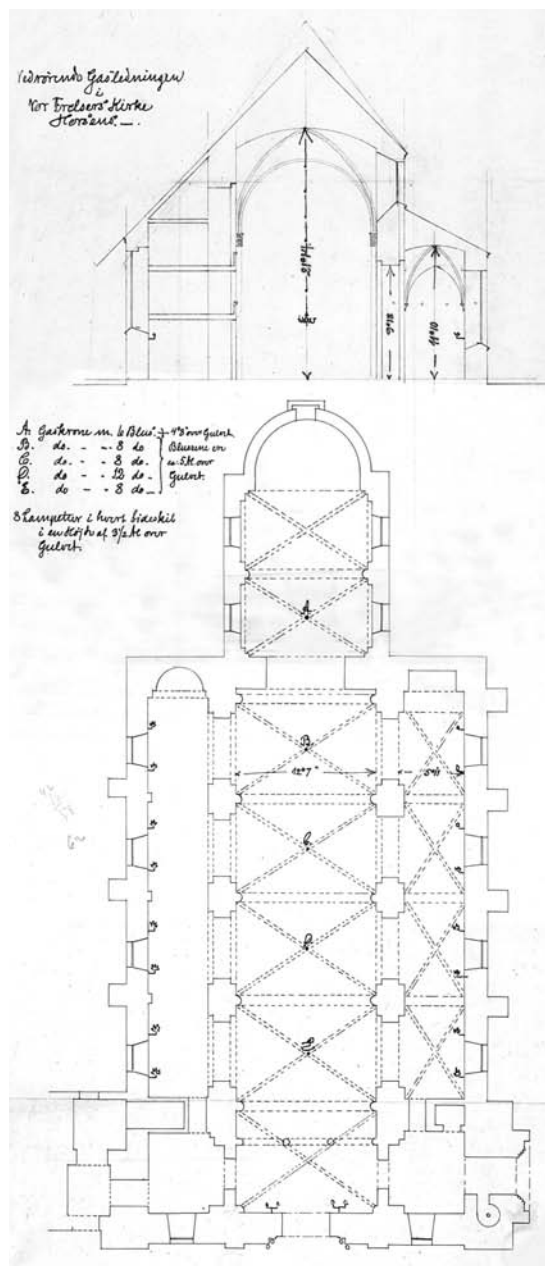

Fig. 232. Grundplan med angivelse af placeringen af kirkens fem lysekroner og 18 væglampetter, 1889 (s. 5554). Tegning ved Hector Estrup. I Horsens Museum. – Ground plan with indications of the placing of the church's five chandeliers and 18 wall lampettes, 1889.

bueåbningerne mellem midt- og sideskibe, men såvel Den kgl. bygningsinspektør som Stiftsovrigheden anbefalede, at man så tiden an, for denne del af planen udførtes. Jfr. NM. *Korresp.ark.* Forslag til ny belysning

ved arkitekterne Inger og Johannes Exner, dec. 1979; Ved embedet. *Div. sager* (4.4.04).

⁶⁰¹ *Fabricius* 223.

⁶⁰² *Fabricius* 49.

⁶⁰³ Overslag dateret 21. dec. 1872 over omkostningerne ved indlæggelse af gas i kirken nævner anskaffelse af en seksarmet gaskrone, antagelig denne, til 55 rdl. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁶⁰⁴ I Horsens Museum ses også forslag (ikke anvendt) til to dobbelte lysearme (HOM 32A-5.8).

⁶⁰⁵ Jfr. udateret skitse med påskriften »1689. Vor Frelers Kirke« af detaljer fra lysekronen nr. 1. Gengivet i Alice Finnerup Møller, *Arkitekten Viggo Norn*, Herning 1999, 35.

⁶⁰⁶ RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 D 11.3 (1930).

⁶⁰⁷ NM. *Korresp.ark.*

⁶⁰⁸ Jfr. NM. *Korresp.ark.*; Ved embedet. *Div. sager* (4.4.04).

⁶⁰⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol. (C 621-9); Rgsk. (C 621-1), *HofnFund* II, 188f.

⁶¹⁰ Tegning i Viggo Norns arkiv (HOM 30A-2.4); LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-17).

⁶¹¹ *Kirkeblad. Vor Frelers Kirkes Sogn* 114, 1986.

⁶¹² Jfr. tegning i Viggo Norns arkiv (HOM 32A-9-11).

⁶¹³ Henning Henningsen, »Kirkeskibe i Århus og Skanderborg amter«, *Årb. ÅrhSt* 1952, 105.

⁶¹⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2373); *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

⁶¹⁵ Jfr. tilbud fra Dansk Kirkeklokketeknik ved ingeniør Jørn Jørgensen, 19. sept. 1975, approberet 5. maj 1976 (fejlagtigt dateret 1975). NM. *Korresp.ark.*

⁶¹⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forsk. dok. (C 621-19).

⁶¹⁷ Fra o. 1700 er denne ombygning almindeligt forekommende. Hans Stiesdal og Ole Schmidt, »Et tårnур«, *NMArb* 1975, 163.

⁶¹⁸ Desuden udførte Rasmus snedker to træbomme til at opvinde tovene om. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁶¹⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387).

⁶²⁰ Regnskaberne rummer en detaljeret redegørelse for istandsættelsen. Ved gangværket fornyedes bl.a. det store hjul, tænderne på kronhjulet (ganghjulet) og pendulet. Kvarterslagværket fik ny udløser, og dets vindfang (luftbremse) repareredes, mens slagværket fik ny udløser, nyt vindfang, nye 'hammerstillinger' til såvel den store som den lille klokke og nye kæder at trække hamrene med. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387).

⁶²¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2370, C 3-2390).

⁶²² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

⁶²³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2). Kirkeinspektionen havde henvendt sig til urmager Jonathan Greens 'berømte engelske værksted' i Åbenrå, fordi man ikke mente, at de indenlandske værksteder kunne løfte opgaven, men afslog i første omgang et tilbud herfra som for dyrt, da Green, 'hvis arbejde er bekendt at være som hans karakter: Fast bestemt og retskaffent', afviste at arbejde i jern eller på anden måde billiggøre arbej-

det. Stiftsovrigheden tillod imidlertid Kirkeinspektionen at acceptere tilbuddet. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

⁶²⁴ 1846 forestod han bl.a. en istandsættelse af værkerne, fortrinsvis med udføring og polering af de eksisterende dele. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3, C 621-4).

⁶²⁵ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382, C 3-2384).

⁶²⁶ Stiftsovrigheden foreslog ganske vist, at man blot nøjedes med en urskive som hidtil, idet tre af de nye (mod øst, vest og nord) alligevel kun ville ses af en lille del af byen; sliddet på urværket ville desuden blive mindre. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

⁶²⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-19); RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878).

⁶²⁸ 1826 forgyldte malermester Thor Albrechtsen viserne, 1830 og 1846 blev tal og visere atter forgyldt, 1852 blev skiverne malet med oliefarve og tal og visere forgyldt, 1871 måtte urskiven mod syd reparerer. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-16); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2377, C 3-2381, C 3-2383); Ved embedet. *Synsprot.*

⁶²⁹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878).

⁶³⁰ Taksterne blev reguleret 1630. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes stolebog (C 621-7); Kloster kirkebog (C 621-6).

⁶³¹ *DaAtlas* IV, 129; *Høyen* 76.

⁶³² Jfr. en redegørelse for klokernes placering o. 1880. RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager G 339 (1881). Antagelig er denne ophængning gældende fra 1564, da kirken modtog klokken fra Ring Kloster.

⁶³³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368, C 3-2386).

⁶³⁴ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5).

⁶³⁵ Jfr. redegørelse fra firmaet, Dansk Kirkeklokketeknik, Vodskov, 1975-76, i NM. *Korresp.ark.*

⁶³⁶ Arbejdet med den nye klokkestol pågik fra april til august 1767, og materialerne fra den gamle klokkestol blev solgt på auktion 13. okt. 1767. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

⁶³⁷ Frygten udtales atter 1889. Ved embedet. *Synsprot.*

⁶³⁸ Den samlede pris for omstøbningen var 161 rdl. 1 mk. 15½ sk. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2379).

⁶³⁹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager G 339 (1881).

⁶⁴⁰ *Kirkebladet. Vor Frelers Kirkes Sogn* 2, 1973.

⁶⁴¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2377). Det er dog påfaldende, at vægten i givet fald reduceredes fra 377 kg til 175 kg, jfr. angivelse af klokkevægten i indberetning 1930, i NM. *Korresp.ark.*

⁶⁴² RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager G 339 (1881); UU 162 (1894); LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Restaur. (C 621-20A).

⁶⁴³ Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Linnée Nielsen, *Skriften på stenen. Vestre kirkegårds bevaringsværdige gravminder*, Kbh. 2001, 427.

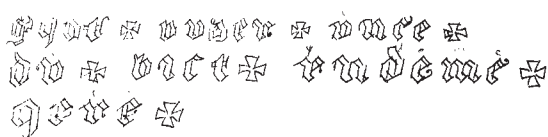

Fig. 233. Afskrift ved O. Fabricius (o. 1879) af indskrift på tålklokke nr. 1 (s. 5662). LAVib. – *Transcription by O. Fabricius (c. 1879) of inscription upon bell no. 1.*

⁶⁴⁴ Fabricius 50; LAVib. *Privatark.* O. Fabricius' notater (H 7 (736)–4); RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1884), brev af 26. juni 1884 fra Stiftsovrigheden til Ministeriet. *Høyen* 76.

⁶⁴⁵ *KancBrevb* 8. dec. 1564.

⁶⁴⁶ En klokke, støbt af Kesler 1710 til Rind Kirke, Hammerum Hrd., Ringkøbing Amt, er i dag i Herning Museum.

⁶⁴⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621–1); RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager G 339 (1881).

⁶⁴⁸ Tegning i NM. *Top.ark.*; en gentagelse i Viggo Norns arkiv (HOM 30A–5.5).

⁶⁴⁹ RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager D 681 (1878); J. K. Jensen, *Horsens Klosterkirke. Panteon for gamle Horsens Slægter*, Horsens 1945, 24f., her dog fejlagtigt med angivelse af en placering i Klosterkirken.

⁶⁵⁰ Ved embedet. *Synsprot.*; RA. *Kultusmin.* 1. kt. Journalsager G 339 (1881).

⁶⁵¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2391).

NOTER TIL GRAVMINDER

⁶⁵² 1779 nævnte Ove Høegh-Guldberg for Latinskøles daværende rektor, Johan Henrik Tauber, en igangværende afskrivning af »Liig-Steens paa Kirke-Gulvene«, udført af en af skolens elever, Hornsyld (Jens eller David Hornsyld?). Dette materiale skulle – ligesom tidligere registreringer – sendes til Høegh-Guldberg, jfr. H. v. Essen, *Historiske Notitser om Horsens samt Veiviser og Adressebog for 1866*, Horsens 1866, 19. Afskrifterne synes dog ikke at være kendt.

⁶⁵³ *HofmFund* II, 168, 184, 188f., 191, 195; *DaAtlas* IV, 129. Kun Peder Berings og Claus Cordtsens epitafier er særligt nævnt som »de fornemste paa hver sin Side i Choret«.

⁶⁵⁴ Således: Jacob Thenower (†1632, jfr. gravsten nr. 3, ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5597), Peder Jensen Thonboe (†o. 1645, jfr. (†)begravelse nr. 7), Fock Albertsen With (†efter 1652, jfr. (†)begravelse nr. 4), Thomas Knudsen (†1654, jfr. tålbegravelse nr. 1, (†)begravelse nr. 9), Knud Sørensen (†for 1672, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5598), Nicolai Poulsen (†o. 1685, jfr. tålbegravelse nr. 1), Urban Jacobsen (†1700, jfr. gravflise nr. 5, (†)begravelse nr. 6), Jonas Nielsen (†efter

1717, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5595), Christian Kragh (†1759, jfr. tålbegravelse nr. III,6) og Hans Lauridsen Nyland (†1769, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5596); endvidere byfoged Thomas Mavors (†1743, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5596). To af de ovennævnte, Peder Jensen Thonboe og Knud Sørensen, var også kirkeværger.

⁶⁵⁵ Således: Peder Jensen Munk (†1684, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5594); Laurids Jensen Fogh (†1728, jfr. tålbegravelse nr. I,2); Peder Sørensen Aagaard (†1750, jfr. tålbegravelse nr. I,5); Justinus Wickmann Hyllø (†1759, jfr. ikke stedfæstet tålbegravelse s. 5597); Samuel Beaufin (†1782, jfr. tålbegravelse nr. III,7); Jacob Hansen (†1786, jfr. gravflise nr. 4, (†)begravelse nr. 5).

⁶⁵⁶ Kirsten Pedersdatter, enke efter præsten Peder Rasmussen Rytter, havde dog en muret begravelse i Vor Frelses Kirke, jfr. (†)begravelse nr. 2, hvorimod hendes ægtemand og flere medlemmer af familien hvilede i Klosterkirken (s.d.).

⁶⁵⁷ Jfr. således Jens Frandsen (†1687, jfr. tålbegravelse nr. IV,1), Niels og Christen Sørensen Gylding, tålbegravelse 1709 og 1738, jfr. tålbegravelser nr. I,3, og IV,1), Anders Brædstrup (†1716, tålbegravelse nr. V,1), Hans Andersen Tykjær (†1728, jfr. (†)begravelse nr. 4), Niels Jensen Munck (†1733, jfr. tålbegravelse nr. III,6), Christen Petersen Gjødvad (†1743, jfr. tålbegravelse nr. V,2), Peder Jørgensen Stauning (†1761, jfr. tålbegravelse nr. I,4), Knud Groth (†for 1765, jfr. tålbegravelse nr. 2) eller Anders Tykjær (†1785, jfr. gravflise nr. 3, (†)begravelse nr. 4).

⁶⁵⁸ LAVib. *Retsbetjentark.* Horsens købstad. Auktionsprot. 1739–53 (B 66–344); *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2385).

⁶⁵⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2385).

⁶⁶⁰ Ved embedet. *Synsprot.*

Fig. 234. Udskrift på brev, sendt fra H. B. Storck til Hector Estrup, Jørgensens Hotel, Horsens, jfr. fig. 176. – *Address upon a letter, posted from H. B. Storck to Hector Estrup, Jørgensens Hotel, Horsens, cf. fig. 176.*

⁶⁶¹ Stenene var også placeret her før 1860, jfr. *Tiap* 1. udg. 1860 Dette areal havde således ikke bræddegulv på dette tidspunkt.

⁶⁶² NM. *Korresp.ark.* Indb. 1943-44; RA. *Kirkemin.* 1. kt. Journalsager 4 J 331 (1935), indlagt i 5 K 695 (1962).

⁶⁶³ *Fabritius* 51.

⁶⁶⁴ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁶⁶⁵ *HofmFund* II, 167f., 188f.

⁶⁶⁶ Otto Norn, »En dansk Billedskærer fra Senbarokken«, *Tilskueren* 1937; 374. Merete og Jens Bergild, »Horsens-billedhuggeren Christian Jürgen Hansen Schou og hans arbejder i jyske kirker«, *ÅrbÅrhSt* 2003, 84-85. Forfatterne nævner dog ikke Hofgaards epitafium i denne sammenhæng.

⁶⁶⁷ Ved embedet. *Synsprot.* En lysearm (†lysearm nr. 3), der 1722 forsynedes med lys af midler, skænket af borgmesteren, nævntes d.å. på væggen 'tværs for' Hofgaards epitafium, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Placeringen af lysearmen præciseredes o. 1748 til 'på muren ved den østre side' over borgmester Hofgaards grav, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers stolebog (C 621-9). Epitafiet har da enten været på sydvæggen østligst i søndre sideskib eller – ligesom lysearmen – på triumfvæggens sydlige del, begge dele i umiddelbar nærhed af familiebegravelsen. For den sidstnævnte antagelse, jfr. *Jensen 1944*, 215. Epitafiet må i så fald være flyttet senest ved opførelsen af pulpiturer 1794-97.

⁶⁶⁸ *Fabritius* 51, nævner således 1879 epitafiet som det andet af tre i kirkens søndre side; denne rækkefølge opretholdes i indberetning fra Olrik (i NM. *Top. Ark.*); jfr. endvidere *Simonsen 1924*, 31. Hofgaards epitafium kom således til at hænge mellem epitafierne over hans to svigersønner, Peder Thomasen Bering og Claus Cordtsen, jfr. *Engsig-Kanup 1940*, 20. Placeringen afspejler vel desuden et ønske om symmetri i udsmykningen af kirken, hvor Berings og Cordtsens kunstnerisk nærmere beslægtede epitafier kom til at flankere Hofgaards mere enkelt opbyggede tavlemonument.

⁶⁶⁹ 1740 fik Claus Cordtsens enke, Gertrud Hofgaard, tilladelse til at sætte en sten på en af pillerne eller i muren ved begravelsen med inskription om legatet og ekstrakt af fundatsen, der var stiftet af afdødes søster, Dorte Didrichsdatter. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers stolebog (C 621-9).

⁶⁷⁰ *HofmFund* II, 184.

⁶⁷¹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368). Jfr. skifte efter Peder Thomasen Bering i LAVib. *Amtsark.* *Århus Stiftamt.* Havreballegård og Stjærholm Amter 1683-1799 (B 5A-380).

⁶⁷² Jfr. brev af 1. aug. 1908 til Viggo Norn samt indb. fra samme, i NM. *Top. ark.* og *Korresp.ark.* At epitafiets træramme oprindeligt var forgyldt bekræftes af *HofmFund* II, 168.

⁶⁷³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-4); LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2383).

⁶⁷⁴ *Horsens Avis* 24. dec. 1866; *Dagbladet* 28. dec. 1866.

⁶⁷⁵ Jfr. skifte (note 671).

⁶⁷⁶ *DaAtlas* IV, 129.

⁶⁷⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368).

⁶⁷⁸ Det er nærliggende at identificere de 10 putti med parrets 10 børn, hvoraf som nævnt ovf. kun én overlevede forældrene (gengivet som den sørgende putto nederst th.?).

⁶⁷⁹ Indb. ved Chr. Axel Jensen, i NM. *Korresp.ark.* Chr. Axel Jensen beskrev den oprindelige bemaling som omfattende forgyldning af grunden, blade, lister og rammer, mens figureernes karnation var hvid.

⁶⁸⁰ *DaAtlas* IV, 129. *Jensen 1944*, 220f. anfører – uden dokumentation – at epitafiet oprindeligt blev ophængt på hovedskibets østgavl til venstre for opgangen til koret. Formodningen skyldes antagelig, at Cordtsens familiebegravelse netop var placeret i nordsiden af midtskibets 1. fag, neden for koret (jfr. (†)begravelse nr. 2).

⁶⁸¹ *HofmFund* II, 189 note a.

⁶⁸² *HofmFund* II, 191.

⁶⁸³ Epitafiets ordlyd er gengivet i *HofmFund* II, 195.

⁶⁸⁴ NM. *Korresp.ark.* Brev til arkitekt Viggo Norn 1. aug. 1908 fra Chr. Axel Jensen, der efter et besøg i Horsens Vor Frelsers Kirke omtaler 'ting, som jeg så på loftet', der burde flyttes til Bymuseet. Muligvis lå epitafierammen blandt disse genstande. Det har dog ikke været muligt at identificere rammen i HOM.

⁶⁸⁵ Jfr. *KancBrevb.*; *DaAdÅrb* XV, 1945, 134. Dorte Sehested tilhørte den holstenske gren (slægten Krummediek) af Sehestedslægten.

⁶⁸⁶ Indb. i NM. *Top. ark.*

⁶⁸⁷ Jfr. Albrecht Kippenberger, *Die Kunst der Ofenplatten dargestellt an der Sammlung des Vereins Deutscher Eisenhüttenleute in Düsseldorf*, Düsseldorf 1973, 5, 7, 21 og ndf. (note 688).

⁶⁸⁸ *Jensen, Gravsten* I, 186f., der parallelliserer med den ti år ældre gravsten over Christoffer Johansen Lindenov og hustruer i Ødis Kirke (Nørre Tyrstrup Hrd., Vejle Amt), samme 182f. (nr. 246). Konrad Scharffs signatur findes bl.a. på en ovnplade i Hjørring Museum, dateret 1573, jfr. Gorm Benzon, *Gamle ovne i Danmark*, Kbh. 1980, 75.

⁶⁸⁹ Klaus Krüger, *Corpus der mittelalterlichen Grabdenkmäler in Lübeck, Schleswig, Holstein und Lauenburg (1100-1600)*, Stuttgart 1999 (Kieler Historische Studien, bd. 40), 764f. (LÜJA 21). Heri understreges også genrens (gravplader af støbejern) sjældenhed.

⁶⁹⁰ Om Dorte Sehested, jfr. *DaAdÅrb* XV, 1945, 134; *Jensen 1944*, 55. Dorte Sehested var i sit første ægteskab g.m. rådmand Otto Drewes i Stade og opholdt sig endnu 1561 i Horsens, hvor hun havde erhvervet en ejendom i Borgergade.

⁶⁹¹ Jfr. også Abildgaard, *Notebog* V, 180.

⁶⁹² *Høyen* 76.

⁶⁹³ Jfr. indb. af Olrik i NM. *Top. ark.*, restaureringsfor-

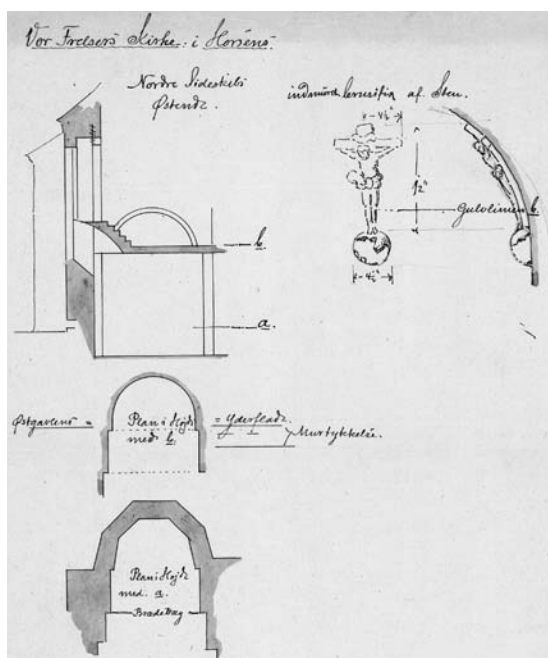

Fig. 235. Planer og snit i nordre sideskibs østende samt krucifiks af stuk på apsidsens hvælv (s. 5584). Skitse ved Hector Estrup, sendt til H. B. Storck 7. juli 1879. — Plans and sections of the eastern end of the north aisle besides crucifix of stucco on the vault of the apse.

slag fra V. Steffensen september 1901; brevkoncept af 22. okt. 1907 til Kirkeinspektionen fra Chr. Axel Jensen, i NM. *Korresp.ark.*; *Tiag* (4. udg., 1926) 93 nævner placeringen i søndre sideskib.

⁶⁹⁴ Iflg. *Fabricius* 192 var Oluf Jørgensen født i 1532.

⁶⁹⁵ Jensen, *Gravsten* II, 82 og nr. 676.

⁶⁹⁶ *Fabricius* 52.

⁶⁹⁷ Bay, *Horsens historie* 54, 57, 292.

⁶⁹⁸ Jfr. Christie, *Ikonografi* 1, 143; 2, 29.

⁶⁹⁹ Gengivet i Christie, *Ikonografi* 1, 186f.

⁷⁰⁰ *Jensen 1944*, 214 anfører – uklart dog på hvilket grundlag – dateringen som 1683.

⁷⁰¹ Jfr. *Høyen*; indb. af Olrik i NM. *Tøj. ark.*

⁷⁰² Mod Nationalmuseets anbefalinger, jfr. korrespondance i NM. *Korresp.ark.*

⁷⁰³ *Tiag* 3. udg. 1904.

⁷⁰⁴ NM. *Korresp.ark.*

⁷⁰⁵ *Fabricius* 221.

⁷⁰⁶ Som bemærket af Abildgaard er årstallet »XVCXI« angivet på en utraditionel måde i stedet for »MDXI«, ligesom det efterfølgende ord antagelig er en fejlskrivning.

⁷⁰⁷ LAVib. *Rådstueark.* Horsens bys befalingsbog (D 13-96).

⁷⁰⁸ LAVib. *Retsbetjentark.* Horsens købstad. Auktionsprot. 1739-53 (B 66-344).

⁷⁰⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2389).

⁷¹⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2388).

⁷¹¹ Jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385; C 3-3288; C 3-2389).

⁷¹² LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387).

⁷¹³ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2371).

⁷¹⁴ Diecks hustru, Rebeche (Rebekka) Pedersdatter er omtalt 1751 i forbindelse med et stolestedefæste sammen med jomfru Margrete Bendsen, et muligt fingerpeg om, at familierne Bendsen, Dieck og Groth var beslægtede.

⁷¹⁵ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385). Jfr. også *Kirkebøger*.

⁷¹⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9).

⁷¹⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368-2372; C 3-2385-2391); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1-2); *Præsteark.* *Kirkebøger* (C 414-1-4).

⁷¹⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-10).

⁷¹⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

⁷²⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (C 621-16).

⁷²¹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372) (syn af 7. nov. 1797).

⁷²² Otto Norn, »De gamle Horsens-Slægter og Vor Frelses Kirke«, *Horsens Avis* 22. maj 1936; J. K. Jensen, »Vor Frelses Kirke's Historie«, *Horsens-Bladene* (*Horsens Avis*) 19.-23. maj 1936 (*Jensen 1936*). Jfr. samme, »Familiegravsteder i Vor Frelses Kirke«, *Horsens-Bladene* (*Horsens Folkeblad*) 20. – 21. oktober 1937 (*Jensen 1937*). Blandt Viggo Norns tegninger i Horsens Museum (31A-6.6) findes plan og opstalt af kiste med bærehanke, efter formen at dømme formentlig fra 1700'ernes første halvdel (fig. 236). Tilhørsforhold til de beskrevne krypter kan dog ikke bestemmes.

⁷²³ NM. *Korresp.ark.* Usigneret redegørelse i forbindelse med sagen om ophugningen af Jonas Svendsens gravsten 1943-44.

⁷²⁴ *Viggo Norn* 113. Jfr. endvidere tegninger i Horsens Museum samt s. 5587.

⁷²⁵ Indb. ved Rikke Ilsted Kristiansen, Mirjam Hvid og Birgitte Bøggild Johannsen februar 2002.

⁷²⁶ Adgang til (†)begravelse nr. 3 har endvidere været fra søndre sideskibs 1. fag via en lem i stolestadernes gulv.

⁷²⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkers kirkestol (C 621-9); *HofmFund* II, 184f.

⁷²⁸ Jfr. Wiberg, *Præstehist* I, 683. Oplysningen kan ikke bekræftes af *Kirkebøger*.

⁷²⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1); Vilhelm Marstrand, »Horsens Kirker og Præster 1532-1700«, *Årb-ÅrhSt* XXIII, 1930, 37.

⁷³⁰ *Jensen 1944*, 215 omtaler fund af gravkammeret.

⁷³¹ Det er uvist, hvorfor denne begravelses her og ikke i sin mands, kapellan Peder Sørensen Aagaards begravelse umiddelbart nord herfor (nr. 1).

⁷³² Bay, *Horsens historie* 100. Ifølge indskriften på epitafium nr. 1 skulle også borgmesterens tredje hustru, Bodil Jørgensdatter Høgsbro være begravet i familie- eller 'arvebegravelsen' i Vor Frelzers Kirke, jfr. også *Jensen 1944*, 215, vel på grundlag af *Kirkebøger*, der dog ikke anfører begravelsessted. Kirkens regnskaber registrerer imidlertid 29. maj 1721 betaling for ligets nedsettelse 'i hendes begravelse i Klosterkirken i koret'. Bodil Jørgensdatter havde allerede 1718 i anledning af en datters død købt plads til denne og sig selv i sin far, borgmester Jørgen Hansen Høgsbros begravelse i Klosterkirkens kor, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁷³³ Jfr. *Kirkebøger, Jensen 1944*, 215.

⁷³⁴ Suppleret via *Kirkebøger*, der også oplyser, at han blev begravet hos sin afdøde far og farfar i Torvekirken.

⁷³⁵ Siden fotografering 1989 er sket yderligere nedbrydning af rammen.

⁷³⁶ *Jensen 1937*.

⁷³⁷ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3).

⁷³⁸ *Fabricius* 224. Det er uvist, hvorvidt rådmandens hustru, Lene Clemensdatter Sørensen og parrets ti børn, hvoraf syv ikke opnåede voksenalderen, begravedes her.

⁷³⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2391).

⁷⁴⁰ Maren Olufsdatter var datter af Oluf Pedersen Mandix, forpagter på Hansted Hovedgård, jfr. gravsten i Hansted kirke (s. 4856).

⁷⁴¹ *Fabricius* 208.

⁷⁴² Jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Karen Arrildsdatter, omtalt 1701 som Urban Jacobsens børnebørns farmors mor, bekostede før 1701 midtskibets kvindestole (se stolestader).

⁷⁴³ Jørgen Groth, Peder Fensten og Niels Brøchner Nyegaard nævnes alle som begravet i den tredje grav i midtgangen, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368, C 3-2385). Om Nyegaards død, jfr. *Kirkebøger*.

⁷⁴⁴ *Fabricius* 223.

⁷⁴⁵ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385, C 3-2388).

⁷⁴⁶ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Graven istandsattes også 1704 og 1706.

⁷⁴⁷ *Marstrand* (note 729) 36.

⁷⁴⁸ Jfr. *Kirkebøger*. Kapellan Laurids Jensen Foghs enke, Regitze Sophie Fogh, begravedes dog 22. apr. 1778 i Klosterkirkens kor, jfr. smst.

⁷⁴⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2389); *Kirkebøger*.

⁷⁵⁰ Jfr. dog begravelsen af Søren Nielsen Toftebjerg og andre af hans familie i svogeren Christen Sørensen Gyldings begravelse i søndre sideskib (nr. IV,1).

⁷⁵¹ 1719 lod Peder Jørgensen Stauning sin første hustru begrave i sine forældres begravelse (†begravelse nr. I, 3) mod løfte om at få betalingen refunderet, når han købte en begravelse til sig selv i kirken. Det fremgår dog ikke af rgsk., hvorvidt hustruen blev overflyttet til den nye begravelse.

⁷⁵² Jfr. Wiberg, *Præstehist* I, 683, der dog ikke anfører navn og begravelsessted for kapellanens første hustru.

⁷⁵³ *Kirkebøger*. For begravelsen betales 12 rdl. 26. okt. 1761, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387). Anne Sørensdatter Stauning stiftede s.å. et legat på 400 rdl. til gavn for kirken og byens fattige, jfr. LAVib. *Bispeark.* Anne Sørensdatter Staunings legat for Vor Frelzers Kirke (C 3-1790).

⁷⁵⁴ Iflg. *Baumgarten* 60 var Frands Jochumsen en broderdøn til Morten Luther.

⁷⁵⁵ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2390).

⁷⁵⁶ Wiberg, *Præstehist* I, 683.

⁷⁵⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

⁷⁵⁸ Som anført i *Rgsk.* savnedes 1688 bevis for rådmandens køb af begravelsen, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁷⁵⁹ *Fabricius* 226.

⁷⁶⁰ *Jensen 1937*, dog uden kildeangivelse.

⁷⁶¹ Jfr. *Kirkebøger*, der også oplyser, at han blev begravet i en egekiste.

⁷⁶² Søren Brestrup (Brædstrup) betalte for at indsætte sin svoger, farver Jørgen Hansen Mejer her, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

⁷⁶³ Jonas Dalhof og hans hustru, Anna Birgitte Franck, begr. hhv. 27. marts og 8. okt. 1768, blev dog begge nedsat på kirkegården, jfr. *Kirkebøger*.

⁷⁶⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2).

⁷⁶⁵ Sara Jørgensdatter Hatting var muligvis beslægtet med (datter af?) provst Jørgen Jørgensen Hatting, og Sara Ludvigsdatter Pontoppidan; parret nævnes dog af Wiberg, *Præstehist* I, 555 som barnløse; hun blev 2° g.m. provst Jesper Jacobsen Norup, Horsens og begravedes 1754 i dennes begravelse i Klosterkirkens kor, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387).

⁷⁶⁶ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2389); *Kirkebøger* nævner afdødes alder, 81 år (dvs. *1691). Afdøde var datter af ovennævnte Anders Brædstrup og antagelig hustru til Jørgen Mejer.

⁷⁶⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385). Christen Gjød-vad skænkede 27. april 1743, umiddelbart før sin død, 700 rdl. til 'publique bedste i Horsens', heraf de 200 rdl. til S. Ibs kirkes vedligeholdelse, de 500 rdl. til fattige fader- og moderløse skolebørn ved en kommende dansk skole i Horsens, jfr. *Jensen 1944*, 242; *HofmFund* II, 185ff.

⁷⁶⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-2); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2368).

⁷⁶⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387). Sognepræsten og hans hustru, Karen Hofgaard blev begravet i Klosterkirken, mens et tredje af deres børn blev begravet i hendes forældres begravelse i midtskibets sydside ((†)begravelse nr. 3).

⁷⁷⁰ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2387); *Kirkebøger* nævner hans alder, 70 år (dvs. *1690).

⁷⁷¹ Bodel Terkelsdatter var svigermor til guldsmeden

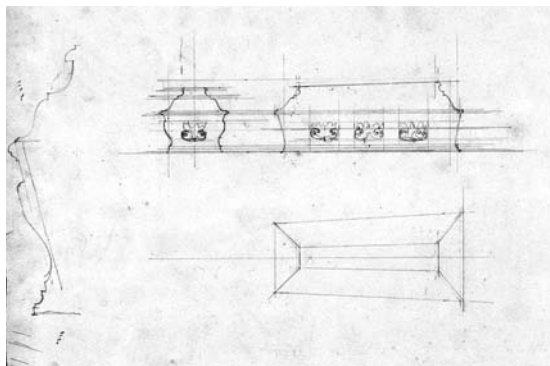

Fig. 236. †Kiste (s. 5633). Tegning af Viggo Norn. I Horsens Museum. – †Coffin.

Mogens Thommesen Löwenhertz. Denne var g.m. Dorthe Andersdatter Brasen, jfr. *Knie-Andersen 2003* (note 426) 195.

⁷⁷² Jørgen Mandix blev begravet 7. marts 1723 i Hans Tykjærs begravelse (jfr †)begravelse nr. 4), mens Jørgen Fædder nedsattes 16. febr. 1724 i Sara Jørgensdatters

begravelse (†begravelse nr.V,1), jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁷⁷³ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2386).

⁷⁷⁴ *Fabricius 304.*

⁷⁷⁵ Maren Jensdatter døde 13. okt. 1711, 27 år gammel, jfr. *Kirkebøger*. Faderens navn fremgår ikke. Hendes stedfader, Claus Thomasen Voigt var begravet i (†)begravelse nr. 6. Jfr. også LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1).

⁷⁷⁶ Eleven døde hos Laurs Friis' enke (under en børne-koppeepidemi, der krævede mange ofre blandt byens børn, jfr. *Kirkebøger*), og hun betalte begravelsen. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forsk. dok. (C 621-19).

⁷⁷⁷ Vilhelm Bang, »Bidrag til Horsens Bys Historie. Efter O. Fabricius's Samlinger«, *JySaml* 3. rk., 2, 1889-90, 356.

⁷⁷⁸ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-1). Der betales 8 rdl. for 'en kistes rum', taksten for en muret begravelse i sideskibene eller en umuret ditto i midtskibets vestende.

⁷⁷⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-3); *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

⁷⁸⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 621-5).

Fig. 237. Prospekt af Horsens set fra sydvest. Farvelagt radering af Søren Læssøe Lange, 1823. – View of Horsens seen from the southwest. Coloured etching by Søren Læssøe Lange.

HORSENS VOR FRELSERS KIRKE

ENGLISH SUMMARY

HISTORICAL BACKGROUND (pp. 5367–70)

The earliest mention of the church, as ‘S. Jakobs kapel i Horsens’ (i.e. the Church of St. James in Horsens) is in 1418 in the letter of confirmation concerning the transfer 67 years previously

(i.e. in 1351) of this church as well as the parish church, Vor Frue Kirke (the Church of Our Lady), to the Order of St. John in Antvorskov Abbey. The Johannites had on that occasion established themselves in Horsens in a newly founded S. Hans Kloster (Monastery of St. John). The patron saint, St. James (in Danish ‘S. Jakob’ or ‘S.

lb') was associated with the church up to 1797, when the name was replaced on the reconsecration of the church by the present name, Vor Frelser Kirke (Our Saviour's Church).

The present brick church, erected *c.* 1225, may have had one or more predecessors on the site. With its unusual dimensions and design, it may reflect a special status, at least at that time, probably as a Royal chapel. However, throughout most of the Middle Ages the church had limited liturgical functions. For a short period, from 1480 to *c.* 1532, the parish-church status was transferred from Vor Frue Kirke to it, inasmuch as the ordinary Sacraments of the Church, including Baptism and burials, were now administered there. On this occasion furniture from the old church may have been transferred. The change in status was allegedly motivated by the fear of raids by pirates while the congregation was attending services at the remote parish church; but it may also have been related to the preceding radical rebuilding of the church, probably caused by a fire in the mid-1400s. No further details of the property of the church in the Middle Ages are known, and it is only mentioned in two private charters. There is no information either about the altars and chapels.

After the Reformation Vor Frelser Kirke was again given a status as a chapel-of-ease, now subordinated to Klosterkirken (the former Franciscan Monastery Church), which may in turn have been reflected in an exchange of fittings. Although the church was subordinate to Klosterkirken, it was still the setting for regular services, christenings, confessions and funerals over the next centuries.

Although up to 1794 the church stood in the shadow of the Klosterkirken as far as refurbishments and new inventory were concerned, it was far from neglected. For example, in the period *c.* 1740 both churches were thoroughly refurbished, buildings and furnishings alike, all of this to a great extent privately funded. On this occasion a new spire was erected in 1737–38, designed by Nicolaus Rieman, while a new font, new pews and galleries and a rebuilt pulpit graced the interior.

In 1794–97, in connection with the administrative changes in the ecclesiastical structure in

Horsens, a new major refurbishment was carried out under the management of Anders Kruuse and Jens Hiernøe. On this occasion several items of inventory were moved from Klosterkirken to the larger church building, which was further furnished with new galleries in the Neoclassical style. On the other hand, indoor funerals were discontinued, and many sepulchral monuments were either scrapped or covered over with floor planking.

The economic status of Vor Frelser Kirke was improved in the course of the first half of the 1800s, especially thanks to sales and rentals of pews. This was the background for repairs in among other periods 1836–37 and 1851–53. In 1864–66 a proper major restoration of the interior was carried out under the supervision of the Royal Inspector of Buildings V.Th. Walther. This included renewals and changes in the furnishings, mainly to a Neo-Gothic style. A renewal of the exterior, for example the alteration of the ogival windows into round-arched windows and the erection of a portal at the southwestern end of the church, was carried out in 1879–81 under the supervision of H.B. Storck and Hector Estrup.

In 1908 Viggo Norn began on his many years of work as the church architect in connection with a change in the altar decorations and a whitewashing of the church. The radical restoration of the church, which in several respects restored its original Romanesque appearance, took place in 1935–36, followed *c.* 1950 by a renewal of the altar section and the furnishing of a sacristy beneath the chancel floor.

The overall appearance of the church interior was changed in the western area by the installation in 1977 of a new organ on a projecting organ loft. A plan for a change in the lighting and furnishing of the interior and a whitewashing or decoration of the inside walls of the church has so far only been partially realized.

Archaeological excavations around the church were begun in 1879 in connection with Storck's and Estrup's restoration. In 1935–36, Viggo Norn too made several important observations when the old floors were taken up. However, proper

modern archaeological investigations were only conducted in the 1980s and 1990s, partly north of the church in connection with various building projects, partly on the southern side in connection with a relaying of the sewer network in the town centre.

Coin finds. During the restoration of the tower in the autumn of 1924 a silver *skilling* minted in Wismar after 1433 was found on a foundation stone (deposited in Horsens Museum, HOM inv. no. 2025).

The parish, Vor Frelzers Sogn, is (2004) incorporated in the Aarhus Diocese, and is an administratively part of Horsens Town Council and Vejle County Council.

SURROUNDINGS

(pp. 5371–80)

The present church and its possible predecessors were placed in an area where there has been settlement since the eleventh century. The unusual dimensions and form of the brick building have made it plausible to associate the building of the church with a Royal initiative or to assume that the church was an element in a large-scale Royal construction project. However, no clear traces of this have been demonstrated. Around 1300 the still-preserved street network in the town centre was laid out with a market square south of the church. As mentioned above, in the first part of the fourteenth century the area around the church was temporarily fortified with a *moat*. The function as a market square was re-established in the mid-century. A large half-timbered building, perhaps the *town hall*, was placed south west of the church and its newly-built porch. In the mid-1400s, however, when the church itself was subject to major construction work, perhaps as the result of a fire, the building was demolished and the paving was re-established. From the same period come traces of buildings, both around the square Torvet and north of the church.

In the course of the first few centuries after the Reformation the main features of the present surroundings of the church were established. The elimination of the large buildings in the south-

eastern and southwestern corners of the square may have been related to the ravaging of the town during the wars of 1643–45 and 1657–60. According to Peder Hansen Resen's view of the town from 1677 (fig. 7) the town's *scaffold* was on the square, and there was also a *well* there. A large area west of the church between the streets Søndergade and Nørregade was donated in 1670 to Vor Frelzers Kirke, but was used for private development. On the initiative of the mayor, Steffen Rasmussen Hofgaard, a plot adjacent to the church was laid out as a widening of the street running north-south, Kippervig.

At the end of the 1600s and the beginning of the 1700s the buildings around the square Torvet and the adjacent main street Søndergade in particular reflected the increased prosperity of the town. Several of the prominent citizens of Horsens lived there. Two properties on the south side of Torvet (nos. 2–4) were merged in 1780 and rebuilt as the residence *Palæet* for the Russian court-in-exile. The buildings north of the church were however more modest in character. An *opening-up* of the approach to the north side of the church was considered in the twentieth century but was only partially realized.

CHURCHYARD

(pp. 5380–83)

The special status of the church as a chapel-of-ease with limited functions in the period prior to 1480 may help to explain why it was apparently not surrounded from its establishment with a churchyard with burials. At all events the archaeological excavations of the last decade around the church have been unable to demonstrate continuous traces of graves. The establishment around 1300 of the square immediately south of the church, as a †*cattle gate* by the former porch also illustrates, makes it unlikely that this area was used for burials. Nevertheless there may have been a few burials there in the Late Middle Ages, or in the first few decades after the Reformation, as suggested by scattered finds in the second half of the nineteenth century of skeletons and coffin north and west of the church. At the same

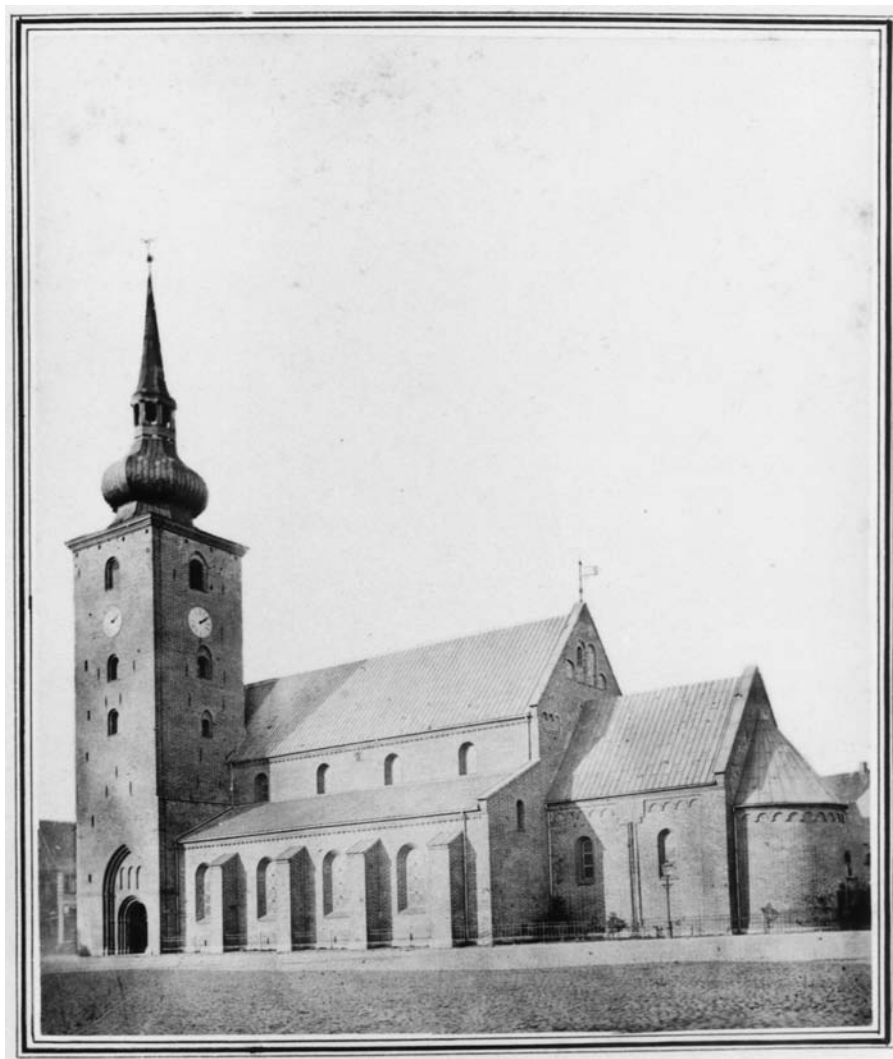

Fig. 238. Ydre set fra sydøst. Foto efter restaureringen 1879-81. I Horsens Museum. –
Exterior viewed from the south east after restoration in 1879-81.

time some importance must be attached to the fact that a †*plaque* in the church stated that ‘S. Mariæ Kirkegård’ (St. Mary's Churchyard) was laid out in 1575 as a market square or built over. A churchyard with this name, however little it was actually used, would also reflect the status of the church as an annexe to the old parish church, Vor Frue Kirke (Church of Our Lady). Work done in 1740 to ‘remove the churchyard’ is most likely to have been related to the elimination of remains of a †*churchyard wall*. Uncertain traces of this were mentioned in old excavations north

and west of the church. The wall may have enclosed areas belonging to the church, for example the plots – with some buildings on them – mentioned in the second half of the sixteenth century in the accounts in connection with the payment of rents.

Paving around the church is only occasionally mentioned, mainly in connection with repairs. A major repaving of Torvet, including an elevation of the church pavement, was carried out in 1836.

Buildings by the church. The present parish community centre was built in 1989 by the firm of

Birch & Svenning on the site of the demolished properties Kippervig 2-6.

†*Buildings.* A residence for church staff, mainly the sexton or parish clerk, is mentioned earliest in 1605 as being in the lane Skidengyde west of the church. A residence for the sexton mentioned in the 1680s was by all indications placed in Kippervig (Pustervig), immediately north west of the church, as it was later. In 1754 the sexton's residence was rebuilt, probably after a fire the same year. The new building directly adjoined the north west bay of the church. A †*charnel house*, which was also used for materials, is only mentioned in 1734-35. Various †*storage buildings* for materials and whitewash are mentioned as being by the church in the 1700s and 1800s, for example in the north west and north east, as well as incorporated in the main gateway of the church, screened off before c. 1880.

THE BUILDING (pp. 5384-5480)

The church is a brick building, probably begun around 1225, possibly as a successor to one or more older buildings in the same place (see below). It is marked by two major restorations – of the exterior in 1879-81 and of the interior in 1935-36 – and in all essentials has preserved its original ground plan, which consists of a chancel with a semicircular apse, rebuilt in 1794-97 with an appearance now wholly determined by the two above-mentioned restorations. The nave is relatively short, and at the eastern end of the side-aisles once had †apses, probably polygonal in shape. The northern one was entirely rebuilt in 1767, while the southern one was demolished in 1794-97. The westernmost bay of the church stands out as a distinctive unit originally planned and presumably partly realized with †twin towers and a †gallery in the interior. The actual nave, four bays long, is built up as a pseudobasilica with triforia, which were recreated in 1935-36 concurrently with the re-establishment of the original external roof form to the south. The present tower was built around 1450 after a devastating fire. It stands on the remains of the southern twin

tower, while the last fragments of the northern one probably disappeared in 1695. A †porch in the middle of the south side was built c. 1350 and demolished c. 1550.

Research history (p. 5386). Until recent times the church has been relatively neglected by architectural historians, and it was not until 1948 that the medieval church became the subject of a monograph, by *Otto Norn*. In this he could include the many original details that had been revealed during the restoration in 1935-36 supervised by his father, the Royal Inspector of Buildings *Viggo Norn*. However, by then the church had already been noticed by 'the father of Danish art history', *N. L. Høyen*, who visited the town in 1830 and made important notes on the churches (figs. 14-16). He never summed up his observations, but it is clear from the notes that he recognized three important factors in the original design of the church: its pseudobasilica structure and the planning of the two-tower facade and vaulting in all sections. After Høyen's visit the granite portal in the west seems to have attracted most antiquarian interest (fig. 17). It was interpreted as a relic from an older building and was restored by the architect *H. B. Storch*, who in the major restoration of 1879-81 endeavoured to give the exterior of the building a more correct Romanesque appearance (cf. figs. 77, 80), partly based on archaeological investigations, executed by his associate architect *Hector Estrup* (figs. 18, 24-27, 33-34, 36-39). As far as the interior of the church is concerned, as early as 1864-66 the architect *V. Th. Walther* had given it a Neo-Romanesque appearance, but as mentioned before, it was not until the restoration of 1935-36 that the exposure of a number of previously hidden details made possible a more detailed assessment of the character of the monument and contemporary parallels.

The main issues in the study of the architecture of the church have been as follows: 1) the predecessors of the brick church; 2) the original form of the building and later changes; and 3) style and dating. In the case of the first issue, *Otto Norn* viewed the granite portal as contemporary with the brick building and thus rejected the old idea

of the origin of the portal in an earlier building. The issue cannot, however, be said to have been finally clarified. As for other features of the original design of the church, Otto Norn rejected the idea of an original two-tower facade. The explanation of this misconception was probably the find in the foundations of the tower of a coin erroneously ascribed to the reign of King Erik Menved (1286–1319). Against this background Norn and several local historians viewed the tower as the oldest one from the church and as being from that King's reign.

As regards style and dating, the church was listed in *Francis Beckett's* art history (1924–26) along with other Late Romanesque brick churches from the first half of the thirteenth century, but Otto Norn was the first (1948) who was able to make use of the newly revealed details of the church interior, which he compared to similar details in the oldest part of Aarhus Cathedral, begun around 1200. He therefore concluded that craftsmen from there had worked on Vor Frelse's Kirke, and dated its construction to the period 1200–25. In the composition of the west facade and the granite portal, on the other hand, he saw clear influence from Ribe Cathedral, to which Beckett had already referred on the basis of one of the capitals of the portal.

Older †church(es). The antiquarians of the nineteenth century viewed the composite granite portal in the west facade (figs. 15, 17, 38–41) as a relic of an older church, possibly a predecessor in the same place. As mentioned above, Otto Norn (1948) rejected this, but without wholly convincing arguments. For that reason the question of one or more predecessors must remain open to discussion. The starting-point for any such discussion, apart from the west portal, is a number of granite ashlar (especially in the chancel and the western section) as well as a number of granite blocks, some of them architectural and sculpted (see below) – the latter having been found in the walls during the most recent major restoration in 1935–36 (figs. 29–32). In addition to this re-used granite material, the erection of the church in stages, where the chancel, the western section and the northern side-aisle seem old-

er than the southern side-aisle, indicates that the builders respected an older building for as long as possible – quite in keeping with normal medieval practice. It must however be emphasized that the theory of older churches at the site is based solely on circumstantial evidence, and that only a successful archaeological investigation of the floor can provide certainty on this issue.

THE LATE ROMANESQUE BRICK CHURCH (pp. 5401–40)

The brick church has been crucially influenced, as already pointed out, by two major restorations, of the exterior in 1879–81 (H.B. Storck) and the interior in 1935–36 (Viggo Norn).

Materials (pp. 5403–04). The main construction material is large red medieval bricks (c. 28×8.5–9×13 cm), fluted in places. The walls, which rest on foundations of fieldstones with no cementing material, are built as solid walls with extensive use of misfired bricks at the core. In the apse arch and below the arcades of the nave, stretch foundations of fieldstone have been demonstrated. The chancel and chancel wall rest on a granite base with hollowed profile elements (cf. fig. 27), which were demonstrated in 1879 and recreated at a higher level – also on the south side of the nave, where the original base consisted of smooth ashlar. The same material was used in the first courses above the base, but only on the north side of the chancel and in the western section.

It is possible that these ashlar represent re-used material, like a number of fire-brittle granite blocks that can be seen to have been used in the interior at the western end of the side-aisles. As mentioned above, the highly heterogeneous granite elements in the west portal include several re-used elements, and this is certainly true of a number of 'loose' granite segments (fig. 29), three of which are embedded in the north porch (figs. 30–31). The granite capitals above the three-quarter columns of the nave (figs. 59–60), on the other hand, must be considered to have been made for the present use.

Fig. 239. Vestportal (s. 5411). Hude fot. 1902. – *West portal.*

Exterior (pp. 5404-19). The *chancel* bears the marks of later restorations. The apse, for example, was rebuilt in 1794-97, but on the outside given a Romanesque 'garb' in the restoration of 1879-81. At the same time windows and cornices were recreated on old traces. The best preserved features of the original exterior architecture are the corner and middle pilaster strips,

the latter of which are characteristic in having sharp-backed elements between billets (cf. figs. 26, 33). A round-arched frieze which crowns the individual bays has no organic link with the middle pilaster strip and is otherwise unusual in projecting from the masonry over the arches; which were thus probably filled out with plaster.

The *nave* (pp. 5405–19) consists of a five-bay long central aisle with side-aisles. The fifth bay, however, was originally separate, as a special western section with outside marking by the twin towers, and is therefore described separately.

The *north side-aisle* is divided into bays by buttresses which in their present form are post-medieval. This is also the case with the polygonal apse (fig. 72), which is from 1767, but which probably repeats the original design. The gable wall around the apse includes two pilaster-like wall projections that may have been meant as architectural framing, in that case with a terminating round-arched frieze.

The buttresses of the *south side-aisle* are, like those of the north side, secondary buttressing of the outward-sloping wall, and since 1879–81 have been fully faced in the same way. The foundations of the †apse that was demolished in 1794–97, which had already earlier been rebuilt like the northern one, were investigated in 1879–81 (cf. figs. 28, 34) and again in 1935–36.

The *east gable of the nave* (fig. 35) is relatively well preserved and is tripartite, corresponding to the aisles. Opposite the central aisle it is ornamented on each side of the chancel roof with original recessing with round-arched coping; a third recessed ornament at the point of the gable, however, is Late Medieval. Opposite the northern side-aisle the gable is in herringbone masonry, while the southern part was rebuilt in 1935–36 in connection with the re-establishment of the original roof surface there.

In the *western section*, consisting of the fifth bay of the nave, the side-aisles are formed with large buttresses linked with pointed relieving arches – an arrangement only partially preserved in the north, whose function would have been to give the upper floors of the towers a square floor plan above the rectangular ground floor plan, which appeared as an extension of the other bays of the side-aisles. The west facade was almost entirely changed in later rebuildings, but opposite the side-aisles a wide round-arched niche has been preserved, which would have corresponded, opposite the almost entirely rebuilt central aisle bay, to a high niche around the

portal and an unknown window arrangement (fig. 42).

Doors. The building was originally furnished with three doors, of which only the west portal is now preserved (figs. 12, 25, 38–41, 239). This six-column portal of granite has bases and capitals whose uniform dimensions and forms, as we have seen, reflect the way important parts must have been re-used from an older building. It seems originally to have been round-arched and set in a canopy-like ledge (cf. fig. 42). With the refurbishing of the church after the fire around 1450 the west facade was much rebuilt and on this occasion the portal must have been given its present form. After the Reformation it must have fallen into disuse and until the restoration of 1879–81 stood as a ‘ruin’ (figs. 15, 17), but now once more it appears as one of the finest architectural elements in the church. The other two doors were in the fourth bay of the side-aisles and traces of them were identified in 1879–81 and in 1935–36 (cf. figs. 24, 36, 43).

Windows. Nothing is known about the apse windows, but the chancel once had four, the side-aisles ten and the western section five. The four round-arched, bevelled openings of the chancel are reconstructions from the most recent restorations, based on a preserved original window in the north (cf. fig. 33). The windows of the aisles have almost all disappeared in later alterations, but in 1935–36, in the fourth bay towards the south, a bevelled round arch was found which presumably comes from an original opening displaced to the west to make room for the door in the same bay. In 1935–36, in the apse arches of both aisles, a further low-lying secondarily widened window was found (fig. 45), whose narrow exterior opening (cf. fig. 44) was once close to the wall alignment. The latter openings presumably had a special function in connection with the apse altars. The western section has broad, bevelled round-arched windows towards the aisle bays, but these are only used towards the west. The double window of the south side was only seen briefly in 1880 (cf. fig. 26), while the outer opening of the north side was opened in 1989.

Interior (pp. 5419–38). Since 1935–36 the church interior has had walls of red medieval brick, with the exception of the underside of vaults and relieving arches, which are covered with plaster layers. Only a few details of the original form of the chancel have been preserved. These are its somewhat altered vaulting piers, which support pointed wall ribs along the side walls. There are also two *ornamental niches* in the west wall (reconstructed in 1935–36) and in the west bay of the south wall a relieving arch which probably comes from a †niche for a *celebrant's chair*. The *chancel arch*, whose relieving arches were re-exposed in 1935–36, may have been partly closed with a †*chancel rail wall*.

The four bays of the *nave* are divided into three aisles separated by pointed-arched arcades. In the *triumphal wall* an *altar niche* was exposed in 1935–36 north of the chancel arch; a similar one to the south may have disappeared because of later perforations of the wall there. At a height of about 8.4 m above the floor the chancel arch wall has a corbelled recess that once formed a *connecting passage* between the aisle lofts. The passage was demarcated by a carpentered †*parapet* towards the church interior.

The *arcades* to the north were mainly reconstructed in 1935–36 over reliable traces, and the same is true of the bases and cordons of the pillars. The arcades of the south side are better preserved, but lack the ornamental courses around the relieving arch that can be seen in the north. To both north and south the nave wall is perforated by *triforia*, which in all essentials are reconstructions from the same restoration (cf. figs. 52–54).

Judging from preserved patterns in the nave wall, the nave was prepared for vaulting, which was however not built until the Late Middle Ages after a fire, c. 1450. The three-quarter columns of the arcade piers, which bear the reinforcing ribs in the present vaulting, are also original and are elements for the planned vaulting. Four of the original *granite capitals* (figs. 59–60) are still preserved.

Both side-aisles were also planned with vaults, but in the north they would have had to rest on

pilasters linked with pointed relieving arches as in the chancel (cf. fig. 46a), while in the south they rest on granite corbels, which were however broken off on the outer walls when the memorial tablets were set up (cf. figs. 61–62). The present vaulting in the south side-aisle is Late Medieval, while on the north side-aisle it is a reconstruction from 1935–36.

The original form of the *western section* was changed almost completely in later rebuildings, but the following main features can be reconstructed: The middle bay was separated from the other four bays by a transverse wall which was perforated on two floors, corresponding to a vaulted †*vestibule* opposite the west portal and above this a †*gallery*, also vaulted. The side-aisle bays were also vaulted, and from these there were passages upward via partly preserved *stairs* in the north (straight-run stairs) and south (newel stairs) to the upper floors, which along with the west gallery and the side-aisle lofts provided a (†)*processional passage* around the nave. The side-aisle bays would also have formed the lower parts of the two †*towers*, the second-floor masonry of which is still preserved in the south.

†*Vaults*. As mentioned above, the church was prepared for vaults in all sections, but none of these have been preserved, and in the nave they were not built until after a fire around 1450. The find of rib bricks in 1935–36 (cf. fig. 49) and in 1990–92 of a keystone of granite (fig. 66) shows that vaulting of a type familiar in Late Romanesque brick architecture with hanging drop-shaped keystones was used, probably in the chancel or western section.

Summing-up (pp. 5438–40). The issue raised above, as to whether there were one or more predecessors on the site from which granite materials, for example in the west portal, may have been transferred, cannot, as pointed out, be solved without an archaeological excavation in the church.

The church as it stands, a Late Romanesque brick building from c. 1225–50, represents in its original arrangement a type – a three-aisled complex with an apsed chancel and side-aisles

– that was often used for the larger churches, for example the nearby Tamdrup (pp. 5043ff.), which is a century older, or the contemporary S. Nicolai in Svendborg. In addition, though, the church, in its structure with triforia, but without nave windows, exhibits a feature (the pseudobasilica structure) which only became common in the Late Middle Ages from the 1300s on in Danish church-building. We can only guess at the background for this unusual arrangement, and we cannot point to many parallels to the above-mentioned processional passage. On the other hand, the two-tower facade with the west gallery is well known in the more ambitious church buildings, from cathedrals (Lund, Roskilde, Ribe, Viborg etc.) and †castle chapels (Vordingborg) to magnate's churches in town and countryside (Stege, Fjenneslev, Tveje Møreløse). A foreign parallel is Mariakirken in Bergen, whose ground plan with its short, wide nave and the two-tower facade has strong resemblances to Vor Frelser. After a fire in 1186 it was furthermore given the same pseudobasilical structure with a processional passage at the triforium level and vaulting without nave windows.

Whereas the architectural structure exhibits several unusual features, in Late Romanesque brick buildings there are several parallels to a number of the architectural details of the church – for example the pilaster strips of the chancel with sharp-backed elements between billets and capitals/bases with corner claws (cf. figs. 33, 56) – details known from the Zealand abbey churches in Sorø and Ringsted, as well as from Vitskøl Abbey and the Cathedral in Aarhus. The vault ribs and the hanging keystone too point to the large building teams that worked in the first half of the 1200s on Aarhus Cathedral and the large Jutland monasteries, for example nearby Øm, which incidentally had possessions in Horsens. The builder of the church must thus have had contacts with this environment, and the architectural design reflects both the Royal patronage and the ambition to give the citizens of “the King's Horsens” a larger and more dignified house of God than the old parish church.

MEDIEVAL ALTERATIONS AND ADDITIONS (pp. 5441–46)

Around 1350 a †porch was built opposite the third bay of the southern side-aisle (cf. fig. 28) – an addition that disappeared again around 1550 along with the new door in the same bay. The background for this was the building of a †town hall on the southwestern part of the square, which made the use of the original side door in the fourth bay difficult.

Around 1450 the church seems to have been ravaged by fire, the effect of which can be seen for example in fire-brittle granite material. The rebuilding of the church changed its appearance in many respects. First and foremost, the interior was given new *vaults*, which partly replaced the older ones and were partly built where the planned vaulting had never been realized, for example in the nave. Before the vaults were built the middle bay of the western section was altered: the gallery was demolished so that the nave vaulting could continue all the way to the west gable, which was furnished with a new, large window. At the same time the portal was rebuilt in its present pointed form, flanked by two pointed wall niches. In the chancel the apse was removed, to be replaced by a flat †*altar wall* (cf. fig. 7). After this the vaults preserved in the chancel, nave and south side-aisle were built.

On the west facade the rebuilding also involved the building of the present *tower*, which was raised above the remains of the southern twin tower. It is six floors high and until 1737 had east-west-facing gables.

The major excavation of the square in 1990–92 demonstrated, besides the above-mentioned †porch, foundations for a planned †*chancel extension* of the same width as the nave.

POST-MEDIEVAL REPAIRS AND RESTORATIONS (pp. 5447–71)

There is no more detailed information on repairs and alterations until the end of the 1600s, since

no accounts are preserved from before this time. A number of minor repairs will not be mentioned here – only the five most important restorations that affected the church crucially in the period from c. 1700 until today.

The first of these was a general improvement of both town churches, which were considered in the 1730s to be in acute need of both structural repairs and new furnishings. In the case of the “market square church” the most spectacular result of this was the erection of a new *spire* in 1737 with an onion-shaped cupola and lantern, designed by the town entrepreneur Gerhard Hansen de Lichtenberg’s ‘court architect’, *Nicolaus Heinrich Riemann* from Skive (figs. 69–70) and paid for by the churchwarden Claus Cordsen. The repairs of the actual church building were carried out in 1740–42 after drawings by the same builder, who also incurred the wrath of the local master-builders, who complained that a man who was not a citizen of the town and paid no taxes there was taking all their work from them. However, the complaint was dismissed on the grounds that none of the local craftsmen was able to provide construction drawings!

The *rebuilding as the parish church in 1794–97* (pp. 5452–56). The situation was quite different at the end of the century, when it was decided to make this ‘St. James’ Church’ the main parish church instead of Klosterkirken and at the same time to give it its present name. Now the work of transformation was entrusted to two local masters, the builder *Anders Kruuse* and the sculptor *Jens Hiernøe* – without any prior bidding for the tender.

The most important constructional changes were as follows: On the exterior the apse of the chancel was rebuilt, while the apse of the southern side-aisle was torn down; this had already been rebuilt to match the northern one (fig. 72). In addition, the southern roof surface of the nave was changed and divided in two so that nave windows could be inserted and the lighting could be increased in the nave. Finally, a new gate was established, in the Neoclassical style, towards the market square below the tower, instead of the old one on the fourth bay of the side-aisle

(cf. figs. 36 and 71). The interior was given a homogeneous Neoclassical look in white and gold, mainly because of galleries in the north side-aisle, whose vaults were demolished (figs. 20–21, 76).

V. Th. Walther’s restoration of 1864–66 (pp. 5458–61). After the mid-nineteenth century the stylistic ideal had long since changed, and at the beginning of the 1850s the windows with their round arches were changed to Gothic arches with bar tracery in cast iron. The medieval style was also the guiding principle in the restoration of the interior that was carried out under the supervision of the newly appointed Royal Inspector of Buildings for North Jutland, V. Th. Walther, in the years 1864–66, although the trustees of the church did not dare make use of the architect’s more consistent proposals, which involved among other things the rebuilding of the vaults of the northern side-aisle and the removal of the gallery (figs. 21–22). The interior was now ‘Romanized’, among other ways by the supplementation of the capitals of the arcade piers and the addition of similar ‘Byzantine’ columns in the chancel arch and chancel (cf. fig. 95). The fifth bay of the side-aisles was at the same time definitively separated out as anterooms or porches, allegedly to create a more ‘homely’ atmosphere. In the exterior Hiernøe’s portal was removed and replaced with a Neo-Gothic composition (cf. fig. 19).

H. B. Storck’s restoration of 1879–81 (pp. 5461–66). In the 1870s Walther had worked with proposals for a refurbishment of the exterior, which has a somewhat decayed look, and whose repeated repaintings now did not feel right. However, in 1878 the work was given to the Copenhagen architect and professor H. B. Storck with Hector Estrup as his executive architect; the latter, on the instructions of Storck, conducted a number of archaeological investigations of the construction (cf. figs. 18, 33–34, 36–37) to obtain a more correct basis for the restoration. Like Walther, Storck wished to have the outside masonry faced with bricks to give it a more uniform and durable appearance. He also changed the exterior of the apse, which like the nave was given new cornices

in Romanesque style. The pointed windows of the nave were replaced with Romanesque, bevelled openings by analogy with the original windows that had been demonstrated in the chancel and the west facade. Finally, in 1881 a new tower gate was erected, a free paraphrase of the west gate of Ribe Cathedral, while the Romanesque west portal was restored and re-opened (figs. 12, 77–80). Storck's restoration is thus characteristic in its early use of archaeological reconnaissance. At the same time, though, he drew freely on the contemporary Romanesque brick architecture, where knowledge of original details was no longer available. The aim was to create a harmonious whole in the 'original style'.

Viggo Norn's restoration of 1935–36 (pp. 5468–70). Ever since Walther's restoration construction experts had wished to remove the gallery in the northern side-aisle and rebuild the vaults that had been demolished in 1794–97. This was finally done in the major restoration under the supervision of the Royal Inspector of Buildings Viggo Norn, who had been the architect on the church since 1908, after the death of Hector Estrup. Another major issue was the removal of wall plastering of cement from Walther's time. During this work the triforia of the nave wall were unexpectedly revealed, and were afterwards recreated, along with the vaults in the northern side-aisle and a number of hitherto unknown original details (bases, cordons, arches etc.). An important consequence of the recreation of the triforia was the removal of the nave windows of the south side from 1794–97 and the re-establishment of the undivided roof towards the south. It seemed natural to leave the interior walls unplastered in the red colour of the brick, all the more so as this was probably the original appearance. What the architect could now present was a hitherto almost unknown monument in national architectural history. Viggo Norn's last major task with Vor Frelers Kirke was the establishment of an underground sacristy behind the new altar section around 1950 (fig. 86).

The description of the building is followed by a number of sections (pp. 5472–80) describing floors, doors, windows, roofs and roofing, heating

and lighting, watchmen's galleries, weather vanes and lost †murals. The last of these include a fragment, revealed in 1865, of a Crucifixion from c. 1450 (fig. 91), which already had to yield, during Storck's restoration of 1879–81, to the wish to re-open the original window in the north west bay of the chancel.

FURNITURE

(pp. 5481–5564)

Of the medieval furniture and fittings nothing at all is preserved. However, a number of details of the furnishings of the church can be inferred, some from the traces of buildings, some from statements in later sources. Besides the high altar the church had at least five side altars: in the north and south apse, on the western side of the chancel arch wall, probably flanking a layman's or cross altar. However, we know nothing of the decoration of the altars. A niche in the south west bay of the chancel probably contained a †celebrant's chair. A brick †barrier between chancel and nave, demonstrated in 1935–36, was presumably supplemented by a carpentered †lectorium with space for the singers of the church, a lectern and perhaps an †organ, mentioned in 1558. In the chancel arch there was a †crucifix. It is unlikely that there was a font until 1480, when the church was given parish church status. Before the rebuilding of the church in the 1400s a brick manorial pew was installed in the western end of the church (p. 5434). In the towers, but probably only in the southwestern one, there were four or five bells, as mentioned earliest in 1565. At least two, perhaps three of these were of medieval origin (p. 5562).

The change of status following the Reformation, when the church was annexed to *Klosterkirken*, probably gave rise to several alterations. A few items of furniture may have been transferred to the now more important church. However, both baptisms and burials were still conducted in Vor Frelers Kirke, in parallel with similar rituals in the above-mentioned church. No objects from the period before c. 1600 have been preserved, the oldest being the ★pulpit from

Fig. 240. Interior set mod nordøst. Ældre foto (for 1935). – Interior towards the north east. Old photo (before 1935).

this period, replaced however in 1794 by the far more magnificent pulpit of Klosterkirken from 1670. Inventories and accounts give several details of the altar and chancel furnishings, although what is probably the most important information is missing, more detailed knowledge of the appearance of the altarpiece. The *communion rail, donated in 1683 by private benefactors and re-furnished in 1729, was similarly replaced in 1794 with that of Klosterkirken. Pews furnished like those of this church, a few family gallery seats, chandeliers as well as an organ and positive organ were also present in the 1600s. Around 1740 both Horsens churches underwent major rebuilding. On this occasion the font, pews, galleries (including the lectorium by the west side of the chancel wall) and organ were renewed, while the pulpit was furnished with a new stair.

In 1794–97 the furnishings of the church once more underwent a radical change to the Neo-classical style after the above-mentioned change in status. On this occasion several items from Klosterkirken were moved there, for example

painted panels from the altarpiece, the communion rail, the pulpit and the organ, while the corresponding original pieces were either scrapped or moved to the above-mentioned church. Through-going galleries on two floors covered the north and east wall of the nave, while the altar itself was installed in a semicircular niche; a similar one was set up at the eastern end of the south side-aisle for the font.

In 1864–66 the interior was restored again, now in an effort to achieve a more ‘medieval’ overall appearance in harmony with the architecture of the building. On this occasion the gallery facades were rebuilt, while altar, font, pews as well as organ and loft were completely renewed.

In the first part of the twentieth century Viggo Norn's restorations left their mark on the interior in several ways. Most important were the elimination of the galleries in 1935–36, the renewal of the pews at the same time and, around 1950, the change in the altar section. The lighting of the interior, which became more subdued after the rebuilding of the temporary nave windows and the

removal of the plastering from the walls, was most recently, in 1977, furthered weakened by the installation of a new organ with related loft at the western end. A number of light elements have been used in an attempt to remedy this.

The colour scheme of the church is still marked by the restorations in the first part of the century with dark reddish and grey colouring of the pews and small items of furniture, while the unpainted pulpit in mainly dark-brown and black contributes to this overall appearance, which is only relieved by the gilded altar figure and the light or whitish shades of the organ furnishings.

DESCRIPTION

In the following section the most important furniture will be mentioned in the order in which the items are described in the Danish text, with relevant illustrations and page numbers indicated in brackets.

Altar (fig. 98, p. 5492), 1950, executed after a drawing by Viggo Norn of grey-flamed Norwegian marble with a recessed Christ monogram in brick-red on the front of the communion table.

Christ figure (fig. 98, p. 5494), 1947–50, executed after a model by Einar Utzon-Franck and cast in bronze by Lauritz Rasmussen, Copenhagen. The figure, which is gold-bronzed, has been executed with a background in the depiction of the Saviour as the Conqueror of Death and the Supreme Intercessor for mankind (Romans 8, v. 34) and in the story in Revelation (1, v. 7–8) of the Second Coming of Christ.

†*Altar decorations*. The altar has had a number of different decorations, the oldest known being a carved altarpiece (from the Late Middle Ages or Renaissance), replaced in 1794 by a Neoclassical altar niche (fig. 104) with inserted, partly re-used painted panels (figs. 103, 105,a–b), executed in 1706 by Hans Christian Wilrich for the medieval altarpiece of Klosterkirken. A retable in Neo-Romanesque style with a cross (fig. 95), 1864–66, designed by V.Th. Walther, was replaced in 1908 with a painted altarpiece (fig. 100) by Luplau Janssen, a copy of Carl Bloch's *Christus Consolator* (1875) in Løderup Annexe Church, Scania.

Chalices, patens and wafer boxes (figs. 106–09, p. 5498). Chalice, paten and wafer box all come from the time of the major renewal, c. 1740. They are all works by the Horsens goldsmith Knud Rasmussen Brandt, cast c. 1744 (chalice and paten) and in 1746 (wafer box), the last of these recast from an older †box donated in 1662. A number of older †chalices and patens are known from the joint property of the two churches.

Wine jug (fig. 110, p. 5500), 1958, supplied by Carl M. Cohrs Sølvvarefabrikker, Fredericia. Of the †wine jugs one was later recast twice, in 1789 by Nicolai Brandt from an older one donated in 1720–21, and again in 1866 by Wilhelm Christesen into a new one used today as a baptismal ewer (fig. 123). The total of five chalices and patens for the sick (figs. 111–113) are all from recent times.

Altar candlesticks (figs. 114–115, p. 5503). The two preserved sets of altar candlesticks are presumably identical to 'the small and large altar candlestick' used in the two churches of the town. The oldest one, or the one incorporating older candlesticks, is probably no. 1, whose stem may go back to the 1600s, while the (†)alter candlestick is probably identical to a set recast in 1711 by the bell founder Friederich Kesler from Flensburg.

Crucifix (fig. 116, p. 5504), bronze copy after an original by J.A. Jerichau, 1853.

**Chasuble* (fig. 117, p. 5504), 1766, of red velvet with gold and silver trimmings, donated by Bodil Hofgaard de Lichtenberg along with an **altarcloth* in 1764 (p. 5492) and †*upholstery* for the pulpit (p. 5530).

Font (fig. 120, p. 5507), 1866, executed after a drawing by V.Th. Walther; of fine-grained light-grey granite. There is no information about the †font which must have been in use in the Late Middle Ages and in the first centuries after the Reformation. In 1742 Jens Jørgen Lindvig paid for a new font, shaped like a life-size gilded angel of wood holding the baptismal dish, as well as an accompanying †font rail decorated with four angels and a †font canopy. Everything was presumably re-used in 1794–97, but scrapped in connection with the major restoration of 1864–66.

Fig. 241–242. Bodil Hansdatter og Johan Andersen, giverne af prædikestol 1670, jfr. fig. 125. Portrætmalerier i himlens topstykker (s. 5520). Henrik Wichmann fot. 2002. – Bodil Hansdatter and Johan Andersen, the donors of the pulpit, 1670; cf. fig. 125. Portrait paintings in top piece of canopy.

Baptismal dish, 1936, of silver (fig. 121–22, p. 5509), replacing a *silver dish donated in 1719 to Klosterkirken, used there from c. 1797.

Chancel arch crucifix (fig. 124, p. 5510), 1936, private gift in connection with the conclusion of the restoration in 1935–36. A †crucifix from the Middle Ages or Renaissance was mounted above the chancel arch until c. 1794.

†*Chancel rail* (p. 5510). We only know of the rail between chancel and nave from scanty archaeological traces or from the accounts. It was removed c. 1794, as was a carpentered †*lectorium* or *choir loft*, which was thoroughly repaired and redecorated in 1741–43 in connection with the renewal of the church.

Pulpit (figs. 125–48, 241–42, pp. 5512–30), attributed to the Horsens woodcarver Peder Jensen Kolding and according to the painted inscription donated in 1670 by the couple Johan Andersen and Bodil Hansdatter to Klosterkirken. From there it was transferred c. 1794 to this church.

The pulpit, executed in oak supplemented by a number of rare and exotic woods (including ebony snakewood from Brazil), is a major work of the Danish ‘Auricular’ style. The present form, with secondary changes in a number of respects (cf. below), consists of a ‘box’ of six bays, a balda-

chin on a bearing figure, steps with a door and a sounding board, all contemporaneous.

The box, which originally had seven bays, shows scenes from the Passion, today beginning with the Agony in the Garden and ending with the Crucifixion. Free-standing or corner figures of Christ as well as apostles and evangelists frame the individual bays. However, several figures have changed both position and attributes. The baldachin is borne by a figure of Moses. The steps continue the reliefs of the box up to and including the Ascension and figural decorations, concluding with the apostle Peter on the door. The sounding board, decorated with figures of the Virtues, is crowned by Charity, while six other Virtues are positioned at the joints, but are only partly in their original positions. Two pairs of double portraits of the donors, respectively carved and polychromed, grace four top pieces, while another two have Biblical quotations and a donor inscription.

The attribution to the master carver is not evident from known contemporary sources, but is primarily based on stylistic considerations. However, the work differs from the majority of Peder Jensen's other works in appearing unpolychromed (although polished) and thus gaining its special effect from the quality of the carvings and

the magnificence of the materials. Similar works are known from churches of the Renaissance and the Baroque (Mikkel Groningen's pulpit in Aarhus Cathedral (1588), Henrik Werner's in Sorø (1650) and Abel Schrøder's in Holmens Kirke, Copenhagen (1662)), and from contemporary Dutch furniture art.

Iconographically, the motifs are related to printed models (Antonius Wierix' Passion series after Maerten de Vos, Jacques de Gheyn's apostles after Karel van Mander I and Jacob Mathams' series of Virtues after Hendrick Goltzius). In the case of the box the series is traditional orthodox Lutheran, while those of the canopy also reflect the status of the pulpit as a memorial to the donors, of whom the merchant Johan Andersen (†1674) was also a churchwarden in Horsens. A related *endowment plaque in Klosterkirken sheds light on the couple's other donations.

In connection with the reinstallation of the pulpit in 1794–97, the restoration of the church in 1864–66 and later refurnishings, it has undergone a few changes, most radically the removal of the seventh panel (today in the sacristy) and of at least two of its free figures.

**Pulpit*, c. 1600, with later additions from the second half of the seventeenth century and c. 1742, donated by Anders Olsen and Sidsel Jørgensdatter and 'improved' by Jens Jørgen Lindvig. Since c. 1794 in Klosterkirken. Possibly originally mounted on a †lectorium and later moved to the second pillar in the south side of the nave.

Pews and galleries (figs. 92–95, 149–53, pp. 5530, 5540). The present pews are from 1866 with later additions (gables from 1935–36). They replace older pews, respectively from before 1630, c. 1742 and probably c. 1794–97. To these we can add a number of closed family pews and galleries at the north, south and east walls of the nave. A continuous gallery wall in the Neoclassical style was erected in front of the north and east wall in 1794–97. There were also galleries for the church choir and confessionals at the north and south wall of the chancel. A reminder of these is two *vases (fig. 159) in Horsens Museum. During the restoration of 1864–66 the galleries of the north wall were recessed in relation to the earlier pro-

jecting position, and the older superstructure was removed on the second gallery floor. The other galleries were removed.

Organs. The present organ (figs. 93, 161, p. 5545) from 1977 was built by Th. Frobenius & Sønner. The organ housing and the related loft in the west bay of the nave were designed by Inger and Johannes Exner. We know of a total of seven older †organs and a †positive organ, respectively from the Middle Ages, before 1667, before 1686, 1738 (replaced in 1794–97 by its successor), 1738 (transferred from Klosterkirken), 1844, 1866 and 1928 (figs. 162–65, p. 5546). From a supposed position by the chancel, possibly on a †lectorium, the organ was moved before 1738 to a position in the middle of the north wall of the nave, from which it was moved during the major refurbishment c. 1740 to the southwestern or western end of the church. In the main restoration of 1935–36 the organ housing was split into two parts which, to clear a space in front of the west window, were placed respectively at the north and south wall in the fifth bay of the nave.

Chandeliers (figs. 168–70, p. 5553). Of the total of six chandeliers the three oldest are from 1689, 1691 and 1700 respectively. They were all gifts from members of the congregation.

Tower clocks (figs. 175–76, p. 5558). The present tower clocks from 1881 and 1976 respectively replaced at least two older ones, the first of which is earliest mentioned in 1624 and was later rebuilt many times until in 1796 it was replaced with a fine work by the English-born clockmaker Jonathan Green, Aabenraa.

Bells (figs. 177–83, p. 5560). In 1565 the church, besides a medieval bell from the convent in Ring re-used in 1564, owned a number of large and small bells, probably five in all – at least this number is known from 1667. In addition to those mentioned, these probably included at least one medieval bell, the 'Storm Bell', which had a hardly legible minuscule inscription in Low German (recast in 1880). The existing four bells are from 1766, 1835, 1880 and 1945 respectively; the first three were recast from older bells. A fifth *bell from 1830 was installed at the cemetery Vestre Kirkegård, Copenhagen, as part of a monument

to the parish priest Thordur Tomasson. The bells probably hung since the Middle Ages in the preserved south west tower alone.

SEPULCHRAL MONUMENTS

(pp. 5565–93)

The present inventory of sepulchral monuments, comprising four sepulchral or memorial tablets, eight tombstones or plates and nine slabs, is only part of the stock. However, the absence of proper registrations from the past makes it impossible to form a more detailed impression of the lost monuments, especially those scrapped in connection with the major refurbishments in the 1740s and 1790s.

Vor Frelser Kirke was used as a burial church as early as the Late Middle Ages (cf. †tombstone no. 1). But by far the greatest body of evidence of sepulchral monuments and graves comes from the centuries after the Reformation. Despite its status as an annexe, several prominent members of the alderman and merchant aristocracy, and of the officialdom of the town, chose this church as their last resting place, before the new dispensation of c. 1794 definitively brought the burials to an end. In connection with the Neoclassical renovation of the church interior, everything indicates that several monuments, both on walls and in the floors, were removed, while the monuments of the actual nave appear to have been covered with floorboards, with the exception of a number of stones in the passage beneath the organ (in the fifth bay) or embedded in the west wall of the nave (no. 4). In 1864–66 a few stones (including no. 7) seem to have been moved out to the churchyard of Klosterkirken. Of the preserved stones one (no. 5) is still in the cemetery Vestre Kirkegård. In connection with the major restoration in 1935–36 a number of crypts below the nave floor were investigated. On the basis of the coffin plates taken out, a number of tomb slabs were made as memorials to the original owners of the crypts.

Wall monuments and memorial tablets. The four preserved sepulchral/memorial tablets all come from the first half of the 1700s and refer to mem-

bers of the most prominent families of the town: Hofgaard, Høgsbro, Bering, Cordtsen and Lichtenberg. Sepulchral tablet no. 1, set up in 1719 to commemorate Mayor Steffen Rasmussen Hofgaard and his three wives (fig. 187, p. 5568) may be by the same master (Jørgen Arentsen Slache or Christian Jürgen Hansen Schou) who executed the font rail and canopy for Klosterkirken, donated by the Mayor and his third wife, Bodil Høgsbro. We do however have certain knowledge of the artistic creator of Sepulchral tablet no. 3, set up in 1742 by the Court Sculptor Friederich Ehbisch for Peder Thomasen Bering and Elisabeth Catharina Hofgaard (fig. 189, p. 5570). This prestigious work, decorated with among other features seated figures of the Virtues, was set up at the chancel arch and formed a counterpart there to the contemporary Sepulchral tablet no. 4 for the merchant Claus Cordtsen and his wife Giertrud Hofgaard, the brother-in-law and sister of the above-mentioned Hofgaard (fig. 190, p. 5572). This too can probably be attributed to Ehbisch. A more anonymous work is the memorial and endowment plaque from c. 1740 to Dorte Didrichsdatter Cordtsen and her husband Broder Lichtenberg (Memorial tablet no. 2, fig. 188, p. 5570), the only one preserved of three similar †memorial tablets in the church.

Tombstones. Among the few tombstones of the church, two in particular must be singled out because of their unusual material, two plates of cast iron from 1558 and c. 1682 respectively. The first (Metal slab no. 1, figs. 185, 191, p. 5576) over the aristocratic couple Mikkel Grape and Dorte Sehested, is signed by the Hessian iron founder Conrad Scharff from Kloster Haina. A close parallel from 1559 can be seen in the Jakobikirche, Lübeck. The slab was earlier to be found in the couple's sepulchral chapel at the eastern end of the north side-aisle. The later slab (Metal slab no. 6, fig. 196, p. 5579) over Søren Christensen Grenaa, his wife Karen Esbendsdatter and her second husband Steffen Hofgaard, is unsigned, but is related to Danish portal stones and may have been executed locally. Tombstone no. 2 over Mayor Oluf Jørgensen and his wife, c. 1586 (fig. 192, p. 5577) has been attributed to the Himmerland

Group of Jutland. Of similarly high quality is Tombstone no. 3, *c.* 1634, over the alderman Jacob Thenower and his wives (fig. 193, p. 5578), and Tombstones 4 and 5, *c.* 1650, over now unknown deceased (figs. 194–95 pp. 5578–79), both with parallels among monuments in Aarhus Cathedral.

Of particular interest in terms of personal history is the reconstituted stone over the parents of the voyager Vitus Bering, the customs officer Jonas Svendsen and Anne Pedersdatter Bering (no. 7, fig. 197, p. 5581).

One of the greatest losses among the missing monuments is the only known medieval tomb-

stone, from *c.* 1511, of the alderman Olof Olof-sen and his wife (fig. 200, p. 5582).

Burials. Information on the post-medieval burials in the church is extremely scanty. At the same time only a few of these are accessible today and then only with great difficulty. In addition to two post-medieval †side-chapels, in the north and south side-aisles respectively (pp. 5584, 5585) a number of wall burials were found in the chancel, nave and the two side-aisles. On the basis of the church accounts and registers it is possible, however, to form some impression of the ownership of a number of the burials, an impression supported by the few preserved *coffin plates* (fig. 203–12).